ארנון גולן

ישראל והרצועה

העשור הראשון, 1947-1957

ארנון גולן

ישראל והרצועה

העשור הראשון, 1947-1957

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

ארנון גולן

ישראל והרצועה

העשור הראשון, 1947-1957

תצלום העטיפה:
מתוך "ארכיון אסוסיאטד פרס" (Ap)

מסת"ב: ISBN: 978-965-92683-7-5

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל, תשפ"א – 2021
עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן עניינים

הקדמה 9

מבוא

א. דברי פתיחה 13
ב. תולדות השם: מקורו, גלגוליו והתקבעות השימוש במונח
הגיאוגרפי 'רצועת עזה' 16
ג. ימי הראשית של רצועת עזה: חלוקה ותיחום
(ספטמבר-נובמבר 1947) 19
ד. ממאורעות ללחימה (דצמבר 1947-מאי 1948) 23

פרק ראשון: **מלחמה ורצועה – החזית המצרית**

א. הפלישה המצרית ובלימתה (מאי-יוני 1948) 29
ב. מוות לפולש – מתוכנית ברנדוט לקרבות מאחז
(11 ביוני-14 באוקטובר 1948) 32
ג. עשר המכות: קרבות ההכרעה שלב א' – מבצע יואב 37
ד. אופוריה ופרלוד – בין יואב לחורב 44
ה. מבצע חורב וסיום הלחימה 47

פרק שני: **שביתת נשק ופשרת שעה**

א. אקדמות ותיחום: משא ומתן מדיני ושביתת הנשק
(ספטמבר 1948-פברואר 1949) 56
ב. "ואין שלום": ועדת הפיוס וועידת לוזאן (מרץ-ספטמבר 1949) . . 62

ג. ההסתננות: ימי בראשית 70
ד. התהוותו של אזור א': סְפַר עזה, שיקום והתיישבות 78
ה. התהוותו של אזור ב': רצועת עזה 83

פרק שלישי: סְפַר עזה, מרץ 1950-אוקטובר 1956

א. התפתחות המרחב הכפרי 1950-1951 96
ב. מאל־מג'דל לאשקלון 103
ג. ראשיתן של עיירות העולים נתיבות ושדרות 113
ד. התפתחות המרחב הכפרי 1952-1956 120
ה. התפתחות מערכות של תשתית פיסית בספר עזה 125

פרק רביעי: רצועת עזה והתפתחותה היישובית 1950-1956

א. רקע מדיני וגיאופוליטי 132
ב. התקבעותה של האנומליה המרחבית 134
ג. הפוליטיקה הפנימית ברצועה 151
ד. פלסטינים חמושים וצבא פלסטיני 156
ה. האופציה הבריטית? הרצועה והתעלה. 159

פרק חמישי: מפשרת שעה ל'חץ שחור', מרץ 1950-פברואר 1955

א. מהסתננות ללוחמה זעירה (1950-1951) 171
ב. תקופת מעבר: מלוכה ומהפכה (1952-1953) 181
ג. 1954 – הצנחנים באים: מלוחמה זעירה למלחמת גבול. 191

פרק שישי: מ'חץ שחור' לקדש: מרץ 1955-אוקטובר 1956

א. 'חץ שחור': הרקע, מהלך הפעולה ותוצאותיה. 207
ב. הדרך לח'אן יונס, יוני-אוגוסט 1955 220
ג. מח'אן יונס להפגזת עזה, ספטמבר 1955-אפריל 1956 228
ד. הדרך לקדש. 236

פרק שביעי: **מלחמת סיני וכינון הממשל הצבאי הראשון ברצועה**

א. "תותחים במקום גרביים": בהלת המלחמה וההתארגנות לקראתה בספר עזה. 248
ב. לקראת קדש – התכנון הצבאי 257
ג. "ושערי העיר ביד השמשונים": קרבות רפיח ורצועת עזה 261
ד. היערכות מחדש והקמת הממשל הצבאי ברצועה 272
ה. מעבר לשגרת ממשל 283

פרק שמיני: **מה לעשות ומה נעשה ברצועה**

א. המסגרת החוקית של הממשל הצבאי ברצועה 289
ב. התארגנות הממשל הצבאי: המנהל האזרחי והכלכלה 291
ג. עתיד הרצועה – הדיון הפוליטי הפנימי בישראל 296
ד. ישראל והרצועה: סיפוח זוחל? 305
ה. ההתנגדות לשלטון הישראלי 317
ו. פיתוח הרצועה: תוכניות ומגמות 321
ז. סיום הממשל הצבאי הישראלי הראשון ברצועה 324

דברי סיום: אחד שהוא שניים ושניים שהם אחד 330

מקורות. 335

מפתח נושאים ומקומות 343

מפתח שמות 347

הקדמה

בשלהי קיץ 1974 הייתי חייל בפלוגת מסלול שזה עתה סיימה את קורס הצניחה, הוקפצה לרצועת עזה והתמקמה במתחם הצבאי בלב לִבו של מחנה הפליטים ג'בליה. הייתה זו הפעם הראשונה שבה באתי במגע בלתי אמצעי עם מרחב הרצועה על מאפייניו, שהיו כה שונים ממה שהכיר אדם בן שמונה־עשרה שגדל במדינת ישראל בשנות השישים וראשית שנות השבעים. המראה של בקתות החומר הדלות שבהן התגוררו הפליטים היה מכמיר לב. הן נבנו בצפיפות רבה ברובעים מופרדים אלה מאלה, בסמטאות צרות הערוכות בתבנית שתי וערב, מרובבות באשפה ומורבצות במי הביוב הזורם בשוליהן בתעלות פתוחות, שנהגו לעלות על גדותיהן חדשות לבקרים ושניחוחן הורגש למרחוק. בניגוד גמור למחנה הפליטים, הרחוב הראשי הרחב שחצה ממזרח למערב את שכונת רמל שבמערבה של עזה התאפיין בבתים בני שתיים ושלוש קומות, חלקם בתי מידות מוקפים בחומה, שהזכירו במראם בתים שעדיין נותרו על תִלם בראשון־לציון מחוז ילדותי, שריד לימים בהם הייתה עדיין מושבה. את התושבים, המקומיים כפי שכינינו אותם, נהגנו לעצור מדי פעם בדרישה להציג תעודות זהות, שנענתה בשליפה זריזה של התעודה בליווי של ספק חיוך, ספק כועס ספק מפוחד. הילדים הרבים שהתרוצצו בסמטאות מחנה הפליטים עיניהם רושפות שנאה, הקפידו לשמור על מרחק בטוח מחשש פגיעתנו הרעה. לנו, הנערים שזה עתה היו לחיילים, הייתה זו התנסות ראשונה ככובשים, חדורי ביטחון ונבוכים בה בעת.

הפרדסים שחצצו בין מחנה הפליטים לבין הכפר ג'בליה הצמוד לו מדרום לבין העיר עזה הושקו במי בארות שהופעלו במנועים, שצליל פעימתם היה מוכר היטב למי שהתגורר באותן השנים באזור המרכז, מחוז פרדסי ההדרים שעדיין היוו ענף הייצוא המרכזי של מדינת ישראל. בניגוד להשקיה בממטרות שאפיינה את הפרדסים שבקרבת ביתי, פרדסי הרצועה עדיין הושקו בהזרמת המים בתעלות פתוחות אל הגומות שהקיפו את העצים. בינות לעצים בצבצו מדי פעם מבנים – בתי באר ומבני מגורים ודרכי עפר

שנשקו לכבישים הצרים רבי־המהמורות, שבהם נהגו להוביל את הפרי אל בתי האריזה. היה זה נוף פסטורלי שונה ומנוגד לזה של מחנה פליטים כמו גם לדימוי שרווח אז כהיום של הרצועה כמוקד של טרור ואלימות.

לרצועת עזה שבתי בסתיו 1982 כסטודנט לתואר השני בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית. היה זה סבב שני של מילואים בימי מלחמת לבנון הראשונה. במגרש פתוח בעיבורי התחנה המרכזית של אשקלון חתמנו על ציוד ונשק ועלינו על אוטובוס שהובילנו לאותו מתחם צבאי בלבו של מחנה ג'בליה. מראה המחנה השתנה משהו עת נוספו בתחומו דרכים רחבות שנפרצו על מנת להקל על כוחות הצבא לפעול בתחומו. בגבעות שממערב למחנה התפתחה שכונה של בתי המפונים, שבקתותיהם נהרסו כשנפרצו הדרכים, 'ג'בליה פיתוח', כפי שנהגנו לכנותה. אך הסמטאות הצרות על ניחוחן העז, הפרדסים המוריקים והשדות המעובדים, כמו גם סלידתם ופחדם של התושבים מאיתנו, שנתפסנו בעיניהם כמנשלים וככובשים, נותרו בעינם. מאז ועד להתנתקות בשנת 2005 בילתי ימי מילואים רבים בתחומי הרצועה, מרפיח בדרום ועד לבית חאנון ובית לאהיה בצפון. הייתי עֵד לפריצתה של האינתיפאדה הראשונה בדצמבר 1987, בין הראשונים שסיירו לאורך הקו הירוק שאליו שַבנו לאחר הסכם אוסלו, ובין האחרונים שהחזיקו בנצרים הנצורה ערב פינויה.

באותן שנים הלכו והשתנו פניה של הרצועה. לצד התפתחותו של גוש התיישבות יהודי בדרום־מערבה ושל מספר יישובים במרכזה ובצפונה, חלו שינויים גדולים בגיאוגרפיה העירונית והכפרית של המרחב הערבי-פלסטיני. העיר עזה הלכה והתרחבה ובשטחה החלו נבנים בניינים רבי־קומות וכך גם היישובים העירוניים הקטנים כדיר אל־בלח וח'אן יונס. גם בכפרים שעברו תהליכים של עיוּר חל גידול ניכר בשטח הבנוי. ענף החקלאות לא שקט על שמריו, ועדות לכך היה מספרן ההולך וגדל של החממות בשטחים החקלאיים במרכזה ובדרומה של הרצועה. שנותיה האחרונות של השליטה הישראלית אופיינו בהסלמה במאבק הלאומי הישראלי-פלסטיני. המרחב היהודי הלך ובוּצר וכך גם כבישי הגישה שהובילו אליו וממנו. ההסלמה בלחימה שגבתה מחיר הולך וגדל בדם ובדמים חידדה את האנומליה בקיומה של התיישבות בת כמה אלפי תושבים יהודים, שנהנו מרמת חיים גבוהה בהרבה משל מאות אלפי שכניהם הערבים, שרבים מהם התגוררו במחנות פליטים. בעקבות זאת החליטה ממשלת ישראל בראשותו של אריאל שרון החלטה שדומה שהייתה בלתי נמנעת – להתנתק מן הרצועה.

ההסלמה בלחימה זלגה עד מהרה למרחבו של ספר עזה, שמאז 1967

נהנה משלושה עשורים של שקט יחסי. השימוש הגובר שעשו הפלסטינים בנשק תלול מסלול החזיר את תושבי האזור לאווירת ימי ההסתננות והפדאיון של שנות החמישים, בעיקר באותם שבועות של לחימה אינטנסיבית בימי מבצעי 'עופרת יצוקה', 'עמוד ענן' ו'צוק איתן'. את הגדר הישנה שהקיפה את הרצועה ושהוזנחה לאחר 1967 החליפה גדר מערכת שהלכה והשתכללה ונוספו לאורכה דרכי טשטוש, מוצבים ומגדלי תצפית. ביישובים העירוניים והכפריים שמעברו הישראלי של הקו הירוק, שאף הם התרחבו והתפתחו במהלך השנים, נבנו אלפי חדרים מבוצרים ומחסות וחוזקו גדרות הביטחון שהקיפו אותם.

לאחר חתימת הסכם אוסלו עבר המוקד המרחבי של שירות המילואים אל ספר עזה, עד אשר קיבלתי מהצבא גט פיטורין בשלהי 2010. היה זה עבורי שינוי מרענן; פחת הצורך לשמור על דריכות תמידית, דבר שאִפשר לי להתמכר למאפייני הנוף המוכר והממכר של דרום מישור החוף וצפון־מערב הנגב. באותן שנים סיימתי את לימודי התואר השלישי באוניברסיטה העברית והייתי לחבר סגל בחוג לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה באוניברסיטת חיפה. במהלכן בחנתי בכליו של גיאוגרף אנושי את מאפייניהם של הרצועה וספר עזה, בעיקר ביני לבין עצמי. בשנים האחרונות בבקשי עניין אקדמי חדש לענות בו, גמלה בלבי ההחלטה לערוך מחקר שיסודו בתובנות ובמחשבות האלה.

ביקשתי להתחיל מבראשית, מכינונה של רצועת עזה כמרחב גיאופוליטי ואנושי העומד בפני עצמו. עם זאת, הספר שנכתב מנקודת מבטו של חוקר ישראלי אינו מתיימר להיות מחקר מכונן של ההיסטוריה של רצועת עזה. איני שולט בשפה הערבית ועל כן לא היה ביכולתי לכתוב מחקר מאוזן ומקיף בנושא. הספר הוא מחקר גיאוגרפי־היסטורי, והוא עוסק בעיקרו בהתהוות מערכת היחסים בין מדינת ישראל לבין הרצועה, בתהליכים שעיצבו את רצועת עזה ואת ספר עזה בעשור שראשיתו ערב מלחמת העצמאות וסופו בנסיגה הישראלית מרצועת עזה לאחר מלחמת סיני, עשור שבסופו הייתה מדינת ישראל לעובדה קיימת, וכך גם רצועת עזה.

לכתיבה של מחקר היסטורי שותפים רבים, ובראש וראשונה עובדי הארכיונים השונים האמונים על הנגשת חומרי הגלם המחקריים. בראש וראשונה חייב אני תודה לאנשים האלמונים המפעילים ומתחזקים את אתר ארכיון המדינה שלמרות שפעולתו אינה חפה מבעיות, התאפשר לי להגיע בצורה מהירה ונוחה אל מאות רבות של תיקים שהיוו תשתית לעבודת המחקר, גם כאשר שהיתי מחוץ לגבולות הארץ. בארכיונים שעדיין פועלים

בשיטה המסורתית המחייבת הגעה פיסית לתחומם, כמו למשל: ארכיון צה"ל, ארכיון התק"מ, ארכיון השומר הצעיר בגבעת חביבה והארכיון הציוני המרכזי, זכיתי לסיועם של העובדים המסורים שהתאפיין בהרבה רצון טוב וסבלנות. תודה מיוחדת חייב אני למשוררת מיכל סנונית שאפשרה לי בטובה לעיין בארכיונו האישי של בן־זוגה המנוח צבי אל־פלג ולעשות שימוש בחומר שאסף ותרגם, בעיקר ממאמרי עיתונות וספרים שיצאו לאור ברצועת עזה ובמדינות ערב, וליהנות מתובנותיו שהן פרי היכרותו הבלתי אמצעית עם הרצועה, שאותה רכש עת ששימש המושל הצבאי של העיר עזה לאחר מלחמת סיני.

עיקר הספר נכתב בהיותי בשנת שבתון ב־2018/19 כאורח במרכז ללימודי ישראל (Center for Israel Studies) באוניברסיטת בינגהמטון שבמדינת ניו־יורק. המרכז היה לי לבית אקדמי שאפשר את השלווה והשקט הדרושים לכתיבה, ועל כך אני אסיר תודה לעומד בראשו, פרופ' רנדי פרידמן, לחברי סגל המרכז – אסף הראל, ליאור ליבמן ושיי רבינאו, ולפרופ' אלן ארקוש מהחוג ללימודי היהדות שבמסגרתו פועל המרכז. עוד נתונה תודתי לחברי יואב תדמור שהיה ראשון לשמוע על הרעיון לספר ושעודדני להתחיל בכתיבתו, לעמיתי וחברי פרופ' מעוז עזריהו שקרא את כתב היד והעיר הערות רבות ומועילות, ולבתיה דונר שבזכות הערותיה ניקיתי את כתב היד מהרבה טפל והותרתי, כך אני מקווה, את העיקר.

תודה מיוחדת אני חייב לרעייתי דבי על אורך הרוח המופלג שגילתה גם בימים שרוח היצירה לא צלחה עליי ושהלכה אחריי במשך שנה שלמה לארץ לא נודעת בהרי האפלצ'ים על מנת שאוכל לכתוב ספר זה. לה הוא מוקדש באהבה.

מבוא

א. דברי פתיחה

ספר זה מבקש לעסוק בעשור המכונן ביצירתה וכינונה של רצועת עזה, בשנים 1947-1957. ראשיתה בתיחום גבולות החלוקה של ארץ־ישראל המנדטורית בין המדינה היהודית לערבית, וסיומה בנסיגה הישראלית מרצועת עזה לאחר ימי מלחמת סיני. הספר אינו עוסק ברצועת עזה לבדה אלא גם במרחב הישראלי הגובל ברצועה, סְפַר עזה.[1] ההתייחסות לרצועת עזה ולסְפַר עזה כאל אזור אחד אינה מובנת מאליה. בין שתי היישויות המרחביות מפריד גבול מדיני, אוכלוסיית הרצועה רובה ככולה ערבית-פלסטינית וזו של הסְפַר היא יהודית-ישראלית. למציאות המדינית והדמוגרפית הזאת הייתה השפעה מכרעת על אופיין השונה בתכלית של הגיאוגרפיה האנושית של רצועת עזה מזו של ספר עזה. יחד עם זאת, למציאות שנוצרה לאורך הגבול – קו של עוינות ואיבה מתמשכת – חשיבות רבה בהבניית המרחב של רצועת עזה ושל סְפַר עזה כאחד. התקופה הנחקרת ראשיתה בחודשים האחרונים של שלטון המנדט הבריטי, עת הותוו גבולות החלוקה בדיונים שניהלה ועדת אונסקו"פ (UNSCOP) שעצרת האו"ם החליטה על הקמתה במאי 1947, ושאושרו בהחלטה 181 של העצרת מה־29 בנובמבר 1947, הידועה כ'החלטת החלוקה'.[2]

לאחר קבלת החלטת החלוקה פרצה מלחמת העצמאות: המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, שבמהלכה התחולל תהליך של שינוי מרחבי רחב־היקף בתחומה של ארץ־ישראל המנדטורית לשעבר. במהלך הקרבות ובמסגרת הסכם שביתת הנשק עם מצרים שהביא לסיום המלחמה בחזית הדרום נקבע תחומה של רצועת עזה שנותרה בשלטון מצרים.[3] בשנים שלאחר תום המלחמה ועד לפרוץ מלחמת סיני בשלהי אוקטובר 1956 הלכה

1 אני מבקש להודות לחברי פרופ' אלי צור על הצעתו להשתמש במטבע לשון זה.
2 על עבודתה של ועדת אונסקו"פ ראו: בן דרור (2019).
3 על תיחומה של רצועת עזה ראו: אריאלי (2018), עמ' 107-109.

והתהוותה מציאות בתר־מלחמתית, תוך קיומו של עימות אלים שהתחולל לאורך קו שביתת הנשק. עימות זה שב והיה למלחמה כוללת בימי מלחמת סיני, שבה כבשה ישראל את רצועת עזה בתחילת נובמבר 1956 אך למרות רצונה המפורש להשאירה בתחומה, נאלצה בשל לחץ בינלאומי לסגת מרצועת עזה ב־7 במרץ 1957, וזו שבה לידי המצרים. מחקר זה מבקש לעסוק בתהליכים הפוליטיים, הצבאיים והחברתיים־כלכליים שעיצבו את רצועת עזה וספר עזה במהלך אותו עשור מכונן, ואת מרחבם היישובי.

גיאוגרף המבקש לחקור אזור נדרש בראש וראשונה לתיחומו ולהצגת מרכיביו הפיסיים והאנושיים המבדילים אותו מסביבתו ומדגישים את ייחודו. האזור שבו עוסק מחקר זה מתחלק לשני אזורי משנה: האחד הוא רצועת עזה, שתחומה נקבע בהסכם שביתת הנשק עם מצרים שנחתם בפברואר 1949 וקובַּע בהסכם פשרת השעה שנחתם כשנה לאחר מכן. גבולה הדרום־מערבי המפריד בינה לבין שטחה הריבוני של מצרים נקבע כבר ב־1906 ומהווה קטע מגבול שנתחם בהסכם בין האימפריה הבריטית לעות'מאנית.[4] בצפון מערב נתחמת רצועת עזה בגבול מורפולוגי, הים התיכון. קו החוף התוחם את גבול ההתיישבות האנושית אינו מהווה את גבולה של הרצועה אלא גבול המים הטריטוריאליים שהשתרעו בתקופה הנדונה במחקר עד 3 מייל ימי (5.6 ק"מ) מקו החוף. היישוב המרכזי באזור, שנתן לו את שמו הוא העיר עזה הממוקמת על תוואי דרך היבשה העיקרית המחברת בין מצרים לבין ארצות הסהר הפורה, הידועה בשמה המקראי "דרך ארץ פלישתים" או בשמה הרומי "דרך הים" (Via Maris). תכונת מיקום זו כמו גם הקרבה לים היו גורמים מרכזיים בהתפתחותה של עזה ושל המערך היישובי בדרום מישור החוף של ארץ־ישראל בכלל.[5] מקור השם 'עזה' הוא כפי הנראה כנעני, והיא נזכרת הן במקרא והן בכתבים מצריים מן המאה ה־15 לפני הספירה ואילך. עזה וסביבתה היו שער כניסה ראשי על אם הדרך, שהובילה מארצות הסהר הפורה דרומה אל מדבר סיני ומערבה בואכה מצרים, ומגבול מצרים מזרחה וצפונה. בעִתות מלחמה היה השולט בעזה ובסביבתה יכול לאיים על מצרים או לעבור ממנה אל מרחבי הסהר הפורה. בהתאם לכך היו עזה וסביבתה לעִתים מזומנות לזירת קרבות.[6]

ההתפתחויות הטכנולוגיות שהתחוללו במחצית השנייה של המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 איפשרו בימי מלחמת העולם הראשונה לצבא

4 אריאלי (2018), עמ' 62-63.
5 קרק (2002), עמ' 17-30.
6 גיחון (1977), עמ' 133-165.

העות'מאני להעדיף משיקולים אסטרטגיים את באר שבע כבסיס ממנו יֵצא למתקפותיו על תעלת סואץ בשנים 1915 ו־1916, תוך שגייסותיו נעו משם דרומה ומערבה בציר המוביל לאבו־עגילה בואכה איסמעיליה. עוג'ה אל־חפיר (ניצנה) הממוקמת על ציר זה הייתה לשער הדרומי, החליפי לשער הצפוני – מרחב העיר עזה. מתקפת הנגד הבריטית כוונה לפרוץ לארץ־ישראל דרך מערך ההגנה שנבנה סביב העיר עזה אך זו נכשלה באביב 1917, וכחלופה בחרו הבריטים לאגף את עזה ממזרח ולפרוץ צפונה דרך באר שבע.[7] בימי שלטון המנדט הבריטי שב השער הצפוני למעמד בכורה ודרכו עברו הכביש הראשי ומסילת הברזל שסללו הבריטים ושחיברו בין מצרים לבין ארץ־ישראל בואכה עבר הירדן ועיראק. בימי מלחמת העולם השנייה הייתה ארץ־ישראל לבסיס עורפי לוגיסטי מרכזי עבור צבאות בנות הברית במזרח התיכון. הבריטים הקימו במרחב שבין רפיח לבין עזה ובמישור החוף הדרומי בכלל עשרות בסיסי צבא לאורכו של ציר תנועה זה ולאורך צירי תנועה משניים בדרום מישור החוף, שהסתעפו מן הציר הראשי מזרחה.[8] ערב פרוץ מלחמת העצמאות הייתה העיר עזה המרכז המנהלי של נפת עזה (Gaza District) שבתחומה נכלל מישור החוף הדרומי, ושמנתה ב־1945 כ־137,000 תושבים שרובם המכריע היו ערבים מוסלמים, וכן כ־4,000 יהודים וכ־1,000 ערבים נוצרים.[9] עם תום קרבות מלחמת העצמאות ולראשונה בתולדותיה הייתה עזה למרכז של ישות פוליטית בעלת תחום טריטוריאלי מוגדר וזהות נפרדת, החלק מתחומה של פלסטין הערבית שנותר בשלטון צבאי מצרי.

באשר לספר עזה, תיחומו דורש הסבר, כיוון שלא מדובר בתחום גיאוגרפי פיסי או מנהלי מוגדר והוא לא נקבע ככזה בחלוקה של מדינת ישראל לאזורים מנהליים ודמוגרפיים.[10] המושג 'עוטף עזה' הנוהג כיום ומתווה את התחום הישראלי שסביב רצועת עזה הינו אנאכרוניסטי, ותיחומו על ידי רשויות ממשלתיות ישראליות, צבאיות כאזרחיות, אינו אחיד.[11] בשנות החמישים של המאה הקודמת הגדיר צה"ל את המרחב שהשתרע

---

7 הלוי (2014), עמ' 40-51.

8 הלוי (2014), שם; Golan and Oren (2018), pp. 221-239; א"צ, 31220/1, מפת מחנות צבא ושדות תעופה, המצב בדצמבר 1947, קנ"מ 1:100,000, שירות מודיעין 6, תכנית א/1.

9 Department of Statistics (1945), p. 32; להיסטוריה קצרה של עזה עד לתקופת המנדט ראו: Filiu, 2014.

10 קדמון (תשט"ז), מדור X: אוכלוסין.

11 ראו למשל מפות ב־https://www.calcalist.co.illocalarticles0,7340,L-3637552,00 html, https://www.ynet.co.ilarticles0,7340,L-4985621,00.html נדלה ב־22 במרץ 2020.

ממזרח ומדרום־מזרח לרצועת עזה כמחוז הנגב, שחולק לגזרה מזרחית בואכה הגבול עם ממלכת עבר הירדן וגזרה מערבית מול רצועת עזה וגבול מצרים. אלא שתחום הגזרה המערבית השתרע עד לפאתי באר שבע ממערב, הרחק מגבול הרצועה, ולא כלל יישובים שהוקמו מצפון לרצועה והשתייכו לתחומו של מחוז השפלה הצבאי. לימים תיחם הצבא את מרחב שסביב הרצועה בשני גושים: גוש יד מרדכי הצפוני וגוש מגן שמדרום לו, כשהקו המפריד ביניהם עבר באזור בארי, אך גם בגושים אלה נכללו יישובים רבים המרוחקים מן הרצועה, ותיחום זה אף הוא לא נמצא מתאים.[12]

התחום של סְפַר עזה לצורכי מחקר זה נקבע על בסיס תחומיהן המוניציפליים של המועצות האזוריות הגובלות ברצועת עזה, שנוסדו בשנים 1950-1951. מצפון לרצועה הוקמה המועצה האזורית חוף אשקלון, המשתרעת צפונה עד מבואה הדרומי של אשדוד, ובהתאם לכך נכללו בתחום הנדון במחקר רק היישובים שמציר כביש אשקלון-קרית־גת ודרומה, כולל העיירה אל־מג'דל, שלימים נכללה בתחומה של אשקלון. דרומה משם משתרעת המועצה האזורית שער הנגב, שיישוביה כולם נכללים בתחום הנחקר וכן העיירה שדרות. דרומית ומזרחית משער הנגב משתרעת המועצה האזורית שדות נגב שנקראה אז בשם 'עזתה', שגם תחומה כולו נכלל בזה הנחקר וכן העיירה נתיבות. הדרומית שבמועצות אזורית היא אשכול שהייתה ידועה באותם הימים בשם 'חבל מעון' שבתחום הנחקר נכלל חלקה המערבי, מצפון וממערב לקו הדמיוני המחבר את מפגש הגבולות ישראל-מצרים-רצועת עזה עם הקיבוצים גבולות ואורים.[13]

ב. תולדות השם: מקורו, גלגוליו והתקבעות השימוש במונח הגיאוגרפי 'רצועת עזה'

המילה 'רצועה' משמשת בהשאלה לתיאור חבל ארץ צר וארוך או שטח אדמה מוארך. השימוש ב'רצועת עזה' כמושג גיאוגרפי המגדיר חלק ממישור החוף הדרומי של הארץ הוא מאוחר ביחס לשמות אזורים אחרים בארץ

12 א"צ, 2008-37-130, אגמ מבצעים, מפה ק לתיק ארגון הגמר, גוש עזה, 1:100,000, א.ת. – כנראה מקיץ 1956.

13 א"מ, גל-4016/7, מפה של תחום ועדה מקומית לבניין ערים של המועצות האזוריות שער הנגב, בני־שמעון, עזתה, מרחבים, חבל מעון, 1:250,000, 1 בדצמבר 1954; אצ"מ, KKL5/21463, מפת יישובי חבל הנגב, 1:200,000, נספח לדין וחשבון על פעולות מפעל הנגב לשנת תשי"ג, 13 באפריל 1954.

כנגב, יהודה, שומרון והגליל, ומקורו בשלהי שנות הארבעים של המאה הקודמת.[14] דומה כי רצועה במשמעותה הגיאוגרפית מופיעה לראשונה בעיתונות העברית בשלהי שנות החמישים של המאה ה־19.[15] במאמרים מדעיים שהתפרסמו בימי שלטון המנדט, שעסקו בגיאוגרפיה, בארכיאולוגיה, בהיסטוריה ובמאפייניה הטבעיים של ארץ־ישראל נעשה שימוש במושג 'רצועת החוף' (וכן בתרגום לאנגלית של המילה 'רצועה' ל־strip) כמושג חליפי למישור החוף.[16] עם התקדמות דיוני ועדת החלוקה בקיץ 1947 הלך והתקבע השימוש במילה 'רצועה' ביחס לחלק ממישור החוף הדרומי שנועד היה להיכלל בתחומי המדינה הערבית. כך לדוגמה נמסר במחצית אוגוסט 1947 על כוונת אונסקו"פ למסור רצועה רחבה סביב עזה עבור גישה לים למדינה הערבית.[17] הפעם הראשונה שבה הופיע מטבע הלשון 'רצועת עזה' בעיתונות הישראלית הייתה כשבועיים לאחר קום המדינה, במאמר פרשנות שפורסם ביומון 'מעריב' ב־1 ביוני 1948, שמחברו היה עורכו הראשי של העיתון, ד"ר עזריאל קרליבך. בביקורת שמתח על רעיונות שהעלה הרוזן ברנדוט, המתווך מטעם האו"ם, עוד טרם פרסם את תוכניתו הראשונה בשלהי אותו החודש, טען קרליבך כי מסתמנת מגמה של חלוקת שטחה של המדינה הערבית שנועדה לקום על פי החלטת הכ"ט בנובמבר בין מדינות ערב, כאשר "...רצועת עזה [נועדה] למצרים".[18] בקיץ 1948 החל המושג 'רצועת עזה' (gaza strip) מופיע גם בעיתונות החוץ. בידיעה משלהי אוגוסט 1948 שהתפרסמה במהדורת יום ראשון של היומון האמריקני The Washington Times, בעת ההיא הנפוץ והחשוב בעיתוניה של הבירה האמריקנית, צוין דבר מותם של שני משקיפי או"ם, קציני צבא צרפתים שמטוסם נפגע בתקרית ליד עזה. על מנת להסביר לקוראים באיזה אזור מדובר צוין שעזה נמצאת במרכזה של "the 'Gaza strip' given the Arabs under the UN partition plan".

דומה כי הצורך בהסבר מלמד כי גם בעיתונות הזרה מושג גיאוגרפי זה עדיין לא השתרש ולא היה למטבע לשון מקובלת.[19]

---

14 אבן־שושן (תשמ"ח), עמ' 684.

15 ענגלאנד, המגיד, 10 בספטמבר 1857; ענגלאנד: היהודי הנצחי, שם, 6 ביוני 1860; ידיעות עולם הטבע, האי קפריסין (ציפערן), הצפירה, 30 ביולי 1878.

16 ראו למשל: פראוור (תש"ו); Casto and Dotson (1938) ; Schneider (1938).

17 Unscop's Plan, No Partition Details Yet, *The Palestine Post*, 18 August 1947.

18 ד"ר ע. קרליבך, יומן המערכה, ידיעות מעריב, 1 ביוני 1948.

19 Emergency Session of Security Council Called on Palestine, *The Sunday Star*, 29 August 1948, pp. 1, 4.

בישיבותיה של ממשלת ישראל נעשה לראשונה שימוש במושג 'רצועה' ביחס לשטח שהוקצה בתוכנית החלוקה למדינה הערבית בדרום מישור החוף, על־ידי משה שרת ב־4 בנובמבר 1948.[20] אלא שגם לאחר מכן, בימי מבצע חורב שהחל ב־22 בדצמבר 1948 והסתיים לאחר כשבועיים ב־7 בינואר 1949, עדיין לא היה מקובל השימוש במושג זה. בישיבות הממשלה שהתנהלו באותם ימים התייחסו השרים לתחום שנותר בשליטת המצרים בדרום מישור החוף כאל אזור עזה, או האזור שבין עזה ורפיח.[21] רק לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק בין מצרים לבין ישראל ברודוס ב־24 בפברואר 1949 הלכה והייתה הגדרתו של אזור זה כ'רצועת עזה' למקובלת. באמצע ינואר 1949 עדיין התייחסו במשרד החוץ הבריטי לישות גאוגרפית זו בשם 'אזור עזה' (Gaza area), ובישיבת ממשלת ישראל ב־23 בינואר 1949 נדונה שאלת רצועת עזה-רפיח, אך בהתכתבות משלהי מרץ 1949 במשרד החוץ האמריקני כבר התייחסו לאזור בשם The Gaza Strip. גם מספר האזכורים בעיתונות של המושג 'רצועת עזה' או The Gaza Strip הלך וגדל בשבועות שלאחר חתימת הסכם שביתת הנשק, ובאביב 1949 בכלל.[22]

המצרים הגדירו את החלק מהמדינה הערבית שנועדה לקום על פי תוכנית החלוקה ושנותר בידיהם לאחר מלחמת 1948 כ"האזור הנתון לפיקוח הכוחות המצריים בפלסטין". מי שסימן את מעמדה האוטונומי של הרצועה ושל אי־סיפוחה למצרים היה עיתון רשמי מיוחד, 'אל־וקאיע אל־פלסטיניה', שבו התפרסמו התקנות שתיקן המושל המצרי של האזור שנועדו להסדיר את חיי היומיום של התושבים. בפרסומים הרשמיים של המצרים החל להופיע המושג 'קטאע ע'זה' ('רצועת עזה' בתרגום לערבית) לראשונה כנראה בהקשר של מינויו בדצמבר 1953 של תת־אלוף (אל־אמיראלי) עבדאללה ריפעת למושל המנהלי הכללי של האזור. פעם נוספת שנעשה שימוש במושג 'קטאע ע'זה' הייתה במתווה לחוקה שהציעה הממשלה המצרית לרצועת

20 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 4 בנובמבר 1948, עמ' 2-5.

21 א"מ, פרטי־כל של ישיבות הממשלה הזמנית, 2, 5 ו־19 בינואר 1949.

22 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית 23 בינואר 1949; NA, FO 800-488, From British Middle East Office (Cairo) to Foreign Office, No. 8 Saving, 16 January 1949; FRUS, 1949, Vol. VI, The Minister in Lebanon (Pinkerton) to Secretary of State, 28 March 1949; Arieh Wallenstein, Auja Was Major Concession by Israel, *The Palestine Post*, 21 February 1949; ג'ון קמחי, ישראל נשאלה בלוזאן אם תסכים לקבל את עזה, הבקר, 8 במאי 1949.

עזה ב־1955. אלא שזו לא נכנסה לתוקף ולא שינתה את שמו הרשמי של השטח שהיה נתון לממשל צבאי מצרי.[23]

ג. ימי הראשית של רצועת עזה: חלוקה ותיחום (ספטמבר-נובמבר 1947)

ראשית ימי תיחומה של רצועת עזה היו בהמלצות הוועדה המיוחדת של האו"ם (UNSCOP) שמונתה לחקור את שאלת ארץ־ישראל על־ידי העצרת הכללית של האו"ם במאי 1947, והגישה דין וחשבון מסכם ב־3 בספטמבר. הרוב בוועדה המליץ על חלוקת שטח המנדט הבריטי בין שתי מדינות עצמאיות, יהודית וערבית, ולהמלצה צורפה מפה של גבולות החלוקה המוצעת ששורטטה על ידי פאול מוהן (Mohn) שהיה אחד מנציגיה של שוודיה בוועדה.[24] לקראת הדיון בעצרת הוקמה ועדת 'אד־הוק', שבין תפקידיה היה בחינה מדוקדקת של הגבולות וזאת על מנת להקטין ככל האפשר את מספרם של בני המיעוט הערבי במדינה היהודית המוצעת, כמו גם להתחשב בצורכי הביטחון של שתי המדינות ובאפשרויות הפיתוח העתידי שלהן. סימון הגבול הלכה למעשה נועד היה להתבצע בשטח על ידי ועדה ייעודית.[25] מישור החוף הדרומי מאיסדוד ועד רפיח נועד היה להיות בתחומה של המדינה הערבית. רובו הגדול נכלל בימי המנדט בתחומה של נפת עזה והוא כלל חלק מנפת באר שבע שממזרח.[26]

23 אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, עואד אל־אסטל, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, שאון פלסטיניה, גיליון 168-169, מרץ-אפריל 1987; שם, תיק פשיטת 1955, ממשל עצמי – חוק 1955; שם, תיק ממשל עזה 1956/7, וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מיוחד, 26 בינואר 1954, עמ' 749-750; שמש (2012), עמ' 267.

24 Official records of the second session of the General Assembly, supplement no. 11, United Nations Special Committee on Palestine, *Report to the General Assembly*, volume 1, Lake Success, New York 1947, https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/07175DE9FA2DE563852568D3006E10F3, נדלה ב־9 במאי 2021.

25 United Nations General Assembly, *Ad hoc committee on the Palestinian question, report of sub-committee 1*, 19 November 1947, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-214131/, נדלה ב־9 במאי 2021.

26 א"מ, פ-763/26, מפות החלוקה מאוסף פברגאס וכן הערכת מספר התושבים; Palestine population estimates for 1946 – UNCCP – Working paper, United Nations Conciliation Commission for Palestine, 22 March 1949, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-210930/, נדלה ב־9 במאי 2021.

טבלה מס' 1: מספר התושבים בנפת עזה ערב פרוץ מלחמת העצמאות (הערכה)*

יישוב	מספר תושבים
עזה	38,000
ח'אן יונס	12,000
אל־מג'דל	11,000
כפרים ערביים	96,500
כפרים יהודיים	3,500

* תושבי נפת עזה היו כ־12 אחוזים מקרב אוכלוסייתה הערבית של הארץ. היהודים בנפת עזה היו כ־0.6 אחוז מכלל תושביה היהודים של הארץ.

הדיפלומט הפולני קסאוורי פרושינסקי (Pruszynski), ששימש יו"ר ועדת המשנה שנועדה להתוות את הגבול בין המדינה היהודית לזו הערבית, הסביר שהסיבה להכללת עזה וסביבתה בתחום המדינה הערבית הייתה כלכלית בעיקרה: "...החוף בסביבות עזה... אינו נופל מבחינת אפשרויות הפיתוח הכלכלי [מאלו] של אזור תל אביב. אנו מקווים כי האומה הערבית בזכות סגולת ההתמדה שבה תהפוך את אזור עזה לגן פורח של הים התיכון."[27] אך להכללתן של רצועת החוף הדרומית ושל הרצועה המדברית שבין רפיח לעוג'ה אל־חפיר בתחומי המדינה הערבית, ומתוך לחץ אמריקני, לא הייתה מטרה כלכלית בלבד. היא נועדה בראש וראשונה למנוע את השליטה של המדינה היהודית ולו באחד משני השערים: מרחב עזה-רפיח ומרחב עוג'ה אל־חפיר, שדרכם עוברים הצירים הראשיים המובילים מארץ־ישראל אל מדבר סיני בואכה אזור תעלת סואץ ומצרים.[28]

רוב תושביה הערביים של נפת עזה התגוררו בעיר ובסביבתה ובשטח שמצפון לה. ערב פרוץ מלחמת העצמאות היה ענף החקלאות הבסיס לחיי הכלכלה שעיצב את נופה התרבותי, והתאפיין בפרדסי הדרים ומטעים אחרים ובשדות מעובדים. מעזה ודרומה הייתה האוכלוסיה דלילה יותר ומרוכזת בעיקר ברצועה צרה לאורך הכביש המוביל לרפיח בואכה מדבר סיני, שממערב לה רצועת חולות הים וממזרח לה מרחבי הלס של הנגב

27 דיון ועדת 'אד־הוק' הארצישראלית, הצפה, 23 בנובמבר 1947.
28 על הגבולות, דבר, 14 בנובמבר 1947.

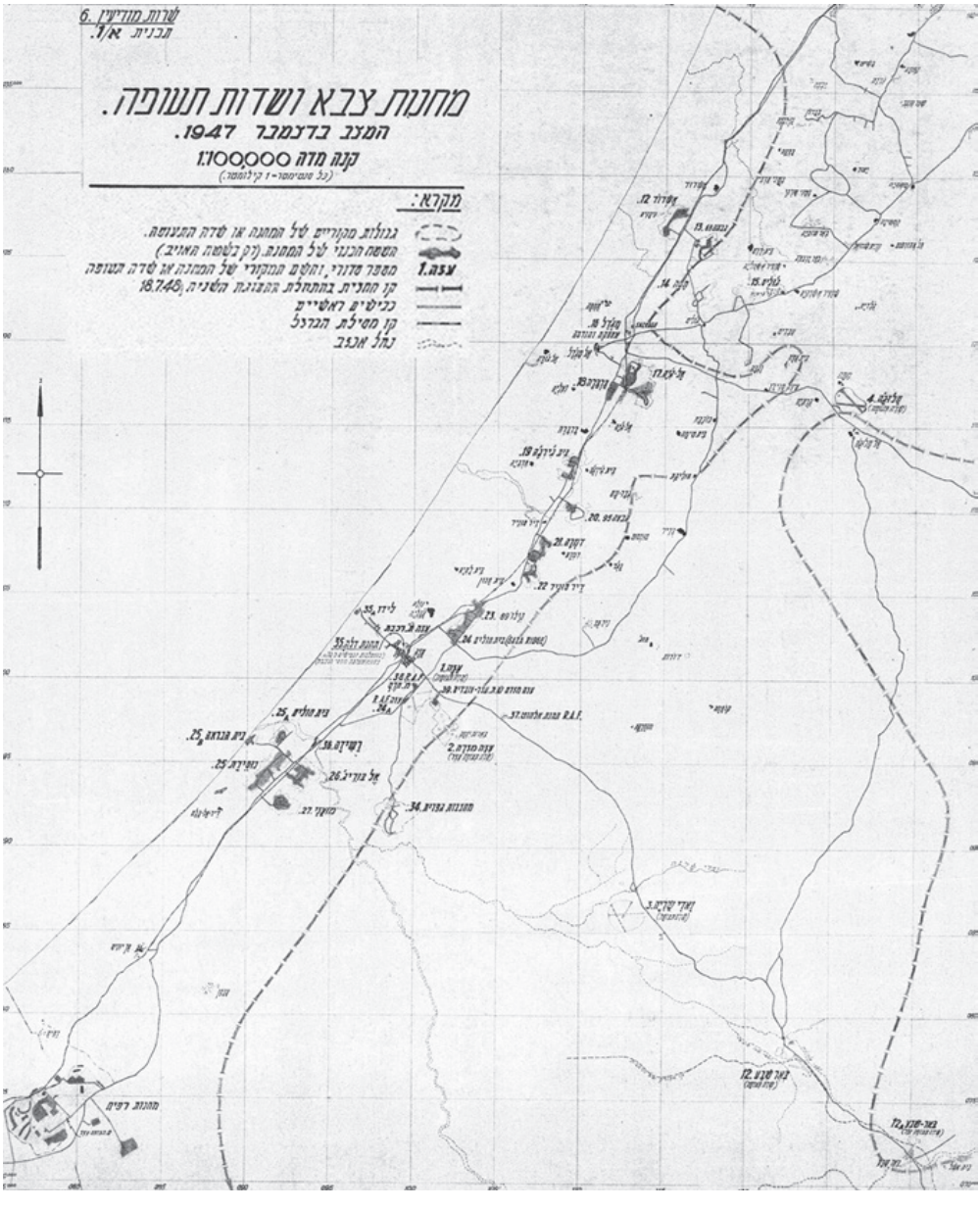

מחנות צבא בריטיים בדרום מישור החוף, 1947

המערבי. רצועה זו הייתה אף היא אזור חקלאי ונופהּ היה של שדות ומטעים. ממזרח, בתחומי נפת באר שבע, היה גבולה של התיישבות הקבע צפוני יותר, וערב פרוץ המלחמה נתחם לערך בקו דורות-רוחמה. מדרום לקו זה הייתה התיישבות הקבע דלילה ועיקר התושבים היו מקרב שבטי הבדואים, שעליהם נוספו כמה כפרים חקלאיים שהוקמו באזור במהלך המאה ה־19.[29] מרכיב יישובי בולט במישור החוף הדרומי שהתפתח במהלך ימי מלחמת העולם השנייה היו מחנות הצבא הבריטיים. עם תחילת הפינוי של כוחות צבא בריטיים מהארץ בקיץ 1947 הלכו מחנות אלו וננטשו, ובקצב גובר והולך מתחילת דצמבר 1947. שלטונות המנדט ניסו למוכרם לגורמים שונים ללא הצלחה יתרה, ומחנות שנותרו עזובים נבזזו ונהרסו על ידי האוכלוסייה המקומית.[30]

המערך היישובי היהודי בצפון ובמערב הנגב החל מתגבש במהלך שנות ה־40 של המאה הקודמת, באזור שנחשב כדרום הרחוק של מערך ההתיישבות היהודי-ציוני.[31] בשלהי ימי המנדט ובעיקר בשנים 1946-1947 היו הדרום והנגב ליעד מרכזי של האסטרטגיה ההתיישבותית הציונית. במסגרת מבצע עליית 11 הנקודות הוקמו באוקטובר 1946 בתחומי הנגב הצפוני והמערבי, הקיבוצים בארי, תקומה, כפר דרום ונירים. העליות על הקרקע בשטחים בבעלות יהודית במחוז עזה נמשכו גם במהלך 1947. מקרב יישובים אלו נכללו כפר דרום, יד מרדכי וניצנים הסמוכים לציר כביש החוף בשטח שיועד למדינה הערבית. בתחום המיועד למדינה היהודית, מִדורות בצפון בואכה נירים בדרום, יצרו היישובים היהודים שרשרת דלילה של התיישבות שתחמה ממזרח את רצועת החוף המיושבת בעיקרה בערבים, ראשיתו של ספר עזה. עבור הצד הפלסטיני, בהקמתו של מרחב יישובי זה

---

29 א"מ, פ-763/26, Mean annual rainfall, Palestine 1:750,000, Survey of Palestine, 1946; שם, חצ-2395/14, ד"ר מ. אבנימלך, תזכיר על הסיכויים הכלכליים של הנגב, 20 ביוני 1948, הנגב – ערוך לפי סטנוגרמה של ברסלבסקי, א.ת., כנראה גם כן מיוני 1948; רפיח (קטעים מתוך 'הידעת את הארץ', כרך ב', העומד להופיע [מאת יוסף ברסלבי (ברסלבסקי)]), דבר, 12 ביולי 1946.

30 א"מ, מ-4338/4, District Commissioner, Gaza District to Mayor of Gaza, 3 April 1948; א"צ, מפה מס' 31220_1-31220, מחנות צבא ושדות תעופה, המצב בדצמבר 1947, שירות מודיעין 6, קנה מדה 1:100,000; היום הודעת הממשלה בעניין פינוי הבריטיים משכם, עזה ויפו, המשקיף, 11 בדצמבר 1947; פינוי מחנות צבא בדרום, הצפה, 4 בנובמבר 1947; בעיתונות הערבית, על המשמר, 26 בפברואר 1948; ערבים בוזזים מחנות צבא בדרום, דבר, 15 במרץ 1948.

31 על ההתיישבות היהודית בדרום ובצפון הנגב טרם קום המדינה ראו: אורן (תשל"ח), עמ' 89-91, 107, 117-122, 169-197; ברזנר (1994), עמ' 10-125.

היה גלום איום אסטרטגי עת הלך ונוצר אזור חיץ בין ריכוזי האוכלוסייה הערבית במישור החוף הדרומי לבין אלה שבמורדות המערביים של הרי חברון, איום שהתממש עת נכללו הנגב הצפוני והמערבי בתחומי המדינה היהודית של החלטת החלוקה.[32]

ד. ממאורעות ללחימה (דצמבר 1947-מאי 1948)

לאחר קבלת תוכנית החלוקה על ידי עצרת האו"ם ב־29 בנובמבר 1947, נועדה להתחיל הקמתן של שתי מדינות יהודית וערבית, תהליך שעל פי ההערכה אמור היה להימשך כשמונה חודשים. ההתנגדות הנחרצת של הוועד הערבי העליון ושל מדינות הליגה הערבית להחלטת החלוקה ולהקמת המדינה היהודית הביאה לפריצתם של מאורעות אלימים, שהלכו והחריפו במהלך החודשים הראשונים של שנת 1948, ובמחצית השנייה של חודש מרץ הפכו למלחמה כוללת בין שתי הקהילות, היהודית-ציונית והערבית-פלסטינית. עם סיומו של שלטון המנדט הבריטי, הקמת מדינת ישראל ופלישת צבאות ערב, הייתה המלחמה הבין־קהילתית למלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, שהסתיימה עם חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה ב־20 ביולי 1949.[33]

במרחב הדרום שנועד היה להיות בתחומי המדינה היהודית, התרכזה מרבית האוכלוסייה היהודית בשטח בעל צורה כללית של משולש, שקדקודו הצפוני היה ראשון־לציון, הדרומי גדרה והמזרחי מזכרת בתיה. במרחב הדרום הייתה גם מערכת יישובית ערבית, שכללה את הכפרים הגדולים עקיר, יבנה ואיסדוד, וכפרים קטנים יותר, מהם בשכנות קרובה למושבות היהודיות כסרפנד אל־ח'רב הסמוכה לנס ציונה וזרנוגה הסמוכה לרחובות.[34]

מבאר־טוביה ודרומה בואכה קיבוץ נגבה השתרע מסדרון יבשתי, צוואר הנגב כפי שכונה בעת ההיא, שחיבר את הדרום עם גוש ההתיישבות היהודי שהלך והתפתח בצפון ובצפון־מערב הנגב. ציר התחבורה העיקרי שעבר בתחומו היה חלקו הדרומי של כביש החוף. בין ראשון־לציון לבין רחובות עבר הכביש בשטח שרובו יהודי אך משם דרומה עבר בתחומם של יישובים ערבים. מדרום לאיסדוד הייתה צומת שממנה יצא כביש שעקף ממזרח

32 קרק (2002), עמ' 92-111; על האסטרטגיה ההתיישבותית או היישובית ראו אורן (תשל"ח).

33 על מלחמת העצמאות נכתבה ספרות מחקרית ענפה. לטעמי שני הספרים המקיפים והאמינים ביותר הם מוריס (2010) וגלבר (2004).

34 מפה מפורטת של מערך ההתיישבות היהודית בדרום מצוי בפנים הכריכה באילון (1963).

את כביש החוף ושהוביל דרומה דרך הכפר הערבי ג'וליס שבקרבת קיבוץ נגבה, בואכה נירעם, וששב וחבר לכביש הראשי מצפון לעיר עזה. הכפרים ג'וליס ובריר שחלשו על ציר זה חייבו את עקיפתם, ועל כן התנועה היהודית בפרוזדור באר־טוביה-נגבה ודרומה נעשתה בעיקרה בדרכי עפר שהפכו בלתי עבירות לכלי רכב שאינם רב־מנועיים בימי הגשמים ונוחות למיקוש במהלך כל ימות השנה. את מרחב ההתיישבות היהודית בנגב חצה מצפון־מערב לדרום־מזרח כביש עזה-באר שבע, אך רובן המכריע של הדרכים שקישרו בין היישובים היהודיים במרחב זה היו דרכי עפר. לבעיית הנגישות אל יישובי הנגב ובינם, נלווה הצורך לאבטח את קווי המים שנמתחו מקידוחים שערכה חברת מקורות בסביבת גברעם וניר עם, והובילו את מי התהום מדרום מישור החוף אל יישובי הנגב. דרכי העפר וקווי צינורות המים היו נקודות התורפה של הצד היהודי, שאותם ניצלו הלוחמים הערביים הבלתי סדירים שפעלו באזור הדרום והנגב: מרביתם באו מכפרי הדרום ומשבטי הבדואים בצפון הנגב ועליהם נוספו לוחמים מהר חברון. במהלך השבועות הראשונים ללחימה הם גרמו נזקים לתשתיות ולאבדות קשות בקרב המתיישבים ואנשי הפלמ"ח שהחזיקו במרחב הדרום הרחוק.[35]

בעוד שבאזורים אחרים בארץ הלכה והתגברה הלחימה במהלך פברואר, מרץ ואפריל 1948, בנגב חלה רגיעה יחסית, כתוצאה מביצורם של יישובים, הפעלת משוריינים לאבטחת הדרכים ופעילותם של אנשי שירות המודיעין של ההגנה (הש"י). אלה ניצלו ניגודי אינטרסים בקרב הבדואים ובינם לבין המנהיגות הערבית בעזה ואת סירובם של חלק משבטי הבדואים לקבל את מרות המפקדים שבאו מבחוץ, כמו למשל אנשי האחים המוסלמים ממצרים, שלהם הייתה השפעה רבה בעיר עזה ובסביבתה. גם בקרב תושבי הקבע במישור החוף הדרומי לא היה עניין בהתנגשות אלימה עם היהודים. הם חששו לגורל אדמותיהם שהיו סמוכות לאלה של היישובים היהודים ומהתגברות הלחימה שתאלץ אותם להימלט מכפריהם ותשבור את מטה לחמם. ראשי התומכים במנהיגות המיליטנטית הפלסטינית בעזה כמו מוסא א־צוראני, שהיה בן לאחת המשפחות העשירות בעיר ובמשך שנים רבות נאמנו של המופתי חאג' אמין אל־חוסייני, לא נחלו הצלחה במאמציהם לגייס לוחמים לשורותיהם, מעבר לקבוצות של צעירים, כנראה מקרב חברי ארגון

35 ברזנר (1994), עמ' 9, 170-181.

הנג'אדה.[36] על פי ידיעות שהגיעו לצד היהודי לא נראתה בעיר ובסביבתה כל תכונה של התארגנות צבאית של ממש.[37]

על פי מידע שהגיע לצד היהודי, ובניגוד לעמדתה הרשמית של הליגה הערבית, היו בקרב הפלסטינים מי ששקלו הקמה של מדינה ערבית על פי גבולות החלוקה, כאשר עזה, שכם ויפו היו מועמדות לשמש בירתה. הבריטים מצדם הודיעו באמצע ינואר כי יש בדעתם לפנות את עזה וסביבתה בסוף פברואר 1948.[38] בעזה וסביבתה הדאיגה התעצמות הכוח היהודי את המנהיגות המקומית, שלפי הערכתו של עזרא דנין,[39] רבים בקרבה היו מתומכי האופוזיציה למופתי. אחרים נודעו כתומכי המלך עבדאללה, כמו רושדי אל־שווא, שהיה בן למשפחה החשובה והעשירה מבין המשפחות המיוחסות בעיר.[40] ערב פרוץ המלחמה הוקמה בעזה ועדה לאומית שבה היו 52 חברים, שייצגו חוגים שונים בציבוריות העזתית, אך גוף גדול ומסורבל זה לא הצליח לנהל ביעילות את ענייני שעת החירום. בשטח פעלו קבוצות חמושות שרק חלקן ראו עצמן כפופות לוועדה הלאומית, ולשבטי הבדואים היו אינטרסים משלהם כמו שמירה על גישה למקורות מים, על גידולי שלחין ועל הסחר שניהלו בסמים ובכלי נשק. משלחת מטעמה של הוועדה יצאה לבקש עזרה במצרים, וגייסה קצין מצרי שהחל בארגון של כוח מקומי לוחם, בהקמת ביצורים סביב העיר ובייזום פעילות התקפית שלא זכתה להצלחה רבה. כמו כן הוחל בשריונן של מכוניות בתגובה להופעתן של שריוניות בצד היהודי. בפברואר 1948 שהו במרחב עזה פחות ממאה לוחמים מקרב האחים המוסלמים אך מספרם הלך וגדל עת הסתננו לוחמים נוספים ממצרים, ובמרץ נשלחו מקהיר מספר קצינים על מנת לארגנם ולאמנם. מנהיג הארגון חסן אל־בנא ערך ב־19 במרץ ביקור בן מספר ימים בעזה על מנת לרומם את רוח לוחמיו שהתמקמו בבסיס הבריטי לשעבר בנוסייראת, כק"מ מצפון־מזרח

36 ארגון הנג'אדה (המושיעים) היה ארגון מיליציוני שהוקם לאחר מלחמת העולם השנייה ובתחילת מלחמת העצמאות אורגן ככוח לוחם שסר למרותם של החוסיינים. לאחר תבוסת הפלסטינים באביב 1948 נחלש כוחו והוא פורק סופית באוגוסט 1948.

37 א"מ, חצ-2395/14, על המתרחש בנגב, 22 במרץ 1948; Filiu (2014), p. 58; לסלוי (2014), עמ' 15-18; כהן-שני (2007), עמ' 167; על מוסא א־צוראני ראו: א"צ, 1957-449-79, מפקדת צה"ל באזור עזה, גזרת עזה, סקירה אודות גזרת עזה, 25 בפברואר 1957.

38 י. שמעוני אל ג. מאירסון, 10 בדצמבר 1947, יוגב (תש"מ), עמ' 45; מ. שרתוק אל ד. בן־גוריון, 17 בינואר 1948, שם, עמ' 183.

39 עזרא דנין עמד בראש שירות הידיעות של ההגנה (ש"י) והיה מבכירי המומחים לענייני ערבים בקרב היישוב הציוני.

40 נבו (1982), עמ' 75.

לדיר אל־בלח. התעצמות כוחם של האחים המוסלמים שבה והביאה במהלך אפריל להסלמה בלחימה בצפון הנגב ובדרום מישור החוף.[41]

פעילות של התבצרות והתארגנות לקראת מלחמה החלה גם בקרב תושבי אל־מג'דל, שגם בה הוקמה ועדה לאומית מטעם הוועד הערבי העליון. גם בח'אן יונס הוקמה ועדה לאומית, ובראשה עמד עבד א־רחמאן אלפרא, שכיהן בעת ההיא כראש העירייה ושבעברו היה פעיל במרד הערבי. בין המטלות שהוטלו על פעילי הוועדות היו רכש של כלי נשק, ארגון המערכת האזרחית בשעת החירום וגיוס כספים למימון פעולות הלחימה. אך דומה כי החשש מפגיעה כלכלית עדיין הרתיע רבים מלקחת חלק בפעולות נגד היהודים, בעיקר נוכח פעולות התגמול כמו אלה שהביאו לבריחה של בדואים שהתגוררו בסמוך לקווי צינורות המים בצפון הנגב מערבה אל השטח שבשליטה ערבית, לאחר שאיבדו את בתיהם ורכושם.[42]

באפריל כלל הכוח הערבי באזור מישור החוף הדרומי לוחמים מקומיים ומצריים שרובם היו חברי ארגון האחים המוסלמים, ומחמוד לביב מונה למפקד הכוח הלוחם של הארגון בפלסטין. מתנדבי האחים המוסלמים היו בעלי הכשרה צבאית, מאורגנים במתכונת של יחידה סדירה והפעולה הגלויה הראשונה שיזמו נגד יישוב יהודי הייתה ההתקפה ב־10 באפריל על כפר דרום, שמיקומו היה בקרבת ציר התחבורה הראשי והיה מרוחק מעיקר מערך ההתיישבות היהודית בנגב. חברי הקיבוץ הדפו את ההתקפה ולאחר יומיים פשט כתגמול כוח ממונע מהגדוד השני של חטיבת הנגב על מחנה האחים המוסלמים. בתחילת מאי מנה הכוח הערבי באזור עזה כמה מאות לוחמים מקומיים וכן כ־365 לוחמים זרים: כ־80 מאנשי האחים המוסלמים, כ־185 מנאמני המופתי וכ־100 מאנשי צבא ההצלה. ימים ספורים לפני תום המנדט הבריטי הגיע לאזור עזה הכוח העיקרי של האחים המוסלמים שהיה מסגרת לוחמת בעוצמה גדודית. לעומת זאת פחתה הפעילות נגד היהודים בקרב הבדואים לאחר שאנשי הש"י הגיעו להבנות עם חלק מהשבטים, והדבר אפשר להם להמשיך ולקצור את התבואה שזרעו תמורת הימנעות מלחימה.[43]

לקראת סיום ימי המנדט והתקרבות המועד של פלישת הצבא המצרי

41 Filiu (2014), pp. 58-59; Sayigh (2006), p. 73; לסלוי (2014), עמ' 19-20; כהן-שני (2007), עמ' 165; ע. דנין אל א. ששון, 4 בינואר 1948, יוגב (תש"מ), עמ' 128; בן־גוריון (1983), כרך א', עמ' 255.

42 Sayigh (2006), Ibid.; כהן (2002), עמ' 186; א"מ, גל-17100/5, עבד אלרחמאן אלפרא – ח'אן יונס, א.ת.

43 Filiu (2014), pp. 59-61; ברזנר (1994), עמ' 185; לסלוי (2014), עמ' 20-24; כהן-שני (2007), עמ' 182-183; על האחים המוסלמים במלחמת 1948 ראו: יעקב (1999).

הצפויה, ועל מנת שניתן יהיה להמשיך ולהחזיק ביישובי הנגב גם לאחר פלישה זו, עלה הצורך לבסס את השליטה היהודית בפרוזדור באר־טוביה-נגבה בואכה גברעם. בימים הראשונים של חודש מאי 1948 יזם המטה הכללי של ההגנה מתקפה במרחב הדרום, שכונתה מבצע 'ברק', ונמשכה עד ערב פלישת הצבא המצרי. במסגרת המבצע נכבשו על ידי כוחות של חטיבות גבעתי והנגב שישה־עשר כפרים ערביים, מזרנוגה שבקרבת רחובות ועד לסומסום ונג'ד שמצפון מערב לעזה.[44] בכך התחזקה השליטה היהודית במרחב המקשר בין הנגב לבין הדרום, והחל מסתמן קו חזית שנמתח מהכפר הערבי יבנה בצפון ועד לנירים בואכה רפיח בדרום, שחפף במידה רבה לגבול המזרחי והצפוני של רצועת השטח שהוקצתה למדינה הערבית בדרום מישור החוף. בנגב הצפוני והמערבי, שם היישוב היהודי הדליל היה מפוזר על פני שטחים נרחבים, נותרה היוזמה בידי הצד הערבי. הכוח המתוגבר של האחים המוסלמים תקף בסיועה של הפגזה ארטילרית את כפר דרום ב־11 במאי ושב ותקף ב־13 בחודש, אך נהדף. לאחר מכן נערכו האחים המוסלמים לכתר את הקיבוץ והצליחו לפגוע בכוח התגבורת מחטיבת הנגב שנשלח מבארות יצחק.[45]

מה־15 במאי הלך ונטל לידיו הצבא המצרי את השליטה במרחב הערבי בדרום הארץ. בימים הראשונים לאחר פלישת הצבא המצרי התבססה אחיזתו במישור החוף הדרומי, בתחילה במרחב שבין רפיח בדרום בואכה יד מרדכי בצפון, לאחר מכן התקדם צפונה ונע עד לסביבות הכפר איסדוד, כ־30 ק"מ מדרום לתל אביב. כן השתלט על רצועת שטח לאורכו של כביש אל־מג'דל-פאלוג'ה, חָבַר לכוחות שהחזיקו בהרי חברון והביא במצור את היישובים היהודיים בנגב. מציאות צבאית־טריטוריאלית זו שררה במרחב החזית המצרית במהלך תקופה של קרוב למחצית השנה, עד לשלהי אוקטובר 1948.

44 לדיון מקיף בנושא ההיערכות הצבאית והאזרחית בנגב עד למועד הפלישה המצרית ראו: ברזנר (1994), 126-227; על ההיערכות הצבאית במרחב הדרום ראו: אילון (1963), עמ' 29-35.

45 ברזנר (1994), עמ' 189-191.

פרק ראשון

מלחמה ורצועה – החזית המצרית

א. הפלישה המצרית ובלימתה (מאי-יוני 1948)

עיקר הכוח המצרי שפלש ב־15 במאי לתחום שנכלל בשטחה של ארץ־ישראל המנדטורית לבין מצרים היה בעוצמה של חטיבה מוגברת שנעה מרפיח בואכה עזה. כוח משני החטיבה הקלה שכללה יחידות סדירות בצד לוחמים סדירים למחצה, נעה מעוג'ה אל־חפיר אל באר שבע וממנה להר חברון. בתנועתם מרפיח לעזה נעו הכוחות המצריים בשטח שהיה בשליטה ערבית מבלי שהצטרכו לפרוץ את דרכם בלחימה. אך על מנת לאבטח את אגפו המזרחי של ציר התנועה והלוגיסטיקה שלהם תקפו בשעת בוקר מוקדמת של יום הפלישה את קיבוץ נירים שממזרח לח'אן יונס, המרוחק כ־5 ק"מ ממזרח לכביש רפיח-עזה ושבו ותקפו את כפר דרום. שתי ההתקפות נהדפו, אך כפר דרום נותר במצור.[1]

הפלישה המצרית התנהלה בשני צירי תנועה נפרדים שהמרחק ביניהם הִקשה מאוד על היכולת לתיאום פעולתן של שתי החטיבות ועל האפשרות להכריע את הכוח היהודי שהגן על הנגב ועל הדרום. הסיבות לפיצול הכוח המצרי היו ברמה המדינית־אסטרטגית וקשורות במטרותיה של מצרים בפלישתה לארץ־ישראל.[2] אמנם המטרה המוצהרת של מדינות הליגה הערבית הייתה למנוע את הקמתה של מדינה יהודית ולהביא להקמתה של מדינה ערבית בשטחה של ארץ־ישראל המנדטורית, אך למעשה, לכל אחת מן המדינות הערביות היו מטרות משלה, ולמצרים היה עניין בהשתלטות על הנגב והם שאפו למנוע מהמלך עבדאללה, ירִיבם במאבק להגמוניה בעולם הערבי, לספח את מרכז הארץ ודרומה לתחומי ממלכתו.

---

1 ברזנר (1996), עמ' 230-232, 236; אילון (1963), עמ' 39-41; כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 116-120.

2 על קבלת ההחלטה לפלוש לארץ־ישראל ראו: גלבר (1993).

למרות ההתקפות שערך על נירים ועל כפר דרום, דומה שהפיקוד הצבאי המצרי לא חשש למתוח את אגפו השמאלי (המערבי) צפונה בהעריכו נכונה שהכוח הצבאי הישראלי בצפון הנגב היה דל וחסר יכולת התקפית. עם זאת, בהתקדמו צפונה מעזה לעבר אל־מג'דל נאלץ היה הצבא המצרי להתגבר על יד מרדכי, יישוב מבוצר ששלט על כביש החוף. ללא סיוע ארטילרי של ממש ועם מעט נשק אנטי־טנקי ומקלעים בודדים הצליחו מגיני יד מרדכי לעכב את תנועת הצבא המצרי בחמישה ימים, בין ה־19 ל־24 במאי, עד אשר נסוג מן היישוב.[3]

האגף המערבי החשוף וההולך ומתארך של המצרים הביא את המטכ"ל לנסות וליזום התקפת נגד. לצורך זה נשלח לנגב דוד מרכוס, קולונל בדימוס של הצבא האמריקני ותיק מלחמת העולם השנייה, ששימש יועץ צבאי לבן־גוריון, ובהנחייתו החלה מפקדת חטיבת הנגב בתכנון מבצע שתכליתו ניתוק ראש הטור המצרי שתקף את יד מרדכי מבסיסו הלוגיסטי בעזה תוך כיבושה של העיר ולו לפרק זמן מוגבל. מעבר לשלב התכנון של מבצע, ששֵם הקוד שניתן לו היה 'פרעה', לא היו בנגב מספיק כוחות לבצעו הלכה למעשה. ההתקפה המתוכננת הסתכמה בשתי פשיטות שבוצעו אור ליום ה־25 במאי על מספר יעדים במרחב עזה-בית חאנון ובמרחב אל־מג'דל.[4] התוכנית הישראלית הראשונה לכיבוש העיר עזה וסביבתה לא יצאה אל הפועל. לאחר מספר ימי מנוחה והתארגנות לאחר הקרב על יד מרדכי, שב הצבא המצרי ונע צפונה, עבר את אל־מג'דל ונע לאורך כביש החוף בואכה איסדוד, ונעצר רק בהגיעו אל הגשר על נחל לכיש שמצפון לו, שפוצץ על ידי חבלני חטיבת גבעתי.[5]

במקביל לתנועתו צפונה השתלט הכוח המצרי על כביש אל־מג'דל-פאלוג'ה בואכה הר חברון, וביסס את האחיזה המצרית במסדרון יבשתי שחיבר בין שתי זרועות הצבא המצרי הפולש.[6] מהלך זה ניתק את הנגב מהדרום, וחטיבת הנגב שכוחותיה שבו דרומה לאחר שסייעו בהכלת הכוח המצרי בגזרת איסדוד, נפרסה להגן עליו. ערב ההפוגה הראשונה שנכנסה לתוקף ב־11 ביוני הצליחו המצרים להרחיב ולבסס את שליטתם במרחב שבין אל־מג'דל לבין איסדוד וקידמו את מפקדתם העיקרית מעזה אל אל־מג'דל. באל־מג'דל זכו המצרים לסיוע ולשיתוף פעולה מצדו של ראש

3 ברזנר (1994), עמ' 232-235; כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 135-141.
4 כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 148-150; כהן-שני (2007), עמ' 63-64.
5 על קרבות הבלימה נגד הצבא המצרי ראו אילון (1963).
6 מוריס (2008), עמ' 268.

העיר אלסיד אבו שרח',[7] שבהנהגתו הייתה העיירה למקום מקלט לפליטים שנמלטו או גורשו מכפרי הדרום.[8] המצרים התמקדו מאז ואילך בהשגת מטרתם האסטרטגית – כיתור מרחב הנגב מדרום לציר אל־מג'דל-פאלוג'ה וכיבושו. ייתכן שמטרתם זו של המצרים נגזרה מהסכם סודי שנחתם בין בריטניה לבין מצרים בדבר כיבוש הנגב והעברתו לידי הבריטים בתמורה לפינוי בריטי של אזור תעלת סואץ.[9]

כשהחלה ההפוגה הראשונה התרכז עיקר הכוח המצרי ברצועת החוף שבין רפיח לבין איסדוד, שאורכה היה כ־70 ק"מ ובתחומה מוקמו מפקדותיו ומצבוריו הלוגיסטיים. רוחבה של רצועת חוף היה 5-10 ק"מ ובמרכזה ציר התחבורה הראשי שחיבר בין מצרים לבין ארץ־ישראל. הכביש ומסילת הברזל שימשו את הצבא המצרי להובלת אספקה וכוח אדם, ובנוסף לו עשו המצרים שימוש באוניות להעברת ציוד ממצרים לארץ־ישראל, אם כי בהיעדר נמל־ים של ממש במישור החוף הדרומי נתגלעו קשיים בפריקתן ובטעינתן של האוניות. הפיקוד הישראלי בדרום ובנגב השקיע מאמץ רב בהגנה והתבצרות נוכח יתרונם של המצרים בכלי נשק ובעוצמת אש שבא לידי ביטוי בקרבות של שלהי מאי ותחילת יוני. דומה כי לאור זאת העריך הפיקוד המצרי נכונה שאין ביכולתו של הצד הישראלי ליזום התקפת נגד מכרעת ברמה האופרטיבית, וניתן היה להמשיך ולהחזיק ברצועות שטח צרות וארוכות לאורך כביש החוף ולאורך כביש אל־מג'דל-פאלוג'ה.[10]

בנוסף ללחימה בקו החזית היה על הצבא המצרי לנהל את חיי התושבים במרחב שהחזיק. מפקד הכוח הצבאי המצרי פרסם בשלהי מאי 1948 אחד־עשר מנשרים שהיו ברובם הוראות שעה באשר לניהול החלק של פלסטין שהיה תחת שליטתו, ושכלל את רצועת החוף הדרומית וחלקים מצפון הנגב ואת מרחבי באר שבע והר חברון. המנשר החשוב שבהם קבע כי הוראות המשפט שהיה קיים בארץ־ישראל המנדטורית יוסיפו להתקיים, ובהתאם לכך התמנה ב־1 ביוני 1948 מושל אדמיניסטרטיבי שנתמנה על פי צו של שר המלחמה והימייה המצרי, והוא קיבל את הסמכויות שהיו קודם לכן בידי הנציב העליון הבריטי, סמכויות מערכת המשפט והסמכויות

7 לאחר המלחמה נשאר א־שרח' מקורב לשלטון המצרי ומונה ב־1950 לממונה על מחוז ח'אן יונס. דומה כי הוא היה בין הבודדים מקרב הפליטים שהיה למקורב לממסד המצרי ברצועה. ראו: אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, ידיעה בא־שרק, עזה, 31 במאי 1950.

8 אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, אישים בעזה, מכתב תודה לאלסיד אבו שרח', 13 באוקטובר 1948.

9 כהן-שני (2007), עמ' 87.

10 טל (2002), עמ' 95-97; מבצע יואב (1949), מערכות, 60, עמ' 28-29.

האדמיניסטרטיביות של מושלי המחוזות ומנהלי המחלקות השונות של ממשלת המנדט. כמו כן ניתנה למושל הסמכות להוציא צווים ולנקוט בכל אמצעי אחר שנדרש למען שמירת הביטחון ושמירת שלומם של הכוחות הצבאיים בתחומה של פלסטין. לתפקיד המושל התמנה הגנרל (ליוא) אחמד סאלם שהיה מפקדו של חיל משמר הגבול והמושל של חצי האי סיני, שמינה את עוזרו סא"ל (בקבאשי) מוצטפא א־צוואף למושל בפועל בפלסטין. מצב עניינים חוקתי זה נותר בעינו עד לתום קרבות מלחמת העצמאות וחל על רצועת עזה עד לכיבושה בידי צה"ל במלחמת סיני.[11]

כניסתו של הצבא המצרי לשפלת החוף הדרומית על משורייניו ותותחיו עוררה שמחה רבה בקרב האוכלוסייה המקומית, שהפינוי הבריטי גרם לרבים בקרבה מצוקה וחשש מפני הבאות. אך עד מהרה השתנתה האווירה והיחסים בין התושבים והצבא התקררו. עם התמשכות הלחימה חשד הפיקוד המצרי שבקרב הפלסטינים, פליטים ותושבי קבע כאחד, רבו הסוכנים של המודיעין הישראלי. בהתאם לכך, בקיץ ובסתיו 1948 פרסם המושל הצבאי המצרי שורה של צווים שהטילו הגבלות על האוכלוסייה הפלסטינית, ובהם איסור להתקרב למתקני מעצר, מחנות שבויים ובסיסי צבא, והגדרת רצועת שטח ברוב של 50 מטרים משני צִדי מסילת הברזל מרפיח צפונה כשטח סגור לאזרחים, תוך הטלת האחריות על שלמות המסילה על כתפי המוח'תארים של הכפרים השוכנים לאורכה. כן הוטל עוצר לילה במרחב כולו והוצא צו להקמת משמר לאומי בכל עיר ובכל כפר, כוח משמר מקומי שהאחריות לגיוסו והפעלתו הוטלה על המוח'תארים. בנוסף לכך, פורסמו צווים שאסרו על החזקת יוני דואר ומשדרים אלחוטיים ועל התקהלות של למעלה מחמישה אנשים.[12]

ב. מוות לפולש – מתוכנית ברנדוט לקרבות מאחז (11 ביוני-14 באוקטובר 1948)

1) הסדר ללא רצועה: תוכנית ברנדוט ותוכנית אבנימלך

על פי החלטת מועצת הביטחון ההפוגה הראשונה נועדה להימשך ארבעה שבועות. היא הושגה במידה רבה בזכות מאמציו של הרוזן השוודי פולקה

11 א"מ, חצ-1871/9, י. בן מאיר, בשם היועץ המשפטי אל ד"ר י. רובינסון, משלחת ישראל, האו"ם, 9 בנובמבר 1956; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, סיכום בנושא הגבלת הפעילות הפוליטית.

12 אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, תחילת השלטון המצרי ברצועת עזה; שם, תיק פליטים, עזה – תקופה ראשונה, טיוטה.

ברנדוט, שהעצרת הכללית החליטה על מינויו כמתווך בשאלת ארץ־ישראל ב־14 במאי 1948. במסגרת ההצעה להסדר שגיבש ושהציג בפני הצדדים הלוחמים בימי ההפוגה ב־28 ביוני, הוא ביקש לשנות מייסודו את התוואי הטריטוריאלי של תוכנית החלוקה נוכח הכישלון לממשה הלכה למעשה. בהתאם לכך, הגליל המערבי נועד לעבור לתחומה של מדינת ישראל בעוד הנגב כולו לתחום המדינה הערבית שנועדה להיות חלק ממלכת עבר הירדן, זו אמורה הייתה להתאחד לקונפדרציה עם מדינת ישראל. ממלכת עבר הירדן בלבד קיבלה את התוכנית שנדחתה על ידי ישראל ומדינות ערב גם יחד.[13] ב־9 ביולי עם תום ההפוגה שבו ופרצו קרבות שנודעו בהיסטוריוגרפיה הישראלית כקרבות עשרת הימים, שהסתיימו עם ראשיתה של ההפוגה השנייה ב־18 בחודש. ברנדוט חידש את התיווך וגיבש הצעה טריטוריאלית חדשה שנכללה בדו"ח שהגיש למועצת הביטחון ב־16 בספטמבר 1948. רעיון הקונפדרציה בוטל אך הגבולות נותרו בעינם כאשר רצועת החוף הדרומית נועדה להיות חלק מרצף טריטוריאלי ערבי בדרום הארץ, שהשתרע מחופי הים התיכון ועד לים המלח, למעט חלקה הצפוני שבין אל־מג'דל ובין איסדוד, שנועד לעבור לידי מדינת ישראל.[14] גם הצעה זו נדחתה על ידי כל הצדדים, כאשר בישראל שרר חשש שחלקה הדרומי של הארץ נועד לעבור לידי מצרים. ברנדוט טען לעומת זאת שראש הממשלה המצרי מחמוד נוקראשי פחה הבטיח לו שלמצרים אין עניין בסיפוח חלקים מארץ־ישראל.[15] יום לאחר שהגיש את הצעתו נרצח ברנדוט בירושלים על ידי אנשי הלח"י, ואת תפקידו כראש מנגנון התיווך של האו"ם ירש עוזרו, הדיפלומט האמריקני ראלף באנץ', שכפי הנראה גיבש את המתווה הטריטוריאלי של התוכנית.[16]

משמעות המתווה הטריטוריאלי של תוכנית ברנדוט הייתה הותרתה של מערכת ההתיישבות היהודית שמדרום לכביש אל־מג'דל-פאלוג'ה בתחומי המדינה הערבית, ויתור על הנגב שנחשב חיוני למדינת ישראל כשטח עתיר

13 א"מ, חצ-5200/1, Report of the United Nations Mediator on Palestine to the Security Council, 12 July 1948; United Nations, Security Council, Text of Suggestions presented by the United Nations mediator on Palestine to the two parties on 28 June 1948, S/863, 28 June 1948, https://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/EA66369DAF3BE7E88025649E004395C8, נדלה ב־9 במאי 2021.

14 א"מ, שם, Progress report of the United Nations Mediator on Palestine to the Secretary-General for transmission to the members of the United Nations, 16 September 1948. פרטי המתווה הטריטוריאלי נמצאים בעמ' 31.

15 שיחת מ. שרתוק – הרוזן ברנדוט בירושלים, 10 באוגוסט 1948, פרוינדליך (תשמ"א), עמ' 502.

16 ראו: Ben-Dror (2008), pp. 519-537.

במשאבי טבע, שהיה מיועד גם לפיתוח חקלאי ושבתחומו ניתן יהיה לקלוט עולים במספר גדול. אלא שלא הכול בצד היהודי היו משוכנעים בחשיבותו זו של הנגב. ב־20 ביוני 1948, עוד טרם הגיש ברנדוט את הצעותיו, שלח ד"ר משה אבנימלך מן המחלקה לגיאולוגיה של האוניברסיטה העברית תזכיר אל משה שרת, ובו פֵּרֵט את השגותיו בדבר הסיכויים לפיתוח הנגב נוכח "...ספקותנו החמורים בנוגע לתקוות המופרזות ביחס לאפשרויות של התישבות צפופה בנגב".[17] הוא הזהיר מפני תקוות חסרות בסיס שמטפחים "...אנשים בעלי שם, הנחשבים למומחים, [ה]מתארים את הנגב על־יסוד כמה נקודות ישוב בראשית התפתחותן. לאמיתו של דבר האיזור בו נמצאים ישובים שלנו, תופס כ־20% משטח הנגב והוא גם – בדרך כלל – החשוב שבין חלקי הנגב. לציבור הרחב... קסמו וקוסמים המרחבים הגדולים של הנגב, הריקים ברובם מכל ישוב, ומכאן ההנחה הדמיונית כי ניתן יהיה לישב בהם רבבות רבות". אלא שהתנאים האקלימיים, המחסור במים והטופוגרפיה ההררית של חלקים ניכרים של הנגב לא יאפשרו התיישבות חקלאית. באשר למשאבי הטבע טען אבנימלך ש"אין בנגב כל אוצרות מינרליים בעלי ערך מיוחד". גם התקווה למצוא נפט באדמתו לא היה לה לדבריו על מה שתתבסס. אבינמלך הציע בהתאם "...להחליף חלקים של הנגב בשטחים אחרים החשובים יותר בשביל קיומנו המדיני",[18] היינו להחליף את הנגב באזורים שיש בהם פוטנציאל מבטיח יותר לפיתוח.

אבנימלך כיוון דעתו לגליל המערבי שנכלל בתחומי המדינה הערבית המוצעת בתוכנית החלוקה. לדבריו, למרות ששטחו מהווה רק כחמישית משטח הנגב, הגליל המערבי עולה עליו מבחינת ערכו הכלכלי וההתיישבותי. כמו כן ראה יתרון מדיני במסירת הנגב לערבים, צעד שתאם את האינטרס הבריטי ויכול היה למתן את המתח ששרר ביחסים בין בריטניה לבין מדינת ישראל. בנוסף, עיבוי השטח הישראלי בצפון ובמרכז הארץ ייתן לתחומה הטריטוריאלי תבנית מרחבית נוחה יותר להגנה מאשר המבנה הצר והארוך שהוצע בתוכנית החלוקה. מהדרום והנגב הציע להותיר בידי מדינת ישראל את מישור החוף הדרומי מצפון לנחל שִׁקמה ואת יישובי השפלה הדרומית והנגב הצפוני בתחום שבין באר שבע, עזה ואל־מג'דל. על פי מפה שצירף להצעתו שהייתה דומה מאוד למפת גבולות המדינה היהודית שהציגה

17 א"מ, חצ-2395/14, תזכיר על הסיכויים הכלכליים של הנגב, 20 ביוני 1948.
18 שם.

הנהלת הסוכנות בפני ועדת וודהד כעשר שנים לפני כן, יישובי הנגב המערבי נועדו להיות מחוץ לתחומה של מדינת ישראל.[19]

משה שרת דחה את טיעוניו של אבנימלך, בהזכירו את התוכניות להעברת מים אל הנגב שערכו מומחים מטעם הסוכנות היהודית ואת האפשרויות הרבות שהיו טמונות בניצול אוצרות ים המלח, שאותן לא הזכיר אבנימלך כלל ועיקר. שרת הסתמך בין השאר על יוסף ברסלבי, אחד מאלה שאבנימלך כינה "בעלי שם הנחשבים למומחים", שחיבר במסגרת עבודתו המדעית־פופולרית "הידעת את הארץ" כרך שעסק בנגב, ששיקף את עמדת המנהיגות הישראלית ביחס לחשיבות האזור עבור המפעל הציוני.[20]

שרת, שדומה שגם הוא הבחין שיש ממש בטיעוניו של אבנימלך, ביקש חוות דעת נוספת מיוליוס סימון, פעיל ציוני ותיק שעמד בראש ה־Palestine Economic Corporation, החברה הכלכלית לארץ־ישראל שייסדו פעילים ציוניים באמריקה בשנות העשרים של המאה הקודמת. סיימון פנה ליוליוס פוס (Fohs), גיאולוג יהודי אמריקני בעל שם שעבד עבור החברה. כמו אבנימלך, גם פוס גרס כי האזור שבא בחשבון לפיתוח חקלאי בנגב הוא בעיקר חלקו הצפוני אך העריך שניתן לפתח חקלאות גם באזורים דרומיים יותר בתנאי שבעיית המחסור במים תבוא על פתרונה. בניגוד לאבנימלך, פוס הדגיש את החשיבות הכלכלית של משאבי ים המלח, כמו גם את החשיבות הגיאופוליטית של השליטה בנגב למדינת ישראל כאזור מעבר שיאפשר קבלת תמלוגים מהנחתם של צינורות נפט או סלילת נתיבי תחבורה בתחומו.[21] חוות הדעת של פוס ושל סימון חיזקו את התנגדותו של שרת להצעות של אבנימלך. השליטה בנגב הייתה ונותרה מטרה אסטרטגית עבור ההנהגה הישראלית ולכך היה מקום מרכזי ביצירתה של רצועת עזה.

2) המערכה הצבאית

בארבעת השבועות של ההפוגה הראשונה התעצמו הן הכוחות הישראלים והן המצרים, הם תוגברו בכוח אדם ובכלי נשק, ומאזן הכוחות בגזרת הדרום נותר בעינו. בקרבות שפרצו עם תום ההפוגה ושנודעו בשם קרבות עשרת הימים ביקשה מדינת ישראל לקחת לידיה את היוזמה הצבאית בכל

19 שם; על ההצעה שהוגשה לוועדת וודהד ראו: אורן (תשל"ח), עמ' 53-56.

20 א"מ, שם, שר החוץ אל ד"ר מ. אבנימלך, 26 ביוני 1948 ו־30 ביוני 1948, הנגב, ערוך לפי סטנוגרמה של ברסלבסקי, א.ת., כנראה מיוני 1948.

21 שם, Julius Fohs to Julius Simon, 28 September 1948; Julius Simon to Moshe Shertok, 1 October 1948.

החזיתות. גם המצרים ביקשו להרחיב את רצועת השטח המפרידה בין הדרום לבין הנגב במטרה להדק את המצור ולהביא להכנעתו.[22] בקרבות שפרצו לא הצליחו שני הצדדים להשיג את מטרותיהם האופרטיביות למרות כמה הישגים טקטיים שנחלו, צה"ל בגזרת כרתיא והצבא המצרי במרחב כאוכבה-חוליקאת ובכפר דרום. לשני הצדדים היה ברור כי ההכרעה תידחה לסיבוב הקרבות הבא, שנוכח אי הגבלתה של ההפוגה השנייה בזמן לא ברור היה מתי יפרוץ. גם בימי ההפוגה השנייה לא שרר שקט בחזית הדרום. המצור על הנגב נותר מוקד ההתכתשות הצבאית והמאבק המדיני ושני הצדדים ביקשו לשפר את מצבם לקראת סיבוב הקרבות הבא.

ערב פרוץ קרבות עשרת הימים ביקש הצבא המצרי לחזק את אחיזתו בציר החוף ובהתאם לכך פרסם המושל המצרי ב־30 ביוני צו שחייב את הבדואים שהתגוררו ממזרח לכביש עזה-רפיח לעבור אל עברו המערבי.[23] זאת כפי הנראה במטרה לאפשר לצבא לפעול ללא הפרעה נגד יישובים יהודיים שהיוו איום על הציר. הסמוך ביותר לציר זה היה כפר דרום שהמצרים הביאוהו במצור מאז אמצע מאי ולא אפשרו העברת אספקה אליו גם בימי ההפוגה. ניסיונות להגיע להסדר שיאפשר פינוי פצועים והעברת אספקה לכפר דרום באמצעות תיווך של האו"ם לא צלחו. כיוון שהמגינים על היישוב הגיעו לסף רעב והתחמושת הלכה ואזלה, הוחלט על פינוי היישוב שבוצע בליל ה־7-8 ביולי והמצרים השתלטו עליו ללא התנגדות. שני בקרבתו לציר היה בארות יצחק, שהותקף בבוקר ה־15 ביולי על ידי גדוד מצרי מוגבר בשריון שהסתייע באש ארטילריה. הכוח התוקף הצליח לחדור לתחומי היישוב לאחר קרב קשה ועמד לכובשו, אך התקפת נגד שערך הגדוד התשיעי הממוכן של חטיבת הנגב גרמה למצרים לסגת.[24]

בשלהי אוגוסט 1948 החליפה חטיבת יפתח את חטיבת הנגב במשימת החזקת הנגב הנצור. בניגוד לחטיבת הנגב, יפתח החזיקה את מרבית כוחותיה באופן מרוכז על מנת להפעילם בהתאם להתפתחויות בשטח.[25] לאחר שבתחילת ספטמבר זוהתה מגמה מצרית לתפוס עמדות שולטות מדרום לפאלוג'ה, תפס הגדוד השלישי של החטיבה שורה של משלטים באזור זה

22 אילון (1963), עמ' 218-224.

23 אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, הגבלת הפעילות הפוליטית, ריגול, סילוק תושבים ממקום מושבם.

24 מ. שרתוק אל ת. בונדה, פרוינדליך (תשמ"א), עמ' 195; על כפר דרום ראו: יצחקי (2007); על בארות יצחק ראו: ברוכי (2009).

25 ברזנר (1995), עמ' 193-194.

על מנת לבלום את המאמץ המצרי. הלחימה בין המצרים לבין כוחות הגדוד שתוגברו בפלוגה מן הגדוד הראשון של החטיבה התנהלה סביב המשלטים תל מליחה, תל קונייטרה, תל נג'ילה ובעיקר סביב ח'רבת מחאז, וחטיבת יפתח הצליחה להגן על עמדותיה עד לסיום הלחימה ב־8 באוקטובר. במקביל ערכו המצרים פעולות הטרדה והסחה שבוצעו בעיקר על ידי האחים המוסלמים וכוחות בלתי סדירים, ובמסגרתן כוח של האחים המוסלמים פגע חדשות לבקרים בקטע מן הקו המערבי של צינור המים באזור בארי-תקומה. על מנת להסיר איום זה כבש כוח מן הגדוד הראשון את בסיס הפעולה של האחים המוסלמים שהיה במכרות הגופרית, כשלושה ק"מ וחצי מדרום מערב לבארי. בתגובה, החלו כוחות סדירים של הצבא המצרי להתקדם מזרחה על מנת לתפוס עמדות סביב הקיבוץ במטרה לבודדו ולהביא לנפילתו, אך אלה נהדפו. במקביל טיהרו כוחות מהגדוד את המרחב שבעורף קו החזית וגירשו בדואים שנחשדו בסיוע לחבלה בצינורות המים, בפעילות מודיעין עבור הצבא המצרי ובמיקוש דרכי עפר.[26]

ג. עשר המכות: קרבות ההכרעה שלב א' – מבצע יואב

כל עוד נמשך המצור המצרי על הנגב, שליטתה של מדינת ישראל במרחב זה הייתה רעועה. אלא שלא האיום הצבאי אלא זה המדיני הוא שדחף את ממשלת ישראל להחליט על פעולה לשבירת המצור המצרי ולדחיקתו של הצבא המצרי אל מעבר לגבול הבינלאומי בכלל.[27] עד לשלהי קיץ 1948 היה הנגב, למרות מקומו המרכזי באתוס ההתיישבותי הציוני וההצהרות הרבות שהושמעו על חשיבותו לפיתוח מדינת ישראל, במקום משני בסדר העדיפויות של ההנהגה הישראלית[28] לאחר פריצת הדרך לירושלים והסרת האיום על אזורי ההתיישבות היהודית בצפון ובמרכז. באוגוסט 1948 החלה

26 מבצע יואב (1949), מערכות, 60, עמ' 29; אלגום (1984); עופר ועופר (2013), עמ' 234-235; כרמל (2009), עמ' 215-227; א"מ, חצ-2426/1, Arab Violations of the Truce, Egyptian Forces, Colonel B. Baruch to Brig. General W.E. Riley, 19 September 1948, Baruch to Riley, 28 September 1948, Baruch to Riley, Complaint, 6 October 1948, Baruch to Riley, 8 October 1948, Walter Eytan to Dr. Mohn, 8 October 1948, Baruch to Riley, 12 October 1948.

27 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 26 בספטמבר 1948, דבריהם של שרת ובן־גוריון.

28 וכפי שאמר בן־גוריון "אין אנו יכולים לוותר על חלק כלשהו של הנגב... הנגב הוא בסיס להתישבות, הוא בסיס לפיתוח, הוא יקבע את המציאות המדינית שבה נימצא. ויתור על הנגב זהו ויתור על עצמאות." שם, פרטי־כל ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 2 ביולי 1948, עמ' 28.

הממשלה לדון בשינוי סדר העדיפויות המרחבי,[29] בעיקר לאחר שברנדוט המשיך לעמוד על כך שהנגב ינותק מתחומה של מדינת ישראל.[30]

ב־6 באוגוסט 1948 הוחל בשינוי ארגוני בהיערכות צה"ל ומרחב המדינה חולק לארבע חזיתות, בתוכן חזית הדרום שלמפקדה מונה יגאל אלון, המנוסה מקרב מפקדי צה"ל בפיקוד על עוצבה על־חטיבתית. לראשונה במלחמת העצמאות היה לדרום מפקד אחד לאחר שעד אז היו היחידות במרחב כפופות ומתואמות על ידי המטה הכללי. במהלך חודש ספטמבר הוחל בארגון מחדש של מרחב החזית. על הגנת המרחב הופקדו מפקדת מחוז השפלה בדרום ומפקדת מחוז הנגב בנגב הצפוני והמערבי, שתחתיהן פעלו יחידות של חיל משמר (חי"מ). יחידות אלה החליפו את גדודי גבעתי ויפתח בהחזקת קווי החזית, שהתארגנו והתאמנו לקראת השתתפותם במתקפה שבתכנונה הוחל במטכ"ל.[31] על פי מתווה שהציג ידין ב־1 באוגוסט 1948 בפני בן־גוריון, מטרות המתקפה היו הבסת חטיבות הצבא המצרי במישור החוף במרחב איסדוד-רפיח ובגזרת אל־מג'דל-פאלוג'ה-בית גוברין, וניתוק הכוח המצרי בהר חברון באמצעות כיבוש באר שבע. ידין הבין שמדובר במשימה רחבת־היקף, שאין לחזית הדרום די כוחות לבצעה, ועל כן קבע שיש להתחיל את הלחימה בגזרת ציר הרוחב על מנת לפרוץ לנגב ולכבוש את באר שבע, ובגזרת החוף להסתפק בפעולות הסחה והטרדה. דחיקתו של צבא מצרים אל מחוץ לגבולה של ארץ־ישראל יכול היה להתבצע בשלב שני, ובמסגרת זו שב ועלה נושא כיבוש עזה.[32]

מפקדת חזית הדרום הייתה למעשה מפקדת אוגדה, שלצורך המתקפה המתוכננת, שנקראה 'מבצע עשר המכות', הועמדו לרשותה שלוש חטיבות רגלים – חטיבת גבעתי על חמשת גדודיה, חטיבת יפתח על שני גדודיה וחטיבת הנגב שמארבעת גדודיה רק שניים היו בכשירות מלאה ללחימה. תוכנית המתקפה הוצגה בפני בן־גוריון ב־5 באוקטובר במפקדת החזית, ובהזדמנות זו העלו בפניו יגאל אלון ושמעון אבידן דרישה לתגבור החזית בחטיבה נוספת – חטיבת השריון 8. ידין חשש מהתפתחויות בלתי צפויות

29 שם, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 1 באוגוסט 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 9.

30 שם, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 26 בספטמבר 1948; שם, ג-344/11, החלטות ישיבה של הממשלה הזמנית, 12 בספטמבר 1948.

31 על הקמת חזית הדרום ראו: איילון (1963), עמ' 356; כרמל (2009), עמ' 213, 227.

32 כהן-שני (2007), עמ' 89-90.

בחזית המרכז ולכן החליט לפצלה, להעביר לחזית הדרום את גדוד השריון 82 עם גדוד הסיוע 88 ואת גדוד 89 להותיר כעתודה מטכ"לית.[33]

בישיבה של ועדת החמישה[34] ב־7 באוקטובר דיווח ידין שעשרת הימים הבאים היו הזמן המתאים מבחינת מוכנות הצבא למתקפה. הוא ציין כי חזית הדרום היא זו שבה יש להתחיל את הלחימה, אך נוכח הצרכים של החזיתות האחרות תתנהל המתקפה בשלבים. מטרתה הייתה השמדת הכוח המצרי, אך מפאת המחסור בכוחות ניתן יהיה להסתפק בפתיחת הדרך לנגב. בהתייחסו לשאלות שהעלו השרים גרינבוים וקפלן, הדגיש בן־גוריון שמטרת המתקפה אינה השגת טריטוריה נוספת אלא הבסת הצבא המצרי. יצחק גרינבוים שאל אם יש כוונה להשתלט על רצועת השטח שבין אל־מג'דל לבין עזה המאוכלסת ערבים, וחשש שאם כך ייעשה, התושבים יישארו במקומם ולא יברחו. בן־גוריון ענה שאת עזה ואל־מג'דל חייבים לכבוש על מנת להביס את הצבא המצרי, אך יש להימנע מכיבוש הר חברון גם אם כוחות מצריים ייסוגו אליו. את מרווח הזמן שיהיה לפעולה בדרום העריך בשלושה או ארבעה ימים עד אשר תוכרז הפסקת אש.[35]

גם הצבא המצרי לא שקט על שמריו בימי ההפוגה וחיל המשלוח המצרי בארץ־ישראל תוגבר באופן משמעותי לאחר קרבות עשרת הימים, הן בכוח אדם והן בציוד ובנשק. בראשית אוקטובר 1948 היה חיל המשלוח המצרי בעוצמה של אוגדת חי"ר מוגברת שמנתה כ־22,000 חיילים ותחת פיקודה היו ארבע מפקדות חטיבה ופלוגות של חיילים סדירים סודנים וסעודים ולוחמים בלתי סדירים, פלסטינים ואחרים. המצרים עיבו את מערכי ההגנה שלהם בעשותם שימוש בחומרי ביצורים שהותיר אחריו הצבא הבריטי במחנות רפיח, וגייסו פועלים מקרב האוכלוסייה המקומית לצורך עבודת ההתבצרות.[36] נקודת תורפה מרכזית של המערך המצרי הייתה הפריסה לאורך רצועות שטח צרות וארוכות. כל עוד היה הכוח הישראלי המרוכז

33 פקודת מבצע יואב, מערכות, 4-263, יוני 1978, עמ' 111; בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 733, 737-738; ברזנר (1995), עמ' 196-197.

34 הלכה למעשה ועדת השרים לענייני ביטחון שבה היו חברים דוד בן־גוריון, יצחק גרינבוים, אהרן ציזלינג, משה שפירא ואליעזר קפלן.

35 א"מ, א-7911/1, ישיבת ועדת החמשה, 30 בספטמבר 1948 ו־7 באוקטובר 1948; שיפטן (1986), עמ' 82-83.

36 א"צ, 1949-1041-23, יפתח/מודיעין אל מטה חזית ד', היערכות כוחות האויב, 21 ספטמבר 1948; שם, 1951-128-18, סיכום על הכוחות הפועלים במרחב הדרום והנגב לפי דברי שבויים ומסמכים, 31 באוקטובר 1948; שם, 1950-2289-80, המערכה על הנגב, סטנוגרמה מהרצאת האלוף יגאל אלון מפקד חזית ד' ביום 1 בנובמבר 1948; א"מ, ישיבת הממשלה הזמנית, 8 בספטמבר 1948, סקירה של יגאל ידין, עמ' 8; א"מ, חצ-1871/9, Oredr no.

בדרום קטן בממדיו לא הייתה בכך סכנה של ממש, אלא שבסתיו 1948 לאחר הקמתה של חזית הדרום נוצרה בשטח מציאות חדשה.[37] המצרים זיהו את תהליך ההתעצמות הישראלית, ובהתאם לכך ביקש מפקד הכוח המצרי בארץ לסגת לקווים נוחים יותר להגנה, אך המפקדה בקהיר סירבה להיענות לבקשתו. גם השגריר הבריטי בקהיר יעץ לראש הממשלה המצרי לפנות בהדרגה את הצבא המצרי מתחומה של ארץ־ישראל מכיוון שאין ביכולתו להשיג ניצחון על הצבא הישראלי.[38]

מבצע עשר המכות או כפי שכונה לאחר מכן 'מבצע יואב', תוכנן על מנת לפרוץ את המצור על הנגב ולהכות את הצבא המצרי מכה ניצחת ולדוחקו אל מחוץ לגבולותיה של ארץ־ישראל המנדטורית.[39] אלא שפקודת המבצע שהוציא יגאל אלון ב־10 באוקטובר כללה רק את פריצת הדרך אל הנגב וחיסול החטיבה המצרית שהחזיקה בציר הרוחב,[40] וזאת באמצעות שלושה מאמצים שנועדו לנצל את פריסתו של חיל המשלוח המצרי לאורך שטחים ארוכים וצרים, ולנתק בין חלקיו על מנת לבודד את גזרת הפריצה.[41] עוד בטרם החלה ההתקפה ביבשה, נכנס לפעולה מרכיב כוח נוסף שהתעצם אף הוא בימים שלאחר קרבות עשרת הימים – חיל האוויר הישראלי. היעדים שהותקפו החל בערבו של ה־15 באוקטובר היו ריכוזי צבא מצרי באיסדוד, אל־מג'דל, עזה ורפיח. ההפצצות שבוצעו מגובה רב וחלקן בשעות הלילה מחשש מאש נ"מ וממטוסי קרב מצריים לא היו מדויקות ופגעו הן במחנות ובמפקדות צבא והן במתקנים אזרחיים ובריכוזי אוכלוסייה. גם כוחו של חיל הים הלך והתעצם באותה עת וכלי שיט שלו סייעו באש תותחים לכוחות היבשה. בהפצצות ובהפגזות נפגעו אזרחים רבים, הן מקרב התושבים הוותיקים והן מקרב הפליטים, שרבים מהם שהו במבנים מאולתרים בשטחים פתוחים.[42]

הקרבות לפריצת מסדרון אל הנגב ארכו חמישה ימים מתישים ומרובי אבדות, המסדרון שנפרץ היה צר והניסיונות להרחיבו כשלו. משנפרצה הדרך

274a, Mohammed Haider, Minister of War and Marine, Cairo, 8 August 1949 Pollack (2002), pp. 19-21; בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 747.

37 Pollack (2002), Ibid.; א"מ, א-7911/1, ישיבת ועדת החמישה, 7 באוקטובר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 3.

38 מ. שרת אל ר. שילוח, 8 באוקטובר 1948, פרוינדליך (תשמ"ד), עמ' 44.

39 א"מ, ישיבת הממשלה הזמנית, 8 בספטמבר 1948, עמ' 6-10.

40 ברזנר (1994), עמ' 312-314; כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 90.

41 אילון (1963), עמ' 425-427.

42 כהן (2004), כרך ג', עמ' 42-60; כהן-שני (2007), עמ' 168.

עמדה מפקדת חזית הדרום בפני דילמה באשר להמשכה של המערכה. על פי מטרתו המוצהרת של מבצע יואב היה עליה להתמקד במאמץ לכיבושה של עזה ולהביא להבסתו וסילוקו של עיקר חיל המשלוח המצרי ממישור החוף הדרומי. מהלך זה היה מרחיב את המסדרון לנגב מערבה ומסיר את האיום בהתקפת נגד מצרית שתחזור ותנתקו, אלא שמסגרת הזמן לביצועו הלכה והתקצרה נוכח ההתפתחויות המדיניות, שבמרכזן המאמצים להשיג הפסקת אש שכניסתה לתוקף עלולה הייתה לבלום את תנופת המתקפה הישראלית טרם השגת המטרה של כיבוש עזה.[43] כשלב מקדים להתקפה בגזרת החוף ובמקביל לפריצת הדרך לנגב תפסו כוחות של חטיבת יפתח טריז יבשתי באזור הכפר בית חאנון שמצפון לעזה, וניתקו את ציר כביש החוף בין עזה לבין אל־מג'דל. דרך חלופית שסלל חיל ההנדסה המצרי באפיקו התחתון של נחל שקמה ומשם לאורך חוף הים דרומה בואכה עזה מנעה את ניתוקו הגמור של המערך המצרי בגזרת עזה-רפיח מזה שבגזרת אל־מג'דל-איסדוד.[44] המפקד המצרי, שהבין את המשמעות האופרטיבית של טריז בית חאנון, החל כבר ב־17 באוקטובר להסיג את כוחותיו מגזרת איסדוד-אל־מג'דל דרומה. במברק ששלח לקהיר בערבו של יום ה־20 באוקטובר הציע שהכוח המצרי ימשיך וייסוג דרומה מעמדותיו שבגזרות איסדוד-אל מג'דל, כמו גם מפאלוג'ה ומגזרת בית לחם, וייערך בקו עזה-באר שבע-חברון במטרה להגן על דרכי הגישה למצרים.[45]

ב־19 באוקטובר קיבלה מועצת הביטחון החלטה הדורשת מן הצדדים להפסיק את האש. ממשלת ישראל השהתה את תשובתה ככל האפשר אך ברור היה כי סיומו של מבצע יואב קרב.[46] על פי ההערכה ששררה בצד הישראלי, הנסיגה דרומה של הכוחות ממרחב איסדוד-אל־מג'דל תגברה את מערכי הצבא המצרי במרחב עזה-רפיח, ונוכח לחימתו העיקשת של הצבא המצרי במערכיו המבוצרים, הוערך כי המערכה לכיבוש עזה עתידה הייתה להימשך כשבוע ימים נוסף, שלא עמד לרשות חזית הדרום. בהתאם לכך קבע בן־גוריון שיש להעתיק את המאמץ הצבאי ליעדים שניתן להשיגם בתקופת הזמן הקצרה שנותרה ללחימה: כיבושן של משטרת עיראק סווידאן

43 על קרבות מבצע יואב ראו: אילון (1963), עמ' 421-524.

44 שלמה טנאי, נכבשה בית חאנון, הארץ, 24 באוקטובר 1948; בן־גוריון קבע שעל הגדוד "...לתפוס את הטריז הזה בכל מחיר..." ראו: א"מ ישיבת הממשלה הזמנית, 20 באוקטובר 1948, עמ' 2; בר־און (2008), עמ' 176-178; רדאי (2014), עמ' 185-188, 197.

45 בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 756-757.

46 א"מ שם, עמ' 4-5.

ושל באר שבע.[47] ההחלטה שהתקבלה הייתה לכבוש את באר שבע, יעד בעל חשיבות אסטרטגית ששלט על צומת הדרכים המובילות מעזה וממצרים להר חברון ולמרכז הארץ וממנה אל הנגב הדרומי. המצרים, שראו בבאר שבע את העוגן המרכזי במערך ההגנה שאותו ביקשו לייצב בדרום בעקבות מבצע יואב, החזיקו בה בכוח בעוצמה של גדוד מוגבר, קטן לאין שיעור מזה שהחזיק במרחב עזה. דומה כי המהלך הישראלי בא להם בהפתעה, ובאר שבע נכבשה במהלך בזק שהחל בערבו של ה־20 באוקטובר והסתיים במהלך הבוקר שלמחרת.[48]

ב־22 באוקטובר בשעה 15:00 נכנסה לתוקפה הפסקת האש בחזית עם הצבא המצרי. פריצת הדרך לנגב ניתקה בין אגפיו המזרחי והמערבי של חיל המשלוח המצרי והקשר בינם התנהל מעתה בדרכים עוקפות. כיבושה של באר שבע הביא לניתוק צירי הכביש שמהם ניתן היה לנוע מהר חברון לנגב ולסיני, ויצר איום על מרחב עוג'ה אל־חפיר, השער הדרומי לסיני בואכה מצרים.

בימים שלאחר מכן נמשך המאמץ ההתקפי הישראלי והתמקד בדחיקת הכוחות הבלתי סדירים באזור בית גוברין מזרחה אל הרי חברון. המצרים המשיכו את נסיגתם ממרחב איסדוד-אל־מג'דל דרומה אל מעבר לבית חאנון למרחב עזה-רפיח.[49] כוחות מחטיבת גבעתי נעו דרומה בעקבות המצרים הנסוגים וב־28 באוקטובר תפסו את איסדוד ללא קרב, שחררו את ניצנים ולמחרת היום נערכו מצפון לאל־מג'דל.[50] ב־5 בנובמבר 1948 המשיכו לנוע בעקבות המצרים הנסוגים, כבשו ללא קרב את אל־מג'דל, שחררו את יד מרדכי והגיעו עד למבואות בית חאנון. יחידות של גבעתי ושל מחוז השפלה סרקו את השטח שנכבש וגירשו ממנו מאות תושבים שנותרו בכפרים

47 א"צ, 1949-1041-23, סיכום ידיעות ליום 24.10.48, קמ"ן 55, 25 באוקטובר 1948.

48 א"צ, 1950-2289-80, המערכה על הנגב, סטנוגרמה מהרצאת האלוף יגאל אלון מפקד חזית ד' ביום 1 בנובמבר 1948, עמ' 4; א"מ, שם, 20 באוקטובר 1948, עמ' 11-12; מבצע יואב (1949), מערכות, 60, עמ' 46-49; שלמה טנאי, כיבוש באר שבע שובר את החזית המצרית בירושלים, הארץ, 22 באוקטובר 1948.

49 א"צ, 1949-1041-23, סיכום ידיעות ליום 26.10.48, גדוד 51 מודיעין, 27 באוקטובר 1948; בר־און (2008), עמ' 180-181.

50 א"צ, 1950-2289-80, שם, עמ' 4-5; א"צ, 1949-1041-23, קמ"ן 55, סיכום ידיעות ליום 28.10.48, 29 באוקטובר 1949; בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 785-786; המצרים מנסים לעזוב את אשדוד, הארץ, 28 באוקטובר 1948; מכת מוות לחיל האוויר המצרי, שם; שלמה טנאי, המצרים נסוגו מ"לשון אשדוד" כוחות ישראל באשדוד וניצנים, שם, 29 באוקטובר 1948.

מבצע יואב, אוקטובר 1948

שבתחומו וכן כפריים שמצאו מחסה באל־מג'דל.[51] אלה עברו אל המרחב שנותר בידי הצבא המצרי במישור החוף הדרומי, שהצטמצם לכדי רצועה שהשתרעה מבית לאהיה ובית חאנון בצפון ועד לרפיח בדרום. רצועת עזה החלה לקבל את תבניתה המרחבית ואת מאפייניה הדמוגרפיים היחודיים.

ד. אופוריה ופרלוד – בין יואב לחורב

נוכח ההישגים בשלושת השבועות שעברו מפתיחת מבצע יואב ועד לכיבושה של משטרת עיראק סווידאן ב־8 בנובמבר, דומה כי בקרב הציבור ובממשלת ישראל השתררה הרגשה שהמצרים הוכו מכה ניצחת. בישיבת הממשלה ב־28 באוקטובר 1948 הצהיר בן־גוריון שמצבם של הערבים נואש, וש"ההפוגה מתה ולא נגמרה". בישיבת ועדת החמישה ב־11 בנובמבר אמר ש"יש עוד קצת עבודה בדרום. הצבא המצרי שם רוצה לברוח או להיכנע, אבל הוא מקבל פקודות לעמוד". בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־4 בנובמבר אמר אהרון ציזלינג, שכל מטרתה של מצרים בעת ההיא הייתה "...להציל את צבאה הנמצא במצור..." ושרת הוסיף ש"למעשה חיסלנו את הפלישה בגבול כ"ט בנובמבר". אמנם נתח נכבד מרצועת החוף הדרומית היה בידי המצרים, אך הדבר שהכריע לדעתו היו ההישגים המרשימים בגזרה שבין פאלוג'ה לבין באר שבע. בנוסף דיווח על מגעים חשאיים עם מתווך שפעל מטעם המנהיגות המצרית, שהציע לארגן פגישה עם גורם מצרי רשמי בתנאי שישראל תיסוג מכל השטחים של המדינה הערבית שכבשה בדרום, ותסכים שתחומה של הרצועה מאיסדוד ועד רפיח ישוב לידי מצרים. בדעה אחת עם בן־גוריון הציע שרת לדחות דרישה זו.[52]

הלחץ המדיני על ישראל לשוב אל קווי הפסקת האש שנקבעו בתחילת ההפוגה השנייה נמשך מאז תום מבצע יואב, ובא לידי ביטוי בהחלטת מועצת

51 א"צ, 1949-1041-23, קמ"ן 55, סיכום ידיעות ליום 2.11.48, 3 בנובמבר 1948; שם, 1975-922-1025, מטה חזית ד'/מבצעים אל מטכל/אגם, 8 בדצמבר 1948; כהן-שני (2007), עמ' 175-176; יהודה הגדרתי, כיס מג'דל שוחרר מידי האויב, ביד מרדכי, שעה לאחר שחרורה, הבקר 7 בנובמבר 1948; שלמה טנאי, כוחות ישראל נכנסו ליד מרדכי, הארץ, 7 בנובמבר 1948; פעולות טיהור וגירוש של כפריים שנותרו מאחור או שביקשו לשוב לבתיהם במרחבי הדרום והנגב אל מעבר לקווי המצרים החלו כבר בקיץ 1948, ראו: אילון (1963) עמ' 364-368; מוריס (2010), עמ' 329-330.

52 א"מ, ישיבת הממשלה הזמנית, 31 באוקטובר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 4-8; שם, ישיבת הממשלה הזמנית, 4 נובמבר 1948, דברי שרת, עמ' 2-6, דברי אהרון ציזלינג עמ' 13; א"מ, א-7911/1, דברי בן־גוריון, ישיבת ועדת החמישה, 11 בנובמבר 1948, עמ' 1.

הביטחון שנתקבלה ב־4 בנובמבר, שדרשה מישראל להסיג את כוחותיה בדרום ולהשיבם לקווי ה־14 באוקטובר 1948.[53] ההחלטה לא העיבה על האופטימיות ששררה בקרב בן־גוריון ושרי הממשלה, וזו באה לידי ביטוי בכתבות שהתפרסמו בעיתונות הישראלית, ששיקפו אופוריה של ניצחון, ולא בכדי, החזק והגדול שבצבאות ערב הוכה מכה ניצחת בשדה הקרב, ולראשונה שוחררו יישובים שנפלו בידי האויב בזמן הקרבות. מיישובי הדרום הוסר עול מצוקות היומיום שנגרמו עקב הימצאם בטווח תותחי המצרים ויישובי הנגב שוחררו ממצור בן חודשים ארוכים. חטיבה מצרית נלכדה בכיס פאלוג'ה וכניעתה הייתה צפויה, כך שיערו, בימים או בשבועות הקרובים. באר שבע נכבשה, ועל פי ידיעות שהגיעו לעיתונות הישראלית, ערביי הר חברון היו שרויים בפניקה ובייאוש. הכוח המצרי היה נתון בנסיגה מאיסדוד ואל־מג'דל דרומה ופורסמו אף ידיעות על כוונת המצרים לסגת מאזור עזה בכלל.[54] על אווירה זו הוסיפו החדשות שהגיעו מן הצפון על הצלחתו של מבצע חירם שהתנהל בארבעת הימים האחרונים של אוקטובר, שהביא לכיבוש הגליל העליון, לתבוסתו של צבא ההצלה ולמנוסתו אל מעבר לגבול עם לבנון.[55]

עד מהרה הסתבר כי השמחה הייתה מוקדמת מדי. הערכתו של יגאל אלון שלצבא המצרי נותרו יכולות לא מועטות ושאינו מצוי בנסיגה כוללת מתחומיה של ארץ־ישראל המנדטורית, התבררה כנכונה. בכרוז שפרסם המושל הצבאי המצרי בעזה והגיע לידי המודיעין של חזית הדרום, נקראו תושבי האזור להפסיק לברוח מבתיהם ולתת אמון בצבא המצרי שאין בדעתו לסגת מעזה, ושהוא מתכונן להגן עליהם מפני הציונים.[56] ואכן, עם השלמת הנסיגה דרומה אל מעבר לבית חאנון וריכוז ותגבור כוחותיו בשטח שבין עזה לרפיח, ולאחר כשבועיים של התארגנות, שב הפיקוד המצרי וביקש ליטול את היוזמה לידיו.

החל ב־10 בנובמבר 1948 נצפתה מן הצד הישראלי פעילות יוצאת דופן בקו החזית מול קיבוץ בארי, שנוספה על פעולות ההטרדה היומיומיות של המצרים על יישובי הנגב המערבי באמצעות ירי ספורדי, מיקוש דרכי עפר

53 פ. מוהן אל משה שרת, 26 באוקטובר 1948, פרוינדליך (תשמ"ד), עמ' 97-99; נוסח החלטת מועצת הביטחון, שם, נספח ג', עמ' 623-624.

54 א"מ, ג-11/3811, בתיק קטעי עיתונות מהשבוע האחרון של חודש אוקטובר ומהשבועיים הראשונים של חודש נובמבר 1948 המשקפים אווירה זו; שפר (2015), עמ' 410.

55 מבצע חירם, מערכות 4-263, יוני 1978, עמ' 120-123.

56 א"צ, 1975-922-1025, קמ"ן מרחב הנגב, תרגום של כרוז לתושבי עזה מאת מוצטפה א־צוואף, המושל האדמינסטרטיבי הכללי לאזורים שבחסות הכוחות המצריים, 20 בנובמבר 1948, הכרוז פורסם כפי הנראה ב־9 בנובמבר.

וחבלה בקווי המים.[57] אלא שזו לא הייתה אלא הטעיה וכוחות מצריים החלו בהתקדמות דרומה משם, בגזרת הנגב המערבי אל עבר אפיק נחל הבשור, תוך שהם שבים ופוגעים בצינור שהוביל מים ליישובי האזור. במפקדת חזית הדרום העריכו כי מדובר במהלך אופרטיבי שנועד להשיג שלוש מטרות: להתקדם לאורך כביש הרעב בואכה באר שבע, על מנת לנסות ולחדש את הקשר עם הכוח המצרי בהרי חברון; להקל על החטיבה הנצורה בכיס פאלוג'ה; ולהשתלט על הנגב המערבי, כדי שבמסגרת משא ומתן עתידי להסדר מדיני יוכלו המצרים לדרוש את סיפוחו.[58]

הפעילות המצרית בנגב המערבי לא נתפסה כסכנה מידית. בהתאם לראייתו האסטרטגית נתן בן־גוריון עדיפות להשתלטות על הנגב המזרחי בואכה הערבה, שאותה דרש שחזית הדרום תבצע מיד עם סיומו של מבצע יואב.[59] בהתאם לכך יצאה ב־24-25 בנובמבר 1948 חטיבת הנגב למבצע 'לוט', שהרחיב את תחום השליטה הישראלי בצפון־מזרח הנגב, השתלטה על כורנוב (ממשית) ועין חוצוב (חצבה), וחידשה את הקשר היבשתי עם סדום שהייתה מנותקת מאז אמצע מאי.[60] עם סיום המבצע בשלהי נובמבר ובתחילת דצמבר נערך שינוי במערך הכוחות הישראלי בחזית הדרום. חטיבת גבעתי עלתה צפונה לגזרת השרון והתחלפה עם חטיבת אלכסנדרוני שעברה לחזית הדרום, ועליה הוטל להמשיך ולצור על כיס פאלוג'ה. חטיבת יפתח עלתה אף היא צפונה להתארגנות ואת מקומה תפסה חטיבת גולני. לאחר מכן נתנה חזית הדרום את דעתה להכלת ההתקדמות המצרית בנגב המערבי. למטרה זו נערך מבצע 'אסף' שנועד להדוף את המצרים מערבה מאפיקו של נחל הבשור, שהחל ב־5 בדצמבר ונמשך כיומיים. המצרים נסוגו מערבה

57 א"צ, 1949-1041-23, דו"ח יומי 10.11.48, 10 בנובמבר 1948, דו"ח יומי 11.11.48, 12 בנובמבר 1948, דו"ח יומי 12.11.48, 13 בנובמבר 1948, דו"ח מסיור אווירי 160750, 16 בנובמבר 1948, דו"ח יומי 18.11.48, 19 בנובמבר 1948.

58 Egyptian Forces Take Negev Heights, *Palestine Post*, 22 November 1948; Egyptians Shell 2 Settlements, *Palestine Post*, 23 November 1948; המצרים כבשו שלוש עמדות באזור רפיח והרעישו את מבטחים ועימרה, הארץ, 22 בנובמבר 1948; הרעשת מבטחים נמשכה אתמול, שם, 23 בנובמבר 1948; המצרים ועבה"י מבקשים לכבוש שטחים בנגב, על המשמר, 23 בנובמבר 1948; המצרים הקימו עמדות חדשות ליד נירים ובארי, שם, 25 בנובמבר 1948; ברזנר (1998), עמ' 12; ברזנר (1995), עמ' 244; א"צ, 1949-1041-23, דו"ח מודיעין 25.11.48, 26 בנובמבר 1948.

59 שפר (2015), עמ' 415-417.

60 כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 253-255; מבצע לוט, מערכות, 4-263, יוני 1978, עמ' 124; מפת המאורעות האחרונים בנגב, הצפה, 26 בנובמבר 1948; א"מ, ישיבת הממשלה הזמנית, 21 בנובמבר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 4.

ונערכו במשלטים בגזרה שבין רפיח לבין ח'אן יונס.[61] אם במהלך מבצע יואב הלך ונתחם גבולה הצפוני של רצועת עזה, הרי שבמבצע אסף נתחם גבולה הדרומי. קיבועה של רצועת עזה כיֵשות מרחבית היה לעובדה מוגמרת רק לאחר סיומו של מבצע חורב.

ה. מבצע חורב וסיום הלחימה

במהלך נובמבר ודצמבר 1948 חיזק הצבא המצרי את המערך ההגנתי שהקים בגזרה שבין בית חאנון לבין רפיח. הכוח המצרי שהחזיק בה מנה כשתי חטיבות חי"ר, כוח משוריין בעוצמה של גדוד, שכלל טנקים קלים ושריוניות וכשני גדודי ארטילריה. חיל הרגלים החזיק בקווי ההגנה והיחידות המשוריינות רוכזו בבסיסיהן ושימשו עתודה ניידת. מחשש מפעילות חיל האוויר הישראלי הקפידו המצרים על הסוואת הכוחות הערוכים בשטח.[62] כיבוש באר שבע חייב את המצרים לתת דעתם גם על הנעשה בגזרת ביר־עסלוג'-עוג'ה אל־חפיר-אבו־עגילה. על הגנתה הופקדה חטיבה שלרשותה עמדו שלושה גדודי רגלים, מספר טנקים וכן יחידות סיור ממונעות וכמה תותחים ומרגמות. בעורף המערך, בגזרה שבין רפיח לאל־עריש התפרסו שלושה גדודי חי"ר שאבטחו את צירי התנועה בואכה מצרים.[63] נוכח חולשתם של הכוחות המצרים בהר חברון ובכיס פאלוג'ה הוערך כי אלה אינם מסוגלים ליזום מהלכים התקפיים בגזרה המזרחית של חזית הדרום.[64]

בשלהי נובמבר קבע המטכ"ל שמטרת המבצע הגדול הבא שתערוך חזית הדרום תהיה השגתו של מה שלא הושג במבצע יואב, היינו הבסת הצבא המצרי וסילוקו מתחומי ארץ־ישראל. אלא שריכוז הכוחות הגדול וההתבצרות האינטנסיבית בגזרת מישור החוף הדרומי הפכו את האפשרות לתקוף ישירות

61 א"צ, 1951-128-18, תרגום מסמך אויב, פקודת מבצע לגזרת רפיח מס. 2, 19 בדצמבר 1948; א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 8 בדצמבר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 2; התגרות מצרית בנגב, חרות, 7 בדצמבר 1948; מבצע אסף, מערכות, 4-263, יוני 1978, עמ' 124-125; ברזנר (1998), עמ' 12.

62 א"צ, 1950-2289-80, דו"ח מודיעין שבועי 9 בדצמבר 1948, דו"חות מודיעין יומיים מה־11 בדצמבר 1948, 12 בדצמבר 1948, 13 בדצמבר 1948, 14 בדצמבר 1948, דו"ח מודיעין שבועי 19 בדצמבר 1948, דו"ח מודיעין יומי 28 בדצמבר 1948, דו"ח מודיעין יומי 2 בינואר 1949; פקודת מבצע חורב, מערכות, 4-263, יוני 1978, עמ' 129.

63 פקודת מבצע חורב, שם, עמ' 130.

64 ההערכה בצד הישראלי הייתה שגם הלגיון לא יתערב בקרבות. ראו: שיפטן (1986), עמ' 83-88.

את מרחב עזה, שנשקלה בזמן מבצע יואב, לבלתי מעשית.[65] המצור על כיס פאלוג'ה ריתק את חטיבת אלכסנדרוני לגזרה זו והיא ירדה מסדר הכוחות שיכולה הייתה חזית הדרום להקצות למתקפה המתוכננת. נתונים אלה נלקחו בחשבון על ידי מפקדת החזית בבואה לתכנן את המשך הלחימה.[66]

המבצע ההתקפי האחרון של חזית הדרום נגד הצבא המצרי נקרא מבצע חורב. שמו החלופי היה 'מבצע עין', על שם יעדיו העיקריים: ביר־עסלוג', עוג'ה אל־חפיר, אבו־עגילה, אל־עריש ועזה. שניים מחמשת היעדים – ביר־עסלוג' ועוג'ה אל־חפיר היו בגזרה שמדרום־מערב לבאר שבע, לאורכו של הציר המוביל אל השער הדרומי לסיני בואכה היעד השלישי, מערך אבו־עגילה שחלש על צומת דרכים מרכזי בצפון־מזרח חצי האי סיני. היעד הרביעי היה העיירה אל־עריש שחלשה על צומת דרכים מרכזי המוביל מרפיח בואכה קנטרה. שליטה ישראלית בשני צמתים אלה הייתה מנתקת את הכוח המצרי בארץ־ישראל מבסיסיו במצרים. היעד החמישי היה עזה, העיר המרכזית בחלק הדרומי של מישור החוף שנותר בשליטה מצרית. ברמה האופרטיבית קבע המטכ"ל את מטרת מבצע חורב כמיגור הצבא המצרי בארץ־ישראל. זו נגזרה מדבריו של בן־גוריון בישיבת הממשלה, שבה קבע שיש "...לשבות את המצרים או לגרשם או לנתקם מהמערב..."[67] אך דומה שברמה האסטרטגית ראה בן־גוריון כמטרת המבצע את קיבוע השליטה הישראלית בנגב. בעזה ובסביבתה ראתה ממשלת ישראל קלף מיקוח במשא ומתן עתידי, שטח שניתן היה להותירו בידי המצרים בתמורה להכרה בשליטה ישראלית בנגב, לרבות באילת. בישיבת הממשלה ב־19 בדצמבר, ערב פתיחת מבצע חורב, אמר בן־גוריון ש"...אם הפעולה בנגב תיגמר בהצלחה... זאת אומרת שהמצרים יגורשו מהנגב, ואנחנו סבורים שפעולה זו תגרור אחריה בריחת המצרים גם מעזה... המטרה העיקרית והמרכזית זהו הנגב".[68] באשר לאפשרות שהבסת הצבא המצרי תביא לנפילת מרחב עזה-רפיח לידי ישראל, ראה בן־גוריון צורך בכינון של ממשל צבאי באזור. בפגישה שנערכה ב־23 בדצמבר הוא הנחה את האלוף אלימלך אבנר

65 א"צ, 1951-128-18, מפת ההיערכות בקנה מידה 1:50,000 שעיבד המודיעין הישראלי מתצלומי אוויר שנערכו בגזרת ח'אן יונס-רפיח. במפה ניתן לראות את מערך העמדות המעובה שהגן על הכפר בני סוהילה שממזרח לח'אן יונס.

66 כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 258-260.

67 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 26 בדצמבר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 4; פקודת מבצע חורב, שם, עמ' 127-128.

68 א"מ, ישיבת הממשלה הזמנית, 19 בדצמבר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 7, דברי בכור שלום שטרית, עמ' 15; שפר (2015), עמ' 411-414.

מפקד הממשל הצבאי להשאיר את האוכלוסייה האזרחית במקומה ולמנוע פגיעה באזרחים ושוד רכושם.[69]

מתווה התוכנית של מבצע חורב שערכה מפקדת חזית הדרום התבסס על 'אסטרטגיה של גישה עקיפה', היינו לא לתקוף ישירות את הריכוז העיקרי של המצרים במרחב עזה-רפיח אלא את הגזרה שבה כוחו היה קטן יותר ומפוזר במרחב, גזרת ביר־עסלוג'-עוג'ה אל־חפיר. בעוד שחטיבת גולני נועדה לרתק את עיקר הכוח המצרי בגזרת עזה-רפיח, למאמץ העיקרי הקצתה חזית דרום את חטיבת הנגב וחטיבה 8. חטיבת הראל נקבעה ככוח עתודה של החזית.[70] חיל הים נועד לסייע לחטיבת גולני באמצעות הפגזה של מטרות בגזרות עזה ורפיח. תנועתו של הכוח התוקף העיקרי, חטיבת הנגב וחטיבה 8 אל יעדיו נועדה להתבצע בדרכי עפר עוקפות ולא בציר הכביש באר שבע-עוג'ה אל־חפיר על מנת להפתיע את הכוח המצרי במערכיו המבוצרים לאורך הכביש.[71]

ראשונה פעלה חטיבת גולני עם רדת החשכה בערבו של ה־22 בדצמבר. המצרים הגיבו בהתקפת נגד מהירה והחטיבה ספגה עשרות הרוגים ופצועים בקרבות שהתנהלו למחרת היום. במחיר הכבד ששילמה חטיבת גולני קיבלה מפקדת חזית הדרום את אשר ביקשה, המצרים הוטעו לחשוב שהדפו בגזרת עזה מתקפה בנוסח מבצע אסף, ולא נתנו דעתם למתרחש באגפם הדרומי־מזרחי.[72] בליל ה־24 בדצמבר נועדה חטיבת הנגב לצאת להתקפה על הכוח המצרי שהיה פרוס לאורך כביש באר שבע-עוג'ה אל־חפיר. בעטיים של גשמים עזים היה צורך לדחות את תחילתו של מהלך זה ביום, אך גם כך הייתה הפתעתם של המצרים שלמה. לאחר לחימה עזה הושלם במהלך יום ה־26 בדצמבר כיבושם של משלטי הת'מילה והמושריפה שחלשו על כביש באר שבע-עוג'ה אל־חפיר. במקביל יצאה חטיבה 8 לכיבוש עוג'ה אל־חפיר באיגוף מצפון. לאחר תנועה בנתיב מדברי קשה הגיעה ליעדה בשעות אחר הצהריים של ה־26 בדצמבר. ההתקפה הראשונה נכשלה ורק למחרת הושלמה

69 בן־גוריון (1983), כרך ג' עמ' 896-897.

70 פקודת מבצע חורב, שם.

71 שם; טל (2002), עמ' 198-200.

72 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 26 בדצמבר 1948, דברי בן־גוריון עמ' 3; א"צ, 1951-128-18, חטיבת גולני, פקודת מבצע (כללי) מבצע חורב, 16 בדצמבר 1948, פקודת מבצע גדוד 19, 22 בדצמבר 1948, פקודת מבצע לפשיטה על עבסאן, 22 בדצמבר 1948, דו"ח פעולת פשיטה עבסאן, 23 בדצמבר 1948, דו"ח כולל על פעילות גדוד 19 במבצע חורב, 29 בינואר 1949; גדוד 13 במלחמת העצמאות, https://www.golani13.org.il, נדלה ב־17 בינואר 2019.

המשימה. כוחות חטיבת הנגב שנעו על ציר הכביש חברו לחטיבה 8 ובבוקר ה־28 בדצמבר נעו מעוג'ה אל־חפיר לעבר צומת אבו־עגילה שנכבשה ביום המחרת.[73]

כיבוש אבו־עגילה נקבע כיעד בפקודת המבצע שהעביר המטכ"ל לחזית הדרום, במטרה להשלים את הבסתו של האגף הדרומי־מזרחי של הצבא המצרי ולא כפתיח להמשך הפעולה בסיני.[74] כשנודע לידין שכוחות חזית הדרום ממשיכים לפעול במרחבי סיני הדבר עורר את כעסו, שכן הייתה מנוגדת להנחיה שנתן, שעל־פיה יש לפנות צפונה לרפיח על מנת לאיים בניתוק הכוח המצרי בדרום מישור החוף. הוא אסר על יגאל אלון להמשיך ולהניע כוחות בסיני ללא אישורו, ואלון, שלא אהב את הפקודה שקיבל, טס ב־30 בדצמבר לתל אביב לפגישה עם בן־גוריון, דורי וידין, ובסיכומה נקבע כי חזית הדרום תתקוף לעבר גזרת עזה-רפיח תוך הטרדת אל־עריש כפעולת הסחה. לגבי השהייה בסיני אישר בן־גוריון להמשיך בפעולות פשיטה לעבר קסיימה ומשם לאורך הדרך לכונתילה וראס א־נקב בואכה עקבה. אלא שהכוחות של חזית הדרום היו מפוזרים בצפון־מזרח סיני והיה צורך ליצור מחדש איגוד כוחות שיתקוף את מרחב עזה-רפיח.[75] הבעיה שהתעוררה בחזית הדרום לא נותרה ברמה האופרטיבית לבדה. ברמה האסטרטגית הביאה החדירה העמוקה לחצי האי להתערבות מעצמות המערב, ארה"ב ובריטניה, שממנה חשש בן־גוריון. ב־29 בדצמבר לאחר שנתקבלה במועצת הביטחון החלטה שחייבה הפסקת אש מידית, תוך דרישה שישראל תיסוג לקווי ה־14 באוקטובר, דרשו ממשלות ארה"ב ובריטניה שישראל תיסוג מיידית מסיני, והבריטים אף הגישו לישראל אולטימטום ואיימו להתערב בלחימה לטובת המצרים בהתאם להסכם ההגנה האנגלו־מצרי מ־1936. בלית ברירה ביומה האחרון של שנת 1948 הורה בן־גוריון להסיג את הכוחות הישראליים אל מעבר לקו הגבול הבינלאומי. חזית הדרום השלימה ב־2 בינואר 1949 את נסיגתה.[76]

על מנת שחזית הדרום תוכל לשוב ולהשיג את יעדה האופרטיבי היה עליה לתקוף את צומת רפיח, במטרה לכפות כניעה או נסיגה על הכוח הצבאי המצרי שהחזיק במרחב עזה. גורם ההפתעה שהביא להצלחת המתקפה הישראלית

73 פקודת מבצע חורב, שם, עמ' 130-132.

74 על חילוקי הדעות ששררו בין ידין לבין אלון ראו: טל (2004), עמ' 906-907.

75 בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 912-913; ברזנר (1995), עמ' 264-265; כהן-שני (2007), עמ' 103; לורך (1984), עמ' 77.

76 בן־גוריון, (1983), כרך ג', עמ' 914-917; כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 271-273; לורך (1984), שם.

בשלב הראשון של מבצע חורב אבד זה מכבר. בעקבות כיבושה של עוג'ה אל־חפיר נערך הכוח המצרי להגנה על הכביש המוביל ממנה צפונה לרפיח בשורה של מתחמים. המשך המתקפה הישראלית מערבה אל חצי האי סיני נתן למצרים מרווח זמן שאותו ניצלו לחיזוק מערך המגן על צומת רפיח. ניתן רק לשער מה היה קורה אם במקום לנוע לעבר אבו־עגילה הייתה חזית הדרום תוקפת כבר ב־28 בדצמבר מעוג'ה אל־חפיר צפונה לעבר צומת רפיח.

תגבור מערך ההגנה על ציר רפיח-עוג'ה אל־חפיר ועל צומת רפיח הביאו את המצרים לדלל את כוחם במרחב שמצפון לצומת בואכה עזה.[77] על מנת לנצל זאת הוציאה ב־28 בדצמבר חטיבת גולני פקודת מבצע להמשך פעילות של הטעיה ושיפור עמדות בגזרה שממזרח לח'אן יונס.[78] אלא שההתפתחויות בשדה הקרב והמחלוקת שהתעוררה בין בן־גוריון וידין לבין יגאל אלון הביאו להשהיית פעולתה של החטיבה ולהעתקת המאמץ ההתקפי שלה מגזרת ח'אן יונס דרומה, לצומת רפיח,[79] וזאת כחלק מן השלב השני של מבצע חורב שנועד להביא למיגור הצבא המצרי בארץ־ישראל, שבמסגרתו נועדה חזית הדרום לכבוש את צומת רפיח, על מנת לנתק את הצבא המצרי בגזרת עזה-רפיח מסיני. לאחר מכן היה עליה להמשיך ולתקוף מרפיח צפונה אל ח'אן יונס ובמקביל לתקוף ממזרח למערב על מנת לבודד את העיר עזה מדרום, ואם פעולות אלה יעלו יפה, לכבוש את העיר עזה.[80]

משימת כיבוש צומת רפיח הוטלה על חטיבת גולני שנועדה לתקוף ממזרח ועל חטיבת הנגב שנועדה לתקוף מדרום. חטיבה 8 נועדה להיות עתודה ממונעת להתקפות נגד וחטיבת הראל אמורה להיות עתודת החזית וליזום פעולות הטעיה בגזרת בית חאנון-באר'י.[81] עד מהרה הסתבר כי תוכנית זו אינה מעשית. חטיבת הנגב שנשחקה בקרבות השלב הראשון של מבצע חורב הועברה לעתודה, חטיבת הראל החליפה אותה ומשימתה הייתה להשתלט על ציר כביש עוג'ה אל־חפיר-רפיח, שהיה מוגן בשורה של משלטים שתפסו המצרים בואכה צומת רפיח. חטיבת גולני נועדה לתקוף מערבה מִנירים ולכבוש שני משלטים ששלטו על ציר הכביש הראשי המוביל מצומת רפיח בואכה ח'אן יונס. ההתקפה החלה עם רדת ליל ה-3 בינואר.

77 בן־גוריון, שם, עמ' 919-921.

78 א"צ, 1951-128-18, פקודת מבצע חורב (2), 28 בדצמבר 1948.

79 כהן, כהן ומנדלסון (2011), עמ' 268-269.

80 כהן-שני (2007), עמ' 109-110; על ביטול התוכנית להתקפה על עזה העיד מי שהיה סמל בגדוד השמיני שנועד להשתתף בה, ראו: סטרץ (2008), עמ' 91.

81 פקודת מבצע חורב, שם, עמ' 134.

לאחר קרבות קשים ולמרות שחלק מיעדי ההתקפה הושגו, צומת רפיח נותרה בידי המצרים.[82] הלחימה הסתיימה בערבו של ה־7 בינואר, לאחר שהוסכם על הפסקת אש שבמסגרתה שבו ונסוגו כוחות חזית הדרום אל עברו המזרחי של קו הגבול הבינלאומי. גם אם המטרה האופרטיבית של מבצע חורב לא הושגה, הצבא המצרי ספג מכה קשה ואיבד את השליטה בשער הדרומי לסיני, שנותר פרוץ לרווחה ושרק נוכח אולטימטום בריטי נאלץ צה"ל לסגת דרכו מזרחה אל מעבר לגבול הבינלאומי ולפנות את צומת אבו־עגילה. גם מצבה של החטיבה המצרית שנותרה נצורה בכיס פאלוג'ה הלך והחמיר למרות שהצליחה לבלום את ההתקפה שערכה חטיבת אלכסנדרוני על מתחמה בעצם ימי מבצע חורב.[83] במצב עניינים זה הסכימה ממשלת מצרים להיכנס למו"מ על שביתת נשק, שהחל ב־10 בינואר.

המערכה במבצע חורב התנהלה גם באוויר וגם בים. כמו במבצע יואב, עיקר הגיחות האוויריות שנערכו בימי המבצע כוונו לפגיעה במחנות צבא ותשתיות תחבורה. המטרות שהופצצו היו מפקדות, מאגרי תחמושת ודלק, ריכוזים של כלי רכב ותחנות רכבת. תנאי מזג האוויר פגמו בראות, אש נ"מ חזקה והיעדרו של מודיעין מדויק גרמו לכך שגם במבצע חורב נפגעו מטרות אזרחיות ונהרגו ונפצעו עשרות רבות של אזרחים, הן מקרב האוכלוסיה הוותיקה והן מקרב הפליטים. במקרה אחד התלוננו המצרים בפני משקיפי האו"ם על הפצצה שנערכה ב־6 בינואר על מחנה פליטים בקרבת רפיח. משלחת של שישה משקיפים שביקרה במקום דיווחה על עשרות פגיעות במחנה ובסביבתו, וקבעה שלא מדובר היה בפגיעה אקראית אלא בהפצצה מכוונת. מספר ההרוגים היה ניכר וכן נפצעו למעלה משישים פליטים שהגיעו לבתי החולים באזור, שהמשקיפים נמנעו מלבקר בהם מחשש מזעם ההמון שאיים לעשות בהם שפטים. במפקדת חיל האוויר הגיבו לתלונות אלה והדגישו שבגזרות ח'אן יונס ורפיח הופצצו מטרות צבאיות בלבד אך ייתכן ואוהלים של בדואים (או של פליטים – א.ג.) שהיו פזורים בשטח זוהו בטעות כריכוזי צבא.[84] חיל הים הטיל סגר ימי על המרחב שבין עזה לבין

82 פעיל (1968), עמ' 6-9; ברזנר (1995), עמ' 264-266.

83 על מבצע "חיסול" שנערך בליל ה־27 בדצמבר 1948, מערכות, 4-263, יוני 1978, עמ' 136-137.

84 כהן (2004), חלק ג', עמ' 522-527; בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 928; א"צ, 1951-600137-415, אל דעת (או"מ) מאגף המודיעין, 13 בינואר 1949, Tactical and Stratigeic Intelligence to Director of Intelligence, 1 February 1949.

מבצע חורב, דצמבר 1948-ינואר 1949

אל־עריש ומדי פעם הפגיזו כלי שיט מטרות לאורך החוף. הצי המצרי נמנע מלפעול בגזרה שנותרה בשליטה ישראלית.[85]

בימים האחרונים של דצמבר 1948, בעוד שהגורמים הרשמיים שמרו על איפול ביחס לתמונת הקרב, רבו בעיתונות הישראלית ידיעות שהסתמכו על העיתונות הזרה, שטענו שמוקד ההתקפה הישראלית היה בגזרת עזה-רפיח, עדות להצלחת מאמץ ההטעיה של חזית דרום. בין השאר דווח על מצבה הקשה של עזה, על שהמערך המצרי המגן על העיר עמד להתמוטט ושהחלה בריחה מבוהלת של אזרחים מתחומה. דומה שגם שרי הממשלה לא עודכנו בנעשה בשטח, ובמהלך ישיבת הממשלה שנערכה ב־29 בדצמבר, הם שאלו את בן־גוריון לגבי מהימנותן של ידיעות אלה, ונענו שאין להן שחר. זאת כיוון ש"...בעזה מרוכזים כוחות גדולים וכדי לכבשה – אף עלינו להשתמש בכוחות גדולים". על מנת לתקוף את עזה, המשיך בן־גוריון וטען שיש להקדים ולהכריע את כיס פאלוג'ה, מהלך שהיה מאפשר את הפנייתה של חטיבת אלכסנדרוני לגזרת עזה-רפיח.[86] ייתכן וזו הסיבה שבעטיה דרש בן־גוריון מהמטכ"ל לתקוף את כיס פאלוג'ה בעצם ימי מבצע חורב, התקפה שהסתיימה בכישלון צורב.[87] בעת שהתקיימה ישיבת הממשלה כבר ידעו בן־גוריון והשרים על כישלון ההתקפה ושלא ניתן היה להפנות את חטיבת אלכסנדרוני לגזרת עזה-רפיח, ואולי היה נוח לבן־גוריון להיתלות בכך על מנת להדוף את הדרישות לכיבוש עזה.

נושא כיבושה של עזה שב ועלה בתחילת ינואר עת דנה הממשלה על הפסקת אש בחזית עם מצרים.[88] ב־5 בינואר 1949, עוד בטרם הסתיימה הלחימה, אמר בן־גוריון שהמטרה העיקרית של מבצע חורב – טיהור הנגב מהכוחות המצריים – הושגה. כיבוש עזה היה יכול להיות הישג חשוב, אך לא זו הייתה מטרת המבצע, ובכל מקרה הדבר היה עלול להימשך זמן רב. במצב שגם רפיח עדיין לא הייתה בידינו ונוכח המצב המדיני שנוצר, גרס ראש הממשלה שעדיף היה להגיע להפסקת אש. עוד טען שאם היינו

85 טל (2002), עמ' 202-220.

86 א"מ, ישיבת הממשלה הזמנית, 29 בדצמבר 1948, דברי בן־גוריון, עמ' 3-4; רדיו לונדון: עזה נותקה, חרות 28 בדצמבר 1948; קרבות טנקים במרחבי הנגב, הצפה, 28 בדצמבר 1948; המצרים קובלים בפני או"ם, כי צבא ישראל כבש משלט מידם, על המשמר, 28 בדצמבר 1948; עזה נותקה – מודיע רדיו לונדון, המשקיף, 28 בדצמבר 1948; צבא ישראל הגיע לרפיח, דבר, 29 בדצמבר 1948.

87 בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 931; כהן-שני (2007), עמ' 106-107.

88 על הלחץ שהופעל על ישראל ראו: א. אילת אל מ. שרת, 5 בינואר 1949, פרוינדליך (תשמ"ד), עמ' 345.

כובשים את עזה, ספק אם היה טעם להותירה בתחומיה של מדינת ישראל או שהיו נותנים לנו לצרפה אליו. הוא סיכם באומרו שבכל מקרה גורל עזה לא היה קשור לגורל הנגב, אם זו תישאר בידי מדינת ישראל אם לאו.[89] דומה שבן־גוריון הסתפק בהשגת המטרה האסטרטגית של הבטחת השליטה בנגב, ולא הצטער במיוחד על אי השגתה של המטרה האופרטיבית של מבצע חורב, בין השאר על מנת להימנע מהגדלה משמעותית של מספר התושבים הערבים שיימצאו בתחומה של מדינת ישראל, אך מסיבות של פוליטיקה פנימית לא הודה בכך במפורש.[90] לשאלתו של השר ציזלינג, שתהה אם פירושם של דברי בן־גוריון הוא ויתור ישראלי על עזה, ענה שרת שאין כוונה לוותר על שטח מתחומי הארץ לטובת מצרים. בהמשך דבריו חזר שרת על דברי בן־גוריון בדבר עוצמתו של הכוח המצרי המגן על מרחב עזה-רפיח ועל המחיר הכבד שיצטרך צה"ל לשלם על המשך הלחימה בגזרה זו. עוד הוסיף שרת שעל ישראל לקבל את הוראת מועצת הביטחון ולהפסיק את האש, מה עוד שהבריטים החלו בהעברת כוחות לעקבה, ועל פי ידיעות שהתקבלו (שהוכחו לבסוף כלא נכונות – א.ג.) גם לעזה.[91]

דומה שהצדק היה עם בן־גוריון, שהעריך שלמרות שלא הושגה המטרה האופרטיבית של מבצע חורב, השיגה ישראל הישג אסטרטגי חשוב וחיזקה את מעמדה בנגב לאחר הדיפתם של הכוחות המצריים מתחומו אל מעבר לגבול הבינלאומי. יתר על כן, לאחר כניסת הפסקת האש לתוקפה והשלמת נסיגת כוחות צה"ל בגזרת רפיח אל מעבר לקו הגבול הבינלאומי, וערב פתיחת השיחות על שביתת הנשק עם מצרים, היה ברור כי תוכנית ברנדוט, שביקשה לשלול ממדינת ישראל את הנגב, הלכה לעולמה לבלי שוב.[92] הדיון בגורלו של מרחב עזה-רפיח עבר משדה הקרב אל שדה המשא ומתן על שביתת הנשק, שהחל להתנהל ברודוס בתיווכו של ראלף באנץ'. למרות שהיה לו חלק מרכזי בגיבושה של תוכנית ברנדוט, בהיותו מדינאי מפוכח הבין באנץ' שבעקבות תוצאות המלחמה יש לפתוח מחדש את הדיון על גבולותיה של מדינת ישראל.

---

89 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 5 בינואר 1949, עמ' 11, 16-18.

90 שם, דברי בן־גוריון, שם; כן ראו: לורך (1984), עמ' 76-83.

91 א"מ, פרטי־כל ישיבות הממשלה הזמנית, 2 ו־5 בינואר 1949.

92 כיבוש ביר־עסלוג' ועוג'ה ערער על תוכנית המערב על "קו הרוחב 31", על המשמר, 3 בינואר 1949; Britain's New Respect for Jewish Arms, *Palestine Post*, 3 January 1949.

פרק שני

שביתת נשק ופשרת שעה

א. אקדמות ותיחום: משא ומתן מדיני ושביתת הנשק (ספטמבר 1948-פברואר 1949)

באפריל 1948, ערב פלישתם לארץ־ישראל, הצהירו המצרים שאין בכוונתם לספח חלקים משטחה לתחומם. בהתאם לכך הם גם התנגדו באופן נחרץ לניסיונותיו של המלך עבדאללה לספח חלקים משטחה לתחומי ממלכתו. גורל שטחיה של פלסטין לא היה מקור היריבות בין המלך עבדאללה לבין מצרים אלא המאבק על ההגמוניה בעולם הערבי. בעוד שעבדאללה היה בן חסותה של בריטניה, מערכת היחסים בין מצרים לבין בריטניה הייתה מורכבת יותר. מחד, היו המצרים קשורים מאז 1936 בחוזה הגנה עם הבריטים ותלויים בסיוע הצבאי שקיבלו מהם. מאידך, עמדו המאבק הארוך שניהלו המצרים בשלטון החסות הבריטי ודרישתה של מצרים לפינוי המאחז הבריטי באזור תעלת סואץ.[1]

בספטמבר 1948, במטרה לחסום את יוזמתו של עבדאללה לספח לממלכתו את הנותר משטחי המדינה הערבית שנועדה לקום על פי תוכנית החלוקה, יזמה מצרים כינוס של הוועדה המדינית של הליגה הערבית באלכסנדריה. ב־20 בספטמבר החליטה הוועדה על הקמת הממשלה הערבית של פלסטין שמקום מושבה נועד להיות בירושלים. מאחר והמלך עבדאללה הודיע כי לא ירשה לשריה להיכנס לשטח שבשליטתו, מקום מושבה נקבע בעיר עזה. על מנת שלא ישתמע מהקמתה שהערבים מקבלים את הצעת החלוקה נקראה הממשלה ממשלת כל־פלסטין. בראשה הועמד אחמד חילמי עבד אל־בקי, שלא היה מזוהה באופן מובהק עם המופתי חאג׳ אמין אל־חוסייני או עם מתנגדיו, בהם תומכי המלך עבדאללה, והממשלה שהקים כללה שרים ממרבית הסיעות הפוליטיות הפלסטיניות. הממשלה החדשה

1 שמש (2012), עמ׳ 85-86; Khadduri (1952), pp. 85-88.

הכריזה על החייאתו של הכוח הצבאי הפלסטיני העצמאי שהתבסס על לוחמי הג׳יהאד אל־מוקדס של נאמני המופתי, ולאחר ה־15 במאי לחמו תחת פיקודם של צבאות ערב, והחלה בהנפקת דרכונים מטעמה.[2]

נוכח עמדתן הספקנית של חלק ממדינות ערב ובתגובה לטענותיו של המלך עבדאללה שהממשלה קמה בניגוד לרצון העם הפלסטיני, הוקמה לצִדה ב־30 בספטמבר מועצה לאומית פלסטינית, ש־150 חבריה היו מכל חלקי הארץ שנותרו בשלטון ערבי, וזו נועדה להיות תשתית לבית הנבחרים הפלסטיני. מקום מושב המועצה נקבע בבית ספר בעיר עזה ולטקס הפתיחה הגיעו רק כמחצית מן החברים עקב ההגבלות על חופש התנועה שהטילו הירדנים והעיראקים, ששלטו בשטחים שנותרו בידי הערבים במרכז הארץ. המועצה בחרה בחאג׳ אמין אל־חוסייני לנשיאהּ ובמעמד זה נחתמה גם הצהרת העצמאות הפלסטינית על ידי הנציגים שהשתתפו במושב הפתיחה החגיגי. עזה הייתה לעיר הבירה הזמנית ולמושב הממשלה, עד אשר תוכל להתמקם בירושלים. לרשות ממשלת כל־פלסטין לא עמדו מנגנון מנהלי ולא מקורות כספיים ואפילו במרחב עזה שהיה נתון תחת שלטון צבאי מצרי לא הייתה יכולה לממש את ריבונותה. היא לא הייתה יותר מאשר כלי משחק במאבק הפוליטי על ההגמוניה בעולם הערבי שהתנהל בין המצרים לבין המלך עבדאללה.[3]

לאחר התבוסה בקרבות מבצע יואב, עזבו שרי ממשלת כל־פלסטין את עזה ועברו לקהיר על פי הוראת המצרים. גם חאג׳ אמין אל־חוסייני הוחזר לקהיר בניגוד לרצונו והושם במעצר בית. עם אובדן בסיסהּ הטריטוריאלי הייתה ממשלת כל־פלסטין לאות מתה, ובכך נגוזה תוך שבועות ספורים אשליית הקמתה של פלסטין עצמאית, שבירתהּ הזמנית הייתה העיר עזה. נוכח האכזבה מן המצרים, הלכה דעת הקהל הפלסטינית ונטתה לכיוון תמיכה בעבדאללה.[4] עם תום הקרבות בראשית 1949 ביקשה ממשלת כל־פלסטין לשמור על קיומן הנפרד של יחידות אל־ג׳יהאד אל־מוקדס הנאמנות למופתי, שנותרו במרחב עזה, אך הליגה הערבית סירבה להמשיך ולהקצות כספים להחזקתן. המצרים לא הסכימו להשיב את מקום מושבה

2 Shlaim (1990), pp. 38-42; שיפטן (1986), עמ׳ 72; דיון מקיף על הקמתה של ממשל כל־פלסטין ראו: שמש (2005).

3 Shlaim (1990), pp. 42-43; ישיבה רביעית של משלחת ישראל למושב עצרת האו״ם בפריז, 23 בספטמבר 1948, פרוינדליך (תשמ״א), עמ׳ 629; 3 הגורמים ליסוד ״ממשלת כל עזה״, הארץ, 22 בספטמבר 1948; הוקמה ״ממשלה זמנית״ בעזה, שם, 27 בספטמבר 1948; מחריפה ההתחרות בין המופתי לעבדאללה, על המשמר, 14 במרץ 1949.

4 Shlaim (1990), pp. 47-49.

לשטח שהיה לרצועת עזה או לאפשר קיום של גוף פלסטיני עצמאי אחר מחשש שיפעל בניגוד לאינטרס המצרי, תוך ערעור היציבות בגבול והגברת המתח עם ישראל, דבר שעלול היה להוביל למלחמה במועד שלא היה נוח למצרים. רצועת עזה נותרה תחת ממשל מצרי ששלט ביד חזקה ודיכא כל התארגנות אופוזיציונית למצרים. המשטרה האזרחית לבדה נותרה הגוף הביטחוני הממסדי היחיד שבו הייתה נוכחות לפלסטינים. למרות שפעלה בשירותם של המצרים, יחסה של המשטרה לאוכלוסייה היה טוב יותר מאשר זה של הצבא המצרי.[5]

בשיחות שהתנהלו בפריז בשלהי ספטמבר וראשית אוקטובר 1948 בין אליהו ששון לבין גורמים בחצר המלוכה המצרית, הביעו המצרים עניין בסיפוח עזה וסביבתה לתחומם, בניגוד להצהרתם מאפריל 1948. המצרים חשדו ולא בכדי שבתמיכת הבריטים המבקשים לשוב ולהקים ברצועה בסיסי צבא, עבדאללה מנסה לספח את עזה וסביבתה לתחומי ממלכתו על מנת שתשמש נמל מוצא עבורה בחופי הים התיכון. לדעה זו היה שותף גם בן־גוריון שלא היה לו אמון בכוונתם המוצהרת של הבריטים לצאת את תחומי ארץ־ישראל. לעומתו הניח שרת שנושא הבסיסים במערכת השיקולים של הבריטים הוא משני, שכן עניינם בעזה וסביבתה נבע מרצונם לכוננה כעוגן המערבי של רצועת הגנה שתישלט על ידי בני חסותה ההאשמים, שתשתרע מחופי הים התיכון במערב לבצרה שבעיראק במזרח, ושתגן על תעלת סואץ ועל שדות הנפט בסעודיה ובמפרץ הפרסי. לאחר סיום מבצע יואב ועם חידוש המגעים המדיניים, שבו המצרים ודרשו את סיפוחה של עזה לתחומם של רצועת החוף מרפיח ועד לאיסדוד, כמו גם של רצועת שטח בין ניצנה לבין רפיח, שטחים שנועדו להיות חלק מן המדינה הערבית על פי תוכנית החלוקה. בישראל נטו להסכים לסיפוח רצועת השטח שבין רפיח לבין ניצנה למצרים תמורת הכרה מצרית בצירוף מרבית תחומו של הנגב למדינת ישראל, אך לסיפוח מישור החוף הדרומי למצרים הביע בן־גוריון התנגדות נחרצת.[6]

השיחות שהתנהלו עם נציגיו של המלך עבדאללה במהלך נובמבר 1948

5 Feldman (2015), pp. 32-37; א"מ, גל-17117/29, י. סתוי, מפקח מחוזי אל ר. שלוח, משרד החוץ וי. טלמון, לשכת ראש הממשלה, 2 בינואר 1949; אצא"פ, תיק פליטים, טיוטה למאמר על עצמאות פלסטינית – "ממשלת כל פלסטין," עמ' 4-6.

6 מיכאל קומיי אל א.ד. מקינטוש, 4 באוקטובר 1948, פרונדליך, (תשמ"ד), עמ' 19; מ. שרת אל ו. איתן, 5 באוקטובר 1948, שם, עמ' 21-27; ד. בן־גוריון אל מ. שרת, 8 באוקטובר 1948, שם, עמ' 44; מ. שרת אל ג. מאירסון, 5 בנובמבר 1948, שם, עמ' 141; שיפטן (1986), עמ' 94-95, 129, 170.

הביאו את בן־גוריון לשקול את העברת עזה וסביבתה, לאחר שייכבשו על ידי צה"ל, לידי עבר הירדן. במקביל לכך, בשלהי נובמבר 1948 ובאמצעות המתווך מטעם האו"ם ראלף באנץ', ובניגוד לנאמר בשיחות החשאיות, הצהירו המצרים על הסכמתם לדון על שלום תמורת ויתור ישראלי על כל האזור שמדרום לקו אל־מג'דל-בית גוברין-ים המלח, הצעה שממשלת ישראל דחתה מכול וכול.[7] המו"מ המדיני לא העלה דבר, מוקד ההתרחשויות עבר לשדה הקרב ותוצאות מבצע חורב שינו את המצב בדרום ובנגב מיסודו. לא עברו ימים ספורים מאז יצא החייל הישראלי האחרון משטחה הריבוני של מצרים, וב־13 בינואר 1949 החלו רשמית השיחות על הסכם שביתת הנשק. הנושא הראשון שבו הושגה הסכמה היה פינויה של החטיבה המצרית מכיס פאלוג'ה, שנועד להתחיל ב־24 בחודש ולהסתיים תוך חמישה ימים, זאת בתנאי שיושג הסכם שביתת נשק עד ה־23 בינואר. הצד הישראלי עמד על כך שהחטיבה המתפנה על נשקה וציודה לא תעבור למצרים דרך עזה אלא דרך אבו־עגילה על מנת שלא תתגבר את הכוח המצרי המחזיק בגזרת עזה-רפיח.[8]

הדרישות הטריטוריאליות של מצרים חיזקו את דעתם של בן־גוריון ושרת בדבר הצורך להוציא את הכוחות המצריים מכל תחומיה של ארץ־ישראל, משלושה טעמים. האחד היה החשש שהכרה בסיפוח מצרי של דרום מישור החוף תהווה תקדים לדרישה לבנונית לסיפוח הגליל; השני היה שהאחיזה המצרית באזור הייתה סכנה צבאית; והשלישי היה החשש מהעברת אוכלוסין ממצרים הצפופה לדרום מישור החוף.[9] הראשון בטל ועבר כשנפתחו השיחות ברודוס נוכח תוצאות מבצע חירם. הטעם השלישי דומה ששיקף את הפחדים של חלק מהמנהיגים הישראלים יותר מאשר את קיומה של תוכנית מצרית להצפת הארץ באוכלוסייה מעמק הנילוס. הטעם השני היה הבסיס למטרה אופרטיבית בתכנון מבצע חורב, שספק אם בן־גוריון האמין שהשגתה הייתה אפשרית. עם תום הקרבות דומה היה כי לא נשקפה סכנה מידית לחידושם בגזרת עזה-רפיח. החטיבה הנצורה בכיס פאלוג'ה הייתה

7 מ. שרת אל ו. איתן, 9 בנובמבר 1948, פרוינדליך (תשמ"ד), עמ' 155; ר. שילוח אל מ. שרת, 20 בנובמבר 1948, שם, עמ' 209-210; מ. שרת אל ו. איתן, 30 בנובמבר 1948, שם, עמ' 248-249; בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 837; לדברי משה דיין המלך עבדאללה אמר לו בשיחה שהתקיימה באל־שונה בינואר 1949 ש"העיקר שלא נשאיר את עזה ברשות המצרים. קחו אותה לעצמכם, תנו אותה לשטן – רק לא למצרים." ראו: דיין (1976) עמ' 84.

8 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 19 בינואר 1949; טובי (2003), עמ' 140.

9 טובי (2003), שם.

אולי הגורם היחידי שעלול היה להביא את המצרים לשוב ולהילחם, ועל כן הייתה התפנותה לנושא הראשון שנדון במו"מ ברודוס.

בהתייעצויות שהתקיימו ערב פתיחת השיחות טען שרת שעל מנת להתקדם להשגת הסכם שלום עדיף יהיה לישראל לוותר על מרחב עזה לטובת מצרים, תחת אשר יעבור לשליטתם של עבדאללה והבריטים, ודומה כי בן־גוריון קיבל את דעתו.[10] עם זאת, עמדת הפתיחה של המשלחת הישראלית הייתה שעל המצרים להוציא את כוחותיהם מכל תחומיה של הארץ, ושקַו שביתת הנשק יחפוף את קו הגבול הבינלאומי. שרת הדגיש בפני ולטר איתן שעמד בראש המשלחת כי מדובר בעמדת פתיחה ולא בתנאי בל יעבור.[11] בישיבת הממשלה ב־19 בינואר אמר שרת שבדיונים לא רשמיים שנערכו בשבוע הראשון של המו"מ אמרו המצרים שאינם שוללים את פינוי כוחותיהם ממרחב עזה-רפיח, אך התנגדו למסירתו לידי ישראל מחשש שיואשמו בהסגרת תושביו לשלטון ישראל. במשלחת הישראלית מנו חמש חלופות לפתרון סוגיה זו:

א. פירוז האזור ומסירתו לאו"ם;
ב. הוצאת הכוחות המצריים והקמת מנהל מקומי תחת פיקוח ישראל;
ג. הוצאת הכוחות המצרים והקמת מנהל מקומי תחת פיקוח מצרים;
ד. הוצאת הכוחות המצריים והנחת מושל מצרי אזרחי.

החלופה החמישית שהוזכרה הייתה שלטון משותף של ישראל ומצרים. עוד הוערך שהמצרים יתעקשו שלא לפנות את כוחותיהם מאזור עזה אך יסכימו לשלטון בינלאומי זמני. בן־גוריון ושרת סיכמו כי החלופה שאותה תדרוש ישראל תהיה הקמת מנהל מקומי של תושבי האזור תחת פיקוח ישראלי, ואם הדרישה לא תתקבל יש להעדיף מנהל מקומי אוטונומי או מנהל ישראלי-מצרי משותף.[12]

ראלף באנץ' הציע שלוש חלופות משלו לפתרון בעיית אזור עזה-רפיח:

א. מִנהל מקומי ערבי תחת פיקוח האו"ם;
ב. מִנהל תחת פיקוח משותף ישראלי-מצרי;

10 שפר (2015), עמ' 428.

11 א"מ, חצ-2453/15, שרת אל חברי המשלחת ברודוס, 14 בינואר 1949, Shertok to Eytan, sent 16/1/49 received 17/1/49.

12 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 19 בינואר 1949, דברי שרת, עמ' 4-6.

ג. חלוקה של השטח – צפונו לישראל ודרומו יישאר בידי המצרים (במצב של שביתת נשק). כל זה בהנחה שהצבא המצרי יוצא מן השטח.

אלא שבניגוד לרושם הראשוני מהשיחות הבלתי רשמיות, המצרים דרשו נסיגה ישראלית לקווי נובמבר 1948. השיחות הגיעו למבוי סתום והדבר הביא לריכוך בעמדת ישראל, שהסכימה להישארותם של כוחות הצבא המצרי באזור עזה-רפיח, אשר בעיתונות הישראלית החלו להתייחס אליו יותר ויותר כאל 'רצועת עזה'. הסכמה זו לא נתפסה כוויתור עקרוני שכן שבצד הישראלי ראו בהסכם שביתת הנשק תחנת ביניים בדרך לחתימת הסכם שלום. אך מאידך עלה החשש שאם ייעשה ויתור בשאלת רצועת עזה, כפי ששרת התייחס לאזור במברק ששלח לוולטר איתן ב־24 בינואר, משמעותו תהיה הישג לצד המנוצח ששביתת הנשק הצליה אותו מתבוסה גמורה.[13] הקיפאון במשא ומתן נמשך אל תוך חודש פברואר כאשר נקודת המחלוקת העיקרית הייתה שאלת השליטה בעוג'ה אל־חפיר. הסכמת ישראל לוותר על הדרישה לנסיגת הכוחות המצריים מרצועת עזה לא סיפקה את המצרים, שדרשו שבנוסף לכך ייסוג צה"ל מקו המשלטים שהחזיק לאורכה של הגזרה מהנגב המערבי ועד יד מרדכי.[14]

לאחר ויתורים שעשתה ישראל בגזרת עוג'ה אל־חפיר חלה התקדמות במו"מ, ובגזרת הרצועה הוסכם שצה"ל ייסוג מעמדות שולטות על צומת רפיח ומבית חאנון, המצרים לא יתפסו עמדות אלה ותתאפשר יצירה של מעין אזורים מפורזים בדרום ובצפון הגזרה. הסכם שביתת הנשק שנחתם ב־24 בפברואר 1949 הותיר בידי מצרים שני הישגים: האחד היה השטח המפורז בגזרת עוג'ה אל־חפיר והשני היה המשך אחיזתם הצבאית ברצועת עזה, היינו ההסכם הותיר בידיהם את השליטה בשער הכניסה הצפוני מארץ־ישראל לסיני בואכה מצרים, ופירז את סביבתו הקרובה של השער

13 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 23 בינואר 1949, דברי שרת עמ' 2-4; א"מ, חצ-2453/15, מברק, מ.ש. (משה שרת) אל (ולטר) איתן, 190930, שר החוץ אל איתן 191715, 19 בינואר 1949, משה ש. אל איתן, 212100, 21 בינואר 1949, שרתוק אל איתן 220145, 22 בינואר 1949, מ.ש. אל איתן, 241115, 24 בינואר 1949; המשבר בשיחות רודוס בעינו עומד, הצפה, 23 בינואר 1949.

14 א"מ, פ-4152/3, א.ס. (אריה סימון) אל א. ששון, 8 בפברואר 1949; שם, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 9 בפברואר 1949, דברי שרת, עמ' 21; שם, חצ-2453/15, שרתוק אל איתן, מברק 282300, 28 בינואר 1949, הרמטכ"ל אל ידין, 081120, 8 בפברואר 1949; טובי (2003), עמ' 141.

הדרומי מכוחות צבא. היו אלה ההישגים היחידים שעליהם שמרו המצרים לאחר המערכה הלא מוצלחת שאותה ניהלו בארץ־ישראל, ובכך שמרו גם על יוקרתם בעולם הערבי.[15] ישראל השיגה הכרה של המצרים הלכה למעשה בשליטתה בנגב, שמומשה במבצע 'עובדה', שהחל כשבוע לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם מצרים והסתיים ב־10 במרץ 1949, עת הגיעו יחידות חטיבות הנגב וגולני לאילת.[16] השארתה של רצועת עזה בידי המצרים לא נחשבה על ידי המנהיגות הישראלית כמחיר גבוה מדי עבור הנגב, כיוון שלא ראתה בכך איום ממשי על אזורי הליבה של מדינת ישראל.[17]

ב. "ואין שלום": ועדת הפיוס וועידת לוזאן (מרץ-ספטמבר 1949)

בסעיף מס' 5 של הסכם שביתת הנשק בין ישראל לבין מצרים נקבע כי קו שביתת הנשק אינו גבול מדיני או טריטוריאלי, ואין בו משום פגיעה בתביעות ובעמדות הצדדים לגבי יישובה הסופי של שאלת ארץ־ישראל. הוא סומן כקו מפריד בין הכוחות הצבאיים ובין האוכלוסיות האזרחיות, ועל כן נקבע בהסכם שהוראות ותקנות שהוציאו הכוחות הצבאיים ואסרו מעבר של אזרחים את קווי הלחימה נשארו בתוקפן.[18] הוויתורים שערכה ישראל נתפסו כזמניים נוכח העובדה שהסכם שביתת הנשק היה הסדר טריטוריאלי לתקופת ביניים, שבמהלכה יתנהל מו"מ לשלום בין הצדדים לקראת הסדר סופי.[19] המגעים בין מדינת ישראל לשכנותיה־אויבותיה התנהלו בחסות האו"ם בשני מסלולים. המסלול האחד, לטווח הקצר, היה מה שניל קפלן כינה 'מסלול רודוס', שראשיתו בהחלטת מועצת הביטחון מס' 62 מה־16 בנובמבר 1948, שקראה לצדדים הנלחמים בארץ־ישראל לנהל שיחות באמצעות המתווך מטעם האו"ם על מנת להגיע להסכמה על שביתת נשק. להשגת הסדר של קבע נועד המסלול השני, 'מסלול לוזאן', שראשיתו בהחלטת עצרת האו"ם 194 מה־11 בדצמבר 1948, על פיה נוסדה ועדת הפיוס לארץ־ישראל (PCC

15 א"מ, חצ-2453/15, מברק, מ.ש. אל איתן, 141200, 14 בפברואר 1949, ידין אל איתן, 121945, 12 בפברואר 1949; שם, חצ-4372/2, הסכם מצרים-ישראל על שביתת נשק כללית, נחתם ביום כ"ה בשבט תש"ט (24.2.49); שם, תת-66/10, מפת קווי שביתת הנשק; טובי (2003), שם.

16 על מבצע עובדה ראו: מערכות, 4-263, יוני 1978, עמ' 138-141.

17 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה הזמנית, 27 בפברואר 1949, דברי שרת, עמ' 4.

18 א"מ, חצ-4372/2, שם.

19 שלום (1998), עמ' 110, 119.

Palestine Conciliation Commission –), שתפקידה היה לתווך בין הצדדים על מנת להגיע לפתרון מוסכם וסופי של הסכסוך ביניהם.[20] ועדת הפיוס החלה לפעול ממקום מושבה בירושלים לאחר שחבריה, נציגים של ארה"ב, צרפת וטורקיה, הגיעו לעיר בינואר 1949. מזכיר הוועדה היה הדיפלומט הספרדי הרפובליקני הגולה פבלו אסקרטה, שכיהן קודם לכן כסגן המזכיר של ועדת הביצוע של החלטת החלוקה מה־29 בנובמבר, ששהה חודשים ארוכים באזור. בשיחה עם נציג של משרד החוץ ציין שעל פי מקורותיו במצרים היו שם גורמים שביקשו לסיים את מצב המלחמה, בעיקר קציני הצבא שלא ראו בו תוחלת.[21]

חברי ועדת הפיוס ראו בבעיית הפליטים את הנושא הדחוף ביותר שבו יש לדון על מנת לקדם הסכם שלום בין ישראל לבין מדינות ערב. מלכתחילה היה פער גדול בחישוב מספרם הכולל של הפליטים שברחו או גורשו מבתיהם בזמן המלחמה. הנתון הישראלי עמד על כ־530,000 איש, ועל פי הערכה זו מספרם של תושבי רצועת עזה, כולל הפליטים, לא עלה על 140,000 נפש. הנתונים שמקורם בארגוני הסיוע שפעלו בקרב הפליטים אמדו את מספרם ב־910,000 נפש, מהם כ־220,000 ששהו ברצועת עזה. בוועדה העריכו שמספר הפליטים שנעקרו מבתיהם בזמן הקרבות עמד על כ־650,000 נפש, שהמספר שבו נקב הצד הישראלי היה נמוך, וזה שהתקבל מארגוני הסיוע היה מוגזם וכלל פלסטינים תושבי האזורים שנותרו בשליטה ערבית, שהציגו את עצמם כפליטים על מנת לקבל סיוע מן האו"ם. חברי הוועדה קיבלו את העמדה הישראלית, שאת מרבית הפליטים אין להשיב למקומות מגוריהם המקוריים אלא ליישבם מחדש מחוץ לתחומי ישראל, אך חָלקו עליה בדבר מספר הפליטים שישראל אמורה הייתה לאפשר להם לשוב לבתיהם או ליישבם בתחומה.[22]

במטרה לקדם את תהליך הפיוס יזמה הוועדה כינוס של ועידה בעיר לוזאן שבשווייץ בהשתתפות נציגי הצדדים. מושב הפתיחה של ועידת לוזאן נועד להתקיים ב־27 באפריל, 1949 וכשבועיים לפני כן התכנסה ישיבה שנועדה לגבש את קווי המדיניות הישראלית שיוצגו בלוזאן. השתתפו בה

---

20 Caplan, (1992), p. 6; פפה (1991), עמ' 241.

21 א"מ, חצ-2447/10, י. גולן אל שר החוץ 26 בינואר 1949.

22 שם, Observations on Some of the Problems Relating to Palestine Refugees, 28 March 1949, M.S. Comey to A. Eban, Memorandum on the Arab Refugee Problem, 21 March 1949; שם, חצ-2447/3, פרטי־כל מישיבת התייעצות בענין מו"מ לשלום על מדינות ערב, 12 באפריל 1949 שעה 10 לפה"צ, דברי אליהו ששון, עמ' 6.

ראש הממשלה דוד בן־גוריון, פקידים בכירים ממשרד החוץ, כולל ראובן שילוח ואליהו ששון, ואנשי הצבא יגאל ידין, משה דיין ויהושפט הרכבי, שהיו כולם חברי המשלחת הישראלית למו"מ ברודוס, וכן היועץ לענייני ערבים של ראש הממשלה יהושע פלמן (פלמון), והיועץ לענייני קרקעות זלמן ליפשיץ (ליף). בן־גוריון אמר בפתח הישיבה כי מטרתה העיקרית של ישראל הייתה קליטת עלייה, על מנת שיהיה אפשר להרחיב את ההתיישבות ולאשש את ההישגים הצבאיים של ימי המלחמה, ולהשגתה דרוש הסכם שלום שעדיף על המשך הלחימה והרחבת שטח המדינה.[23]

אליהו ששון ציין שהשאלה המרכזית שתעמוד לדיון היא גורלו של חלק הארץ שהוקצה למדינה הערבית. העובדה שמצרים שולטת בחלק משטח זה, מרחב עזה-רפיח, מעלה על סדר היום את שאלת סיפוחו למצרים, דבר שלמיטב ידיעתו המצרים לא רצו בו.[24] יגאל ידין גרס אף הוא שאין למצרים עניין בסיפוח האזור הנדון, ובהנחה שמדינה ערבית לא תקום בארץ־ישראל, היו שלוש אפשרויות לגבי עתידו: המועדפת עליו הייתה להופכו לפרוטקטורט ישראלי-מצרי משותף; לספח לישראל את האזור על תושביו והפליטים; או לספחו ולהעביר את הפליטים היושבים בו להתיישבות מחוץ לתחומו שהיה קטן מדי מכדי לכלכלם. סיפוח מרחב עזה לעבר הירדן עם יתר חלקיה של ארץ־ישראל שנותרו בשליטה ערבית נראה לו כבלתי סביר. בהמשך השיחה נדונה הדרישה שישראל תקלוט חלק מן הפליטים הערבים בתחומה. מיכאל קומיי ממשרד החוץ דיווח שמארק את'רידג', הנציג האמריקני בוועדת הפיוס, דורש שישראל תשיב רבע מיליון פליטים לתחומה, שמהם כ־50,000 איש שייושבו בדרום באזור אל־מג'דל.[25]

הישיבה התארכה אל שעות אחרי הצהריים ובהמשכה טען ראובן שילוח ששאלת עזה קשורה במדיניות הכוללת של ישראל כלפי מדינות ערב. אם תטה לצד המלך עבדאללה ותסכים שיספח לתחומי ממלכתו את השטח שלימים נודע כגדה המערבית, סביר היה שידרוש את עזה כנמל מוצא לים התיכון ופרוזדור מעבר דרך שטח ישראל.[26] אי לכך, הבנה עם המצרים בנושא פיקוח משותף ישראלי-מצרי על רצועת עזה או אפילו שלטון צבאי מצרי

23 א"מ, חצ-2447/3, פרטי־כל מישיבת התייעצות בעניין מו"מ לשלום על מדינות ערב, 12 באפריל 1949 לפנה"צ, דברי בן־גוריון, עמ' 1-5.

24 שם, דברי ששון, עמ' 6.

25 שם, דברי ידין ומיכאל קומיי; The Acting Secretary of State to the Embassy in Egypt, 11 June 1949, FRUS, vol. VI, p. 1116.

26 א"מ, חצ-2451/3, ששון אל שרתוק, 1 בפברואר 1949; שיפטן (1986), עמ' 120.

בתחומה עדיפים על ביתורה של מדינת ישראל בפרוזדור ריבוני ירדני. אליהו ששון תמך בהעברת הרצועה לשלטון עבדאללה, וטען שהבריטים עומדים מאחורי דרישתו של המלך לשליטה בתחומה. זלמן ליף חשש מקבלת אחריות משותפת עם מצרים שתעלה בהחזרת פליטים מתחום הרצועה לישראל, אך בה בעת שלל את האופציה הירדנית. משה דיין הציע להעניק לעבר הירדן זכויות נמל חופשי בחיפה כחלופה לנמל בעזה.[27]

הישיבה הסתיימה ללא סיכום ומספר ימים לאחר מכן התקיימה פגישה של אליהו ששון, משה דיין וולטר איתן עם המלך עבדאללה, ששב ודרש נמל לממלכתו לחופי הים התיכון, בעזה בעדיפות ראשונה, או בעכו. עבור האופציה העזתית דרש המלך פרוזדור גישה בשלוש חלופות: דרך חברון ובאר שבע; דרך בית גוברין; או דרך רמלה. הנציגים הישראלים שאלוהו מדוע הוא מבקש את עזה או עכו שבשתיהן אין נמל ים מודרני, ואולי עדיף לו שיקבל זכויות נמל חופשי בחיפה. על כך ענה עבדאללה בשאלה משלו, "...אם כן, למה לכם אילת?" לאחר הפגישה טען ששון שיש לגבש עמדה ישראלית בעניין עזה מחשש שבתיווך בריטי המצרים והירדנים יסכמו ביניהם את העברת עזה לשלטונו של עבדאללה ויעמידו את ישראל בפני עובדה קיימת.[28]

ב־22 באפריל שבה וכונסה ישיבת התייעצות ובה הציג ולטר איתן בפני בן־גוריון ושרת את ההתלבטויות בנושא עזה. מחד, הוצגה עמדתו של אליהו ששון שתמך במסירתה לעבדאללה, ומאידך, הוצגה עמדת הרוב שהעדיפו הסדר של שליטה משותפת עם מצרים, ובהיעדרו, השארת משטר שביתת הנשק בעינו או סיפוח הרצועה למצרים. בן־גוריון קבע שבעניין עזה אין למהר והנושא הוא בעדיפות נמוכה מבחינתו וניתן לספח לישראל את רצועת עזה על כל תושביה, ותיקים כפליטים. לכך התנגד שרת ששלל הוספה של 150,000 ערבים לאוכלוסיית מדינת ישראל. מטעם זה אף גרס שאין להגיע עם המצרים להסכם שליטה משותפת, שבמסגרתו ישראל תידרש להשיב חלק מן הפליטים מהרצועה למקומות מוצאם. שרת גם שלל את העברת הרצועה לשלטון עבר הירדן אלא אם תמורתו תקבל ישראל פיצוי טריטוריאלי מעבדאללה באזור אחר, כמו למשל בחוף המערבי של ים המלח.

27 א"מ, חצ-2447/3, פרטי־כל מישיבת התייעצות בעניין מו"מ לשלום על מדינות ערב, 12 באפריל 1949, אחה"צ; שם, גל-17112/3, פגישה עם המלך עבדאללה ביום ה' 5 במאי 1949.

28 א"מ, חצ-2447/3, פרטי־כל מישיבת התייעצות בעניין מו"מ לשלום על מדינות ערב, 19 באפריל לפנה"צ, עמ' 7, 15; שם, חצ-2451/3, Eytan to Sharett, 16 April 1949.

הוא שב והעלה את החשש מפני הסכם בין עבר הירדן לבין מצרים בנושא עזה בתיווך בריטי, אך דיין טען כי ללא הסכמת ישראל הסכם כזה יתממש רק אם הבריטים יפעילו כוח על מנת לבתר את מדינת ישראל לשניים. על מנת להימנע מכך שב דיין והציע לתת לעבר הירדן אזור חופשי בנמל חיפה והצעתו נתקבלה.[29]

העמדה הערבית שאותה הובילה המשלחת המצרית בלוזאן הייתה נוקשה: אין לנהל מו"מ ישיר עם ישראל ואין לחתום עִמה על הסכם שלום מלא. בהיבט הטריטוריאלי דרשו המצרים שישראל תוותר על הנגב כולו ושהתחום שמדרום מקו אל־מג'דל-ים המלח יסופח לשטחה של מצרים. ישראל לא קיבלה דרישה זו כמו גם לא את הדרישה הערבית לשיבה גורפת של פליטים לבתיהם. על מנת לתת את חלקה בפתרון בעיית הפליטים הציעה המשלחת הישראלית לספח את רצועת עזה לישראל על התושבים והפליטים שבתחומה ואת שאר הפליטים ליישב בתחומן של מדינות ערב. סיפוח עזה הועלה לראשונה על ידי בן־גוריון בשיחתו עם מארק את'רידג ב־18 באפריל, והוא חזר עליה בהתייעצות שהתקיימה במשרד החוץ. למרות התמיכה האמריקנית בהצעה, המשלחות הערביות דחוה מכול וכול. האמריקנים ניסו לשכנע את המצרים לדון בה אך אלה התעקשו על ויתור טריטוריאלי ישראלי בנגב. ארה"ב קיבלה את הדרישה המצרית ובן־גוריון הציע להעביר לידיהם את רצועת השטח מרפיח דרומה בואכה עוג'ה אל־חפיר, שנכללה בתחומי המדינה הערבית המוצעת בתוכנית החלוקה. מדינות ערב דחו גם הצעה זו, אם כי השגריר המצרי בוושינגטון גרס שניתן לקבלה אם ישראל תשיב את הפליטים מרצועת עזה לבתיהם המקוריים, אך לכך התנגדה ישראל.[30]

עמדתו של בן־גוריון בדבר סיפוחה של רצועת עזה גובשה כפי הנראה בעקבות ידיעות בדבר העול הכלכלי הכבד שהחזקתה של רצועת עזה הטילה על מצרים, ושבעטיו לא הייתה מעוניינת להמשיך ולשלוט בה. שרת התנגד לסיפוח הרצועה וכחלופה הציע ולטר איתן את העברתה לשליטת עבדאללה, שתאפשר את סיומו של הבידוד הכלכלי והפוליטי שכפה עליה השלטון המצרי. הרווח הישראלי היה יציאת הצבא המצרי מתחומי ארץ־ישראל והתפוגגות האיום הצבאי הגלום בהחזקתו ברצועה. עוד ציין שעבדאללה

29 א"מ, חצ-2447/3, פרטי־כל מישיבת התייעצות בעניין מו"מ לשלום על מדינות ערב, 22 באפריל 1949 שעה 1000, עמ' 2-3, 10-12, 14, 19.

30 FRUS, vol. VI (1949), pp. 926-927; א"מ, חצ-2447/10, United Nations Conciliation Commission for Palestine, Third Progress Report, 21 June 1949; קפלן (1992) עמ' 21-23; פפה (1991), 248-250; טובי (2003), עמ' 141-146.

הביע עניין בסיפוח עזה לתחומי ממלכתו אך כנראה לא האמין שהמצרים ימסרוה לידיו בעטיה של היריבות המתמשכת ששררה בינו לבינם. בן־גוריון שלל את האופציה הירדנית משני טעמים, הן מחשש שעבדאללה ידרוש פרוזדור מעבר ריבוני אל הרצועה והן מחשש שיאפשר לבריטים להתבסס בתחומה.[31]

בעטיה של דרישתה הנחרצת של ארה"ב מישראל להשיב לתחומה חלק מהפליטים הערבים הוחלט בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־3 במאי לאשר את ההצעה לספח את רצועת עזה לישראל על כ־200,000 תושביה, מהם כ־120,000 פליטים.[32] שרת שב והתנגד לכך אם כי סייג את עצמו ואמר ש"...לא הצעתי שלא לקבל את עזה לעולמים. אמרתי רק שכיום איננו מוכנים לכך, ועניין קבלתנו את עזה על הערבים שבה יכול לגרום לנו אסון". לטענתו, משמעות הדבר אינה רק הכפלה של מספר האזרחים הערבים ויותר מכך אלא גם שיבתם של רבים מהם לבתיהם בדרום.[33] ייתכן ששרת רמז בדבריו אלה להצעתו של שליט סוריה חוסני זעים שהועלתה בעצם אותם הימים לקלוט בתחומי ארצו כ־300,000 פליטים במסגרת הסכם שלום עם ישראל, בתמורה לשליטה סורית בחצי מאגם הכנרת. בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־24 במאי שרת התייחס להצעה זו באומרו שמלכתחילה לא חשב שמדובר בעניין רציני בניגוד לאלה "...אצלנו... [ש]רואים בחלום, שאנחנו לוקחים את עזה על פליטיה, ואת הפליטים אנחנו מעבירים לסוריה". אלא שהגנרל ויליאם ריילי שעמד בראש מנגנון המשקיפים של האו"ם טען שמדובר בהצעה שיש לה יסוד ושרת ראה בריילי אדם אמין, וייתכן שהערכתו הביאה את שרת לגלות עניין בהצעה שתאפשר את סיפוחה של רצועת עזה ללא הפליטים שיועברו לסוריה.[34]

---

31 טובי (2003), שם; The Minister in Switzerland (Vincent) to the Secretary of State, 9 May 1949, FRUS, vol. VI (1949), pp. 988-989; פגישה עם עבדאללה, 5 במאי 1949, דבר דבור, כרך ב', עמ' 372-373; 'אובזרבר': ישראל סירבה לקבל את רצועת החוף עזה-רפיח, הבקר, 2 במאי 1949; העיתונאי והפרשן היהודי-בריטי ג'ון קמחי טען שסוכם בין מצרים לבין עבר הירדן להכיר בתביעתה של האחרונה לנמל בעזה ולפרוזדור שיחברו לשטחה, ראו: סיכום שיחות הסרק בלוזאן, הבקר, 12 ביולי 1949.

32 דבר דבור, כרך ב', עמ' 367; הבריטים העריכו את מספר הפליטים בעזה בכ־150,000 בעוד שהאמריקנים שהתבססו על נתוני ארגוני הסיוע שפעלו ברצועה העמידוהו על כ־230,000. ראו: Secretary of State to the Embassy in London, 30 June 1949, FRUS, vol. VI (1949), p. 1192.

33 א"מ, חצ-2451/3, מתוך הרצאת שר החוץ בפני ועדת החוץ של הכנסת, 2 במאי 1949; דבר דבור, כרך ב', עמ' 367.

34 טובי (2003), עמ' 143-146; פריד (2018), עמ' 190; א"מ, חצ-2447/3, מתוך הרצאת שר החוץ בפני ועדת החוץ של הכנסת, 2 במאי 1949, עמ' 6; שם, פרטי־כל ישיבה ט"ז/ש"ט,

לעיני בן־גוריון עמד בין השאר הערך הכלכלי של חוף הים בדרום מישור החוף, שלאורכו ניתן היה להקים כפרי דייגים ולעבד את אדמתו הפורייה, ועל כן לא ראה בעיה דמוגרפית בסיפוחה של עזה, אלא הזדמנות, וכנראה שאף הוא העריך שניתן יהיה להעביר ולו חלק מהפליטים שבתחומה להתיישבות באזורים אחרים. כמו שרת גם בן־גוריון דחה מלכתחילה את הצעתו של חוסני זעים, שבו ראה לא יותר מאשר דיקטטור צבאי. אך דומה כי לאחר ה־20 ביולי 1949, כאשר נחתם הסכם שביתת הנשק עם סוריה, עלו בו מחשבות שניות לגבי זעים: "...יתכן שבאמת רוצה זעים בשלום אתנו. עלינו לבחון דבר זה..."[35] בה בעת עדכן בן־גוריון את הצעתו והצהיר שישראל מוכנה לספח את רצועת עזה בתנאי שמספר התושבים בתחומה לא יעלה על 200,000 נפש, זאת מאחר שנתונים דמוגרפיים שהציגו באותם הימים מוסדות סיוע שטיפלו בפליטים, שנבדקו על ידי זלמן ליף שנחשב בר־סמכא בנושא, העמידו את המספר הכולל של תושבי הרצועה על קרוב ל־300,000 ולא 180,000 כפי שהניח בן־גוריון באפריל 1949.[36] גם אם הייתה זו הערכת־יתר, היא הייתה נוחה לבן־גוריון, שלא ראה תועלת בסיפוח רצועת עזה מבלי שניתן יהיה ליישב בסוריה לפחות כ־100,000 מהפליטים היושבים בתחומה.

בראשית אוגוסט סיכם שרת בישיבת ועדת החוץ של הכנסת את הסיבות שעמדו ביסוד הצעתה של ממשלת ישראל לספח את רצועת עזה. הסיבה האחת הייתה תוספת השטח שהייתה מאריכה את קו החוף של מדינת ישראל; השנייה הייתה שסיפוח הרצועה היה מביא להוצאת הצבא המצרי מתחומה וליצירתו של אזור חיץ מדברי בין ישראל לבין מצרים הלכה למעשה; הסיבה השלישית הייתה שעדיף היה לספח את הרצועה מאשר להעבירה לידי ירדן, שכן במקרה כזה האנגלים והמלך עבדאללה עושה דברם "...יהיו [לנו] מלפנים ומאחור".[37] הצעתו של זעים לא הוזכרה בדבריו

של הממשלה, 24 במאי 1949, עמ' 27; The Minister in Switzerland (Vincent) to the Secretary of State, 9 May 1949, FRUS, vol. VI (1949), p. 989; Memorandum by the Acting Secretary to the President, Ibid, p. 1060; Mark F. Ethridge to the Secretary of State, 8 June 1949, Ibid, pp. 1096-1097.

35 א"מ, פרטי־כל ישיבה כ"ז/ש"ט של הממשלה, 19 ביולי 1949.

36 שם, פרטי־כל ישיבה ל"ב/ש"ט של הממשלה, 17 באוגוסט 1949, דברי שרת, עמ' 13-14; שם, חצ-2451/3, שרת אל ממישראל לוזאן, 21 באוגוסט 1949; ארה"ב רוצות לנתק את הנגב הדרומי מישראל ולמוסרו למדינות־ערב, על המשמר, 15 ביוני 1949.

37 א"מ, חצ-2451/3, דברי שרת בוועדת החוץ, 1 באוגוסט 1949.

של שרת, השליט הסורי הודח במהפכה צבאית כשבועיים לאחר מכן, הוצא להורג ועִמו עברה הצעתו מן העולם.

אך דומה כי הצעתו של זעים והשאלה הדמוגרפית בכללה לא היו הסיבות המרכזיות שגרמו לשרת ולבן־גוריון לפקפק בתועלת שבסיפוח הרצועה, אלא הדרישה שבתמורה ישראל תוותר על הנגב או של חלק ניכר מתחומו לטובת מצרים וירדן. הבריטים והאמריקנים ראו בוויתור זה גם תמורה עבור השטחים שישראל כבשה מעבר לגבולות המדינה היהודית שנקבעו בהחלטת החלוקה. עוד הוצע שישראל תקבל זכות מעבר לחופי הים האדום ובתמורה תאפשר לירדן גישה לחופי הים התיכון דרך חיפה או דרך עזה, אך גם הצעה זו לא הייתה מקובלת על המנהיגות הישראלית, שהבהירה שאין בכוונתה לוותר על הנגב או על חלקים ממנו. נוכח העמדה הישראלית הבלתי מתפשרת, הציעו המצרים כחלופה להעביר את רצועת עזה לידי עבר הירדן בתמורה להתחייבות של המלך עבדאללה שלא לחתום הסכם שלום נפרד עם ישראל. ישראל מִצדה הבהירה שלא תוותר על השטח על מנת לאפשר רצף טריטוריאלי בין הר חברון לבין רצועת עזה, אך תהא מוכנה לדון באפשרויות מעבר חלופיות.[38]

הדיונים בלוזאן שהגיעו למבוי סתום, הופסקו בשלהי יוני 1949 לתקופה של כשלושה שבועות, וחודשו ב־18 ביולי. בניסיון להביא לפריצת דרך הציע הנציג הטורקי הסכם שבמסגרתו תוותר ישראל על השטח שמדרום לקו דיר אל־בלח-ביר־עסלוג׳-ים המלח. צפון הרצועה, כולל העיר עזה, יעבור לתחומה, רצועת שטח בין רפיח לבין דיר אל־בלח במערב לבין הר חברון במזרח תעבור לידי ירדן ותהווה מוצא לים התיכון עבורה, כמו גם חיץ בין ישראל לבין מצרים שתספח לתחומה את הנגב. על מנת להמריץ את ישראל לקבל הסדר זה, הציע הנציג הטורקי שוועדת הפיוס תדרוש ממנה לעשות ויתורים טריטוריאליים נוספים, הן בגליל המזרחי והן בגזרת המשולש, מתוך הנחה כי יקל על ישראל לעשות ויתורים בנגב מאשר בצפון ובמרכז הארץ.[39]

---

38 דברי שרת בוועדת חוץ וביטחון, 1 ביוני 1949, דבר דבור, כרך ב׳, עמ׳ 470, 479-480; א״מ, חצ-2451/3, Sharett to Eytan, 12 June 1949; שם, פרטי־כל ישיבת הממשלה ל״ב/ש״ט, 17 באוגוסט 1949, דברי שרת, עמ׳ 10; The Secretary of State to the Embassy in the United Kingdom, 25 June 1949, Memorandum of Conversation by the Deputy Assistant Secretary of State for Near Eastern and African Affairs, 7 July 1949, FRUS, vol. VI (1949), pp. 1208-1209.

39 Mr. Paul A. Porter to Secretary of State, 5 August 1949, FRUS, Ibid., pp. 1286-1287; בלוזאן מנסים להחיות את תוכנית חלוקת הנגב, דבר, 8 ביוני 1949; משה בראוור, המצרים מה הם רוצים? הצפה, 2 ביוני 1949.

אלא שגם בהצעה זו לא היה די כדי לרצות את מדינות ערב שדרשו את מימוש זכות השיבה לפלסטינים בתוספת לוויתור טריטוריאלי ישראלי. בתחילת אוגוסט דחו המצרים סופית את ההצעה לסיפוחה של רצועת עזה לישראל, והאמריקנים הודיעו בתגובה שאין בכוונתם להמשיך וללחוץ עליה לקבל פליטים לתחומה או לערוך ויתורים טריטוריאליים משמעותיים. ועידת לוזאן שבה והגיעה למבוי סתום, ועם ההכרה בכישלונה בספטמבר 1949 נסתם סופית הגולל על ההצעה לספח את רצועת עזה לישראל.[40]

ג. ההסתננות: ימי בראשית

בימי המו"מ על שביתת הנשק ועד לקיץ 1949 שררה בישראל הערכה כי בטווח הזמן הקרוב, נוכח המכה שספגו במבצעי יואב וחורב, אין פני המצרים לחידוש הקרבות. בהתאם לכך, לאחר כניסתה לתוקף של הפסקת האש בחזית המצרית הוחל בדילול הכוחות המחזיקים בקו מול הרצועה.[41] ערב החתימה על הסכם שביתת הנשק החזיקה מפקדת מחוז הנגב את הקו בכוח בעוצמה של כשני גדודים. לאחר החתימה על ההסכם ובהתאם לנאמר בו, שב ונערך צה"ל מול רצועת עזה בכוח שעמד על שתי פלוגות בלבד.[42] גם אם בטווח הזמן המיידי הוערך שאין פני המצרים למלחמה, סיפוח רצועת עזה לתחומה של מדינת ישראל נועד גם להסיר את האיום הצבאי שהציבה נוכחות הצבא המצרי בתחומה, או את זה שהיה גלום באפשרות של הצבה בתחומה של כוח צבאי ירדני בגיבוי בריטי. בן־גוריון והמטכ"ל ראו בנוכחות הצבאית המצרית ברצועת עזה נקודת תורפה מסוכנת, בין השאר נוכח הידיעות בדבר סלילתו של כביש חדש בין אל־עריש לרפיח, שיאפשר ניוד מהיר של כוחות תגבור מצריים מחצי האי סיני. בדיון שנערך בממשלה בראשית מאי 1949 הציג הרמטכ"ל רב־אלוף יעקב דורי את הסכנות האורבות לפתחה של מדינת

40 טובי (2003), עמ' 148; אין לחץ אמריקאי על ישראל בדבר החזרת פליטים או ויתורים טריטוריאליים, דבר, 22 באוגוסט 1949; Caplan (1992), pp, 26-28.

41 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ב/ש"ט של הממשלה, 17 באוגוסט 1949, דברי שרת, עמ' 14-15.

42 על פי הסכם שביתת הנשק הותר לצד הישראלי להחזיק בשבעה מוצבים מחלקתיים בקו מול הרצועה, היינו בכוח בן שתי פלוגות לערך. ראו א"מ, חצ-4372/2, כתבי אמנה, הסכם מצרים-ישראל על שביתת נשק כללית סעיף 6 (3). על פי סעיף 7 (4) הותר לצד הישראלי להחזיק בגזרת הנגב הצפוני והמערבי גם כוחות מגן המבוססים על היישובים. עוד נקבע שהמצרים יוכלו להחזיק כוחות הגנה בלבד בגזרת הרצועה בעוד שאר הכוחות יורחקו אל מערבה אל מעבר קו אל־עריש-אבו־עגילה. עוצמתם והיקפם של כוחות אלה לא הוגדרה בהסכם. למפת קווי התיחום המגבילים את פריסת הכוחות ראו: א"מ, תת-66/10, Egyptian-Israeli Front and Armistice Lines.

ישראל וציין כי למרות שברצועת עזה הצבא המצרי דילל את כוחותיו, שתי חטיבות מצריות נפרסו במרחב שבין עזה לבין אל־עריש ובמקרה של הפיכה פוליטית במצרים והקצנה במדיניותה סביר היה שיופנו להתקפה על ישראל. עוד הוסיף שבהיעדר מערך יישובי צפוף סביב הרצועה שיעבֶּה את מערך ההגנה המרחבית, יש להותיר בסְפַר עזה כוח סדיר ניכר שיוכל להתמודד עם התקפה צבאית מצרית אפשרית.[43]

לאחר שנחתם הסכם שביתת הנשק מנה הכוח המצרי שנפרס ברצועה חטיבת רגלים בת שלושה גדודים: האחד בגזרת העיר עזה, השני במרכז הרצועה והשלישי במרחב רפיח. במקביל פינו המצרים את כיס פאלוג'ה, ובהתאם להבנה שהושגה בתחילת אפריל התפנה בראשית מאי 1949 גם הכוח המצרי מהר חברון ושב למצרים.[44] בעוד שהאיום במלחמה כוללת הלך ודעך, החלה להתעורר באותם הימים בעיה חדשה בהקשר הצבאי־ביטחוני בדמותה של ההסתננות מתחום הרצועה.[45] תופעת ההסתננות החלה כפי הנראה בשבוע האחרון של מרץ 1949 עם השלמת ההיערכות הצבאית הישראלית בהתאם להסכם שביתת הנשק. דילול הכוח נתפס על ידי תושבי הרצועה כהזדמנות, פליטים כוותיקים ביקשו לחזור ולעבד את אדמותיהם שנותרו בשטח ההפקר בין העמדות הישראליות לאלה המצריות או שנותרו בתחום השליטה הישראלית. אותם מסתננים ניסו בעיקר לקצור את התבואות שזרעו, לרעות את עדרי הצאן והבקר ולעבד חלקות עבור תבואות קיץ. ההסתננות לא נעצרה בסביבת קו שביתת הנשק ועד מהרה התפשטה אל עומק השטח הישראלי. המסתננים שרובם היו פליטים חדרו לתחום מדינת ישראל למטרות שוד של רכוש ותוצרת חקלאית מן היישובים היהודים או שביקשו להגיע לכפרי המוצא שלהם בחיפוש אחר רכוש שהותירו מאחור. על מנת להילחם בהסתננות הגוברת תוגבר מחוז הנגב ביחידת המיעוטים שלוחמיה היו דרוזים וצ'רקסים. שתיים מפלוגותיה התמקמו בשער הנגב

43 א"מ, פרטי־כל ישיבה י"ג/ש"ט של הממשלה, 6 במאי 1949, עמ' 8-9; א"צ, 1950-2289-80, אג"ם/מחלקת מודיעין/1, דו"חות מודיעין יומי, 8 במאי, 12 במאי, 16 במאי 1949; דברי שרת בחוג פעילי מפא"י, יוני 1949, דבר דבור, כרך ב', עמ' 455; דברי שרת בוועדת חוץ וביטחון, 13 ביוני 1949, שם, עמ' 502.

44 א"צ, 1949-6308-25, חטיבה 12/מודיעין, דו"חות מודיעין יומי, 21 בפברואר, 23 בפברואר, 28 בפברואר 1949; שם, 1950-1978-1, מטה מחוז הנגב, פק' חילופין מס' 17, 12 בינואר 1949, פקודת עריכה מס' 18, 18 בינואר 1949, פקודת עריכה מס' 30, 7 במרץ 1949; שם, 1950-2289-80, אג"ם/מחלקת מודיעין/1, דו"ח מודיעין יומי, 15 באפריל 1949; א"מ, חצ-2451/3, Eytan to Sharett, 16 April 1949; עבר הירדן קיבלה לידיה את השלטון בבית לחם, בית סחור, בית ג'אלה וחברון, חרות, 2 במאי 1949.

45 על ההסתננות ראו: טל (1998), עמ' 23-26.

ושלישית באורים, והוטל עליהן לערוך סיורים, מארבים ומרדפים בעומק השטח מיד מרדכי בצפון ועד ביר־עסלוג׳ בדרום.[46]

מסתננים מרצועת עזה העמיקו חדור והגיעו לסביבות גדרה ורחובות, ובעקבות זאת הוחל בתגבור השמירה ביישובים במרחב מחוז השפלה. מניתוח נתוני מודיעין עלה שהמסתננים התארגנו בדרך כלל בקבוצות קטנות של שלושה ומאורח פעולתם ניכר היה שחלקם היו בעלי הכשרה צבאית. הם ידעו לעבור שדות מוקשים בעזרת דוקרנים, לחתוך גדרות מבלי להקים רעש ולהסוות את נוכחותם בשטח. ביניהם היו חמושים שהציבו מארבים, מיקשו דרכי עפר ותקפו עמדות צבא בניסיון לגנוב כלי נשק. מחקירת המסתננים שנתפסו התברר שהכשרתם הצבאית נרכשה בעת שפעלו בשירות המצרים בימי מלחמת העצמאות. חקלאים ורועים שהסתננו לשטח ההפקר לא היו חמושים בדרך כלל אך זכו לסיוע באש שנורתה על הכוחות הישראלים כשאלה ניסו להניסם חזרה אל תחום הרצועה. ענף נפרד של המסתננים היו שיירות מבריחים שעברו בין רצועת עזה לבין הר חברון כמעט באין מפריע. הסיבה העיקרית להסתננות הייתה המחסור והרעב ששררו בקרב הפליטים ברצועה שהביאו אותם לידי ייאוש. ההסתננות הפכה לאיום משמעותי על דרכי התחבורה, ושטחים נרחבים בצפון ובמערב הנגב הפכו לבלתי בטוחים. בנוסף למסתננים שבו לשטח ישראל שבטי הבדואים שבימי הקרבות עזבו את מקומות מגוריהם באזור שבין הנגב הצפוני לבין הר הנגב וברחו לחצי האי סיני. חלקם הוגדר כשבטי חסות, היינו כשבטים ידידותיים שאין לגרשם, אך רובם נחשבו עוינים ולכן גורשו כמסתננים, וחלקם שב וגורש שוב ושוב.[47]

במפקדת מחוז הנגב כינו את המרחב שבאחריותה ׳מערב פרוע׳, אזור של לית דין ולית דיין. הפעילות הצבאית בתחומי המחוז לא הועילה ודומה כי אבדה השליטה הישראלית בשטח. על מנת להשיבה הכריז הצבא על רצועה ברוחב של 8 ק״מ לאורך הגבולות המצרי והירדני כעל אזור צבאי שבו

---

46 א״צ, 1949-6040-33, גדוד 300, מודיעין, סיכום פעולות בנגב 19 עד 26 באפריל 1949, 1 במאי 1949; United Nation Conciliation Commission for Palestine, A/AC.25/Org/10, Letter and Memorandum Dated 22 April 1949, Concerning the Refugee Situation in Western Galilee and Gaza Addressed to the Chairman of the Conciliation Commission by Mr. Delbert Replogle, Field Representative American Friends Service Committee, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-211425/, נדלה ב־9 במאי 2021.

47 א״צ, 1951-128-41, מטה מחוז הנגב/מודיעין, דו״ח מסכם על החדירות ליישובים והסתננות בגזרה המערבית, 2 במאי 1949, הסתננות ומקומיים, 29 באפריל 1949; United Nation Conciliation Commission for Palestine, A/AC.25/Org/10, Ibid.

ניתן לירות בכל אדם שיימצא בו ללא אישור. אלא שההרג חסר האבחנה של גברים, נשים, פרות, כבשים, חמורים וגמלים לא הביא לצמצום היקף ההסתננות. על כן המליץ מחוז הנגב על הגברת פעילות הסיור והמארבים בשטח והפיכתה לרצופה ושיטתית, על הקמת גדר סביב הרצועה, ועד שאלה יבוצעו, להמשיך ולאפשר לכוחות הצבא המסיירים והיושבים במשלטים, כמו גם לתושבי היישובים באזור, "יד חפשית... בכל הנוגע לפגיעה במסתננים."[48] גדר לא הוקמה אך היה צורך לסמן את קו הגבול באופן ברור על מנת למנוע חדירות, כולל של רועים או של פלאחים שעיבדו את אדמותיהם בקרבתו. ביוני 1949 נתמנה רס"ן ירוחם כהן, איש מודיעין מנוסה שכיהן כשלישו של יגאל אלון בעת שפיקד על חזית הדרום, כחבר במשלחת לוועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים. במשא ומתן עם המצרים הגיע להסכמה שצה"ל יסמן את קו הגבול בשטח בעוד הם התחייבו להתריע בפני תושבי הרצועה שאין לעבור קו זה לתחומה של ישראל. במסגרת דיוני הוועדה סומן קו הגבול במפה בקנה מידה של 1:20,000, ואחר הוחל בסימונו בשטח באמצעות תלם עמוק שחרש טרקטור. מן הצד הישראלי ליוו אותו ג'יפים של צה"ל אשר טבעו בצמיגיהם את תוואי דרך הפטרולים שעברה בצמוד לקו שנודע מאז כ'קו התלם'.[49]

בתחילת קיץ 1949 התמקדה ההסתננות במרחב הנגב המערבי באזור דל האוכלוסין שבין נירים לבין רביבים. המניע לכך לפי ההערכה היה הבשלתם של שדות שעורה ושל מטעי משמשים ושקדים בחודש מאי, הפליטים נהגו לעבד אותם טרם נאלצו לעוזבם, ועתה ביקשו לקוצרם ולאסוף את פריים. לא הייתה זו פעולה ספונטנית אלא התארגנויות מקומיות של קבוצות פליטים, שלעיתים התעמתו עם החיילים המצרים שהוצבו בעמדות בקו שביתת הנשק עת ביקשו למנוע מהם לעוברו. בצד הישראלי הוטל על הצבא למנוע מהמסתננים להגיע לשדות ולמטעים, לאפשר את קציר התבואה ואיסוף הפרי על ידי חברי הקיבוצים באזור ולאבטח את השטח מפני ירי, מיקוש והצתות. על חברי המשקים הוטלה משימת השמירה על הכלים והשדות עצמם. הפעולה במרחב הנדון שכונתה 'מבצע קציר', וכן המארבים החוזרים ונשנים שמוקמו על צירי הסתננות

48 א"צ, שם, מטה מחוז הנגב/מודיעין, הסתננות ומקומיים, 29 באפריל 1949, הסתננות ב"מערב הפרוע" נספח לדוח מודיעין, 13 ביוני 1949 (מפה); טל (1998), עמ' 31.

49 כהן (1984), עמ' 14.

מוכרים, הביאו לצמצום זמני של תופעת ההסתננות, אך כל אימת שחלה ירידה בפעילות הצבאית שבה זו וגברה.[50]

על פי סיכומי הפעילות של חזית הדרום מהחודשים יוני, יולי ואוגוסט 1949 הוצבו בגזרת הרצועה מדי לילה עשרות מארבים שרובם הסתיימו ללא תוצאות. בכארבעים מארבים שהסתיימו בהיתקלות ובאירועים אחרים נורו ונהרגו כמאה מסתננים וחמישים וחמישה נתפסו. דומה שלא היה כמעט יום במהלך חודשים אלה שלא היה בו אירוע, בין אם היתקלויות של מארבים שהוצבו לאורך צירי הסתננות, חדירות של מבריחים ושל גנבים או פתיחה באש על ידי חמושים ערבים על סיורים שיצאו לגרש את המסתננים שרעו את עדריהם ועיבדו את אדמותיהם בשטח ההפקר. בשלהי קיץ 1949 שבה ועלתה פעילות המסתננים מצפון הרצועה אל מעבר לאפיקו של נחל שקמה (ואדי חסי), מטרתה הייתה בציר הענבים בכרמים של הכפרים הנטושים דיר סנייד וחרביה. גדר שהוקמה לאורך אפיק הנחל נתגלתה כבלתי יעילה לאחר שחובלה אינספור פעמים.[51] רבים מן המסתננים שהצליחו לחמוק מן המארבים פנו צפונה לעומק השטח הישראלי, ובתחומו של מחוז השפלה פעלו במהלך יוני 1949 מספר קבוצות חמושות של מסתננים, שתוארו כבעלי הכשרה צבאית ולא נרתעו מלתקוף את מי שעמד בדרכם, כאותם שני שומרים אזרחיים שנהרגו מירי של כנופייה בת חמישה מסתננים בזרנוגה, כפר ערבי לשעבר ממערב לרחובות שבתיו אוכלסו בעת ההיא בעולים חדשים. יחידות צבא שניסו ללוכדם הציבו מארבים בכפרים נטושים ברחבי הדרום, שעל פי המשוער נהגו המסתננים למצוא מסתור בבתיהם, אך בדרך כלל ללא תוצאות.[52]

באמצע דצמבר 1949 ציינה מחלקת המודיעין באגף המבצעים במטכ"ל

---

50 א"צ, 33-6040-1949, מטה מחוז הנגב/מבצעים, פקודת מבצע 'קציר', 8 במאי 1949, פקודת מבצע מס' 41, 29 במאי 1949, פקודת מבצע מס' 44, 5 ביוני 1949; שם, 80-2289-1950, אג"ם/מחלקת מודיעין/1, דו"ח מודיעין יומי, 12 במאי 1949; שם, 41-128-1951, גדוד 12/ מודיעין, הסתננות (אופי ודרכים), 29 ביוני 1949, גדוד 12/מודיעין, דו"ח "מבצע אורב" (ליל 3-4 ביולי 1949); עוד ראו: מיטיב (1972), עמ' 73-74.

51 א"צ, 41-128-1951, סיכום ידיעות מאת צבי ברנשטיין, סגן ראשון, קמ"ן חטיבתי, 17 באוגוסט 1949; נגנבו בהמות בדרום, הארץ, 5 ביוני 1949; הגברת הביטחון – דרישת יישובי הדרום והנגב, שם, 30 ביוני 1949; ועדת ביטחון בבאר שבע, שם, 13 ביולי 1949; המצב באספקת הפירות, דבר, 8 בספטמבר 1949.

52 א"צ, שם, סיכום ידיעות דו־שבועי 15.6.49-30.6.49, מטה מחוז השפלה/מודיעין, 3 ביולי 1949; Cattle Stolen, *Palestine Post*, 26 May 1949; Cattle Thieves Routed, *Ibid.*, 22 May 1949; Stolen Cattle Found in Desert, *Ibid.*, 29 April 1949; Man Shot After Donkey's Theft, *Ibid.*, 17 April 1949.

צפון ומרכז רצועת עזה וספר עזה

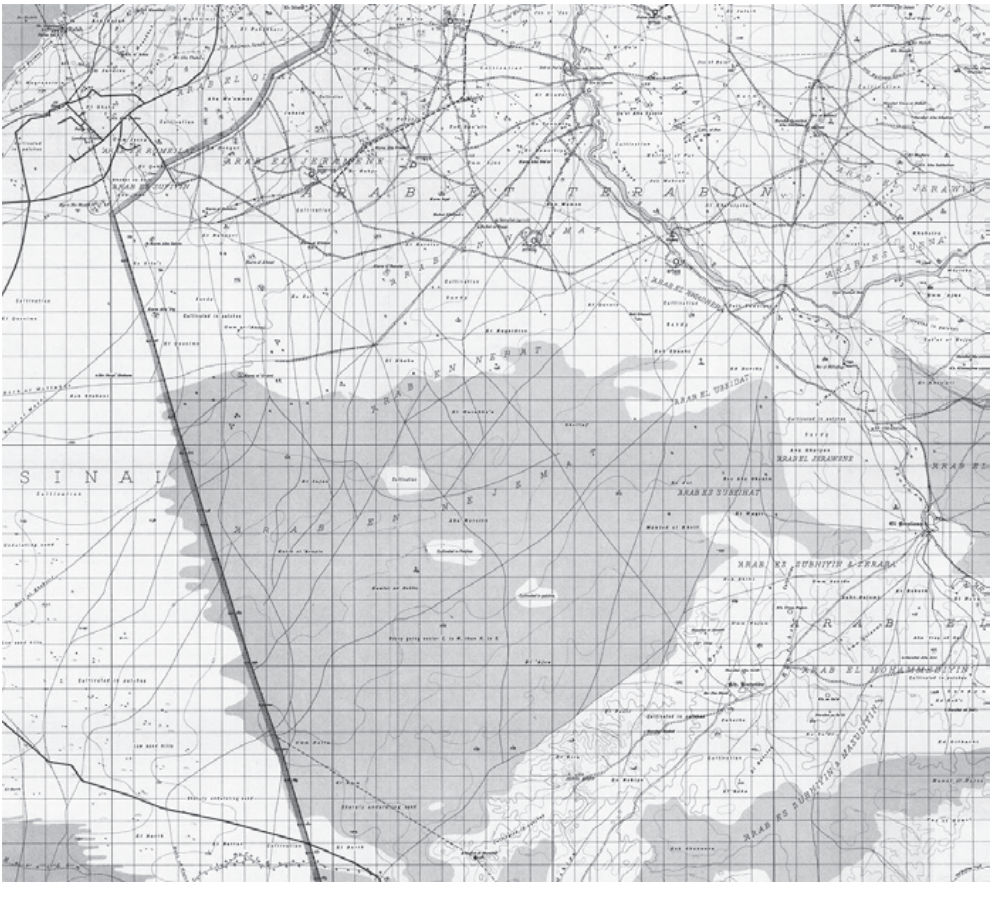

דרום רצועת עזה וספר עזה

שבעיית ההסתננות הלכה והחמירה בארבעת החודשים האחרונים של השנה לאחר שהדיונים בוועידת לוזאן נקלעו למבוי סתום, כאשר בקרב הפליטים הלכה ודעכה התקווה לשוב בקרוב לבתיהם. תופעת ההסתננות התאפיינה בכמה סוגים על פי מטרותיה: א. הסתננות לצורכי מרעה, שבגזרת עזה לבשה ממדים גדולים, ולעיתים אובטחה על ידי חמושים. ב. הסתננות חקלאית בעלת אופי עונתי – באביב ובקיץ למטרת קציר תבואות, בסתיו לבציר ענבים ולאיסוף פרי ממטעים שונים, ובחורף לקטיף פרי הדר. פעילות זו נעשתה בעיקר לטווחים קצרים עד שישה ק"מ מקווי שביתת הנשק. בטווחים ארוכים יותר ההסתננות נעשתה: א. למטרת איסוף רכוש משפחתי או רכוש נטוש בכלל מכפרים ועיירות שנותרו בעומק השטח הישראלי. ב. למטרת שוד של רכוש יהודי והעברתו אל מעבר לגבול, בדרך כלל על ידי מסתננים חמושים. ג. להברחות של מוצרי יוקרה, של חשיש ושל בני אדם, בין השאר באמצעות שיירות מבריחים שנעו בין הר חברון לבין רצועת עזה. ד. לפעולות נקם שכללו פגיעה בכוחות צה"ל ואזרחים באמצעות ירי ומיקוש.[53]

המסתננים נעו בדרך כלל בנתיבים קבועים, כאשר במרחבי הנגב דלי האוכלוסין הם היו יכולים במקרים רבים לעשות זאת בגלוי. הם נהגו למצוא מחסה בכפרים נטושים או בקרב האוכלוסייה הערבית בכפרים ובעיירות בתחומי הארץ. בגזרת הדרום מדובר היה בעיקר בעיירה אל־מג'דל ובכפר הנטוש בריר שהיה ממוקם בקרבת צומת דרכים מרכזי (כיום צומת גבעתי). ההסתננות בגזרת הדרום הוגדרה כרצינית ובעלת ההיקף הגדול ביותר, מאחר שהתנהלה בין שני ריכוזי פליטים גדולים ברצועת עזה ובהר חברון. הסתננות לצורכי מרעה ועיבוד חקלאי הייתה עניין יומיומי, רבו הגנבות החוזרות ונשנות מיישובי ספר עזה וכן התקפות על חיילים ועל אזרחים באמצעות מיקוש דרכים וירי. גם האבדות הקשות שספגו לא הרתיעו את המסתננים באזור הדרום, תעוזתם גברה והלכה ורבו המקרים שהמסתננים הגיעו במסעי השוד שלהם צפונה עד לגדרה ובאר־טוביה. על מנת לצמצם או לעצור את תופעת ההסתננות הוצע לתגבר את הכוח הצבאי לאורך הגבולות ואת פעילות הסיור והמארבים ולדאוג שפעולות אלה תכסינה שטחים רצופים. אלא שלצה"ל לא הייתה היכולת לעמוד בעומס המשימות, חלק מהפעילות

53 א"צ, 1952-243-37, ההסתננות, דו"ח מסכם, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, 18 בדצמבר 1949; גברה תנועת המסתננים בדרום, על המשמר, 13 בדצמבר 1949; עם התחלת הקטיף גבר גל ההסתננות בדרום, שם, 18 בדצמבר 1949.

הוטלה על המתיישבים ובהתאם לכך, הומלץ בדו"ח להרחיב את מערך ההתיישבות בספר עזה.[54]

ד. התהוותו של אזור א': סְפַר עזה, שיקום והתיישבות

עם סיום הקרבות בחזית הדרום בתחילת 1949 נותרו בספר עזה, מיד מרדכי בצפון ועד לנירים בדרום 14 קיבוצים, ובהם בארות יצחק, שחבריו עזבו אותו לאחר מספר חודשים ועברו להתיישב בבקעת לוד. קיבוץ מבטחים ניטש עוד לפני כן וחבריו התאחדו עם חברי ניצנים ששבו מהשבי המצרי. רוב הקיבוצים הוקמו חודשים לא רבים לפני פרוץ מלחמת העצמאות והיו קטנים ודלי־אוכלוסיה. על פי פנקס הבוחרים שערך משרד הפנים ערב הבחירות לכנסת הראשונה, בעשרה מהם מספר התושבים הבוגרים מעל גיל 18 היה פחות ממאה, בשלושה היה מאה ויותר ורק בקיבוץ רוחמה עלה מספרם על 200 נפש. הם היו זקוקים לתגבור בכוח אדם ובמשאבים לאחר שחלק מחבריהם נפלו או נפצעו בקרבות, הפעילות המשקית בהם נפגעה קשות והתשתית הכלכלית הייתה זקוקה לשיקום. במהלך 1949 החלה ועדת הנגב בשיקום ההתיישבות הוותיקה באמצעות הרחבת מערכת קווי המים והקמת אתרי קבע ליישובים, על מנת לאפשר את חידוש הפעילות החקלאית ולהקל על שיבתן של המשפחות שפונו בימי הקרבות. כמו כן סופקו לקיבוצים כלים מכניים במטרה להרחיב את השטח המעובד. על מנת להרחיב ולהשלים את פעולות השיקום ולקדם התיישבות חדשה הוחלפה ועדת הנגב שפעלה בתקופת החירום המלחמתית בגוף חדש שנקרא 'מפעל הנגב', שמרכזו היה בבאר שבע ושבראשו עמד מתתיהו כהנוביץ', מבכירי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, ושעל עובדיו נמנו מומחים בענפי החקלאות השונים, בייעור, בהשקיה ובמיכון חקלאי.[55]

במסגרת המדיניות של פיזור האוכלוסין שעליה החליטה ב־1949, שמה

54 א"צ, שם; כהן (2002), עמ' 201-206; "אדיפאע": נתפסה שיירה ערבית – 17 נהרגו, הבקר, 16 בספטמבר 1949; ערבים מזויינים משתוללים בדרום, הצפה, 20 בספטמבר 1949; מסתננים "פעילים" בדרום הארץ, על המשמר, 23 בספטמבר 1949; ימי התשובה לא נועדו עבורם, הבקר, 14 באוקטובר 1949; מסתננים גנבו צינורות־מים בנגב, מעריב, 9 בנובמבר 1949; ש. שניצר, מסתנני "טרנזיט" ושודדים מקצועיים, שם, 5 בדצמבר 1949; החמיר מצב הביטחון בנגב, הבקר, 27 בדצמבר 1949.

55 א"מ, גל-45497/7, רשימת בעלי זכות בחירה לאספה המכוננת, כרך 8, כסלו-טבת תש"ט; שם, ג-2179/30, סיכום שנה לפעולות מפעל הנגב, 15 בדצמבר 1949; נשרי (1993), עמ' 12-13; פורת (1995), עמ' 212-213.

לה ממשלת ישראל למטרה ליישב יהודים בכל תחומה הריבוני, הן על מנת לאשש את השליטה בשטח, והן על מנת להקים תשתית חברתית־כלכלית שתקלוט אלפי עולים חדשים שמספרם הלך וגדל במהירות באותה העת.[56] בשלוש השנים הראשונות למדינה התמקדה מדיניות פיזור האוכלוסין בחיזוק ובהרחבת מערכת ההתיישבות החקלאית. דרומה של המדינה שאוכלוסייתו היהודית הייתה מועטה היה בעדיפות גבוהה, וכבר בנובמבר 1948 הוחלט בישיבה משותפת של הנהלות המוסדות המיישבים: המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, הקרן הקיימת והמרכז החקלאי של ההסתדרות ושל נציגי הצבא: קציני מחלקת ההתיישבות שפעלה באגף המבצעים במטכ"ל, להקציב סכומי כסף ניכרים לשיקום היישובים הקיימים ולהקים 18-20 יישובים חדשים. מיקומם נועד להיקבע על ידי הצבא בהתאם לצורך לשלבם במערך ההגנה המרחבית. ב־6 בנובמבר 1948 קרא אברהם הרצפלד שהיה מראשי המרכז החקלאי של ההסתדרות להקים שרשרת יישובים שתקיף את מרחב עזה-רפיח. אך בן־גוריון גרס שסדר העדיפויות המרחבי להתיישבות בדרום הוא סביב באר שבע ובנגב הדרומי, כיוון שעדיין לא היה ידוע אם מישור החוף הדרומי יישאר בידי מדינת ישראל.[57]

הלכה למעשה מאז שלהי 1948 הוקמו מרבית היישובים החדשים באזורי הצפון והמרכז, מאצבע הגליל ועד לשפלת החוף הדרומית בואכה אל־מג'דל. באזורים אלה היה שפע של קרקעות זמינות לעיבוד ומים להשקיה, והם היו קרובים לריכוזי ההתיישבות היהודית הוותיקה ולמרכזי אספקת השירותים ביישובים עירוניים. שיקומה והרחבתה של ההתיישבות בנגב בכלל ובספר עזה בפרט הייתה משימה מורכבת נוכח המחסור במים והמרחק ממרכז הארץ. זאת ועוד, הקמת יישובים באזורים פריפריאליים מרוחקים דרשה מתיישבים מיומנים בחקלאות ובעלי הכשרה צבאית, חברי גרעיני התיישבות או הכשרות פלמ"ח. לאחר מלחמת העצמאות פחת מספרם לאחר שרבים מהם נהרגו או נפצעו בזמן הקרבות, ובמקומם הופנו למטרה זו עולים חדשים, שברובם היו חסרי הכשרה חקלאית וצבאית להתיישבות בפריפריה הרחוקה. התיישבות העולים נתפסה כבעלת חשיבות חברתית־לאומית עליונה, אך היה צורך להכשירם בחקלאות ובמרבית המקרים לתת להם הכשרה צבאית.

56 א"מ, גל-47537/2, א. ברוצקוס, מחלקת סקר ותכנון, לשאלת המבנה ההתיישבותי האופטימלי, א.ת.; שנתון הממשלה, תש"י, עמ' 219-223; שנתון הממשלה, תשי"א, קווי־יסוד לתוכנית הממשלה, עמ' לח.

57 בן־גוריון (1983), כרך ג', עמ' 799-800; על התפתחותו, מרכיביו וחשיבותו של מערך ההגנה המרחבית ראו: דרוק (2019), עמ' 79-94.

על כן העדיפו המוסדות שלא להקים יישובי עולים בפריפריה הדרומית, ובתקופה של שנה וארבעה חודשים, מִקום המדינה ועד אמצע ספטמבר 1949, הוקמו 129 יישובים חקלאיים חדשים אך רק תשעה מתוכם בסִפַּר עזה.[58]

משלהי ספטמבר 1949 הואץ קצב הקמת היישובים ובמהלך חמשת החודשים הבאים הוקמו בספר עזה אחד־עשר יישובים נוספים, ובסך הכול עשרים יישובים במהלך השנה שלאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם מצרים, והדבר הביא את מספר היישובים באזור לשלושים ושלושה, מרביתם קיבוצים שהוקמו בסמיכות לקו שביתת הנשק. הקיבוצים הוקמו על ידי גרעינים של ותיקים או של עולים חברי תנועות נוער חלוציות, חלקם מדרום אמריקה. באתרים מרוחקים יותר מקו שביתת הנשק הוחל בהקמתם של מושבי עולים. רק אחד מהם, הסמוך לאתרו של קיבוץ מבטחים הנטוש ושנשא את שמו, מוקם באופן יוצא דופן בקו הראשון בואכה רצועת עזה.[59]

למרות ההקשר המדיני־ביטחוני של הקמתם, חברי הקיבוצים והמושבים היו בראש ובראשונה אזרחים שעסקו בעיקר בחקלאות ושנועדו להיות חלק ממערכת ייצור המזון עבור אוכלוסייתה של מדינת ישראל, שמספרה כמעט והוכפל תוך כארבע שנים בעקבות גל העלייה הגדולה. אלא שמצאי הקרקעות בדרום היה גדול ועל מנת להרחיב את היקף עיבוד אדמותיו החל משרד החקלאות בשלהי 1948 בהחכרה של כ־300,000 דונם קרקע חקלאית ליישובים ולחקלאים מצפון ומרכז הארץ, רובם מיישובי ההתיישבות העובדת. חברות פרטיות ובודדים מן הסקטור הפרטי פעלו, בעיקר בסביבת אל־מג'דל, בעיבוד של הפרדסים והמטעים הרבים שהותירו אחריהם תושבי העיירה והכפרים הסמוכים. הקרקעות שהוקצו להתיישבות ולעיבוד היו רובן ככולן מאדמות נכסי נפקדים וחלק ניכר מהן היה רכושם של הפליטים שהתרכזו ברצועת עזה.[60] הקמתם של קיבוצים בסמוך לגבול הרצועה הייתה גם בעלת

58 פורת (1995א), עמ' 131-133; שש עליות על הקרקע בימים האחרונים, דבר, 7 ביוני 1949; יישובים חקלאים בתש"י, הבקר, 11 באוקטובר 1949; בערי הארץ ובכפריה, ידיעות עיריית תל אביב, 16 בדצמבר 1949.

59 א"מ, ג-5452/13, ז. ליף, יועץ לענייני קרקעות אל ראש הממשלה ושר האוצר, 23 בפברואר 1950; שם, ג-2179/30, סיכום שנה לפעולות מפעל הנגב, 15 בדצמבר 1949; נווה יאיר חגג את התנחלותו בנגב, הבקר, 21 באוגוסט 1949; מפלסים – יישוב ראשון ליוצאי אמריקה הלטינית הוקם אתמול בשערי עזה, שם, 13 ביוני 1949; 58 ישובים חקלאיים חדשים הוקמו במחצית השנה האחרונה, הצפה, 9 ביוני 1949; על נווה יאיר ראו: שלם (1988); על מפלסים ראו: רזניק (1989).

60 א"מ, ג-333/41, שר החקלאות אל שר האוצר, 21 בפברואר 1949, שר החקלאות אל שרי הממשלה, 23 בפברואר 1949; גולן (1996), עמ' 235; גולן (2001), עמ' 230-233.

היבט צבאי־ביטחוני, תגבור פעילות הביטחון השוטף שנועדה למנוע חדירה של מסתננים וחיזוק מערך ההגנה המרחבית שנועד לבלום התקפה של צבא מצרים בעת חירום מלחמתית. חברי הקיבוצים שהיו ברובם חיילים משוחררים בוגרי מלחמת העצמאות או חברי גרעיני נח"ל היוו תשתית אנושית מתאימה לביצוע משימות אלה והמבנה החברתי־כלכלי השיתופי של הקיבוץ אפשרו תפקוד מיטבי במציאות הביטחונית ששררה בספר עזה.[61]

בראשית ימי המדינה ביקש בן־גוריון לשלב את שירות החובה בצה"ל עם הכשרה חקלאית למגויסים. ועדה שהוקמה לצורך זה במשרד ראש הממשלה הציעה להקים שתי חוות הכשרה צבאיות, אחת מהן באזור עימארה שבנגב המערבי, בקרבת מיקומו החדש של קיבוץ אורים שהועבר כ־15 ק"מ צפונה ממקומו המקורי. היקף השטח שהוקצה עבורה עמד על כ־20,000-15,000 דונם. היו שחלקו על ההצעה וגרסו שיש להקים מספר נקודות יישוב בנגב המערבי ולשלב בהן חיילים. החווה לא הוקמה בסופו של דבר, אך הדיון תרם למיסוד פעילותו של הנח"ל ולאופי השירות בו, שכלל הן הכשרה במשקים קיימים והן הקמת היאחזויות צבאיות שעל בסיסן הוקמו יישובי קבע אזרחיים.[62] כשנתיים לאחר מכן הוקמה ההיאחזות הראשונה, נחלאים א' מול העיר עזה על גבול הרצועה, שלימים הייתה לקיבוץ נחל עוז.

באשר לאוכלוסייה הערבית, מחוץ לאוכלוסייה הבדואית נותרו בדרום כ־2,500 תושבים שרוכזו באל־מג'דל. רובם נמנו על תושביה המקוריים ומיעוטם היו בני כפרים מהסביבה ואף ממקומות מרוחקים יותר שמצאו מקלט בתחומה. על המרחב שבו התגוררה האוכלוסייה הערבית בדרום הוטל ממשל צבאי, ובמקביל לו פעלו בדרג האזרחי עובדים של משרד המיעוטים במטרה להחזיר במידת האפשר את חייה למסלול של שגרה. ביומה האחרון של 1948 קיבלה ממשלת ישראל החלטה לאכלס את אל־מג'דל ביהודים ובעקבות זאת התעורר דיון בשאלת גורלם של ערביי היישוב. ב־26 בינואר 1949 הציע יגאל אלון לפנותם צפונה וליישבם ביבנה או באיסדוד מאחר ולדבריו נתנו מחסה למסתננים. לבסוף הוחלט לרכזם בצפונה של העיירה בשטח שהוקף בגדר ולפנות את יתרת השטח הבנוי לאכלוס ביהודים. נוכח ריחוקה של אל־מג'דל ממרכזי ההתיישבות היהודית מחד, וקרבתה לקו שביתת הנשק מאידך, התנהל אכלוסה של העיירה ביהודים בעצלתיים, ושמה

61 נשרי (1993), עמ' 10.

62 א"מ, ג-2179/30, יצחק צ'יזיק אל המנהל הכללי, משרד החקלאות, חוות חקלאיות בנגב, מסקנות הוועדה ופרט־כל של ישיבות, 16 בדצמבר 1949, הצעה לתוכנית הלימודים בחוות הנח"ל, 7 בדצמבר 1949.

העברי נקבע כ'מגדל־גד'. בקיץ 1949 היו במקום רק כ־200 משפחות של גרעין התיישבותי, שנועד להקים מושב בסביבת העיירה ועוד כמה עשרות תושבים שהועסקו על ידי גורמים ממסדיים או על ידי חברות לעיבוד חקלאי. בלחץ המושל הצבאי של אל־מג'דל הוחל באוגוסט 1949 בהעברה של עולים חדשים לתחומה, ובינואר 1950 כללה אוכלוסייתה היהודית של מגדל־גד 922 משפחות שמנו כ־3,000 נפש, רובם עולים חדשים ומיעוטם חיילים משוחררים. בתחילת פברואר ביקשה מחלקת הקליטה של הסוכנות להעביר את העיירה לאחריות משרדי הממשלה, לאחר שמבחינתה הסתיים תהליך שיכון העולים.[63]

הקמתה של המערכת ההתיישבותית לוותה בפעילות של מסתננים, שכללה מיקוש של דרכי עפר, חבלה בציוד חקלאי והשחתת שדות, פרדסים ומטעי פרי, כמו גם גנבה של ציוד ותוצרת חקלאית מהשדות ואף מתחומי היישובים עצמם, כאשר הסחורה הגנובה נמכרה בשוקי הרצועה. היו מקרב המסתננים שהבריחו מוצרי מזון לתחומה של ישראל – מאלה שסיפקו ארגוני הסיוע הבינלאומיים – שנמכרו בשוק השחור שהתפתח בעקבות מדיניות הצנע שהונהגה באותם הימים על ידי ממשלת ישראל. ההסתננות גרמה לאבדות בנפש, לנזקים לרכוש ולהפסדים כספיים ליישובים היהודיים. למרות זאת, כבר בחודשי הקיץ של 1949 החלה החקלאות בסִפַר עזה לשאת רווחים. שדות תפוחי האדמה וגני הירק הניבו יבולים נאים ולתוצרת הייתה דרישה גבוהה בשוק הישראלי של ימי הצנע, נוכח המחסור בתוצרת חקלאית טרייה.[64]

---

63 א"צ, 1975-922-1025, יגאל אלון אל הרמטכ"ל, 26 בינואר 1949; א"מ, ג-302/107, סגן מפקד חזית הדרום לענייני מחוזות אל הממשל הצבאי ומשרד המיעוטים, 25 בנובמבר 1948, מכתב מאת י. ברדיצ'בסקי ממשרד המיעוטים בנושא מג'דל, 14 בינואר 1949; שם, ג-1890/1, ג. יוספטל, מחלקת הקליטה אל משרד הפנים, 6 בפברואר 1950; עוד ראו: גולן (1996); מוריס (1990).

64 א"מ, ג-2179/30, סיכום שנה לפעולות מפעל הנגב, 15 בדצמבר 1949; ערבים מזויינים משתוללים בדרום, הצפה, 20 בספטמבר 1949; מסתננים "פעילים" בדרום הארץ, על המשמר, 23 בספטמבר 1949; שני פועלים נרצחו על ידי כנופייה ערבית מזויינת בדרום, הארץ, 10 באוקטובר 1949; 6 מסתננים נהרגו בהתנגשויות בנגב, מעריב, 23 בנובמבר 1949; נהרג בעלותו על מוקש, חרות, 23 בדצמבר 1949; נרצחה חברת משק "בארי" בנגב, קול העם, 27 בדצמבר 1949; החמיר מצב הביטחון בנגב, הבקר, 27 בדצמבר 1949; 5 Infiltrators Killed in Negev, *Palestine Post*, 7 February 1950; ברטל (2009), עמ' 81-84.

ה. התהוותו של אזור ב': רצועת עזה

בעוד שבשטח הישראלי התחוללו תמורות שכללו חיזוק והקמת יישובים והרחבת שטחי העיבוד, שלוו בגילויי אופטימיות רבה לגבי העתיד למרות קשיי ההווה, כפי שבדרך כלל קורה בצד המנצח, בצד הערבי שהפסיד במלחמה היו העניינים יגעים עד מאוד.

בימי המנדט הבריטי היה מישור החוף הדרומי אזור חקלאי משגשג שתוצרתו כללה פירות הדר, ענבים, משמשים, תאנים, שקדים, תמרים, ירקות, חיטה ושעורה. חלק מהתוצרת נועד לייצוא למצרים, אך רובה נמכר בשוקי הארץ. תוצאות המלחמה הביאו לסיפוח חלק מן האזור לתחומה של ישראל ולקריסה כלכלית של החלק שנותר תחת הכיבוש המצרי, שאוכלוסייתו שולשה עקב הגעתם של פליטים רבים לתחומו. הראשונים שבהם הגיעו באפריל 1948 ושוכנו בבתים פרטיים ולאחר מכן במוסדות ציבור – בתי ספר, מסגדים וכנסיות ובמבנים של מחנות הצבא הבריטיים לשעבר. בקיץ ובסתיו 1948 עלה מספרם ורבים מהם נאלצו לחסות במבנים מאולתרים, ולעתים נותרו להתגורר תחת כיפת השמיים. לקראת בוא החורף עלה הצורך למצוא להם פתרונות מגורים מתאימים יותר, וממשלות ערב סיפקו להם כמה מאות אוהלים שהיוו פתרון חלקי בלבד. מחסור חמור היה גם בחומרי אנרגיה, וכל מה שניתן היה לעשות בו שימוש כחומר בעירה לחימום או לבישול נוצל על ידי תושבים ופליטים כאחד.[65]

ב־5 ביוני 1948 פנה מזכ"ל הליגה הערבית אל מזכ"ל האו"ם בבקשה לבוא לעזרת הפליטים, ובספטמבר הוחל ביוזמתו של הרוזן ברנדוט בארגון של סיוע לפליטים באמצעות מוסדות האו"ם, אך נוכח מספרם הגדל והולך ההקצבה לנפש הייתה קטנה ומוצרי מזון חולקו במשורה. הממשל הצבאי המצרי סיפק שקי קמח, כיכרות לחם ושימורי בשר וחלב לפליטים אך גם בכך לא היה די. נוכח החשש להתפשטות רעב בקרב הפליטים הוטל ארגון המימון ואספקת המזון ומצרכים חיוניים אחרים על גוף שעל הקמתו החליטה עצרת האו"ם בנובמבר 1948: United Nations Relief for Palestine Refugees (UNRPR). בשלהי דצמבר 1948 החל לפעול מטעמו במרחב עזה ארגון הידידים האמריקני, ארגון צדקה של הכנסייה הקווייקרית,

65 Cheal (1988), pp. 139-141.

American Friends Service Committee (AFSC),[66] שניהל הלכה למעשה את פעולות הסיוע לפליטים.[67]

על פי נתוני הארגון שהתבססו על מספר מנות המזון שחילק, בשלהי אפריל 1949 היו ברצועת עזה כ־245,000 פליטים בנוסף לכ־80,000 ותיקים, ובסך הכול כ־325,000 נפש. ייעול חלוקת המצרכים הביא להערכה מחודשת של מספר הפליטים בשלהי יולי 1949, שהצטמצם לכ־214,500 איש, ודומה כי גם זו הייתה הערכת־יתר, מאחר והיו גם מקרב הוותיקים שקיבלו מנות מזון מהקווייקרים. בישראל הוערך מספרם של הפליטים בכ־140,000 נפש ושל הוותיקים בכ־65,000 נפש, שהתגוררו ב־11 יישובים ושלמעלה ממחציתם, כ־34,000 נפש, התגוררו בעיר עזה. מספרם של הבדואים מקרב הפליטים הוערך בכ־22,000 איש, וכן היו כ־28,500 כפריים מקרב הוותיקים שהאדמות שעיבדו נותרו בשטח ישראל או בשטח ההפקר, ושנאלצו אף הם להתקיים מכספי הסיוע. הערכה ישראלית מעודכנת מקיץ 1949 העמידה את מספר הפליטים ברצועה על כ־174,000 נפש ואת כלל תושבי האזור על כ־261,000 נפש.[68] כשנתיים לאחר מכן, באוגוסט 1951, העריכו המצרים שמספר תושבי הרצועה עמד על כ־290,000 נפש שמהם כ־200,000 היו פליטים.[69]

על פי נתוני UNRPR מוצאם של רבים מקרב הפליטים היה בעיירות בדרום הארץ: באר שבע, אל־מג'דל, יבנה, איסדוד ופאלוג'ה ומהכפרים שבסביבתן. אחרים הגיעו מאזורים צפוניים יותר, מהמרחב הסמוך למושבות הדרום – הכפרים זרנוגה שליד רחובות וואדי חנין, סרפנד אל־עמר וסרפנד אל־חרב הסמוכים לנס ציונה ולראשון־לציון. מיפו ומסביבתה הגיעו כ־33,000 פליטים ועוד כ־10,000 ממרחב רמלה-לוד. היו שהגיעו ממקומות מרוחקים יותר כאותם 1,000 הפליטים שהגיעו מאזור חיפה. מקרב הפליטים שהגיעו מיפו וסביבתה היו כ־13,000 בני משפחות מהגרים ממישור החוף הדרומי שעברו צפונה בימי המנדט, מבאר שבע וסביבתה הגיעו כ־8,000 פליטים שמוצאם היה במישור החוף הדרומי, וכאלה היו גם מרבית הפליטים

66 על הארגון ראו: Romirowsky (2019), p. 93.

67 Cheal (1988), pp. 141-146; א"מ, חצ-3743/12, א. דותן אל ג. רפאל, 2 ביולי 1954, מ. פרגאי אל א. דותן, 11 במאי 1954; אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, ידיעה באל־מצור, 14 בינואר 1949; שם, תיק פליטים, סיכום שכותרתו: עזה מצוקה – היכן שוכנו?

68 United Nation Conciliation Commission for Palestine, A/AC.25/Org/10, Ibid.

69 א"מ, חצ-2401/16, מחלקת החקר, ענף החקר הערבי, פרטים נוספים למצב ברצועת עזה, 4 בספטמבר 1951.

שהגיעו מאזור חיפה. בכפרים בדרום היו פלאחים רבים שעיבדו כאריסים אדמות בבעלות של בעלי הון מעזה, ורבים מהם נעקרו מבתיהם בזמן המלחמה וביקשו סיוע ומחסה אצל פטרוניהם.[70]

מלכתחילה שרר ברצועת עזה מחסור חמור במקומות מגורים, והפליטים נותרו מפוזרים בכל רחבי הרצועה, חסרי אונים וללא מנהיגות שהייתה יכולה לסייע בטיפול במצוקתם. האו"ם סיפק להם אלפי אוהלים אך לא היה די בכך וברבים מהם נאלצו להצטופף שתי משפחות. במהלך 1949 הלך וגדל מספר האוהלים שהגיעו לרצועה, ניתן היה לספק אוהל לכל משפחה ונעשה ארגון מחדש של מחנות האוהלים במאמץ לרכז את יושביהם על פי כפרי המוצא, מאחר והסתבר לארגוני הסיוע שרק במסגרת המסורתית המשפחתית ניתן היה להניע את הפליטים לפעול ולסייע לעצמם.[71]

מקצת הפליטים נאלצו לנדוד יותר מפעם אחת, כמו אלה שמצאו בתחילה מקלט במרחב שבין איסדוד ובין אל־מג'דל, ושהמשיכו ונסוגו עם הכוחות המצריים אל תחומה של רצועת עזה במהלך אוקטובר ונובמבר 1948. היו שניסו לחזור לבתיהם בשטחים שנותרו בשליטת ישראל אך גורשו חזרה אל הרצועה.[72] אחרים ביקשו להמשיך לתחומה הריבוני של מצרים, אך הצבא המצרי בודד את רצועת עזה מסיני באמצעות גדר תיל שמורה היטב שמנעה מעבר מתחומה ואליה. תום ימי הלחימה וראשית פעילותם של הקווייקרים ברצועה הביאו לשיפור מסוים בתנאי החיים. בנוסף לשיפור באספקת המזון, מערכת אספקת המים שופרה וחלה הטבה ניכרת במצב התברואה והבריאות הירודים ששררו בריכוזי הפליטים. כמו כן הוחל גם בארגון של מערכת חינוך עבור ילדי הפליטים, בשיתוף פעולה עם משרד החינוך המצרי, ארגונים כנסייתיים ו־UNESCO ושל פעולת ההכשרה המקצועית לפליטים.[73]

---

70 א"מ, גל-17144/9, Census of Arab Refugees Encamped in the Gaza Area, כפי הנראה מיולי 1949; אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, ריאיון עם חביב ג'ראדה, נערך ב־21 בינואר 1994.

71 Cheal (1988), pp. 147-148; Buehrig (1971), pp. 30, 32-33.

72 א"צ, 1949-1041-23, גדוד 55 סיכום ידיעות ליום 28.10.48, 29 באוקטובר 1948, מחוז הנגב/מודיעין, נספח לדו"ח לימים 9-10.11.48, 10 בנובמבר 1948, מחוז הנגב/מודיעין, דו"ח יומי 11.11.48, 12 בנובמבר 1948, דו"ח סיור אווירי 160750, 16 בנובמבר 1948, מטה מחוז הנגב/מודיעין, דו"ח ליום 25.11.48, 26 בנובמבר 1948.

73 א"צ 1951-600137-415, דו"ח על חקירת התלונה המצרית על הפצצת מחנות הפליטים בסיבות רפיח על ידי חיל האוויר הישראלי, 13 בינואר 1949; UNO Investigation: Bombing RAFAH KHAN YUNIS, 1 February 1949, United Nation Conciliation Commission for Palestine, A/AC.25/Org/10, Letter and Memorandum Dated 22 April 1949, Concerning the Refugee Situation in Western Galilee and Gaza; שמואלי (1984), עמ' 107-108; צחור (1991), עמ' 112-113; Cheal (1988), pp. 148-152.

הפליטים רוכזו ב־13 מחנות, מהם חמישה בעיר עזה וסביבתה הקרובה, שם התרכזו כ־10,000 משפחות. ריכוז שני בגודלו היה ברפיח, שם רוכזו כ־7,700 משפחות, חלקן בבסיסים שנטש הצבא הבריטי. כ־3,000 שוכנו במחנות המרכז, אל־בורייג׳, מע׳זי ונוסייראת, מרביתם במבנים שהותיר אחריו הצבא הבריטי. בח׳אן יונס רוכזו כ־3,100 משפחות שהגיעו מיפו וסביבתה ועוד כ־1,800 שהגיעו מעיירות וכפרים בנפת עזה. כ־1,300 משפחות שוכנו במחנה פליטים שבקרבת הכפר ג׳בליה שמצפון לעיר עזה. בסך הכול מדובר היה בקרוב ל־35,000 משפחות של פליטים. בחתך מקצועי־מעמדי כ־65 אחוזים מן הפליטים היו חקלאים או פועלים לא מקצועיים בהכשרתם, בני הפרולטריון הערבי-פלסטיני. עוד כ־18 אחוזים היו בעלי מקצועות שונים, חשמלאים, קצבים, אופים, נגרים, דייגים, בנאים, סנדלרים, נפחים ואחרים מבני המעמד הבינוני־הנמוך, ואילו כ־17 אחוזים היו מקרב עובדים לשעבר של ממשלת המנדט הבריטית, פקידים, מורים, עורכי־דין, בעלי עסקים ובעלי קרקעות, בני המעמד הבינוני והבינוני־גבוה.[74] כמעט כל הפליטים שהגיעו לתחומי הרצועה היו חסרי כול וגם רבים מקרב הוותיקים נשבר מטה לחמם והם הפכו לנזקקים.[75]

באביב 1948 החלו להגיע למצרים פליטים פלסטינים שקרובי משפחתם התגוררו בתחומה או למדו באוניברסיטאות מצריות. מספרם היה מועט ורובם היו בעלי יכולת כלכלית, והם שכרו דירות או חדרי מלון ברובע הליופוליס האמיד שבקהיר. בשלהי אפריל הגיעו למצרים כ־3,000 פליטים מיפו שנמלטו מאימת הקרבות שהתחוללו בתחומי העיר, ועל מנת לטפל בהם הקימה ממשלת מצרים ועדה בין־משרדית, שבה היה מיוצג גם ארגון הסהר האדום המצרי. מרבית הפליטים שהגיעו מיפו ואחרים שוכנו במחנה צבאי בריטי לשעבר בקרבת שכונת אל־עבאסייה בקהיר. עם גבור זרם הפליטים הוקצה עבורם מחנה נוסף בקרבת העיר אל־קנטרה שעל גדתה המזרחית של תעלת סואץ. בתחילת ספטמבר 1948 הועברו הפליטים מהמחנה בקהיר לאל־קנטרה ואליהם נוספו גם פליטים ששהו באלכסנדרייה. מספרם הכולל של הפליטים באל־קנטרה עלה לכ־12,000 נפש, שמתוכם כ־5,000 היו בידם אמצעי קיום או קרובים שהתחייבו לתמוך בהם, ואלה הורשו להישאר במצרים. ביוני 1949 החלו מתפרסמות בעיתונות הישראלית ידיעות על הכוונה להעביר פליטים ממצרים אל רצועת עזה, אך הלכה למעשה החלה

74 Buehrig (1971), p. 30.

75 Feldman (2015), pp. 28-29.

העברתם בספטמבר בעקבות הסכמה שהושגה בנושא בין ממשלת מצרים לקווייקרים. למעט בעלי אמצעי קיום או שהיה מי שיתמוך בהם בעת שהותם במצרים, הועברו כל הפליטים מאל־קנטרה לרצועת עזה. מספר קטן של פליטים הגיעו לרצועה מעבר הירדן במסגרת איחוד משפחות ומקרב מתנגדים פוליטיים של המלך עבדאללה. כן הועברו באותם הימים לתחומי הרצועה כמה מאות פלסטינים ששוחררו ממחנות שבויים בישראל.[76]

הקמת ממשלת כל־פלסטין, פעילותה של ועדת הפיוס והדיונים בוועידת לוזאן הפיחו תקווה בקרב הפליטים לשיבה לבתיהם, אך ככל שהתקרבה שנת 1949 לסיומה הלכה זו והתפוגגה. לעומת זאת, חלה הטבה במצבם החומרי. אספקת המזון הייתה סדירה: כ־1,750 קלוריות ליום לנפש וליטר חלב מאבקה עבור כל ילד בן פחות מ־14 שנים. התנאים הסניטריים והבריאותיים שופרו ומגפות שפשו בקרב הפליטים כטיפוס וחצבת הלכו והודברו. דלברט רפלוגל (Replogle), שעמד בראש ארגון הסיוע הקווייקרי ברצועה, טען שהתלות הכמעט מוחלטת בסיוע חוץ צריכה להיות זמנית ותושבי הרצועה זקוקים לפיתוח מקורות פרנסה עצמאיים. בשלב הראשון הציע לאפשר את עיבוד הקרקעות בשטח ההפקר על ידי בעליהן, ובשלב השני להשיב רבים מקרב הפליטים לבתיהם בכפרי הנגב ודרום הארץ, שהיו לדבריו מוכנים לחיות תחת שלטון ישראלי ובלבד שרכושם יושב להם. מצבם של השדות, המטעים והפרדסים שהותירו מאחוריהם הלך והתדרדר, והדבר הוסיף לתסכולם של הפליטים, שעלול היה לשוב ולהתפרץ בצורה של מהומות והפגנות, כפי שקרה באפריל 1949 בעת ביקורם של עיתונאי חוץ ברצועה.[77]

רפלוגל הציע שצעדים אלה יינקטו טרם בוא הקיץ מחשש מהתדרדרות במצב הסניטרי. נוסף על פלאחים הוא הציע להשיב לתחומיה של ישראל גם בעלי מלאכה וסוחרים, שהיוו חלק חיוני מן המערכת הכלכלית בימים

76 אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, ציטוט ממאמר של נאדרה ג'מיל אלסראג' בספר בעריכת אחמד צדקי אלדג'אני "אלפלסטיניון אלערב פי מצר אלערביה", ביירות, 1986, עמ' 29-30, 32; המצרים מעבירים פליטים ערבים לעזה, על המשמר, 5 ביוני 1949; תומכי המופתי בורחים משטחי עבדאללה לעזה, מעריב, 20 ביוני 1949; 373 שבויים ערבים שוחררו בשבוע שעבר, הצפה, 25 ביולי 1949; מצרים העבירה פליטים מקנטרה לעזה, שם, 5 בספטמבר 1949; ממשלת עזה קמה לתחייה, שם, 23 בספטמבר 1949; פליטי ערב במצרים יישלחו לעזה, הבקר, 5 באוקטובר 1949; פליטים במצרים יועברו לאיזור עזה, דבר, 17 באוקטובר 1949; Brand (1988), pp. 30-31.

77 United Nation Conciliation Commission for Palestine, A/AC.25/Org/10, Letter and Memorandum Dated 22 April 1949, Concerning the Refugee Situation in Western Galilee and Gaza; הפליטים ברצועת עזה-רפיח מפגינים מצוקתם בפני העיתונאים, הבקר, 9 במאי 1949.

שלפני המלחמה. עבור אלה שלא ניתן יהיה להשיבם הציע להקצות קרקעות ראויות לעיבוד במדינות ערב, וליישבם באמצעות סיוע כספי וייזום של מפעלי פיתוח שיאפשרו לא רק את שיקום הפליטים אלא גם את עליית רמת החיים של האוכלוסייה במזרח התיכון בכלל. השיקום יאפשר לפליטים ברצועה להשתחרר מחיי הבטלה והניוון המשרים עליהם מרירות והמביאים אותם לשאוף לנקמה, ולהפנות את מרצם לבנייה ולפיתוח. את דבריו סיכם באמירה שדומה כי הדה נשמע עד עצם ימינו אנו, שעדיף להשקיע הון בשיקומם של הפליטים מאשר בהחזקתם לאורך זמן.[78] הצעותיו של רפולגל היו דומות וכנראה לא בכדי לאלה שעלו בדיוני ועידת לוזאן, ובקרב חברי ועדת החקר שהוקמה בסתיו 1949 מטעם ועדת הפיוס (על כך להלן).[79] עמדת ישראל הייתה שהסדר בעיית הפליטים ייעשה במסגרת הסכם כולל שבו תקלוט בתחומה את מקצת הפליטים, ושאת מרביתם יש ליישב מחדש במדינות ערב. עמדה זו הייתה מקובלת באופן עקרוני על הגורמים הבינלאומיים, גם אם חלקו על ממשלת ישראל בדבר מספר הפליטים שיש להשיב לתחומה, אך עמדה בניגוד לדרישת מדינות ערב ולרצונם של מרבית הפליטים לשוב לבתיהם.

כישלון ועידת לוזאן לימד כי פתרון בעיית הפליטים אינו קרוב ושעל המערכת הבינלאומית, היינו האו"ם וארגוני הסיוע, להמשיך ולהחזיקם. הדבר דרבן את חברי ועדת הפיוס ואת הממשל האמריקני לנסות ולמצוא דרך לפתרון בעיית הפליטים בהיעדר הסדר פוליטי, באמצעות המסלול הכלכלי. לשם כך הוקמה ב־23 באוגוסט 1949 ועדת החקר הכלכלית The Economic Survey Mission, מטעמה של ועדת הפיוס, שבראשה עמד האמריקני גורדון קלאפ (Clapp) שהיה מבכירי רשות עמק טנסי, ושהתמחה בשיקום ובפיתוח של אזורים נחשלים. במסגרת דיוני חברי הוועדה עם ממשלת ישראל שבה ועלתה הדרישה לאפשר עיבוד קרקעות בשטח ההפקר הסמוך לרצועת עזה, שאותה דחה הצד הישראלי מכול וכול. בשל העובדה שאפשרויות התעסוקה ברצועה עצמה היו מוגבלות ביותר, ולמצרים לא היה כל עניין להעסיק פליטים בעבודות פיתוח שתכננו בשטחם, הוצע בדו"ח הביניים שפרסמה הוועדה באוקטובר להעביר באופן זמני פליטים לאזורים שבהם ניתן היה למצוא עבורם תעסוקה, בעבודות ציבוריות ובמפעלי פיתוח שניתן היה ליזום בסוריה, בלבנון ובשטחים שתחת שלטונו של המלך עבדאללה, משני

78. United Nation Conciliation Commission for Palestine, A/AC.25/Org/10, Ibid.

79. The United States Representative at the United Nations to the Secretary of State, 24 October 1949, FRUS, vol. VI (1949), p. 1450.

עברי נהר הירדן. הצעה לאפשר לפליטים לעבוד במפעלי פיתוח בתחומה של מדינת ישראל נדחתה אף היא על ידי הצד הישראלי. לדברי קלאפ לא מדובר היה בגרסה חדשה של הצעתו של חוסני זעים, שכן מדובר היה בצעד זמני שאין משמעותו ביטול זכות שיבת הפליטים לבתיהם. האזור היחידי שבו המליץ על התיישבות קבע של פליטים היה בחלקה של ארץ־ישראל המערבית שבשליטת ירדן, בגדה המערבית.[80]

בסתיו 1949 שב והחמיר מצבם של הפליטים ברצועת עזה. הכספים שהוקצו על ידי האו"ם להחזקתם הלכו ואזלו ובקרב ארגוני הסיוע התעורר החשש שיהיה צורך לקצץ במנות המזון שקיבלו. כמו כן הלכו והתרוקנו מחסני הבגדים שנאספו עבורם, ורבים מן האוהלים שבהם השתכנו דלפו מים והיה צורך להכינם לעונת החורף הקרבה ובאה. מציאות זו הביאה בין היתר להתגברות ההסתננות לתחומה של ישראל, ובעקבות זאת, באוקטובר 1949 החל צה"ל ליזום פעולות תגמול נקודתיות, שכללו ירי של מקלעים ומרגמות על הכפרים בית חאנון בצפון הרצועה ועל עבסאן בדרומה, במטרה להרתיע את אלה שביקשו לעבד קרקעות בשטחי ההפקר. ההסתננות הייתה לצנינים גם בעיני המצרים שלא היה להם עניין להסלים את העימות עם ישראל. על רקע זה רבו החיכוכים בין הממשל והצבא המצרי לבין האוכלוסייה, שהביאו את המצרים להצר את רגליהם של פעילים פוליטיים מקרב הפליטים המתנגדים לשלטון המצרי, בעיקר מקרב ראשי המפלגה הקומוניסטית בעזה. כמו כן חלה עלייה במתח ובמספר העימותים בין התושבים הוותיקים לבין הפליטים, והושמעו האשמות הדדיות בדבר שיתוף פעולה עם היהודים בעבר ובהווה.[81]

---

80 United Nations Assistance to Palestine Refugees, Interim Report of the Director of United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, New York 1951, https://digitallibrary.un.org/record/70490, נדלה ב־9 במאי **2020**; First Interim Report of the United Nations Economic Survey Mission for the Middle East, 16 November 1949 (Clapp report), https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/648C3D9CF58AF0888525753C00746F31, נדלה ב־9 במאי **2021**; דברי שרת בוועדה לענייני חוץ וביטחון, ישיבה א' 9 בנובמבר 1949, דבר דבור, כרך ב' עמ' 875-876; דוד סיטון, קבוצת הסקר בארצות ערב, הבקר, 7 באוקטובר 1949; המצרים יעוררו שאלת עיבוד אדמות הספר, על המשמר, 10 באוקטובר 1949; קבוצת הסקר דואגת לתוכניות קצרות מועד, דבר, 11 באוקטובר 1949; תוכנית קלאפ לשיקום הפליטים, הצפה, 22 בדצמבר 1949.

81 Morris (1993), pp. 198-199; הוסכם עקרונית על חילופי שטחים, הבקר, 13 באוקטובר 1949; הנידון בעזה-חמאד אל־חסאסרי, קול העם, 19 באוקטובר 1949; הקווייקרים מזעיקים את או"מ לעזרת הפליטים, מעריב, 14 בנובמבר 1949; ההתנגשויות עם כנופיות הערבים בנגב והמשמרות המעורבים של היהודים, חרות, 15 בנובמבר 1949; גברה תנועת

בשלהי 1949, עת חודש המו"מ לשלום בינו לבין ישראל, שב המלך עבדאללה והעלה את נושא סיפוח רצועת עזה לעבר הירדן.[82] בידיעות שנפוצו בעיתונות הישראלית נאמר שהבריטים לחצו על עבדאללה לדרוש את הרצועה על רקע העימות שהלך והסלים בינם לבין מצרים בנושא השליטה בתעלת סואץ, והם ראו בה חלופה אפשרית לבסיסיהם באזור התעלה. המצרים נותרו איתנים בעמדתם, שלפיה ידונו בגורל הרצועה רק בהקשר של העברת השליטה לידיהם של לפחות חלק מן הנגב.[83] בקרב האליטה המקומית ברצועת עזה היו שביקשו שמצרים תספח את הרצועה לתחומה, תבטל את המגבלות הכלכליות שהוטלו על תושביה ותעניק להם זכויות כשל אזרחים מצרים,[84] אך כבעבר, למצרים לא היה עניין בסיפוח רצועת עזה.[85] הם הניחו שהסדר כולל לא יושג בטווח הנראה לעין וביקשו להגיע לפתרון ביניים שיאפשר פינוי ולו של חלק מהפליטים מרצועת עזה, על מנת להקל עליהם את עול החזקתה. לשם כך בתחילת 1950 הציעו המצרים לוועדת הפיוס יוזמה להשבה של כ־100,000 פליטים מתחומי הרצועה לישראל. על אלה מנו את תושבי ארבעת הכפרים שבשטח ההפקר שבצפון הרצועה: בית לאהיה, בית חאנון, דיר סנייד ודימרה, וכן בדואים מסביבות באר שבע וכפריים מנפת עזה המנדטורית.[86]

ממשלת ישראל דחתה את ההצעה, אך בה בעת, באמצעות המנגנון

המסתננים בדרום, על המשמר, 13 בדצמבר 1949; The Secretary of State to the Embassy in Israel, 20 October, 1949, FRUS, vol. VI (1949), p. 1448; Feldman (2015), pp. 28-39, 47-49.

82 א"מ, חצ-2451/3, שיחת ששון ושילוח עם א־ריפאעי, 27 בנובמבר 1949; על השתלשלות המו"מ שהתנהל עם המלך עבדאללה ראו: שיפטן (1986), עמ' 195-213.

83 על פי שיפטן (1986), עמ' 231-232, נטו בינואר 1950 המצרים שביקשו להסיר מעליהם את עול הטיפול בפליטים לצדד בהעברת השליטה ברצועה לירדן שתקבל במסגרת הסכם עם ישראל פרוזדור מעבר להר חברון.

84 אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, השלטון המצרי ועתיד ר"ע, עמ' 1; משלחת מרצועת עזה פנתה לממשלת מצרים בבקשה לספח את השטח למצרים, הבקר, 13 במרץ 1950; משלחת מעזה מבקשת שיספחו את שטח הכיבוש, על המשמר, 13 במרץ 1950.

85 אצא"פ, תיק עתיד עזה, ידיעה באח'באר אל־יום, 13 במרץ 1950, ידיעה ברוז אל־יוסף, 12 בספטמבר 1950, הצהרת שר החוץ המצרי מה־18 בפברואר 1951, א־סלאם, עזה, 11 באפריל 1952.

86 United Nations Consular Commission for Palestine, General Committee, Egyptian proposals for the return of refugees of Gaza, United Nations Conciliation Commission for Palestine (UNCCP), A / AC.25 / Com.Gen / W.10, 16 February 1950, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-211427/, נדלה ב־9 במאי 2021; דברי שרת בוועדת חוץ וביטחון, 9 בנובמבר 1949, דבר דבור, כרך ב', עמ' 875.

מפה קו שביתת הנשק צפון הרצועה הסכם פשרת שעה, 1950

הסכם פשרת שעה גזרה דרומית, 1950

הצבאי של ועדת שביתת הנשק, הושגה התקדמות במגעים בין מצרים לבין ישראל בנושא שבו היה לשתי המדינות עניין משותף, והוא צמצום ממדיה של ההסתננות. מוקד אחד של הבעיה היה שטח ההפקר בצפון הרצועה, שבכפרים שבתחומו התמקמו מסתננים שהבריחו סחורות, גנבו את רכושם של היישובים היהודים הסמוכים ולעתים אף תקפו את תושביהם. מוקד שני היה שטח ההפקר הדרומי באזור הכפר עבסאן שחלק מבתיו ושטחיו המעובדים נותרו בתחומה של ישראל. בדיונים שהתנהלו במסגרת ועדת שביתת הנשק העלו המצרים הצעה, שלפיה שטח ההפקר בצפון הרצועה יעבור לידי ישראל ואילו באזור עבסאן יעבור שטח ההפקר לשליטה מצרית. השיחות בין הצדדים הניבו הסכם שנחתם ב־22 בפברואר 1950, כשנה לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק, שנודע בשם 'פשרת שעה להסכם שביתת הנשק בין מצרים וישראל'.[87]

על מסמך פשרת השעה היו חתומים סא"ל קלמן קיט, הנציג הישראלי בוועדת שביתת הנשק מצרים-ישראל, מקבילו המצרי סא"ל מחמוד ריאד, כל אחד בשם ממשלתו, וכן אל"מ בוסבי (G. Bossavy) שהיה יו"ר ועדת שביתת הנשק הישראלית מצרית. על פי סעיף המבוא נועד ההסכם "...למנוע את האפשרות של חיכוכים בין האוכלוסיה המקומית ובין הכוחות המזויינים באזורים מסויימים של רצועת עזה-רפיח." בהתאם לכך, שטח ההפקר בצפון הרצועה במרחב שבין דיר סנייד בצפון לבין בית חאנון בדרום, שהיקפו עמד על כ־40 קמ"ר ושטח ההפקר בדרום הרצועה במרחב עבסאן, חולקו בין ישראל לבין מצרים ותוחמו בקווים ברורים ומוגדרים. בצפון הרצועה עבר לשליטת ישראל שטח בהיקף של כ־20 קמ"ר שהשתרע מנחל שִקמה דרומה עד לקו שהוגדר בהסכם, ושכלל את תחומם של הכפרים הנטושים דיר סנייד ודימרה, שבהם התגוררו פלאחים שעיבדו את אדמותיהם ושנקבע שיועברו דרומה לתחום הרצועה. בית חאנון, בית לאהיה ושטחיהם החקלאיים עברו לתחום השטח שבשליטה מצרית. בדרום הרצועה עבר לשליטה מצרית שטח שאורכו כ־8 ק"מ ושרוחבו עד כ־2 ק"מ ושכלל שטחים שעיבדו תושבי הכפר עבסאן וסביבתו. ישראל גם ויתרה על חלק מתחום הכפר ח'רבת אחזעה שעבר כולו לשליטה מצרית ובתמורה פונו מבתיהם והועברו לרצועה

87 א"מ, חצ-4372/2, הרמטכ"ל אל שר החוץ, 19 בפברואר 1950; שם, חצ-2451/3, גדעון רפאל אל המנהל הכללי, משרד החוץ, 29 במרץ 1950; ההתנגשויות עם כנופיות הערבים בנגב והמשמרות המשותפים של היהודים, חרות, 15 נובמבר 1949; ריילי מרוצה מקיום הסכמי שביתת הנשק, דבר, 26 בפברואר 1950; טובי (2003), עמ' 150; כהן (1984), עמ' 14-16.

כ־1,000 נפש מהתחום של שטח ההפקר שעבר לשליטה ישראלית. הזזתו של קו שביתת הנשק מזרחה בגזרה זו העבירה לידי המצרים שטחים ששלטו על ציר כביש ח'אן יונס-רפיח.[88]

למרות הקיפאון במגעים המדיניים, היו היחסים בין הצבאות הישראלי והמצרי טובים למדי והניבו לעיתים שיתוף פעולה במאבק בהסתננות. ראש מטה משקיפי האו"ם הגנרל ריילי ציין לאור זאת את השיפור ביחסי ישראל ומצרים שחל בשנה שלאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק, והביע תקווה שבקרוב יחודש המו"מ המדיני בין הצדדים. בנוסף להסכם פשרת השעה, השיחות בוועדת שביתת הנשק המעורבת הישראלית-מצרית הניבו הסכם לאיחוד משפחות, שבמסגרתו השיבה ישראל לתחומה 120 פליטים מרצועת עזה, מרביתם מתושבי אל־מג'דל לשעבר. סימן נוסף לרגיעה היה ביטול מצב החירום הצבאי שהוכרז במצרים ב־1948, שבעקבותיו צומצם ואורגן מחדש הכוח הצבאי המצרי ברצועה.[89]

מערכת היחסים הטובה ששררה בין קציני צה"ל לבין אלה של הצבא המצרי הניבה פגישות שנערכו ליד המשלט בדיר סנייד שמדרום ליד מרדכי ובבית קפה במגדל־גד, שלעתים נערכו ללא נוכחות משקיפי האו"ם. נדונו בהן נושאים כמניעת הסתננות וגנבות, הסגרת מסתננים לידי המצרים והשבת רכוש יהודי שנגנב מקיבוצי ספר עזה.[90] פעילות משותפת נעשתה גם על מנת לחזק את הפיקוח בשטח על קו שביתת הנשק. לאור ריבוי התקריות והתלונות ההדדיות שנדונו בישיבות ועדת שביתת הנשק, הוסכם באוקטובר

---

88 א"מ, א-4183/8, כתבי אמנה, פשרת שעה להסכם שביתת הנשק בין ישראל למצרים, נחתם ביום ה' באדר תש"י (22.2.50); שם, חצ-2451/3, Gideon Rafael to The Chairman, United Nations Conceiliation Commission for Palestine, 28 February 1950; שם, מפות של הקטעים הצפוני והדרומי של הסכם פשרת שעה; א"צ, 1-31220-31220, מפת מחנות הצבא ושדות התעופה הבריטיים ברצועת עזה, דצמבר 1947; שם, 1949-128-41, דו"חות אירועים והיערכות מהחודשים יוני-אוגוסט 1949 שריכז סגן ראשון צבי ברנשטיין, קמ"ן חטיבת גולני; הוסכם על חלוקת שטח ההפקר בין ישראל ומצרים צפונית לעזה, הבקר, 26 בפברואר 1950; הכפר דימרה לשלטון ישראל, שם, 21 במרץ 1950.

89 דברי שרת בוועדת חוץ וביטחון, 9 בנובמבר 1949, דבר דבור, כרך ב', עמ' 875; 120 ערבים יעברו לישראל משטח הכיבוש המצרי, דבר, 8 בפברואר 1950; גבריאל צפרוני, שיחות עוג'ה אל־חפיר אינן אלא מסיבה לחוג יום השנה לחוזה שביתת הנשק, הבקר, 13 בפברואר 1950; שיחות השלום עם מצרים, הצפה, 14 בפברואר 1950; י. גינזבורג, המחלוקת בין הערבים – מונעת מו"מ לשלום, הבקר, 15 בפברואר 1950; יהודה הגדרתי, "יציאת מצרים" נוסח 1950, שם, 15 בפברואר 1950; י. יעקבי, 114 ערבים חזרו מעזה לישראל, דבר, 15 בפברואר 1950; מצרים תתיר מעבר אוניות־נפט לחיפה, על המשמר, 20 בפברואר 1950.

90 א"מ, גל-17117/29, נ. סתוי, מפקח מחוזי אל ר. שלוח, משרד החוץ וי. טלמון, לשכת ראש הממשלה, פגישה עם קצין צבא מצרי, 2 בינואר 1950.

1949 לחדש את הסיורים המשותפים לצה"ל ולצבא המצרי. סיורים אלה התקיימו זמן קצר בחודשים אפריל-מאי 1949 בשטחי ההפקר בסביבות בית חאנון ועבסאן באמצעות פרשים, אך הופסקו לאחר שהצד הישראלי טען שהיו חסרי תועלת מאחר שהמצרים לא הסכימו לפעול נגד המסתננים שאותרו בהם. זמן קצר לאחר חידושם באוקטובר הסתבר שהסיורים המשותפים, עתה רכובים עלי ג'יפים, לא השיגו תוצאות טובות יותר והם שבו והופסקו. הם שבו וחודשו לאחר ההיערכות החדשה עם חתימת הסכם פשרת השעה בפברואר 1950 אך התנהלו באופן בלתי סדיר והושבתו כל אימת שהתרחשה תקרית חמורה בגבול.[91]

השנה שעברה בין החתימה על הסכמי שביתת הנשק לבין החתימה על הסכם פשרת השעה הייתה מכוננת בהיסטוריה של רצועת עזה. היא הייתה חלק מתחומה של מדינה ערבית שלא קמה ושדומה כי בעת ההיא לא היה לאף גורם: ישראלי, ערבי או בינלאומי, עניין בהקמתה. היא נותרה בשליטה צבאית של מצרים שלא רצתה בה, אך גם לא הייתה נכונה לוותר עליה ללא תמורה טריטוריאלית ישראלית רחבת היקף. המציאות המרחבית־דמוגרפית ששררה ברצועה – חבל ארץ שמספר הפליטים שהגיעו לתחומו שילש את מספר התושבים המקורי, נתפסה כבלתי מתקבלת על הדעת וקיומה נועד להיות זמני עד אשר יהיה ניתן להחזיר את הפליטים למקומם, על פי עמדתן של מדינות ערב ושל הפלסטינים; ליישבם מחדש כפי שגרסה ממשלת ישראל; או לשלב בין שני פתרונות אלה, כפי שהציעו האו"ם ומעצמות המערב. הסכם פשרת השעה שקיבע את גבולה של רצועת עזה היה הסדר צבאי־מקומי במסגרת של שביתת נשק, שנועדה להיות זמנית עד להשגת הסדר של קבע. הוא לא פתר את האנומליה בעצם קיומה של הרצועה, אך תחם בבירור את גבולה, שנותר שריר וקיים עד עצם ימינו אנו, בבחינת אין דבר קבוע יותר מן הזמני. מרבית תושבי הרצועה היו פליטים שנותרו להתגורר בצפיפות ובתנאים ירודים במחנות שנועדו להיות זמניים, סבלו ממצוקה כלכלית־חברתית והיו תלויים בסיוע מן החוץ. מציאות זו הפכה את רצועת עזה לאחד ממוקדיו המרכזיים של הסכסוך שהביא ליצירתה.

91 ברטל (2009), עמ' 228; Morris (1993), pp. 75-76; כהן (1984), עמ' 16; משמרות גבול משותפים בגבול ישראל מצרים, הבקר, 19 באוקטובר 1949; ההתנגשויות עם כנופיות הערבים בנגב והמשמרות המעורבים של היהודים, חרות, 15 נובמבר 1949.

פרק שלישי

סְפַר עזה, מרץ 1950-אוקטובר 1956

א. התפתחות המרחב הכפרי 1950-1951

בשמונה השנים שבין שלהי מלחמת העצמאות לבין מלחמת סיני הקצתה ממשלת ישראל מאות אלפי דונמים של קרקע להתיישבות יהודית, מרביתן מהרכוש שהותירו אחריהם הפליטים הפלסטינים. הנוף האנושי של המרחב הערבי לשעבר השתנה ללא הכר במהלך שנים אלה. כפריה של האוכלוסייה הפלסטינית שננטשו נהרסו ברובם ואדמותיהם חולקו מחדש בין יישובי ההתיישבות הוותיקה והחדשה, כולל במרחבי הדרום והנגב הצפוני, שהתאפיינו בהיצע גדול של קרקעות לעיבוד. כמוזכר, בנוסף לשטחים שעברו לידי יישובי האזור החכיר משרד החקלאות קרקעות בהיקף נרחב ליישובים וליזמים פרטיים מצפון הארץ וממרכזה ולבדואים תושבי האזור.[1] ב־1952 היה היקף השטח שהוחכר לעיבוד לגורמים שמחוץ למשקי הדרום והנגב כ־690,000 דונם.[2]

גם אם ספר עזה לא היה בעדיפות ראשונה להתיישבות בחודשים הראשונים שלאחר תום מלחמת העצמאות, הלך וגדל מספרם של היישובים היהודיים החדשים שהוקמו בתחומו, מהם שלא החזיקו מעמד זמן רב. קיבוץ נווה יאיר שהקימו יוצאי הלח"י ביולי 1949 התפרק פחות משנה לאחר הקמתו. באתרו התיישב ביוני 1950 גרעין של יוצאי דרום אמריקה, אנשי הנוער הציוני, ששינו את שם הקיבוץ ל'עין השלושה', על שם חבריהם

1 על כך ראו: גולן (2001).

2 אק"מ, 1-17-5-2, א. כנעני אל מזכירויות הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי, חבר הקבוצות, תנועת המושבים, ואל ר. אלוני, 30 ביוני 1950, ישיבת המחלקה להתיישבות, 31 באוגוסט 1952, ש. כנרתי אל מזכירויות הקיבוץ הארצי, המאוחד ואיחוד הקב' והקיבוצים, 9 בספטמבר 1952; אצ"מ, KKL5/21463, דין וחשבון על פעולות מפעל הנגב לשנת תשי"ג, 13 באפריל 1954, עמ' 1.

שנפלו בקרבות מלחמת העצמאות.[3] קיבוץ 'צור מעון' של הנוער הציוני כשל אף הוא ונעזב בספטמבר 1951 וחבריו עברו צפונה והצטרפו לקיבוץ מבקיעים, שעלה על הקרקע ב־1949 באתר הסמוך לכפר הנטוש ברברה שמדרום לאשקלון, וב־1952 הפך למושב שיתופי. באתר התיישב זמנית בתחילת 1952 גרעין של בני מושבים שלימים הקים את מושב 'ניר בנים', וב־1954/5 שהה במקום גרעין פלד שחבריו נמנו על מקימי קיבוץ ניר עוז, שנקודת הקבע שלו נקבעה סמוך לצור מעון.[4]

ויכוחים פנימיים בין חברי הקיבוצים על רקע אידיאולוגי או משקי הביאו את חלקם לסף קריסה. באפריל 1950 עלה על הקרקע קיבוץ כרמיה ועם קיבוץ זיקים הסמוך שהוקם כשנה קודם לכן נוצר, יחד עם יד מרדכי, גוש של קיבוצי השומר הצעיר מצפון לרצועה.[5] כשלוש שנים לאחר מכן סולקו 22 מחבריו שהואשמו בתמיכה במפלגה הקומוניסטית הישראלית. הקיבוץ נקלע למשבר אך תוגבר על ידי גרעיני התיישבות של השומר הצעיר והתפרקותו נמנעה. גם הגרעין המושבי באשקלון התפלג על רקע דומה, התמיכה שקיבל מן המוסדות המיישבים הופסקה והוא התפרק בשלהי 1949.[6] ב־1950 נוסד קיבוץ כיסופים באתר המרוחק כ־2.5 ק"מ מצפון לעין השלושה. גם בקרבו התחולל משבר דומה לזה שבכרמיה ותומכי הקומוניסטים נדרשו לעזוב את המשק, תוך פגיעה בהתפתחותו.[7]

---

3 אצ"מ, KKL5/18518, מ. כהנוביץ אל י. ויץ, 22 בדצמבר 1949, אל סגן אלוף י. ליברטובסקי, 6 בינואר 1950, אל לוי אשכול, א. הרצפלד, י. ויץ והמחלקה להתיישבות, 25 בינואר 1950, רענן ויץ אל א. הרצפלד, 27 בינואר 1950, מברק מכהנוביץ' אל י. ויץ, 12 ביוני 1950; הקיבוצים נווה יאיר ובארות יצחק נתפרקו, מעריב, 14 ביוני 1950; י. יעקובי, הוקם הישוב ה־35 בנגב, דבר, 3 בנובמבר 1950; נתן וקרמרסקי (2002), עמ' 103, 121-123; שלם (1988), עמ' 95-98.

4 א"מ, גל-64080/11, מאזן צור מעון לסוף שנת תש"י, 30 בספטמבר 1950, ש. אנתוביל, מפקח אל רושם האגודות השיתופיות, 25 במאי 1952, יעקב איסלר, מפרק אל ל. גרפונקל, רושם האגודות השיתופיות, 12 בפברואר 1957; שם, ג-5511/5, סקירה על פעולות מפעל הנגב, לחודש דצמבר 1952, ינואר 1953, עמ' 13, סקירה על פעולות מפעל הנגב לחודש מאי 1952, עמ' 12; מ. גד, צור מעון, הבקר, 15 באפריל 1954; בני מושבים יתיישבו בדרום, זמנים, 15 באוגוסט 1954; שכבת נפט נתגלתה בחלץ 24, על המשמר, 3 בדצמבר 1959.

5 יישוב חדש בשפלת הנגב, מעריב, 25 באפריל 1950.

6 22 חברי כרמיה שהוצאו מהקיבוץ פתחו בשביתת רעב, קול העם, 22 באפריל 1953; הקיבוץ הארצי על השביתה בכרמיה, דבר, 23 באפריל 1953; יהושע בר יוסף, הרעבים בחדר האוכל, מעריב, 30 באפריל 1953; יהודה הגדרתי, מגדל־גד קמה לתחייה, הבקר, 18 בנובמבר 1949.

7 אק"מ, 1-20-5-2, א. הרצפלד אל מזכירות הקיבוץ המאוחד, 7 ביוני 1953, ב.ג. אל המרכז החקלאי, לידי הח' הרצפלד, 16 ביוני 1953; אק"מ, אח"ק (ארכיון חבר הקבוצות והקיבוצים), 5-208, אלי מויאל, דורות אל מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, 15 בפברואר 1953, כפר עזה אל ועדת העלייה של האיחוד, 25 באוגוסט 1953; שם, 9-124, משק מפלסים, ביקור

בקיץ 1951 עלה ל־27 מניינם של הקיבוצים לאורך קו שביתת הנשק בגזרת רצועת עזה. הנח"ל היה למקור חשוב לכוח אדם לתגבור קיבוצים ותיקים וגרעיניו נטלו חלק בהקמתם של קיבוצים חדשים. בספר עזה הוקמה היאחזות הנח"ל הראשונה, נחלאים א', שנוסדה ביולי 1951, באתר המרוחק כ־3 ק"מ מערבית מקיבוץ סעד בואכה העיר עזה, בקרבת אתרו החרב של בארות יצחק. מקימיה היו חיילי נח"ל בודדים, רבים מהם עולים חדשים, שקובצו לפלוגה בפיקודו של קצין צעיר בשם דני מט, לימים אלוף בצה"ל, שלדבריו היה זה שקבע הלכה למעשה את אתרה של ההיאחזות עת בחר את מיקום המאהל הפלוגתי. החיילים עסקו בעבודות חקלאיות ובהקמת המשק בהנחייתם של שניים מוותיקי קיבוץ תל יוסף ובפעילות נגד חדירות מתחום הרצועה, שכללה סיורי יום ולילה ומארבים ומרדפים אחר מסתננים ומבריחים שלא פעם הסתיימו מעברו המצרי של הגבול. חיילי הפלוגה, שתחום אחריותה הביטחוני השתרע ממפלסים בצפון ועד לרֵעים בדרום, הרגו בשנתיים שקדמו לאזרוחה כ־50 מסתננים ותפסו מאות רבות של ראשי צאן ובקר.[8]

בעוד שהקמתם של קיבוצים הואצה במהלך 1949, רק מושבים מועטים הוקמו בדרומו של מישור החוף ובנגב הצפוני והמערבי. בהנהלת מפעל הנגב הניחו מלכתחילה שרק קיבוצים יצליחו להתיישב בנגב, אך נוכח המחסור בגרעיני התיישבות, תבע לוי אשכול, שבין שאר תפקידיו כיהן כראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות, ליישב עולים חדשים בכפרים חקלאיים גם באזורי ספר. בהתאם לכך, עד אמצע 1950 הוקמו בספר עזה 16 מושבים ועוד כמה במישור החוף הדרומי. בניגוד לקיבוצים, המושבים התמקמו ברובם בעומק השטח בעיקר מטעמים ביטחוניים: העולים החדשים זכו לאימון צבאי חלקי, אם בכלל, והמבנה הפיסי של המושב היה מפוזר, בניגוד לזה של הקיבוץ, ועל כן היה קשה להגן עליו הן מפני חדירת מסתננים והן בשעת חירום מלחמתית.[9]

הקמת המושבים הביאה לגידול ניכר בהיקף השטח שעיבדו יישובי הנגב הצפוני והמערבי לכ־200,000 דונם פלחה ועוד כ־1,700 דונם של מטעים ולגידול בתנובת החלב והביצים. ב־1950 הציגה מחלקת ההתיישבות של

ביום 10 בספטמבר 1951; יגב יישוב חדש ראשון לאיחוד הקיבוצים עלה על אדמתו, דבר, 24 באוגוסט 1950.

8 נח"ל התנחל בגבול מצרים, שערים, 26 ביולי 1951; שלו (1996), עמ' 33-41; רביב (2007), עמ' 9-10.

9 על המבנה הפיסי של הקיבוצים והמושבים בדרום ובנגב ראו: פימנטל (2002).

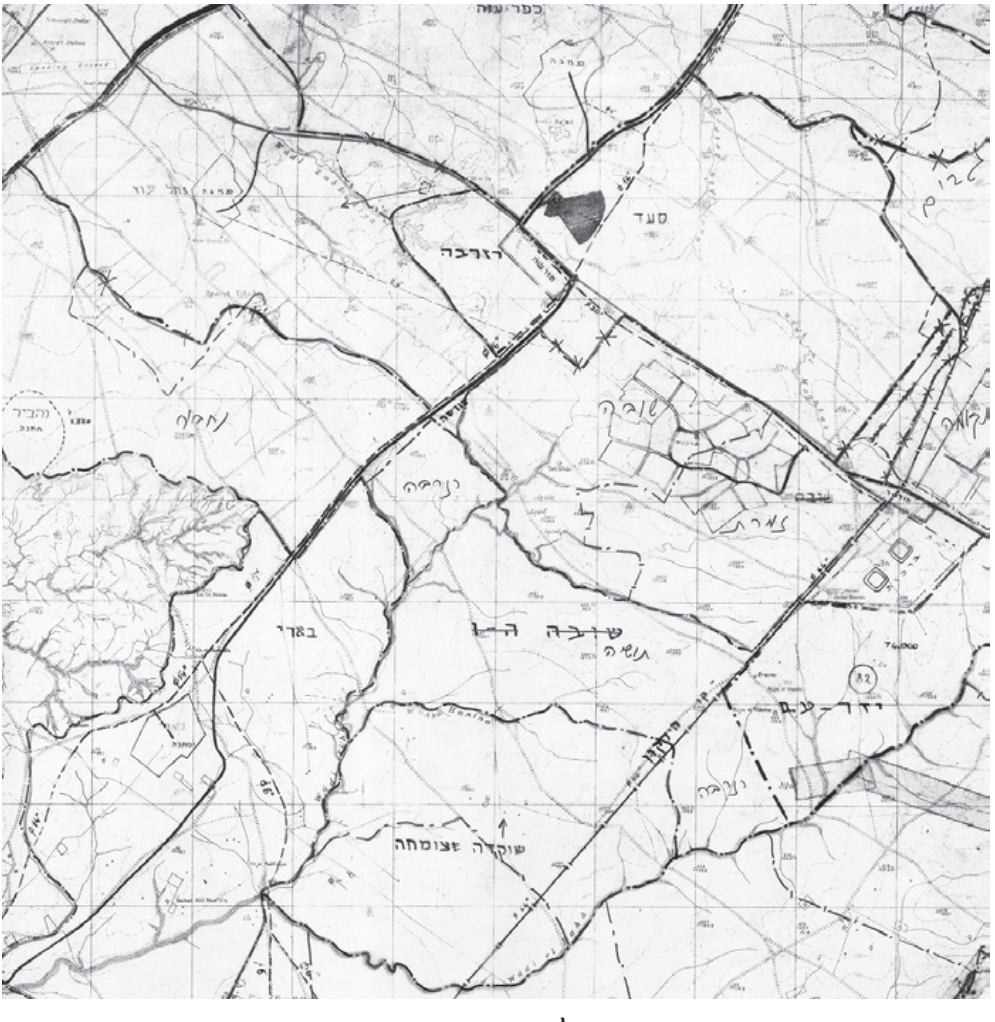

מפת תכנון חלוקת קרקע אזור סעד-בארי

הסוכנות את תוכנית 'יישובה של ארץ', תוכנית חומש להקמת עשרות יישובים חקלאיים נוספים, כולל בדרום ובנגב. זו התאפשרה הודות להרחבת מפעל המים שהיה מבוסס על הקידוחים במישור החוף הדרומי, שאפשרה פיתוח של משק חקלאי אינטנסיבי שאינו מבוסס על חקלאות בעל לבדה. ההערכה הייתה שניתן היה להפיק ממי התהום במישור החוף הדרומי עד כ־60 מיליון מ"ק מים בשנה. אך בכך לא היה די והמשך פיתוח ההתיישבות בנגב היה מותנה בהקמתו של מיזם להעברתם לנגב של מי מעיינות הירקון שספיקתם הייתה כ־240 מיליון מ"ק בשנה. ייצורם של קרוב ל־22,000 צינורות מבטון עבור מיזם זה, שנודע בשם קו ירקון-נגב, היה עיקר עיסוקו של מפעל יובל־גד שהוקם באזור התעשייה החדש הסמוך לעיירה מגדל־גד.[10]

עולים נתקלו בקשיים רבים, שנבעו מריחוקם ממרכז הארץ, מהמצב הביטחוני המעורער, מההכשרה המקצועית והאידיאולוגית הדלה שקיבלו ומהמצוקה הכלכלית שנגרמה מכך שמשקיהם לא הכניסו בתחילה די מחייתם והם נאלצו לעבוד בעבודות חוץ שונות או שנותרו מובטלים. בסתיו 1951 היה רק כ־51 אחוזים מהיקף התעסוקה של המתיישבים במשקיהם. ביתרת הזמן הם הועסקו בעבודות הקמת תשתיות מטעם סולל בונה, מקורות ומע"צ, על ידי הקק"ל וכשכירים בקיבוצים. עבודות החוץ היו מקור הכנסה חשוב לעולים ובמקרים רבים הם העדיפו אותן על חשבון פיתוח משקיהם. מושבי העולים סבלו גם מחוסר גיבוש חברתי ומחוסר אמון של המתיישבים בייעודם, מריבוי של משפחות שהוגדרו חלשות ושהגורמים הממסדיים ביקשו להרחיקן מן המושבים, מחיי תרבות דלים, ובעיקר ממצב הביטחון הרעוע שבעטיו הוטל עליהם עול שמירה כבד בעיקר בשעות הלילה, דבר שפגע ביכולתם לעבוד בשעות היום.[11]

בשנים 1950-1951 התפתחותה של המערכת היישובית הכפרית הביאה להקמתן של ארבע מועצות אזוריות בדרום ובנגב, שנועדו להחליף את

10 א"מ, ג-2179/30, מתתיהו כהנוביץ', סיכום השנה לפעולות מפעל הנגב, 15 בדצמבר 1949, עמ' 4; שם, ג-6968, מקורות, חברת מים בע"מ אל פ. ספיר, 2 באוקטובר 1952, תכנון המים לישראל בע"מ, מפעל הנגב, מגמות הפיתוח לעתיד הקרוב, 3 ביוני 1953, עמ' 2; א"צ, 1952-1559-116, עלון ידיעות של הקרן הקיימת לישראל, 20 ביוני 1951; 10 אלף דונם בנגב יושקו בצינור החדש, מעריב, 30 באוגוסט 1950; נקבע טקס הפעלת קו ירקון-נגב, דבר, 8 ביולי 1955; אפרים תלמי, הירקון יזרום לנגב, שם, 19 ביולי 1955; פורת (1995), עמ' 221-223.

11 א"מ, ג-5511/5, סקירה על פעולות מפעל הנגב לחודש ספטמבר 1951, 22 בנובמבר 1951, סקירה על פעולות מפעל הנגב לחודש נובמבר 1951, 14 בינואר 1952, סקירה על פעולות מפעל הנגב לחודש דצמבר 1951, 29 בינואר 1952; אצ"מ, KKL5/21462, ש. ויץ אל מר כהנוביץ', 17 בנובמבר 1954; הכהן (1998), עמ' 106-109.

הגוף המוניציפלי שהוקם בימי המנדט – ועד גוש יישובי העובדים בנגב שפעל במסגרת המרכז החקלאי של ההסתדרות, ובו נכללו היישובים במרחב שמבאר־טוביה ודרומה. במהלך 1949 פוצל הוועד לשניים: ועד גוש הנגב (השפלה), שהדרומי ביישוביו היה קיבוץ ברור חיל ווועד גוש הנגב שכלל את היישובים שמדרום לברור חיל. בהיעדר הכרה במעמדם הרשמי של ועדי הגושים ושל תקצוב ממשלתי מסודר, דרש המרכז החקלאי שהממשלה תכיר בהם כמועצות אזוריות ותעניק להם תקציב לאספקת שירותים מוניציפליים.[12] ואכן, בשלהי 1949 הוחל בהקמתן של מועצות אזוריות שבהדרגה החליפו את הוועדים הגושיים.[13] באוגוסט 1950 הוקמה המועצה האזורית חוף אשקלון שכללה את היישובים שמדרום ומצפון למגדל־גד והומלץ להקים מדרום לה מועצה אזורית בשם שער הנגב. מדרום לשער הנגב הוקמה בנובמבר 1950 מועצה אזורית בשם נגב צפוני, שביוני 1951 שונה שמה ל'עזתה', זו כללה את יישובי ההתיישבות הדתית שבספר עזה. באוקטובר 1951 הוקמה מועצה אזורית מדרום לעזתה בשם חבל מעון שבתחומה נכללו יישובי הנגב המערבי.[14]

מתחילת 1952 התמקדה ההתיישבות בספר עזה בעיקר בתחומה של המועצה האזורית עזתה, עת הוקמו מושבי עולים דתיים שהשתייכו לארגון מושבי הפועל המזרחי.[15] עד שלהי 1953 עלה מספר היישובים שבתחומה

12 א"מ, ג-1935/10, תזכיר מזכירות ועדי הגושים, א. לרמן אל שר הפנים י. גרינבוים, 23 ביולי 1948, י. גבירץ אל משרד הפנים, 17 בדצמבר 1948, החלטות הכינוס השביעי של ועדי הגושים והמועצות האזוריות, 6 במרץ 1949, החלטות הכינוס השמיני של המועצות האזוריות וועדי הגושים, 11 באוקטובר 1949, רשימת היישובים בוועדי הגושים והמועצות האזוריות, כנראה מה־1 בנובמבר 1949.

13 מועצה אזורית עזתה, על המשמר, 12 באוגוסט 1951; 3 מועצות אזוריות ייווסדו בנגב, שם, 16 באוגוסט 1951.

14 הכהן (1998), עמ' 83-84; א"מ, ג-5511/5, סקירה על פעולות מפעל הנגב לחודשי יוני-יולי 1950, 15 באוגוסט 1950; שם, ג-3964/14, משרדי המחוז רחובות אל אגף לשלטון עצמי, משרד הפנים ירושלים, 28 באוגוסט 1950; שם, גל-3964/4, צו המקים מועצה אזורית נגב צפוני תוספת (סעיף 1), 21 ביוני 1951; שם, גל-6322/4, משרד הדתות, שאלון ליישובים חדשים בארץ, יכיני, 17 באוקטובר 1950; שם, ג-1962/17, הזמנה לפתיחה חגיגית של מועצתנו, 21 בינואר 1951, מועצה אזורית נגב הצפוני אל משרד הפנים, 6 במרץ 1951, מועצה אזורית הנגב הצפוני, ידיעות המועצה, 9 במרץ 1951, מועצה אזורית נגב הצפוני, ידיעון המועצה מס' 2, 5 ביוני 1951; שם, ג-2012/18, מועצה אזורית חבל מעון אל משרד הפנים, 18 בנובמבר 1951; 9 מעברות חדשות, דבר, 27 ביולי 1950; אזור, אזור ועניניו, שם, 10 באוגוסט 1950; 17 עיריות בישראל, הבקר, 2 באוקטובר 1950; חבל מעון, שערים, 4 באוקטובר 1951.

15 שמות חדשים ליישובים, על המשמר, 6 במאי 1953; טקס הכנסת ספר תורה למושב זרועה שבנגב, הצפה, 24 באוגוסט 1954; שמות חדשים ליישובים, זמנים, 27 באוגוסט 1954.

משישה לאחד־עשר, שני קיבוצים (סעד ונחל עוז שעדיין נכלל בעת ההיא בתחומה של עזתה) ותשעה מושבים. בחבל מעון, שהיה המועצה הגדולה ביותר מבחינת שטחה אך המיושבת פחות מקרב המועצות האזוריות הגובלות ברצועת עזה, חודשה תנופת ההתיישבות רק ב־1954 עם הקמתו מחדש של מושב מבטחים על ידי עולים מצפון אפריקה. ב־1955 הוקם קיבוץ ניר עוז, ותוכננה הקמתם של שלושה מושבים נוספים, שהקמתם נדחתה הלכה למעשה עד לאחר מלחמת סיני. ביוני 1956 עלו על הקרקע בגזרה שמול מרחב רפיח שתי היאחזויות נח"ל, דקל וקרן אבשלום, כאשר הראשונה נועדה להיות מושב עובדים אך ננטשה בדצמבר, והשנייה הייתה קיבוץ ששמו נקבע לכרם אבשלום, ולימים היה לכרם שלום.[16]

במקביל להקמתה של מערכת ההתיישבות החקלאית הוחל בתחילת שנות החמישים בהנחת היסוד למרכזים עירוניים בנגב הצפוני והמערבי, בהתאם לתוכנית שהכין בקיץ 1949 האדריכל אליעזר ברוצקוס, שהיה מראשי אגף התכנון הממשלתי. במסגרתה הוצעה הקמתו של יישוב עירוני סמוך לאתרו של הכפר הנטוש בריר, ובהתאם לכך הוחלט בתחילת נובמבר 1950 להקים מעברה שנקראה מעברת גבים-דורות בסמוך לשני הקיבוצים הללו, ששימשה יסוד להקמת העיירה שדרות. המעברה הוקמה באפריל 1951 למרות ההתנגדות הנחרצת של משרד העבודה בשל העובדה שלא היו מספיק אפשרויות תעסוקה עבור 250 משפחות העולים החדשים שנועדו להתגורר בה ושל המועצה האזורית שער הנגב שהוטל עליה עול אספקת השירותים המוניציפליים לתושביה. תנאי החיים במעברה היו קשים נוכח המחסור בתשתיות ובשירותים חברתיים, ובנובמבר 1951 התגוררו בתחומה פחות משבעים משפחות שהועסקו בהקמת תשתיות ובעבודות מזדמנות בקיבוצים הסמוכים. למרות זאת ביקשה הסוכנות היהודית לשכן במעברה 200 משפחות נוספות והמועצה האזורית שבה והביעה את התנגדותה.[17]

16 א"מ, ג-2043/5, מ. קסטרו אל מר אדלר, 16 באוקטובר 1954, משה אבני אל מר אדלר, 28 באוגוסט 1956; שם, ג-3267/2, הדסה ברגמן אל מר הרטמן, 21 בינואר 1952; יישובים חדשים בנגב המערבי, למרחב, 16 ביוני 1955; דקל וקרן אבשלום התנחלו אתמול בנגב, על המשמר, 14 ביוני 1956; עיבוד רב, השקיה וזיבול – ואעפ"כ נותן אזור ניר יצחק יבול ירוד, למרחב, 28 ביוני 1956; הוקמו 2 יישובים חדשים בנגב, הבקר, 14 ביוני 1956; 4 יישובים חדשים יוקמו בנגב, מעריב, 23 במאי 1956; אלה שמות יישובים חדשים, הבקר, 12 ביולי 1956; דקל וכרם־אבשלום היאחזויות קבע, שערים, 25 בספטמבר 1956; כרם אבשלום מול פני האויב, הצפה, 26 בספטמבר 1956; דואר (1992), עמ' 96, 120.

17 א"מ, ג-1964/41, מועצת אזור שער הנגב, מכתב בנושא מעברת גבים-דורות, 16 במאי 1951, מ. ויס אל מועצת אזור שער הנגב, 29 במאי 1951, א. אפרת אל הסוכנות היהודית, מחלקת הקליטה, 15 בנובמבר 1951; בן גיגי (2015), עמ' 21-22.

התנגדות המועצה האזורית לספק שירותים למעברה, כמו גם תנאי החיים הקשים והמחסור בתעסוקה, הביאו את מנהל המעברה, שהיה עובד הסוכנות, לבקש ביוני 1953 למנותו לנציג התושבים במועצה האזורית, כיוון שתושביה עדיין לא היו בשלים לבחור בנציג מטעמם. משרד הפנים דחה את הבקשה בנימוק שזכות הייצוג היא לנציג נבחר של התושבים בלבד. במקביל למעברת גבים-דורות הוקמה מעברה בקרבת חוות יזרעם הסמוכה לאתרה הנוכחי של נתיבות, המועצה האזורית עזתה החלה לספק לה שירותים, אך לא הוחלט אם תשמש תשתית למרכז אזורי או למושב חקלאי. גם מושב מבטחים בגרסתו הראשונה קם בשלהי 1950 כמעברה אך מלכתחילה התייחסו אליו במפעל הנגב כאל יישוב חקלאי ובהדרכת העולים החדשים בחקלאות עסקו בני המושבים שהתגוררו בצור מעון ועסקו בהדרכה במושבי העולים בנגב בכלל.[18]

ב. מאל־מג'דל לאשקלון

בקיץ, 1949 לאחר שהוחל באכלוסה ביהודים, הייתה מגדל־גד לאחת מארבע העיירות המעורבות במדינת ישראל.[19] בתחילת 1950 היו בה כ־5,500 תושבים, כ־3,000 יהודים וכ־2,500 ערבים. הערבים שבו והשתלבו בכלכלה העירונית וניכרה התאוששות בייצור האריגים שבהם נודעה אל־מג'דל. עד מהרה השתנתה מגמה זו עם פינוי ערביי אל־מג'דל מתחומה.[20] ראשונים

18 א"מ, שם, חברת מקורות אל משרד הפנים, 21 במרץ 1951, ד. רוזן אל המועצה האזורית שער הנגב, 20 במרץ 1952, מועצת אזור שער הנגב אל משרד הפנים, 2 במאי 1952, מקורות אל משרד הפנים 11 ביוני 1952, א. אפרת אל מקורות, 17 באפריל 1952, אריה אפרת אל משרד הפנים, 7 בספטמבר 1952, דב רוזן אל התברואן הארצי למעברות והתיישבות החדשה ואל המועצה האזורית שער הנגב, שני מכתבים מה־5 בנובמבר 1952, שלמה אבוטבול אל משרד הפנים, 26 ביוני 1953 ותשובת משרד הפנים מיום 11 ביולי; שם, ג-5511/5, סקירה על פעולות מפעל הנגב לחודש דצמבר 1950, 22 בינואר 1951; שם, ג-1968/16, מועצה אזורית הנגב הצפוני, ידיעות המועצה, 9 במרץ 1951, מועצה אזורית נגב הצפוני, ידיעון המועצה מס' 2, 5 ביוני 1951; שם, ג-1964/41, מועצת אזור שער הנגב, מכתב בנושא מעברת גבים-דורות, 16 במאי 1951; שם, ג-2012/18, מועצה אזורית חבל מעון, הנגב המערבי, דו"ח כספי לשנת הכספים 1951/52 (31.3.52-1.11.51), המועצה האזורית חבל מעון, פירוט התקציב לשנת הכספים 1952-53; שם, ג-3267/2, הדסה ברגמן אל מר א. הרטמן, 6 במאי 1952; שם, גל-12373/23, מנחם ברבש אל י. פינקלשטיין, 12 במאי 1952; צבי רותם, האישה היחידה בראש רשות מקומית, דבר, 16 ביולי 1952; פורת, (1995), עמ' 217, 223.

19 האחרות היו עכו, לוד ורמלה.

20 על פרשת ערביי אל־מג'דל ראו בפירוט: כהן (2002); מוריס (1990); גולן (2006).

פונו ביוני 1950 כ־200 פליטים שמקורם בכפר קטרה שליד גדרה והם שוכנו ברמלה. מאז ועד אמצע אוקטובר 1950 הועברו מתחומה כ־2,080 תושבים לרצועת עזה, כ־90 לעבר הירדן וכ־150 לרמלה וללוד.[21] הסיבות לפינוי הערבים מן העיירה היו הן מדיניות־ביטחוניות והן כלכליות־חברתיות. ברמה המדינית־ביטחונית היה זה החשש שנוכחותם תחזק את הדרישה לוויתור ישראלי על השליטה באל־מג'דל ובסביבתה, שהיו בתחומי המדינה הערבית על פי תוכנית החלוקה. בתחום הכלכלי־חברתי, אגף התכנון קבע שבסמוך למגדל־גד תוקם עיר שמימון וביצוע הקמתה היו בידי חברת אפרידר מייסודה של הפדרציה הציונית בדרום אפריקה, ושממשלת ישראל ביקשה לייעדה ליהודים, בעיקר לעולים חדשים. זאת ועוד, הגידול במספר התושבים היהודים במגדל־גד הביא לירידה במצאי מקורות התעסוקה הזמינים והעברתם של הערבים מתחומה נועדה להוציאם משוק העבודה המקומי.[22]

הדרג הצבאי היה הדוחף העיקרי לפינוי אל־מג'דל מערבייה. יגאל אלון, ששימש עד אוקטובר 1949 כמפקד החזית ואחר כאלוף פיקוד הדרום, וכן קצינים באגף המבצעים במטכ"ל דרשו זאת מכיוון שמסתננים מרצועת עזה מצאו מחסה בתחומי העיירה. משה דיין, מחליפו של יגאל אלון, ציין שלפיקוד יש תוכנית לפינויים של הערבים מן העיירה. על פי התוכנית, את משפחות החקלאים שמנו כשליש מהם הוצע ליישב בכפר נטוש בתחומי ישראל, את פועלי תעשיית האריג שמנו אף הם כשליש, יש ליישב באחת מן הערים הערביות, למעט אלה שביקשו להתאחד עם קרוביהם ברצועת עזה, ואת היתר, שהיו בעיקר סוחרים זעירים וספקי שירותים, הוצע להעביר למקום שבו ניתן לשקמם כלכלית. יועציו של בן־גוריון, יהושע פלמון וזלמן ליף שההצעה הונחה לפתחם, דנו בה עם מנכ"ל משרד העבודה וסיכמו שהמשרד בשיתוף ברית פועלי ארץ־ישראל,[23] יעבירו את הפליטים שהוגדרו

21 א"מ, גל-17117/29, לפרשת פינוי מגדל־גד מתושביה הערביים, 22 באוקטובר 1950; א"מ, גל-17035/19, יעקב פרולוב, אלוף־משנה ראש מחלקת מבצעים אל מפקדת פיקוד הדרום ואל ממשל צבאי בשטחים המוחזקים, 5 ביוני 1950, א. חנוכי, משרד החקלאות אל היועץ לענייני ערבים, משרד ראש הממשלה, 14 ביוני 1950; ח. בן־עדי, ערביי מגדל־גד מחכים "ליום הגדול...", מעריב, 16 באפריל 1950; שבתי קפלן, מה יהיה גורל ערביי מגדל־גד? על המשמר, 22 באוגוסט 1950; דיין (1976), עמ' 96.

22 א"מ, ג-1890/3, ד. שפריר אל קרן קיימת לישראל – הלשכה הראשית ומכותבים נוספים, כולל מפות תיחום של רשות אשקלון, השטח שהוקצה לפיתוח העיר החדשה, 22 בפברואר 1950; גולן (2006), עמ' 241-249; מגדל־גד בהתפתחותה, בחירות ב־26 בפברואר, דבר, 10 בפברואר 1950.

23 ברית פועלי ארץ־ישראל הייתה גוף הסתדרותי שקם בשנות העשרים של המאה הקודמת במטרה לחזק את שיתוף הפעולה בין יהודים לבין ערבים, מאז קום המדינה שימש מסגרת

עירוניים, בעיקר פועלי ענף האריגה, ליפו, אך הדבר הותנה בהסכמתם. לגבי אלה שהוגדרו חסרי רכוש, הוחלט להעבירם אל מחוץ לתחומי ישראל תמורת תשלום שיינתן לכל משפחה.[24] הלכה למעשה הועברו רובם המכריע של ערביי אל־מג'דל אל מחוץ לתחומה של מדינת ישראל. גורמי הממסד הישראלי טענו כי מדובר היה במעבר מרצון אך גורמים אופוזיציוניים טענו שמדובר היה בגירוש בכפייה.[25]

המועברים לירדן הוסעו אל הקילומטר ה־70 בכביש בית גוברין – דהריה, גורשו בכוח אל מעבר לקו שביתת הנשק והוסעו על ידי חיילי הלגיון לחברון.[26] ההעברה לרצועת עזה נעשתה בצורה מסודרת ובתיאום עם המצרים ששיכנו את המועברים במחנה ליד בית חאנון. אך בה בעת הגישו המצרים תלונה לוועדת שביתת הנשק על שמדובר היה בגירוש ולא במעבר מרצון כפי שטען הצד הישראלי. משקיפי האו"ם תחקרו את השוהים במחנה המעבר בבית חאנון, והתרשמו שלמרות שהוחתמו על טפסים שלפיהם עזבו את ישראל מרצונם, הם אכן גורשו מבתיהם. גם על פי ידיעות שנפוצו בעיתונות הישראלית הופעלו על ערביי אל־מג'דל לחצים והושמעו באוזניהם איומים במטרה לדרבנם לעזוב את בתיהם. את גירוש ערביי אל־מג'דל כרכו המצרים עם גירוש כ־4,000 בדואים מאזור ניצנה לתחומי סיני, שהתרחש בעצם אותם הימים. מאוקטובר 1950 הייתה מגדל־גד לעיירה שאוכלוסייתה, למעט מספר משפחות, הייתה כולה יהודית והממשל הצבאי בתחומה בוטל. מרבית התושבים היו עולים חדשים, מהם כשליש מתימן, כרבע מצפון אפריקה ומטורקיה וכ־40 אחוזים מיוצאי אירופה.[27]

האחריות לאספקת שירותים עירוניים לאוכלוסייה היהודית הייתה בידי

לטיפול באוכלוסייה הערבית ופורק כאשר ב־1952 הוחלט לקבל ערבים כחברים מלאים בהסתדרות העובדים.

24 א"מ, גל-17117/29, שם; א"מ, גל-17035/19, משה דיין, אלוף המפקדה, מטה מפקדת הדרום אל הרמטכ"ל, 14 בנובמבר 1949, רפאל ורדי, רב־סרן, ראש לשכת אגף המטה הכללי אל יהושע פלמון ואל ראש הממשל הצבאי בשטחים המוחזקים, 22 בנובמבר 1949, יהושע פלמון אל אגף המטה הכללי, 27 בנובמבר 1949, סעיף 4 מהחלטות הרשות ליישוב פליטים, 31 בינואר 1950, יהושע פלמון אל ראש לשכת אגף המטה הכללי, 2 במאי 1950, מג'דל – החלטות, 8 ביוני 1950.

25 א"מ, גל-17035/19, היועץ לענייני ערבים, משרד ראש הממשלה אל מזכיר ראש הממשלה, 28 בספטמבר 1950.

26 א־דיפאע: תחת אש יריות מגורשים תושבי מגדל־גד, על המשמר, 29 באוגוסט 1950.

27 א"מ, חצ-4732/2, לשכת היועץ לעניינים מיוחדים – ש. דיבון אל לשכת שר החוץ ומכותבים נוספים, 23 באוקטובר 1950. דיבון צרף למכתבו מסמכים כולל הסיכום של פלמון, דוחות של משקיפי האו"ם ונוסח התלונות המצריות; י. ושיץ, עידוד, על המשמר, 22 באוגוסט 1950; י. נדבה, מה גרם ליציאת ערביי מגדל־גד, מעריב, 24 בספטמבר 1950.

הסוכנות היהודית, ולזו הערבית בידי המושל הצבאי. עם אכלוס היישוב ביהודים דרשו נציגי שתי הרשויות שתוקם בעיירה מועצה עירונית, שתיקח על עצמה את אספקת שירותי הניקיון, התחזוקה והחינוך, ושתורכב מנציגי התושבים, כפי שמקובל היה בכלל היישובים העירוניים במדינה.[28] ב־5 במרץ 1950, טרם הוחל בפינוי האוכלוסייה הערבית, נערכו בחירות למועצה העירונית מגדל־גד בהשתתפות התושבים היהודים בלבד. נבחרו שבעה נציגים, מהם ארבעה ממפא"י ונציג בודד לחזית הדתית, לחירות ולמפ"ם. בנוסף לחברי המועצה הנבחרים נמנו עליה נציג ממונה של האוכלוסייה הערבית ופקידים של מוסדות שפעלו בעיר – הממשל הצבאי, הסוכנות היהודית והאפוטרופוס על נכסי נפקדים. חילוקי דעות שהתעוררו בין החזית הדתית שמשרד הפנים היה בשליטתה לבין מפא"י עיכבו את אישור הרכב המועצה למשך כארבעה וחצי חודשים, ורק בשלהי יולי החלה זו לפעול, כשבראשה הועמד אפרים צור ממפא"י.[29]

תחומה המוניציפלי של אל־מג'דל הערבית נקבע על ידי השלטון המנדטורי במרץ 1945 וגבול בניין הערים שלה, התחום הנתון לשיפוטה כרשות מתכננת, נקבע באוקטובר 1947. בעקבות הקצאת שטח בן כ־35,000 דונם לרשות אשקלון, הגוף המתאם את פיתוח העיר החדשה שנועדה לקום לצדה של מגדל־גד, דרש משרד הפנים לקבוע שגבולה של מגדל־גד יחפוף את הגבול העירוני של אל־מג'דל הערבית ולא יכלול את תחום בניין הערים שלה, על מנת שהמועצה העירונית לא תוכל להתערב בפיתוח תחום רשות אשקלון. אלא שהליך זה היה בלתי חוקי ועל כן הומלץ במשרד הפנים שהוועדה המחוזית לתכנון ובנייה תבטל את תוכניות הפיתוח הקיימות לשטח בניין הערים, ובכך תפקע יכולתה של עיריית מגדל־גד להתערב בנעשה בשטח רשות אשקלון, כפי שהעירייה אכן דרשה, נוכח הקמתה של מעברה בתחומה של מגדל־גד בקיץ 1950, שבה שוכנו תושבים שנועדו לעבור למגורי קבע בשיכונים שחברת אפרידר ביקשה להקים בתחום רשות

28 א"מ, ג-1890/1, רב סרן יהושע ורבין אל משרד הפנים, האגף לשלטון מוניציפלי, 30 בדצמבר 1949, ש. ברגר אל הממשל הצבאי בנגב, תת ממשל מג'דל והסביבה, 11 בינואר 1950, ג. יוספטל אל ממשלת ישראל, משרד הפנים, 6 בפברואר 1950, ד"ר מ. קרמר אל מחלקת הקליטה, 8 בפברואר 1950; מגדל־גד בהתפתחותה, בחירות ב־26 בפברואר, דבר 10 בפברואר 1950.

29 רוב למפא"י במגדל־גד, על המשמר, 7 במרץ 1950; י. יעקבי, משרד הפנים מעכב את התפתחותה של מגדל־גד, דבר, 22 ביוני 1950; א. צור, ראש עירית מגדל־גד, מעריב, 27 ביולי 1950; יהודה הגדרתי, מעמד עירייה למגדל־גד, הבקר, 31 ביולי 1950.

אשקלון.[30] עול אספקת השירותים העירוניים לתושבי המעברה הוטל על עיריית מגדל־גד, וזו דרשה לספח לתחומה את המתחם שנועד לשיכון הקבע עבורם, שכן יהא עליה לספק שירותים לתושביהם לאחר שייבנו. הדרישה נדחתה, ופיתוח שטח רשות אשקלון נמשך מבלי שעיריית מגדל־גד הייתה מעורבת בו.[31]

לאחר שפונו אחרוני תושביה הערבים הוסרה גדר התיל שהקיפה את השכונה הערבית של מגדל־גד, שנודעה בשם 'הגטו', ובתיה יועדו לשיכון של אנשי צבא, חיילים משוחררים ועובדי ציבור. בעת ההיא עמד מספר תושביה היהודים של העיירה על כ־6,000 נפש, ורבים מהם התגוררו באוהליה של המעברה ועל המחסור בדיור התוסף מחסור במקורות תעסוקה. תושבי המעברה בחרו ועד שהונהג על ידי חברי מפ"ם שדרש לשכן תושבים מן המעברה בבתי השכונה הערבית לשעבר, לשפר את תשתית אספקת המים, את השירותים הרפואיים ואת מערכת החינוך ולספק תעסוקה לתושבי המעברה. בתגובה למה שראו כסירובה של העירייה שנשלטה על ידי מפא"י להיענות לדרישותיהם, ביקשו תושבי המעברה לערוך הפגנה אך זו פוזרה על ידי המשטרה בטענה שאורגנה על ידי מסית מן המפלגה הקומוניסטית. חוסר השקט החברתי נמשך עם הצטמצמות מקורות התעסוקה העונתיים בחקלאות בימי החורף, והעירייה שבה והאשימה מסיתים מהמפלגה הקומוניסטית בניסיונות לארגן הפגנות נגד הממסד. בעיתוני האופוזיציה מימין ומשמאל התפרסמו תלונות של תושבים על השלטון האלים של מפא"י בעיירה, על פרוטקציוניזם ואפליה על רקע מפלגתי ועל תפקודה הלקוי של העירייה.[32]

מגדל־גד שבה ועלתה על סדר היום הציבורי במדינת ישראל בראשית

30 א"מ, ג-1890/3, האפוטרופוס על נכסי נפקדים, מפת שטח רשות אשקלון, 23 בפברואר 1950, קווים ראשונים להטיות גבול עירוני במג'דל, 3 במאי 1950, צ. השמשוני, אגף לבינוי עיר וכפר אל האגף לשלטון עצמי, משרד הפנים, 11 במאי 1950, א. מירון אל צ. השמשוני, 23 במאי 1950, א. צור אל מר גוברניק, משרדי המנהל המחוזי, 8 באוקטובר 1950, ד"ר מ. קרמר אל י. גוברניק, 7 בנובמבר 1950; שם, ג-2732/7, ד. שפריר אל מנהל משרד הפנים, 22 בפברואר 1950.

31 א"מ, ג-2320/1, דוד זסלבסקי, אגף השיכון אל אגף התכנון, 9 ביוני 1950, ד. גבעון, מנהל אגף השיכון, תכנון מגדל־גד, 18 ביוני 1950, ד. זסלבסקי אל מר טנה, מחלקת הקליטה, הסוכנות היהודית לא"י, 19 ביולי 1950, י. גוריון, מנהל רשות הפיתוח, הזמנה לישיבתה הראשונה של רשות אשקלון, 4 בדצמבר 1950, מ. הרטמן ומ. שפיץ אל ד. זסלבסקי, 26 בינואר 1951; מעברה ל־500 משפחות במגדל־גד, דבר, 6 באוגוסט 1950; אשקלון רבתי עיר חדשה בדרום, חרות, 5 בפברואר 1951.

32 6 נאסרו במגדל־גד בניסיון לשדוד רכוש, מעריב, 16 באוקטובר 1950; טירור מפא"י ב'מעברה' במגדל־גד, קול העם, 25 באוקטובר 1950; לאיזו מפלגה אתה שייך?, מעריב,

קיץ 1951 על רקע הבחירות העירוניות שנועדו להתקיים ב־12 ביוני. הבחירות העירוניות הראשונות במדינת ישראל התקיימו בנובמבר 1950, אך במגדל־גד, עכו ובאר שבע, שבהן נבחרו מועצות עיר מספר חודשים קודם לכן, הבחירות נדחו ונקבעו לחודש יוני 1951, כחודש וחצי לפני מועד הבחירות לכנסת השנייה, שנקבע ל־30 ביולי. ערב הבחירות עמד מספר התושבים במגדל־גד על כ־9,000 נפש, כולל בשתי מעברות שקמו בתחומה, הוותיקה בהן, שתושביה היו עולים מתימן, רומניה, הונגריה ופולין, והחדשה שהוקמה כחודש ומחצה לפני מועד הבחירות, ושאוכלסה בעולים מעיראק ומאיראן. לקראת הבחירות שבו וטענו עיתוני האופוזיציה שמפא"י שולטת ביד ברזל במגדל־גד באמצעות עסקנים שהובאו מבחוץ, שהתושבים היו נתונים למשטר של איומים מצד עסקניה, שבידיהם הופקד הטיפול בנושאי השיכון והתעסוקה, ושהתכוונו להשתמש בכוחם על מנת להטות את תוצאות הבחירות. הבחירות במגדל־גד נתפסו כמקרה מבחן למידת הצלחתה של מפלגת השלטון לרכוש לצִדה את קולות העולים החדשים ובמערכת הפוליטית הישראלית שררה ציפייה דרוכה לקראתן.[33]

בבחירות זכתה מפא"י בניצחון מוחץ, כאשר מתוך 11 המושבים במועצת העיר זכתה מפא"י ב־8, בשני מושבים זכו אנשי הפועל המזרחי, ומפ"ם שהייתה למפלגת האופוזיציה היחידה במועצה העירונית זכתה במושב אחד. על מנת לנצל את ההצלחה בבחירות העירוניות לקראת הבחירות לכנסת יצא בן־גוריון למסע תעמולה בדרום הארץ, שבשיאו ביקר במגדל־גד והבטיח שבמקום ייבנה נמל־ים גדול. הוא זכה לקבלת פנים נלהבת אך גם נתקל בהפגנת מחאה שארגנו חברי מפ"ם והמפלגה הקומוניסטית, שטענו כי הבחירות לא היו הוגנות ותבעו חקירה. התביעה נדחתה ושלושה מתושבי מגדל־גד וותיקים מקרב תומכיה של מפ"ם פנו לבית המשפט המחוזי בתל אביב שיפסול אותן, בטענה שלא היו חשאיות כיוון שהמעטפות בקלפי היו שקופות. ואכן ב־22 ביולי פסל בית המשפט את תוצאות הבחירות על סמך אי תקינותן של המעטפות.[34] בן־גוריון נדרש לעניין ולאחר שווידא שהמעטפות שנעשה בהן שימוש במגדל־גד שימשו גם בקלפיות בזמן

31 באוקטובר 1950; א"מ, ג-1890/1, עזריאל זמוש, סגן יו"ר ועדת העירייה, מג'דל אל מנהל אגף לשלטון עצמי, משרד הפנים, 9 בינואר 1951.

33 כך בונה מפא"י את מגדל־גד, הבקר, 13 במרץ 1951; עסקנות מפלגתית פוגעת בהתפתחות מגדל־גד, שם, 25 באפריל 1951; מגדל־גד מצטיינת בקליטת עולים, חרות, 28 במאי 1951; תושבי מגדל־גד בוחרים, מעריב, 12 ביוני 1951.

34 א"מ, ג-5433/5, תיק ערעור בחירות 345/51, נדון בבית המשפט המחוזי בתל אביב, פסק הדין ניתן ב־22 ביולי 1951; תובעים חקירה בעניין בחירות מגדל־גד, מעריב, 18 ביוני

הבחירות העירוניות שנערכו ב־14 בנובמבר 1950, הוא העלה את האפשרות להשתמש בפסק הדין כבתקדים לפסילת הבחירות העירוניות בכללן, כולל בתל אביב ובירושלים, שבהן זכו יריביה של מפא"י מקרב חוגי הימין.[35] ספק אם אכן חשב ראש הממשלה שיש לפסול את הבחירות למועצות העירוניות בכלל, ויש להניח כי השתמש באיום זה כדי לרמוז ליריביו כי פסק־הדין בנושא מגדל־גד יכול להיות להם לחרב פיפיות. כך או אחרת, במגדל־גד התקיימו בחירות חוזרות ב־21 באוגוסט וגם בהן ניצחה מפא"י. התמיכה בה ירדה והיא קיבלה רק 6 מנדטים, אם כי שמרה על הרוב המוחלט במועצת העיר.[36]

כשנתיים לאחר מכן, בספטמבר 1953, מנתה העיירה, ששמה הוחלף ל'מגדל-אשקלון' כ־13,000 תושבים. עד למועד זה נבנו בעיר כ־1,300 יחידות דיור: כ־900 מהן על ידי אגף השיכון הממשלתי וכ־400 על ידי אפרידר, ומספר תושביהן עמד על כ־5,500 נפש. באל־מג'דל התגוררו כ־5,000 נפש ובצריפונים במעברות כ־2,500 נפש. בעוד שנושא השיכון התקדם בצורה משביעת רצון, המכשול העיקרי שעמד בפני המשך פיתוחה של העיירה היה חוסר בתעסוקה. בתחום העיירה הוקם רק מפעל תעשייה גדול אחד על ידי ההסתדרות, מפעל 'יובל־גד' לייצור צינורות בטון.[37] מקורות תעסוקה נוספים היו בשטחים החקלאיים שבסביבתה שחכרו גורמים מן הסקטור הפרטי, ושהעבודה בהם הייתה עונתית, וכן בבתי מלאכה ובתי עסק שונים, מהם שמוקמו במרכז הישן של אל־מג'דל ומהם שהוקמו בשטחים שהוקצו להקמת מרכז מלאכה ומרכז מסחרי חדשים. כמו כן הוקצו שטחים לטובת מעסיקים נוספים – ספקי שירותים כחברת חשמל וחברת האוטובוסים 'דרום יהודה', שבאותם ימים התאחדה עם חברות נוספות להקמתה של חברת 'אגד-א.ש.ד.'[38]

במטרה להגביר את קצב הפיתוח שבה ודרשה עיריית מגדל-אשקלון להרחיב את שטחה על חשבון תחומה של רשות אשקלון. בלחצה הוקמה

1951; הפגנות חיבה לראש הממשלה במעברות הדרום, דבר, 6 ביולי 1951; תביעה לביטול בחירות מגדל־גד, חרות, 11 ביולי 1951.

35 א"מ, שם, ד. בן־גוריון אל שר הפנים, 25 ביולי 1951, ראש הממשלה אל מזכיר הממשלה, 25 ביולי 1951, פ. רוזן שר המשפטים אל ראש הממשלה, 5 באוגוסט 1951.

36 בחירות במגדל – ב־21 באוגוסט, מעריב, 25 ביולי 1951; לאחר הבחירות במגדל־גד, על המשמר, 6 בספטמבר 1951.

37 א"מ, ג-2320/1, מנהל אגף השיכון אל שרת העבודה, א.ת. כנראה מספטמבר 1953.

38 א"מ, ג-2708/8, חברת אשד אל רשות הפיתוח, 6 בדצמבר 1951, המחלקה הטכנית, רשות הפיתוח אל אגף התכנון, 7 בינואר 1952, ירוחם מלמן אל מר צ'צ'יק, 18 בפברואר 1952.

במאי 1952 ועדת חקירה לבחינת הנושא, שבראשה עמד הממונה על מחוז הדרום ועל חבריה נמנו אליעזר מילרוד ממפא"י, שהחליף את אפרים צור בתפקיד ראש העירייה, נציג של אגף התכנון ונציג של משרד העבודה.[39] חברת אפרידר לא שותפה בדיוני הוועדה אך בלחץ הפדרציה הציונית של דרום אפריקה הוקמה בשטח רשות אשקלון מועצה מקומית זמנית למשך שנתיים. המועצה המקומית שנקראה 'אשקלון' מנתה עשרה חברים ממונים, חמישה מחברת אפרידר, שלושה ממועצת עיריית מגדל-אשקלון ושני נציגים של הממשלה. בראשה הועמד יחזקאל זונאבנד שהיה מנהלה של אפרידר. מגדל-אשקלון פוצתה בהרחבת שטח שיפוטה בכ־2,000 דונם על חשבונה של רשות אשקלון, שכללו את השיכון הדרומי ואת המעברות שלהם היא סיפקה שירותים עירוניים.[40]

בקיץ 1954 התגוררו במגדל-אשקלון כ־14,000 נפש ושטחה עמד על כ־5,000 דונם. שטחה של המועצה המקומית אשקלון עמד על כ־32,000 דונם ונכללו בו אזור התעשייה ושטחים חקלאיים שחכרו חברת חק"ל ומעבדים נוספים שסיפקו תעסוקה לרבים מתושבי מגדל-אשקלון, ושאת המיסים המוטלים עליהם שילמו למועצה המקומית אשקלון. בתחומה של מגדל-אשקלון היו עיקר המעברות והשיכונים שלהם סיפקה העירייה את השירותים המוניציפליים. אזור המגורים שהיה בתחומה של המועצה המקומית אשקלון הייתה שכונת אפרידר, תושביה היו החזקים והמבוססים בקרב תושבי האזור, בהם יוצאי מדינות אנגלו־סכסיות ואחרים שידם הייתה משגת לקנות בתים שנחשבו מרווחים במושגי אותם הימים. הבידול המרחבי של אשקלון היה איפוא גם בידול חברתי־מעמדי ואף עדתי.[41]

שכונת אפרידר הייתה יוצאת דופן בנוף העירוני המתפתח של מדינת ישראל. היא תוכננה ונבנתה בסמוך לחוף הים במתכונת של עיר גנים, ובתיה

39 א"מ, ג-1890/3, צו להקמת ועדת חקירה בנושא הרחבת שטח העירייה מגדל-אשקלון, ניתן על ידי שר הפנים משה שפירא, 5 במאי 1952, י. גוברניק אל מנהל האגף לשלטון עצמי, משרד הפנים, 9 במאי 1952.

40 א"מ, שם, ועדת חקירה להרחבת אזור השיפוט של עיריית מגדל-אשקלון, דו"ח, 16 בנובמבר 1952, א. מילרוד אל שר הפנים, 20 בנובמבר 1952; שם, ג-2761/5, פרטי־כל הישיבה ה־18/1 של הוועדה המקומית לבנייה ולתכנון ערים, לאזור הגלילי, מחוז עזה, 14 באוקטובר 1952; שם, ג-5431/13, זכרון דברים מישיבת ועדת חקירה להרחבת האזור העירוני של מגדל-אשקלון, 7 בנובמבר 1952, זכרון דברים להסכם בין עיריית מגדל-אשקלון לבין חברת אפרידר, 11 בדצמבר 1952.

41 א"מ, ג-5431/13, קובץ תקנות מס' 338 מיום 19 בפברואר 1953, הכרזה על הרחבתו של תחום עירית מגדל-אשקלון וצו המקים מועצה מקומית אשקלון, מפלגת פועלי ארץ־ישראל, סניף מגדל-אשקלון, פרוטוקול מישיבה מורחבת של ועדת הסניף, 12 ביולי 1954.

היו ברובם חד־קומתיים. במאי 1954 התגוררו בתחומה כ־2,000 תושבים ונחנך בה מרכז מסחרי מוקף גינות ועצי נוי שכלל חנויות, בית־עם, משרדים למועצה, ומגדל שעון שהזכיר מראה של עיר באיטליה, ולאורך שפת הים הסמוכה הוחל בפיתוח של ענף התיירות. בעיריית מגדל-אשקלון חששו שחברת אפרידר מבקשת להפוך את ההפרדה בין מגדל-אשקלון לאשקלון לקבועה. ואכן בסתיו 1954 נודע שבכוונת משרד הפנים להאריך את קיומה של המועצה המקומית אשקלון בשנתיים נוספות. מילרוד, שהיה חבר מושב כפר ביל"ו לפני שהגיע למגדל-אשקלון, פנה בנדון אל צבי יהודה, מראשי תנועת המושבים, וזה פנה במכתב אישי אל משה שרת בבקשה למנוע הקמת עיר של אריסטוקרטים המופרדת מהעיר של העולים ממדרגה שנייה, נוכח הנזק שהדבר יגרום למפא"י ערב הבחירות לכנסת ולמועצות העירוניות, שנועדו להתקיים ביולי 1955.[42]

הנהלת אפרידר ונציגי יהדות דרום אפריקה טענו שהממשלה אינה משקיעה די בפיתוח מפעלי תעשייה ובבנייה של שיכונים עבור תושבים שעדיין התגוררו בבתיה הרעועים של אל־מג'דל. הם הציעו לרכז את פעולות הפיתוח כולן תחת פיקוחם ובהנהלתם ועד להשלמתן להשאיר את המועצה המקומית אשקלון על כנה. בנובמבר 1954 הוציא משרד הפנים צו להארכת תוקף כהונתה של המועצה המקומית אשקלון בשנתיים נוספות. מחאה ציבורית משותפת שארגנו פעילים של מפא"י ושל מפ"ם במגדל-אשקלון והלחצים שהפעילו חבריו להנהגת מפא"י הביאו את שרת להחליט להעביר את הנושא לדיון בוועדת השרים לענייני פנים, וזו החליטה בישיבתה בשלהי דצמבר שיש למזג את שתי הרשויות המקומיות, והטילה על שר הפנים להרכיב מועצה עירונית משותפת למגדל-אשקלון ולאשקלון.[43] ועדה שהוקמה לצורך זה הגישה את מסקנותיה בראשית יוני 1955 והמליצה על איחוד הרשויות לעיר אחת ושמה אשקלון. תהליך האיחוד הושלם במהלך

42 א"מ, שם, צבי יהודה אל ראש הממשלה משה שרת, 20 ביולי 1954; דוד ישי, אשכלון (כך – א.ג.) החדשה – הישג נוסף ליוזמה חופשית, חרות, 21 באוגוסט 1953; גדעון נאור, אשקלון מקימה "בנותיה", זמנים, 19 במאי 1954; פ. יורמן, התכנון הדרום־אפריקני פולש לישראל, דבר, 18 ביוני 1954.

43 א"מ, ג-1890/3, י. אב־רזי אל המנהל הכללי, 7 ביולי 1954, יעקב ברדיצ'בסקי אל המנהל הכללי של משרד הפנים, 21 בנובמבר 1954; שם, ג-5431/13, ריאיון עם שר הפנים עם נציגי אפרידר, יהדות דרום אפריקה ומר זונאבנד ביום 29 ביוני 1954, מילרוד אל ראש הממשלה, מברק, 15 בנובמבר 1949, מברק מציבור הפועלים במגדל אשקלון אל ראש הממשלה משה שרת, 22 בנובמבר 1954, החלטת ועדת הפנים והשירותים של הממשלה, 28 בדצמבר 1954.

חודש אוגוסט 1955 ובספטמבר מונתה מועצת עירייה זמנית. מקרב 15 חבריה היו חמישה ממפא"י, ארבעה מהנהלת אפרידר, שלושה מהפועל המזרחי, ונציג בודד למפ"ם, לחירות ולאחדות העבודה. לתפקיד ראש העירייה מונה יחזקאל זונאבנד. אליעזר מילרוד שהוביל את המאבק לאיחוד הרשויות שילם את מחיר ניצחונו. מחשש שיעמוד בדרכה של אפרידר שנועדה להמשיך ולממן את פעולות הפיתוח בעיר הוא אולץ לפרוש מן החיים הפוליטיים.[44]

מותו הפתאומי של יחזקאל זונאבנד ב־5 בינואר 1956 חולל מהומה סביב שאלת יורשו בתפקיד. לאחר שלושה חודשים של דיונים נקבע הרכבה החדש של מועצת העייריה, ואריה תגר, שהיה גם חבר הנהלת אפרידר וגם איש מפא"י, מונה לעמוד בראשה. המועצה החדשה עמדה בפני אותן בעיות שליוו את אשקלון מאז תחילת שנות החמישים: למרות הבנייה הנרחבת של שיכונים, תושבים רבים נותרו עדיין להתגורר בבתים הערביים לשעבר של אל־מג'דל, ועם התגברות העלייה מצפון אפריקה הוקמה בעיר מעברה שלישית. מקורות התעסוקה נותרו מוגבלים ורבים עדיין הועסקו בענף החקלאות. אמנם הוחל בהקמתו של בית ספר תיכון עירוני ותוכנן להקים בית חולים, אך התפתחותה של אשקלון, שמספר תושביה עמד באביב 1956 על כ־16,000 נפש, הייתה רחוקה מחזונם של ראשי הפדרציה הציונית בדרום אפריקה. בתזכיר שהגישו לבן־גוריון בשלהי אוגוסט 1956 הם הביעו חוסר שביעות רצון מקצב הפיתוח של אשקלון, והציעו להותיר את אפרידר כחברה שתעסוק בתכנון ופיתוח השטחים שעדיין לא פותחו בסביבת אשקלון, מבלי שתהיה מעורבת בפוליטיקה המקומית.[45]

גם אם דרכה בפיתוח עירוני לא הייתה סוגה בשושנים, ערב פרוץ מלחמת

---

44 א"מ, ג-1890/3, דב רוזן אל הממונה על מחוז הדרום, 16 בפברואר 1955, ישראל רוקח אל יו"ר הכנסת, 3 ביוני 1955, צו בדבר ביטול המועצה המקומית אשקלון, הכרזה על ביטול עירית מגדל-אשקלון, הכרזה על היותם של תושבי אשקלון לעירייה, כולם מה־24 באוגוסט 1955; אוחדו אשקלון ומגדל אשקלון, דבר, 7 בספטמבר 1955; פגישת היכרות במועצת עיריית אשקלון, זמנים, 25 בספטמבר 1955.

45 א"מ, ג-5431/13, New town of Ashkelon: Memorandum submitted by Mr. Norman Hanson to the Prime Minister of Israel, Mr. Ben Gurion, 28 August 1956; גל פיטורים ביובל־גד, חרות, 3 בינואר 1956; המועצה הממונה במגדל אשקלון מונעת פעולה למען העיר, למרחב, 4 בינואר 1956; משרד הבריאות לעזרת הספר, דבר, 20 בינואר 1956; אריה תגר, ראש עיריית אשקלון, חרות, 12 באפריל 1956; בית ספר תיכוני ייפתח באשקלון, שם, 19 באפריל 1956; י. יעקבי, אשקלון עיר עבודה, דבר, 18 ביוני 1956; היישובים ותושביהם, שערים, 11 ביולי 1956; הבציר באשקלון יחל בשבוע הבא, על המשמר, 11 ביולי 1956; עדיפות בתיעוש באזור הפיתוח באשקלון, הבקר, 1 באוקטובר 1956.

סיני הייתה אשקלון למרכז עירוני שבו היו ממוקמים סניפים אזוריים של משרדי ממשלה ושל הסוכנות היהודית, והוא שירת את המושבים והקיבוצים בסביבתה, שהוקמו ברובם המכריע לאחר מלחמת העצמאות ועמדו עדיין בתהליכי ביסוס. בתחומה הלכו והתפתחו ענפי התעשייה, המלאכה, המסחר, השירותים והתיירות, גם אם לא במידה שסיפקה תעסוקה לכל תושביה.

ג. ראשיתן של עיירות העולים נתיבות ושדרות

בתחילת מאי 1950 התקיימה ישיבה בנושא הקמת מרכז עבור המועצה האזורית עזתה בהשתתפות נציגי אגף השיכון, אגף התכנון הממשלתי וצה"ל, ובו הציע נציג אגף התכנון שחלקת קרקע מאדמות הכפר הערבי מוחרקה תוקצה למטרת פיתוח עירוני. באפריל 1951 נקבע שבאתר מוחרקה ייבנו 1,000 יחידות מתוך כ־12,400 שתוכננו לקום באזור הדרום, המרחב שבין באר־טוביה לבין אילת. אלא שהעדיפות ניתנה לבנייה בבאר שבע ובמגדל־גד, ומוחרקה נותרה בסדר עדיפות נמוך. ביוני 1951 שורטטה מפת תכנון של העיירה מוחרקה ונקבע שטח ההשפעה שלה, התחום שעבורו היא נועדה לשמש מרכז עירוני, השתרע על כ־2,100 קמ"ר, וכלל בעיקר את תחומה של מועצה האזורית עזתה.[46]

בעוד שמעברת גבים-דורות הוקמה למורת רוחם של ראשי המועצה האזורית שער הנגב, במועצה האזורית עזתה ראו בחיוב הקמה של מעברה שנועדה להיות תשתית למרכז אזורי, שתחזק את מעמדה של מפלגת הפועל המזרחי ושל הציבור הדתי בכלל באזור הנגב הצפוני. המעברה שהוקמה באביב 1951 לא החזיקה מעמד זמן רב. כחודש לאחר הקמתה התגוררו באוהלים שבתחומה קרוב ל־100 משפחות מעולי כורדיסטן שמנו כ־450 נפש. למעט עבודות עונתיות בשדות ובמטעים ביישובי האזור או בעבודות יזומות, לא היו מקורות תעסוקה זמינים עבור תושביה. מרבית היישובים במועצה האזורית עזתה היו מושבי העולים שעדיין לא התבססו, הם סבלו מחוסר בתעסוקה ולא היו יכולים לסייע לתושבי המעברה. למרות רצונה

46 א"מ, ג-2732/7, דוח מישיבה על עניין העיירות: פאלוג'ה, מוחרקה, אימרה, שהתקיימה ב־4 במאי 1950, צ. השמשוני אל אג"מ מת"כ – מטכ"ל, אג"ם מבצעים (התיישבות) ואגף השיכון, משרד העבודה, 24 במאי 1950; שם, ג-2760/28, אגף השיכון אל מר לוינסון, אגף התכנון, דו"ח על מצב העבודות בתכנון שיכוני העולים ליום 1 באפריל 1951; שם, ג-2743/6, מוחרקה, אזור ההשפעה, מפה בקנ"מ 1:100,000, 15 ביוני 1951.

הטוב של המועצה האזורית עזתה פורקה מעברת מוחרקה בתחילת 1952.[47] התוכנית להקים עיירה באתר מוחרקה שבה והוזכרה בדיון שהתקיים בוועדה המקומית לבנייה ולתכנון ערים לאזור הגלילי מחוז עזה, שהתכנסה בקיץ 1952 ברחובות.[48] מדיון זה ומאחרים עולה שהמערכת התכנונית הישראלית התייחסה לספר עזה כמחולק לשני מרחבים נפרדים – הדרומי שעבורו נועדה העיירה מוחרקה לשמש מרכז עירוני, והצפוני שמגדל-אשקלון הלכה והתפתחה כמרכזו העירוני.[49] במחצית הראשונה של שנות החמישים ספר עזה לא נתפס על ידי מערכת התכנון הישראלית כישות מרחבית אזרחית אלא בעיקר כבעיה ביטחונית־צבאית, ותכנון המערכת האזרחית שבתחומו נעשה במנותק ממנה.

בעבור שנתיים ומחצה מהקמתה של מעברת גבים-דורות ועם דעוך הסערה סביב פרשת אספקת השירותים לתושביה, דומה כי רשויות התכנון והפיתוח לא מיהרו ליזום את כינונה כיישוב של קבע. באוקטובר 1953 מנתה אוכלוסייתה כחמש מאות נפש שהתגוררו בצריפונים. המועצה האזורית שער הנגב סיפקה שירותים מוניציפליים כסדרם אך דרשה שתושביה ייקחו על עצמם את עול ניהולה, יבחרו ועד מקומי ויישאו בעול המיסים וביתר החובות המוטלות על אזרחי המדינה. בעיות תעסוקה לא היו בעת ההיא, והמועצה האזורית ביקשה לשלוח 100 משפחות נוספות למעברה נוכח הביקוש לידיים עובדות ביישובי האזור. רשויות המדינה לא ראו בעדיפות עליונה הקמת שיכון של קבע נוכח העובדה שתושבי המעברה התגוררו בצריפונים, ולא בבדונים או בפחונים, ומצבם נחשב טוב יותר מזה של תושבי מרבית המעברות. הקמת שיכון קבע בגבים-דורות נדחתה לפחות ל־1955 ונקבע שעדיף שיהיה במתכונת של משקי עזר, ושלא ימוקם באתר המעברה אלא באתר שהתאים לפיתוח חקלאי. על מנת לפצות את המועצה האזורית, שנאלצה להמשיך ולשאת בעול אספקת השירותים למעברה, אישר

47 א"מ, ג-1962/17, רוזנמן אברהם אל משרד הפנים, 1 בינואר 1951, ידיעות המועצה, עזתה, פברואר-מרץ 1952; שם, ג-1968/16, מועצה אזורית הנגב הצפוני, ידיעות המועצה, 9 במרץ 1951, מועצה אזורית עזתה, דין וחשבון מפעולות המועצה לחודשים ספטמבר/אוקטובר 1952, ידיעות המועצה מס' 2, 5 ביוני 1951; שם, גל-12373/2, הצעה לתוואי כביש מוחרקה, 19 בדצמבר 1951.

48 א"מ, ג-2761/5, פרטי־כל הישיבה ה־18 של הוועדה המקומית לבנייה ולתכנון ערים לאזור הגלילי, מחוז עזה, 28 באוגוסט 1952.

49 א"מ, גל-4016/7, א. ברוצקוס אל הממונה על מחוז הדרום, 21 בינואר 1955.

אגף התכנון להתחיל בהקמת מרכז תפעולי בקרבתה, ובו ימוקמו המפעלים האזוריים של קיבוציה.[50]

מרבית תושבי המעברה נמנו על יוצאי פרס וכורדיסטן ומיעוטם מיוצאי טריפוליטניה שבלוב. בקיץ 1954 הוחל בתכנון שיכון קבע עבורם, ודומה היה כי מצבם היה עדיין טוב יחסית למרבית תושבי המעברות, הן מבחינת המגורים והן מבחינת התעסוקה. חברת מקורות העסיקה כ־50 מהם בהנחת צינורות במסגרת הרחבת מפעל המים באזור. אחרים הועסקו בשתי חוות חקלאיות שהוקמו בסמוך ובעבודות שונות בחקלאות ובמפעלים בקיבוצים דורות, ניר עם, גבים, רוחמה, מפלסים ואחרים. משרד העבודה תמך בתוספת של 100 משפחות למעברה אך עובדיו ציינו שבעוד שבקיץ ישנה דרישה גדולה לידיים עובדות, היה צורך לדאוג לתעסוקה גם בחודשי החורף. עוד ציינו שבראייה עדתית יש להתאים את המשפחות שיתווספו לאוכלוסייה הקיימת על מנת למנוע בעיות חברתיות, ולהקפיד שראשיהן יהיו בגיל העבודה.[51]

תכנון שיכון הקבע נעשה במקביל להקמתו של המרכז התפעולי של המועצה האזורית והוקצה עבורו כ־1,350 דונם, שעליהם נועדו לקום 150-200 יחידות דיור. הוא נועד היה להיות יישוב כפרי למחצה עם ועד מקומי שיהיה חלק מן המועצה האזורית, ופרנסת תושביו תהיה על עבודה ביישובים החקלאיים הסמוכים, עד אשר ייבנה המרכז התפעולי. במאי 1955 קבעה ועדת השֵמות הממשלתית את שם היישוב כ'שדרות', על שם שדרות העצים שנטעה הקק"ל באותם הימים לאורך דרכי הנגב (על כך להלן). עם גבור גל העלייה מצפון אפריקה הוחלט ביולי 1955 להכפיל את מספר יחידות הדיור שנבנו בשדרות וכן לבנות בית ספר, גן ילדים, בית תרבות, מקווה, בית כנסת ומבנה עבור לשכות הסעד והעבודה, שני מוסדות שנחשבו חיוניים לטיפול באוכלוסיית העולים החדשים.[52] בנובמבר התגוררו

50 א"מ, ג-3964/14, י. גרינבוים, מזכיר מועצת אזור שער הנגב אל המחלקה למועצות אזוריות, משרד הפנים, 13 באוקטובר 1953, דב רוזן אל מנהל אגף השיכון, 26 באוקטובר 1953, ד. טנה אל המחלקה למועצות אזוריות, 26 בנובמבר 1953, י. מטריקין אל ע. קרין, 16 בפברואר 1954.

51 א"מ, גל-61353/24, א. עופר אל מנהל מחלקת התעסוקה, משרד העבודה, 20 ביוני 1954.

52 א"מ, ג-2330/28, א. גרינברג אל מנהל הלשכה המחוזית באר שבע, 29 ביוני 1954, י. תמיר אל י. וינר ואחרים, 24 בינואר 1955, י. תמיר אל בן ציון אשל, 31 בינואר 1955, פרטי כל על קבלת מבנה עץ בשיכון גבים-דורות מיום 21 בפברואר 1955, בן ציון אשל אל משרד העבודה, אגף השיכון, 22 במאי 1955, ש. גרעיני אל משה שקד, 28 ביולי 1955; שם, ג-2330/29, א. גרינברג אל אחוד מודדים מוסמכים בארץ־ישראל, 12 ביוני 1954, י. תמיר אל הוועדה המתמדת לענייני מקרקעין, 5 בספטמבר 1954.

בבתי הקבע כ־100 משפחות ועם העלייה במספר התושבים הוקמה בדצמבר מועצת פועלים עבור תושבי המועצה האזורית.[53]

במרץ 1956 התגוררו בשדרות 310 משפחות, ולהערכתו של גדעון נאור, חבר קיבוץ גבים הסמוך וראש המועצה האזורית שער הנגב, מספר המשפחות המשתכנות בשדרות עד לשלהי השנה אמור היה אמור להגיע לכ־590.[54] על כן שב וביקש למנות ועד מקומי בשדרות ולהסיר את עול ניהולה מכתפיה של המועצה האזורית. לתפקיד ראש הוועד המליץ למנות שכיר מבחוץ מפני "...שמקרב העולים אין בן אדם שיוכל לשמש כראש הועד". עוד טען כי הפרדה מוניציפלית בין שדרות לבין שער הנגב תהא "... הדרך היחידה לחנך את העולים בהדרגה לשלטון עצמי ולאזרחות...", ועל כן היה צריך לבצעה בטווח הזמן המיידי.[55] באותם ימים עדיין הועסקו רבים מתושבי שדרות בקיבוצי המועצה האזורית. אלה שמקרוב באו הועסקו ברובם בעבודות יזומות, כולל בנטיעה של השדרות שעל שמם נקראה העיירה. בקיץ 1956 נוסדה חברה כלכלית לפיתוח שער הנגב, שבין היתר נועדה לפתח את האזור התפעולי הסמוך לה, והמפעל הראשון שפעל בתחומו היה מכון לייבוש אספסת. במקביל, ביקשה המועצה האזורית סיוע ממשלתי להקמת מפעלים לעיבוד עופות ולייצור קרח, לדברי גדעון נאור היו אלה מפעלים חיוניים להרחבת מקורות התעסוקה עבור קליטת העולים בשדרות.[56]

על סף מלחמת סיני מנתה שדרות כ־3,500 נפשות, אך גידול האוכלוסין לא תאם את קצב הפיתוח. למרות שאושר למועצה האזורית להקים משחטת עופות עדיין לא הוחל בבנייתה הלכה למעשה. שיעור האבטלה בקרב התושבים עלה ונע בין 15 ל־20 אחוזים, העיירה טרם חוברה לרשת החשמל וחלק מן התושבים עדיין התגורר בצריפים ובפחונים. עד מהרה התעוררה תסיסה בקרב העולים החדשים שלוותה לעתים בפרצי אלימות, שכוונה בעיקר נגד נציגי משרדי הממשלה, הסוכנות היהודית וההסתדרות.

---

53 שדרות ואופקים מתפתחות, דבר, 24 בנובמבר 1955; מועצת פועלים בשער הנגב, שם, 20 בדצמבר 1955.

54 א"מ, ג-2330/28, גדעון נאור, הערות לתקציב המוניציפלי של שדרות לשנת 1956/57, 15 במרץ 1956.

55 א"מ, שם, ג. נאור אל י. קניגסברג, מ. ברבש ומ. אדלר, 20 בפברואר 1956.

56 א"מ, גל-61353/24, ג. נאור אל מר עילם, 21 במרץ 1956, סיכומי ישיבה מיום 30 ביולי 1956 במועצה האזורית שער הנגב, 31 ביולי 1956, ג. נאור אל קרן התעסוקה, הוועד הפועל של ההסתדרות, 14 באוגוסט 1956, ג. נאור אל מ. ברבש וד. קובו, 20 באוגוסט 1956; יהושע צפריר, שער הנגב – מכון לייבוש אספסת, למרחב, 16 במרץ 1956; חברה כלכלית לפיתוח שער הנגב, חרות, 26 ביולי 1956.

הניכור החברתי ששרר מאז הקמת המעברה בין העולים החדשים, שמרביתם היו יוצאי ארצות המזרח לבין תושבי הקיבוצים, מהם ותיקים ומהם עולים מארצות המערב ומאמריקה הלטינית, נותר שריר וקיים והקשה אף הוא על קליטתם והשתלבותם של העולים.[57]

זמן קצר לאחר שהוחלט להקים את שדרות הוחל בהקמתו של יישוב עירוני בתחום המועצה האזורית עזתה, שנועד לשמש מרכז ליישובי המועצות האזוריות שער הנגב, עזתה, חבל מעון, בני שמעון ומרחבים. לאחר דיונים שהתנהלו מאז דצמבר 1954, הוחלט בשלהי אפריל או בתחילת מאי 1955 להגדיל את השטח שהוקצה עבורו ב־1951. בספטמבר 1955 נערכה תוכנית כוללת לפיתוח הנגב הצפוני והמערבי, ובה צוין שהעיירה עזתה העתידה לקום תשמש מרכז עירוני גדול בעוד ששדרות הוגדרה מרכז אזורי קטן. בהקמתה של עזתה הוחל בראשית 1956, ובמאי נכנסו לבתיהן ארבעים המשפחות הראשונות מקרב עולי צפון אפריקה. לאחר כחודש כבר היו במקום למעלה ממאה משפחות ומספרן נועד לגדול ל־300 עד לסופה של השנה. מקורות התעסוקה במקום היו עבודות הבנייה של היישוב וכן בענף החקלאות ביישובי הסביבה. בנוסף, נועדו לקום בעזתה מרפאה אזורית, מוסך לטרקטורים ובתי מלאכה שונים.[58] למרות היחס החיובי בעיקרו של המועצה האזורית עזתה, ליוו את הקמתה של העיירה בעיות בתחום התעסוקה כמו גם בנושאים אחרים. מקורות התעסוקה היו בעיקר בענף החקלאות אך עבודות בקטיף הכותנה ובתלישת הבוטנים שנועדו להעסיק למעלה מ־2,000 פועלים היו זמינות במשך החודשים ספטמבר, אוקטובר ונובמבר בלבד. למרות זאת ביקשו נציגי הממסד לשדר אופטימיות שבאה לידי ביטוי בתדריך לעיתונאים שניתן בסיור שערך מנהל משרד העבודה במחוז הנגב,

57 א"מ, ג-2344/4, ג. בסין אל מ. בר אילן, 21 באוקטובר 1956; בן גיגי (2015), עמ' 23-24; חוסלה התקרית סביב רכז הקליטה בעיירה שדרות, למרחב, 10 ביולי 1956; דן זקס, גוברת התבססות המרכזים האזוריים בנגב הצפוני, על המשמר, 14 באוקטובר 1956; גדעון נאור, שדרות – עיירת עולים בנגב, שם, 22 במרץ 1957.

58 א"מ, ג-2761/5, פרטי־כל הישיבה ה־18 של הוועדה המקומית לבנייה ולתכנון ערים לאזור הגלילי, מחוז עזה, 28 באוגוסט 1952; שם, גל-2743/6, איתור עיירה-מוחרקה, אגף התכנון, מפה בקנ"מ 1:20,000, 20 בדצמבר 1954, עזתה – אזור השפעה, מפה בקנ"מ 1:100,000, 23 ביוני, 1955, אגף התכנון, הצעת פיתוח לאזור הנגב הצפוני מערבי, מפה בקנ"מ 1:100,000, 7 בספטמבר 1955, צ. השמשוני, עזתה, תוכנית מפורטת של יחידה א, מפה בקנ"מ 1:2,500, 27 באוקטובר 1955; שם, ש-71/16, פרטי־כל מישיבת המועצה שהתקיימה בקב' סעד ביום 6 במאי 1955; שם, ג-2020/39, פרטי־כל ישיבת המועצה שהתקיימה בקב' סעד, 1 ביוני 1956; הוחל בהקמת עזתה, דבר, 4 באפריל 1956; 60 המשפחות הראשונות יעלו היום לעזתה, חרות, 2 במאי 1956.

ובו הצהיר שהוחל בהקמת מפעלי תעשייה בעיירות החדשות בדרום בתחומי הטקסטיל, היהלומים ועיבוד המזון, וכן בהקמת מתקנים ובתי מלאכה לייצור ולתחזוקת הכלים המכניים המשמשים את היישובים החקלאיים.[59]

אך המציאות בעיירות שזה אך הוקמו הייתה שונה. בתזכיר ששלחו לשר הפנים ראשי המועצות האזוריות שבתחומן הוקמו העיירות החדשות, וביניהם אלה מעזתה ומשער הנגב, נאמר שהבעיות הכלכליות והחברתיות שאפיינו אותן מקורן בהקמתן בניגוד לתכנון הראשוני שגרס הקמת מרכזים אזוריים בהיקף צנוע, ובהם מפעלים כלכליים ותרבותיים ולצִדם שיכון בהיקף קטן למועסקים במרכזים אלה. וכך, "עם גל העליה מצפון אפריקה תוכננו ללא תאום אתנו, עירות למאות משפחות וללא בדיקה מוקדמת של מקורת פרנסת התושבים ואופן התמזגותם עם ישובי ההתישבות בקרב מועצותינו. עירות אלו באופין ומהותן רחוקות מאותם המרכזים שנראו לנו כנחוצים בכל מועצה ומועצה". כמו כן התלוננו ראשי המועצות על חוסר התיאום בינם לבין הממסד הממשלתי שהטיל עליהן את עול אספקת השירותים בעיירות בתחומי המים, התברואה, הסעד, החינוך והביטחון, והדבר צמצם את יכולתן לספק שירותים ליישובים החקלאיים בתחומן, שגם הם היו ברובם צעירים ונאבקו בקשיי קיום. תושבי העיירות כמעט ולא שילמו מיסים ולא היו יכולים לכסות את עלות השירותים שסופקו להם, והתוצאה הייתה הצטברות גירעונות בקופתן של המועצות האזוריות, והן דרשו שהממשלה תגדיל את תקציביהן ותכסה את גירעונותיהן. יצחק ורדימון שהיה הממונה על מחוז הדרום מטעם משרד הפנים ציין אף הוא שהמוסדות לא נערכו כראוי לקראת הקמת העיירות, והטיפול בהן הטיל עול קשה על המועצות האזורית, שראשיהן "...מתרוצצים במשרדי הממשלה והסוכנות היהודית... ללא תוצאות ממשיות".[60]

טענותיהם של ראשי המועצות נדחו על ידי הדרג הממשלתי בציון העובדה שהיישובים החקלאיים המבוססים בשער הנגב ובעזתה נהנו מכוח עבודה זול ונגיש. עם זאת נושא אספקת השירותים המוניציפליים דרש פתרון, ובהתאם

59 א"מ, ש-71/16, מועצה אזורית עזתה, פרטי־כל מישיבת המועצה שהתקיימה בקב' סעד ביום 31 בדצמבר 1954; אסיף הכותנה והבוטנים בנגב – בחודש הבא, למרחב, 16 באוגוסט 1956; 7 אלפים נפש ומעלה מונים המרכזים העירוניים בנגב, דבר, 14 באוקטובר 1956.

60 א"מ, ג-2344/34, יצחק עילם, המנהל הכללי של משרד העבודה אל מר י. תמיר, אגף השכון, 18 ביולי 1956, א. רוזנמן, עזתה, ג. נאור, שער הנגב, ואחרים אל שר הפנים, אין תאריך, כנראה מיולי 1956, מצורף למכתבו של יצחק עילם אל י. תמיר מה־18 ביולי 1956; שם, ג-2020/39, פרטי־כל ישיבת המועצה שהתקיימה בקב' סעד, 1 ביוני 1956; שם, ג-1962/17, י. ורדימון אל האגף לשלטון מקומי, 29 באפריל 1956.

לכך הציעו במשרד השיכון למנות בכל עיירה ועד חיצוני שחבריו יהיו ראש המועצה האזורית ופקידים ממשרדי הפנים, העבודה וממחלקת הקליטה של הסוכנות. הוועדים נועדו לפחות בהתחלה לפעול בכפוף למועצות האזוריות, ואלה נדרשו מצדן להתחייב להקים את מוסדותיהן ומפעליהן בקרבת העיירות כתנאי לקבלת סיוע ממשלתי. בנוסף, משרד המסחר והתעשייה הקים קרן להקמת מבנים לתעשייה באזורי פיתוח, במגמה להגדיל ולגוון את מלאי מקורות התעסוקה לתושבי העיירות.[61] הממונה על מחוז הדרום במשרד הפנים המליץ על מינוי ועדים מקומיים, שחבריהם יהיו מתושבי העיירות, אך נדחה מכול וכול בטענה ש"המתיישבים החדשים טרם התבגרו מבחינה אזרחית ולא התערו עדיין בחיים הציבוריים... לא הגיע זמן לתת בידי עצמם את ניהול המרכז [הכפרי] כי עלול הדבר לפגוע בניהול המרכז ובפיתוחו".[62]

הזלזול בעולים, בעיקר אלה שהגיעו מצפון אפריקה, בתרבותם, בכישוריהם וביכולותיהם מחד, ושל ההכרה שקליטתם ושילובם בכלכלה, בחברה ובתרבות הישראלית היא משימה לאומית מאידך, עיצבו את גישתם של ראשי המועצות האזוריות ושל בני ההתיישבות הוותיקה בכלל כלפי תושבי העיירות ומושבי העולים. בהחלטה בדבר הקמת ישיבה חקלאית בתחומה, שקיבלה הנהלת המועצה האזורית עזתה, נאמר ש"כיום יש בישובי העולים של האזור קרוב ל־250 ילדים בגיל 14-17 שנה ורובם ככולם אינם מתאימים מבחינת השכלה לכתות המשך המתאימות לגיל זה. רבים מבין נוער זה מועברים למוסדות שונים בצפון הארץ והדבר עלול להשפיע עליהם שיעזבו את ישוב מגוריהם וילכו אל העיר. הגענו לידי מסקנה שיש להקים בתוך האזור ישיבה חקלאית שבה יוכלו נערים אלה להמשיך בלימודיהם ולרכוש ידיעות נרחבות בחקלאות וע"י כך להמשיך בעבודה במשקי הוריהם וישמשו כחות רציניים לקדום החקלאות באזור."[63]

61 א"מ, ג-2344/34, י. תמיר אל י. עילם, 31 ביולי 1956, מ"מ הממונה על התקציבים, האוצר, אל מנהל כללי, משרד העבודה, 11 באוקטובר 1956.

62 א"מ, ג-1962/17, י. ורדימון אל האגף לשלטון מקומי, 29 באפריל 1956; שם, ג-2020/39, פרטי־כל ישיבת המועצה שהתקיימה בקב' סעד, 26 באוקטובר 1956.

63 א"מ, ש-71/16, המועצה האזורית 'עזתה', פרטי־כל מישיבת המועצה שהתקיימה בקב' סעד ביום 3 בדצמבר 1954.

ד. התפתחות המרחב הכפרי 1952-1956

בדין וחשבון של מפעל הנגב לשנת תשי"ג (ספטמבר 1952-ספטמבר 1953) הוצגה תמונת מצב של התפתחות ההתיישבות בדרום, כולל של היישובים בספר עזה בתקופה של כארבע שנים מאז חתימת הסכמי שביתת הנשק. למרות ההתקדמות שחלה במהלך השנה הנסקרת בהתפתחות היישובים ובענפי המשק, בתשתיות הכבישים ובאספקת המים, עדיין לא הגיעו מרבית היישובים לכדי ביסוס. על הקשיים הכלכליים והחברתיים נוספה מכת בצורת וכן מצב הביטחון המעורער, תוצאת פעילותם של המסתננים מרצועת עזה. במציאות זו רבו העזיבות והיה צורך להשלים את מספר התושבים במושבים ובקיבוצים, להבטיח תעסוקה ולו חלקית במושבי העולים שעדיין לא הצליחו לבסס את קיומם, להתאים את מערך השיווק השיתופי לצורכי מושבי העולים ולהבטיח אספקת אשראי לצורכי פיתוח.[64]

בקרב ההתיישבות הקיבוצית ניכרה בקיץ 1953 מגמת התאוששות מתלאות השנים הקודמות, שהיו רצופות משברים כלכליים וחברתיים שערערו את יסודותיהם של כמה מהם. רובם החלו לעלות על דרך המלך עם השגת יציבות חברתית וההתפתחות כלכלית, תולדת הניסיון שנצבר בעיבוד חקלאי באזור דל במשקעים. גם קיבוצים שסבלו מעזיבה של חברים כמו רֵעים ונחל עוז, המשיכו להתפתח בזכות הימצאותו של גרעין חזק של חברים שקיימו את הפעילות המשקית. לחברי הקיבוצים נוספו עולים שהגיעו מאמריקה הלטינית וממקומות אחרים וגרעיני נח"ל שמילאו את השורות. תנאי דיור ירודים היו מן הסיבות העיקריות לעזיבה, בעיקר של חברים שנולדו להם ילדים, ועל כן הוחל בבניית בתי הקבע. אלא שמרבית הקיבוצים סבלו ממחסור באשראי ונאלצו לקחת הלוואות בנקאיות, לעתים ברבית גבוהה, אך בסיוע של ארגון משקי הדרום הצליחו להימנע מהסתבכות כלכלית.[65]

קיבוץ ניר עם, מהקיבוצים הוותיקים בספר עזה, נוסד ב־1943 וחווה משבר קשה עם תום מלחמת העצמאות, עת עשרות מחבריו נטשוהו. רק לאחר כשלוש שנים, עת נשלחה למקום תגבורת של כחמישים עולים מדרום אמריקה על ידי תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים, חלה התאוששות במצבו החברתי והכלכלי, שבעקבותיה שבו ארבע־עשרה

64 אצ"מ, KKL5/21463, דין וחשבון על פעולות מפעל הנגב לשנת תשי"ג, 13 באפריל 1954, עמ' 1-3.

65 שם, עמ' 12-13.

משפחות של חברים ותיקים.[66] קיבוץ מפלסים שמייסדיו היו עולים מדרום אמריקה עלה להתיישבות במאי 1950. כחמישה־עשר חודשים לאחר מכן הוא הוגדר כמשק מצליח, שבו ענפי המשק השונים מתפתחים במהירות וביעילות כמו גם עבודות הבנייה של מבני המגורים והמשק. אך עם הפילוג שהתחולל ב־1951 בקיבוץ המאוחד עזבו את מפלסים כשליש מ־180 החברים, והדבר הביא לירידה בפריון העבודה וברווחיות. למרות זאת התלבטו החברים בשאלת העסקת פועלים שכירים, שבה ראו ניצול של כוח עבודה זול.[67]

קיבוץ יגב, שלימים היה לכפר עזה, עלה על הקרקע באוגוסט 1951 ומייסדיו היו עולים חברי תנועות נוער מטנג'ר וממצרים. בתחילה דומה היה כי המשק מתפתח בקצב משביע רצון בסיועם של חמישה חברים מקיבוצים ותיקים שגויסו לסייע לו. אלא שעד מהרה הסתבר שמקרב כשבעים החברים שחלקם היו עדיין מגויסים במסגרת הנח"ל לא התגבש גרעין התיישבותי, שרק פחות ממחציתם התכוונו להישאר במקום בתום שירותם והיה צורך לתגברם.[68] גם ניהול התקציב, כוח האדם והתשתית המשקית היו לקויים. בעיה נוספת הייתה אי ידיעת השפה העברית בקרב החברים וחוסר רצון ללמדה ולהשתמש בה. הסיבה העיקרית לבעיות הייתה שמבחינה חברתית חברי שני הגרעינים של יוצאי טנג'ר ושל יוצאי מצרים לא הצליחו להשתלב אלה באלה. אלי מויאל[69] מקיבוץ דורות נשלח במטרה לאושש את החיים החברתיים והתרבותיים, וארגן כיתות ללימוד עברית. אך למרות כל המאמצים, הקיבוץ, ששמו שונה בינתיים ל'כפר עזה', הלך והתפורר ומרבית החברים עזבו את המשק.[70] בעקבות זאת היה צריך להקים מחדש את הקיבוץ ועד למועד ההחלטה בדבר זהותו של הגרעין שיחדש

66 אק"מ, אח"ק, 233/4, י. בן פורת, אל מזכירות משק ניר עם, 6 ביולי 1955.

67 אק"מ, אח"ק 9/124, משק מפלסים, ביקור ביום 10 בספטמבר 1951; רזניק (1989), עמ' 40-41.

68 אק"מ, אח"ק, 6/181, דו"ח על ביקור ועדת המשק בקיבוץ יגב, 6 בנובמבר 1951, דו"ח מביקור במשקי האחזקיות(?) של נח"ל כפר עזה, 23 בפברואר 1952; שם, 7/241, מכתב לוועדת העלייה של איחוד הקבוצות והקיבוצים, 30 בינואר 1952; שם, 3/282, ראובן צנטנר אל משרד הביטחון, אגף הנח"ל והנוער, 11 באוקטובר 1951.

69 יליד מרוקו (1920) שעלה לארץ ב־1945. לימים מזכיר מחוז הנגב של מפא"י, מזכיר מועצת פועלי באר שבע וחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה בשנים 1974-1981.

70 אק"מ, אח"ק, 9/124, סיכום תקופת הדרכה במשק צעיר, אלי מויאל, דורות, 15 בפברואר 1953; שם, 5/173, ועדת ביטחון אל י. בילו, אגף וכח אדם, הקריה, 27 בינואר ו־4 בפברואר 1954.

את כפר עזה הוטל עול אחזקתו של המשק על קבוצה של מדריכים צעירים שקובצו ממשקי האיחוד.[71]

קיבוץ בארי שעבר אף הוא תלאות רבות במלחמת העצמאות התפתח למשק מוביל בתחומה של המועצה האזורית חבל מעון. לאחר המלחמה עבר לאתר חדש ובשנים 1949 – 1950 הצטרפו למשק חברים נוספים.[72] ב־1952 נכלל בארי בין המשקים שהסוכנות היהודית הציעה לתת להם מעמד של משק ביסוס, שמשמעותו הייתה הגדלת התקציב לבנייה ולהרחבה של משק החי כמו גם הרחבה של השטח המעובד ושל מצאי הכלים המכניים הדרושים לעבודה בשדות. בית הדפוס שהוקם בקיבוץ הלך והתבסס וחבריו קיבלו על עצמם את ניהול עבודות נטיעת היער בקרבתו, שבהן הועסקו פועלים שכירים ממעברת גבים-דורות. בשנת 1955 הוחל בבניית בתי קבע ולאחר זמן גם חדר שירותים נפרד עבור כל יחידת דיור במקום השירותים והמקלחות משותפים. אלא שהמתח הביטחוני, חילוקי דעות אידאולוגיים וסיבות אישיות הביאו לריבוי עזיבות, נוצר מחסור בידיים עובדות והקיבוץ העסיק בני נוער מהקיבוץ המאוחד ממרכז ומצפון הארץ, שהתנדבו לעבודה במשקי הספר בדרום.[73]

בשנת 1956 נכללו מקרב יישובי ספר עזה הקיבוצים הוותיקים בארי, סעד, נירים וגבולות ברשימת משקי הביסוס של הסוכנות היהודית. ברשימת הקיבוצים שהיו זכאים לסובסידיות מן הסוכנות ושהוגדרו כ'מתקדמים', שהתפתחותם השביעה את רצון הנהלת המחלקה להתיישבות, נכללו הקיבוצים: ארז, מפלסים, גבים, ברור חיל, זיקים, מבקיעים (שהיה למושב שיתופי) ותלמי יפה. כן נכללו ברשימה זו המושבים תקומה וגיאה. ברשימת היישובים הזכאים לסובסידיות ושהוגדרו כ'מפגרים', היינו שלא עמדו בציפיות המחלקה להתיישבות, נכללו הקיבוצים כרמיה, כיסופים, מגן, ניר יצחק, עין השלושה, ניר עוז, נחל עוז, כפר עזה ורֵעים, וכמעט כל מושבי העולים שקמו באזור: בית שקמה, משען, מבטחים, בית הגדי, גבעולים, יושביה,

71 שם, 7/208, מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים אל חברי יגב, 2 בפברואר 1954, משה לביא ורפאל ברוך אל י. יזרעאלי, י. בן פורת וצבי כסה, 20 בפברואר 1955, דו"ח מביקור בכפר עזה, א. לכטמן, 12 במאי 1955.

72 אק"מ, יומן בארי, 28 באפריל, 26 במאי, 29 ביולי, 28 באוגוסט, 2 בספטמבר, 27 באוקטובר ו־10 בנובמבר, 1950; אנשי האדמה הטובה, דבר, 17 באוגוסט 1953; רז, עורך (1996), עמ' 134-135, 166.

73 אק"מ, יומן בארי, 13 ביוני 1952, 8 בדצמבר 1952, 18 בפברואר 1955, 25 במרץ 1955, 16 בספטמבר 1955; רז, עורך (1996), עמ' 130-155.

יכיני, מלילות, שיבולים, שובה, שרשרת וזרועה.[74] מחוץ לרשימת היישובים שנתמכו על ידי הסוכנות היו הקיבוצים הוותיקים יד מרדכי, גברעם, דורות ורוחמה. מתוך 38 יישובים כפריים בספר עזה רק ארבעה לא נתמכו על ידי הסוכנת היהודית, ועוד ארבעה נחשבו משקי ביסוס, כולם קיבוצים שנוסדו לפני 1948. שישה קיבוצים, מהם אחד שנוסד לפני 1948 נחשבו מתקדמים, וכן מושב שיתופי אחד ושני מושבי עולים. תשעה קיבוצים נכללו ברשימה של אלה שלא עמדו בציפיות המחלקה להתיישבות, כולם משקים צעירים, וכמותם מרבית מושבי עולים, שנים־עשר במספר.

כל יישובי ספר עזה סבלו מעול ההוצאות הרבות בתחום הביטחון, כולל הפסדים שנגרמו מפעילותם של המסתננים שהרבו לגנוב מרכושם ומיבוליהם. למרות שמצבם של חלק מן הקיבוצים היה עדיין מעורער, הבעיה המרכזית שעמדה בפני המוסדות המיישבים הייתה ביסוסם של מושבי העולים. רוב רובם של המתיישבים במושבי העולים לא היו בעלי רקע אידיאולוגי סוציאליסטי והם היו חסרי הכשרה ועניין בהתיישבות חקלאית. למרות שזכו להדרכה וסיוע של חברי מושבים ותיקים, לרבים מהם לא הייתה יכולת או עניין לעמוד בקשיי ההסתגלות למקומם החדש, רבים נטשו את בתיהם ומשקיהם ועברו להתגורר ביישובים עירוניים במרכז הארץ.[75] בשנת תשי"ג (1952-1953) עזבו את 33 המושבים שבתחום טיפולו של מפעל הנגב 269 משפחות. חלקן לא הסתגל לחיים בכפר וביקש לעבור להתגורר בשיכונים שקמו באזורים עירוניים שבהם תנאי החיים נחשבו טובים יותר, ואחרים ביקשו להתאחד עם בני משפחה שהתגוררו במקומות אחרים. בחלק מן המושבים נתגלעו מריבות פנימיות בין קבוצות של מתיישבים מחמולות ומעדות שונות וכולם כאחד סבלו מבעיות ביטחון, קשיים בשיווק התוצרת וחוסר בתעסוקה קבועה. המוסדות המיישבים ניסו לשפר את רווחיות המושבים באמצעות פיתוח מערכות השקיה שאִפשרו לעבד את האדמה גם בעונת היובש, ובאמצעות פיתוח מקורות תעסוקה חיצוניים כמשתלות אגף הייעור של הקק"ל.[76]

---

74 אק"מ, אח"ק, 4/233, הסוכנות היהודית לא"י, המחלקה להתיישבות, רשימה א' של משקים (מפגרים) הזכאים לסובסידיות באביב-קיץ תשט"ז (1956), רשימה ב' של משקים (מתקדמים) הזכאים לסובסידיות באביב-קיץ תשט"ז (1956), רשימה ג' – משקי הביסוס (עונת אביב-קיץ תשט"ז).

75 הכהן (1998), עמ' 104-123.

76 אצ"מ, KKL5/21463, דין וחשבון על פעולות מפעל הנגב לשנת תשי"ג, 13 באפריל 1954, עמ' 4-7; לדיון מקיף על הבעיות הכלכליות והחברתיות בפיתוח הנגב ועל בעיית הנטישה של המושבים: הכהן (1998), עמ' 188-204.

במושב יכיני שנוסד ביולי 1950 ושנכלל בתחום המועצה האזורית שער הנגב היו התושבים המקוריים עולים מאיראן. בינואר 1952 עמד המושב בפני נטישה כמעט כללית ומרבית המשפחות שעדיין נותרו בו דרשו לעבור למושב שרשרת הסמוך.[77] על הסיבות לעזיבה ניתן ללמוד מדו"ח של המועצה האזורית שער הנגב ממרץ 1951, שעל פיו לא היו ליכיני הכנסות מהחקלאות בגלל הבצורת של אותו החורף. בנובמבר 1951 ביקשה הסוכנות להתחיל בבניית מבני הקבע במושב אך משרד הפנים עדיין לא אישר את תוכנית הבניין. באוקטובר 1952 אוכלס המושב בשנית על ידי עולים חדשים מתימן אך במצב הכלכלי לא חל שיפור והמועצה האזורית שבה ודרשה שמשרד הפנים יממן את חיבור המושב לרשת החשמל וידאג לאספקת מים שתאפשר עיבוד חקלאי אינטנסיבי, על מנת לאפשר לתושבים להתפרנס מעיבוד משקיהם.[78]

המתיישבים הראשונים במושב מבטחים נטשוהו בגלל סיבות פוליטיות וחברתיות שנוספו לאלה הכלכליות. בתחילת 1951 עזבו שבע משפחות שמנו כארבעים נפשות, הן דרשו להשיבן למעברה בקסטינה, שם היו להן קרובים מעולי כורדיסטן, וזאת מפני שלא מצאו פרנסה במושב. בבחירות לכנסת השנייה ביולי 1951 נתנו כמאה מחבריו את קולם למפ"ם, ייתכן שבהשפעתם של חברי הקיבוצים הסמוכים גבולות, מגן וניר יצחק, שנמנו על הקיבוץ הארצי. כעונש על כך, הם סולקו מתנועת המושבים, והמדריכים שפעלו במקום הוצאו ממנו. זמן מה לאחר מכן פרץ סכסוך בין חמולות שלווה באלימות ובני החמולה הקטנה דרשו שיעבירו אותם למעברה שהוקמה בתחום המועצה האזורית עזתה, שתושביה היו אף הם מיוצאי כורדיסטן.[79] בקיץ 1953 היו כ־85 אחוזים מהכנסתם של חברי המושב מעבודות חוץ ו־42

77 א"מ, גל-6322/4, שאלון לישובים החדשים בארץ, 17 באוקטובר 1950, הועד הדתי ביכיני (מוחרקה ב') כרטיס ביקור ופתק בכתב יד, 27 במרץ 1951, שאלון ליישובים החדשים בארץ, 3 ביוני 1951, שאלון ליישובים החדשים בארץ, 26 ביוני 1951, שאלון ליישובים החדשים בארץ, 8 בנובמבר 1951, מ. צינוביץ', יכיני, דו"ח של ביקור ביום טז טבת תשי"ב, 14 בינואר 1952, שאלון ליישובים החדשים בארץ, 9 ביולי 1953; א"מ, ג-1964/41, מועצת אזור שער הנגב אל משרד הפנים, 7 ביוני 1951; אצ"מ, שם, עמ' 9.

78 א"מ, ג-1964/41, דב רוזן אל מועצת אזור שער הנגב, 26 במרץ 1951, א. אפרת אל משרד הפנים, 28 במרץ 1951, מ. ויס אל מועצת אזור שער הנגב, 6 באפריל 1951, פ. קרסנוגורסקי אל מחלקת ההתיישבות, 28 בנובמבר 1951, י. מטריקין אל משרד הפנים, 7 בינואר 1952, י. גרינבוים אל משרד הפנים, 27 בנובמבר 1953; אצ"מ, KKL, שם, עמ' 11.

79 7 משפחות כורדיות עזבו את מבטחים, מעריב, 21 בינואר 1951; התוצאות הראשונות, הצפה, 31 ביולי 1951; מושב מבטחים הוצא מתנועת המושבים, על המשמר, 13 באוגוסט 1951; סכסוך חמולות מעולי כורדיסטן גרם לשביתת שבת במפעל הנגב, חרות, 3 באוקטובר 1951.

מתוך 100 הבתים הבנויים בתחומו עמדו ריקים.[80] המושב התפרק לאחר זמן מה והוקם מחדש ב־1954 על ידי עולים מצפון אפריקה.

נתיב המולדת נוסד באוקטובר 1949 כמושב שיתופי על ידי גרעין של ותיקים חברי בני עקיבא, חניכי מקווה ישראל, משוחררי צה"ל שמרביתם היו מיוצאי רומניה והונגריה. ההתחלה נראתה מבטיחה, אך המושב השיתופי התפרק לאחר כשנתיים מאחר שחברי הגרעין המייסד לא הצליחו לגייס מועמדים נוספים להתיישבות במקום. ב־1951 התיישבו בצריפים הנטושים עולים מיוצאי האי ג'רבה שבתוניס, המקום היה למושב עולים של הפועל המזרחי ושנה לאחר מכן שונה שמו לבית הגדי. ב־1953 התגוררו במושב 444 נפש, מהם 201 ילדים מתחת לגיל 18. הסוכנות היהודית סייעה רבות בכספים ובהדרכה אך עדיין לא נרשמו רווחים וחובם של החברים עמד על מעל 17,000 ל"י.[81] מאזן האגודה מלמד על פעילות משקית רחבת היקף והקמה של תשתיות בתחומי החקלאות, המלאכה והחינוך והתרבות, אך בדומה למרבית הקיבוצים גם מושב מתפקד כבית הגדי עדיין לא הגיע לעצמאות משקית.

ה. התפתחות מערכות של תשתית פיסית בספר עזה

בד בבד עם ההתפתחות היישובית הלכו והתפתחו בספר עזה מערכות תשתית, והחשובה שבהן, שבלעדיה לא היה קיום ליישובים, הייתה מערכת אספקת המים. במישור החוף הדרומי מדרום לעזה ירדו מספיק משקעים שהספיקו לקיומה של חקלאות בעל, אך באזורים שמדרום וממזרח לא ניתן היה להקים מערכת התיישבותית חקלאית רחבת היקף ללא אספקת מים קבועה במהלך כל עונות השנה. מקורות המים העיקריים בספר עזה היו מאגרי מי התהום במישור החוף הדרומי, שמימיהם הוזרמו ליישובי הנגב הצפוני והמערבי במערכת צינורות שבבנייתה הוחל ב־1946, ושהלכה והורחבה לאחר תום מלחמת העצמאות. אורכה של רשת הצינורות הגיע למאות קילומטרים אך בהיעדרן של בריכות אגירה בנפח משמעותי לא ניתן היה ליצור מאגרים שיאפשרו את המשך ההזרמה במקרה של תקלות במתקני שאיבה או הפסקות חשמל. בין קיץ 1952 לקיץ 1953 הגדילה חברת מקורות את נפח אספקת המים ליישובים שבטיפול מפעל הנגב מ־50,000

80 אצ"מ, שם, עמ' 9, 11.

81 הכהן (1998), עמ' 372; א"מ, גל-64032/5, בית הגדי מאזן לסוף שנת תשט"ו, 30 בספטמבר 1955.

מ"ק ל־90,000 מ"ק ליום, ובמקביל נמשכו עבודות התשתית להרחבת רשת המים. אלה סיפקו תעסוקה לעולים ואפשרו את הקמתן של רשתות צנרת במושבים עבור השקיה של 10 דונם בכל משק תוך הגדלת היקף שטחי השלחין מכ־11,000 לכ־27,000 דונם. הגדלה משמעותית יותר של כמות המים שתוזרם אל הנגב בכלל הייתה צפויה עם השלמת מפעל המים המרכזי שהתבצע בראשית שנות החמישים, קו ירקון-נגב. ואכן, לאחר שזה נחנך ב־19 ביולי 1955 התאפשרה הרחבה משמעותית של השטח המעובד בהשקיה.[82]

תשתית חיונית נוספת להמשך פיתוחו של ספר עזה הייתה של אספקת החשמל. להקמה של רשת חשמל הייתה גם חשיבות ביטחונית כיוון שאפשרה להאיר את הגדרות המקיפות ואת מרכזי היישובים. בראשית ימיה של ההתיישבות בדרום ובנגב ובשנותיה הראשונות של המדינה נעשה שימוש בגנרטורים קטנים שסיפקו ליישובים חשמל בכמות מוגבלת ולמשך זמן קצוב ביממה. בצפונה ובמרכזה של המדינה אספקת החשמל נעשתה עוד מימי המנדט הבריטי על ידי חברת החשמל הארצישראלית מיסודו של פנחס רוטנברג. אך נוכח הקשיים הכלכליים שאליהם נקלעה החברה לאחר מלחמת העצמאות היא התקשתה לספק את צורכי לקוחותיה הקיימים, קל וחומר בפיתוח תשתיות עבור לקוחות חדשים. על מנת לחלצה מן המשבר הגדילה ממשלת ישראל את השקעותיה בחברה במהלך שנות החמישים הראשונות עד להלאמתה בשלהי 1954 ולהקמתה של חברת החשמל לישראל. במרץ 1954 נמסר על דבר קיומה של תוכנית לחבר את יישובי הדרום והנגב לרשת החשמל הארצית או להקים תחנות גנרטורים מקומיות באלה שלא ניתן היה לחברם אליה. בקיץ 1954 הוקצב סכום בן כ־1.6 מיליון ל"י על ידי משרד הפנים, הסוכנות היהודית והיישובים עצמם עבור תוכנית בשם 'חשמול הנגב', במסגרתה נועדו להתחבר לרשת החשמל כשבעים יישובים, מהם ארבעים שהוגדרו יישובי ספר, כולל בספר עזה. המוסדות וראשי המועצות האזוריות שער הנגב ועזתה קיוו שאספקת חשמל סדירה תתרום להתפתחות הכלכלית, תעלה את רמת החיים ותאפשר לפתח את חיי התרבות.[83]

82 אצ"מ, שם, עמ' 28-33; שם, KKL5/21462, א. וינר, מהנדס ראשי של חברת מקורות אל יוסף ויץ, 2 ביולי 1954, חג הפעלת מוביל ירקון-נגב, 15 במאי 1955; אפרים תלמי, קו ירקון-נגב נחנך חגיגית בראש העין, דבר, 20 ביולי 1955.

83 אצ"מ, KKL5/21463, דין וחשבון על פעולות מפעל הנגב לשנת תשי"ג, 13 באפריל 1954, עמ' 123; חשמל ליישובי הדרום והנגב, דבר, 11 במרץ 1954; מיליון וחצי ל"י לחשמול הנגב, הבקר, 10 ביוני 1954; לוי-פאור (תשס"ג), עמ' 111-150.

החיבור לחשמל היה חיוני להתפתחות ענפי המלאכה והתעשייה, לחיזוק הבסיס הכלכלי של היישובים באזור שבו מיעוט המשקעים וריבוי שנות הבצורת פגע תדירות בענף החקלאות. מעבר למסגריות, נגריות, סנדלריות ובתי מלאכה שהוקמו במטרה לשרת את צורכי הקיבוצים, החלו לקום גם מפעלים שעבדו עבור גורמי חוץ כבית הדפוס של בארי. בגבולות הוקם מפעל לליטוש יהלומים, בכיסופים מפעל לייצור מיסבים, במפלסים מפעל לצעצועים ובניר יצחק מפעל לייצור סרגלים. אלה עמדו בראשית פעולתם ועדיין לא ניתן היה לקבוע בקיץ 1953 באיזו מידה אם בכלל יצליחו יוזמות אלה. באמצע שנות החמישים הוחל בהקמתם של מרכזי תפעול אזוריים שהחיבור לחשמל היה חיוני להפעלתם כמו גם להתפתחות של מיזמים כלכליים ביישובים העירוניים שהלכו והתפתחו בדרום ובנגב.[84]

אי אפשר להגזים בחשיבות התפתחותה של מערכת הכבישים בדרום ובנגב, הן בראייה כלכלית וחברתית והן בראייה ביטחונית: במוכנות לזמן חירום מלחמתי כמו גם בשגרת הביטחון השוטף. לצה"ל היה עניין רב בתכנון ופיתוח מערכת הכבישים במדינת ישראל בשנותיה הראשונות, באזורי הספר שיישוביהם היוו חלק חשוב ממערך ההגנה על גבולות המדינה. החל בדצמבר 1948 פעלה באג"ם/מבצעים ועדה שתפקידה היה לבחון את רשת הדרכים במדינת ישראל ולהמליץ על סלילת דרכים חדשות על פי סדר העדיפויות של צורכי הביטחון. בתחילת פברואר 1949 הגישה הוועדה את מסקנותיה ובין היתר המליצה על סלילת מערכת דרכים באזורי הספר לצורך השמירה על גבולות המדינה.[85]

לאחר סיום הקרבות וחתימת הסכמי שביתת הנשק חלו שינויים בסדרי העדיפויות לסלילת כבישים תוך שימת דגש על אלה הנחוצים לקליטת העולים ופיתוח הכלכלה. במאי 1949 הועבר תכנון ופיתוח מערכת הכבישים לידי הדרג האזרחי, עם הקמת "ועדה בעלת סמכות עליונה לעניני כבישים", שעל חבריה נמנו נציגים של משרדי ראש הממשלה, הביטחון, העבודה, התחבורה, הפנים, החקלאות, אגף עבודות ציבוריות הממשלתי, ושל נציגי המוסדות המיישבים: הקק"ל, המחלקה להתיישבות של הסוכנות והמרכז החקלאי. מנהל האגף לעבודות ציבוריות מונה לעמוד בראש הוועדה שנקבעה כ"...גוף מוסמך עליון לדיון והחלטה על בנין כבישים בארץ..." בהתאם לשיקולים צבאיים, תחבורתיים, פיתוח מקורות תעסוקה, נגישות

84 אצ"מ, שם, עמ' 126-127.
85 פריד וביגר (2016), עמ' 117-133.

וצורכי ההתיישבות. באזורי הספר המשיך להתקיים תיאום הדוק עם הצבא בקביעת סדר העדיפות לתכנון הכבישים וסלילתם.[86]

לאחר תום קרבות מלחמת העצמאות מערכת הדרכים הסלולות והעבירות לכלי רכב בכל ימות השנה באזור הדרום הייתה דלה. הקשר התחבורתי בין היישובים בספר עזה התנהל בדרכי עפר שלא היו עבירות לרכב בימי הגשמים, ובמהלך כל ימות השנה נתונות לסכנת מיקוש. התפתחות מערכת ההתיישבות בספר עזה חייבה סלילה של מערכת דרכים שתשפר את הקשר בין היישובים ואת הנגישות שלהם למרכז הארץ. אלא שהנגב לא היה בראש סדר העדיפויות של הוועדה העליונה לכבישים, ונציגי המוסדות המיישבים והצבא דרשו לשנותו. ואכן, בהתאם לסדר העדיפויות הגבוה שקבע הצבא לסלילת כבישי ביטחון מקבילים לגבולות המדינה, נקבע שיש לסלול את תוואי הדרך שבין נירים לבין סעד (כיום קטע מכביש 232) שלאורכו נועדו לקום 6-7 יישובים חדשים, ובקרבתו עבר קו המים לנגב המערבי. כמו כן ניתנה עדיפות לסיום סלילתו של הכביש הראשי שבין תל אביב לבאר שבע.[87]

עד לקיץ 1954 הושלמה הסלילה של עשרות קילומטרים של כבישים חדשים כולל כבישי הגישה ליישובים בספר עזה. במהלכן של כחמש השנים מאז הוקמה הוועדה העליונה, השתפרה והלכה הנגישות מהנגב הצפוני והמערבי אל מרכז הארץ, ונסללה מערכת הדרכים שקישרה בין היישובים.[88] הכבישים החדשים גם חיזקו את מעמדה של אשקלון שהייתה לעיר מחוז עבור יישובי הנגב הצפוני ודרום מישור החוף, כמו גם את זה של באר שבע שנועדה להתפתח כעיר המרכזית של הנגב. בנוסף, לכבישים אלה הייתה חשיבות רבה בראייה צבאית, באפשרם ניוד מהיר ובטוח של כוחות אל ספר עזה ובתחומו בכל מזג אוויר, בעת שגרה כבעת חירום מלחמתית.

תרומה ייחודית של הצבא לעיצוב מערכת הכבישים באזורי הספר ושל

86 א"מ, ג-5522/4, יצחק פינקלשטיין אל מר ז. שרף, מזכיר הממשלה, 8 במאי 1949 כולל נספח שכותרתו "כינון ועדה בעלת סמכות עליונה לעניני כבישים"; שם, גל-12373/23, ש. ציטרין אל אג"ם/תכנון והענף לתכנון הביטחון הלאומי, 4 בפברואר 1951; פריד וביגר (2016), עמ' 134-137.

87 א"מ, ג-5522/4, פרוטוכול של הישיבה השניה של הוועדה בעלת סמכות עליונה לענייני כבישים, 16 ביוני 1949, פרטי כל של הישיבה הרביעית של הוועדה, 7 ביולי 1949; פריד וביגר (2016), עמ' 130.

88 מין אוטו שקוראים לו בוס, על המשמר, 7 בפברואר 1952; סוללים כבישי־גישה בנגב־המערבי, שם, 14 בינואר 1953; יהודה סבוראי, אוטובוס ראשון לגבולות, שם, 12 בינואר 1954.

נופם בכללו הייתה בייעור. בהיעדר מכשולים טבעיים לאורך גבולות המדינה נתפס הייעור כאמצעי להסוואה של תנועה וריכוזים של כוחות ושל מתקנים ומחנות וכמכשול לתנועת רכב משוריין של האויב.[89] על עבודת הנטיעות הופקדה חוליית הצמחייה שהייתה כפופה לפיקוד הגדנ"ע ושפעלה בתיאום עם מפקדת קצין הנדסה ראשי ועל פי הנחיות אג"ם/מבצעים. נקבע שתעסוק בנטיעות לאורך כבישים, להסוואת מתקנים מסווגים ולהגנה על יישובי ספר. פעילות החוליה תוקצבה בחלקה על ידי הצבא ובחלקה על ידי גורמים אזרחיים, משרד העבודה שהקצה עבורה ימי עבודה של מובטלים ומשרד החקלאות. בנושא הייעור פעלו במדינת ישראל גם שני גופים אזרחיים – הקק"ל, שבראש מחלקת הקרקעות והייעור שלה עמד יוסף ויץ, ומחלקת הייעור של משרד החקלאות שמנהלה היה עמיהוד גור. לגופים אלה היו שיקולים משלהם באשר לסדר העדיפויות של מיקום ותכלית הייעור, שהיו סיוע לפיתוח ההתיישבות החקלאית באמצעות מניעת סחף קרקע, שיפור איכות הסביבה באמצעות גיוון הנוף של אזורים שונים וכריתה מבוקרת של עצים שהייתה מקור הכנסה לשני גופים אלה. בניגוד לדרישות הצבא, הרשויות האזרחיות שמו את השיקולים שלהן לפני אלה הצבאיים וקיצצו בתקציבי הנטיעות לצורכי ביטחון. באפריל 1953 פירק צה"ל משיקולים תקציביים ואחרים את חוליית הצמחייה והעביר לידי הקק"ל את הטיפול בנושא הייעור הצבאי.[90]

הנגב הצפוני והמערבי דלי הצמחייה, שהתאפיינו בתוואי שטח מישוריים עד גבעים הנוחים לפריסה ולתמרון היו בעדיפות עליונה לייעור בראייה צבאית, ולמטרה זו הוקמה בדצמבר 1950 "הוועדה לחקר הקרחת בנגב המערבי והדרומי־מערבי", שהגישה את מסקנותיה בינואר 1951[91] לאחר שקיימה מספר ישיבות במהלך חודש דצמבר 1950. על פיהן נקבע שיש לנטוע באזורים אלה עצי אקליפטוס בקנה מידה גדול להשגתן של שלוש מטרות. האחת הייתה נטיעת שדרות לאורך כבישים קיימים, דרכי עפר ותוואי כבישים שבתכנון עתידי בצפיפות שתאפשר הסתרה של תנועות של כוחות צבא. השנייה הייתה נטיעה של חורשות לצדי הדרכים שתשמשנה

89 פריד וביגר (2015), עמ' 41.

90 שם, עמ' 42-45; הכהן (1998), עמ' 105-106; אצ"מ, KKL5/21462, אהרון חרסינה, ס/אלוף, אל יוסף וייץ, 12 בפברואר 1954.

91 רשימת המשתתפים בישיבות השונות שהתנהלו במהלך דצמבר 1950 לא הייתה אחידה וכללה מוזמנים שנתבקשו לחוות דעתם בהיבטים שונים של הנושא. הפרוטוקולים של הישיבות נמצאים בתיק א"צ, 1953-103-17.

מסתור ליחידות לוחמות ולוגיסטיות ובמספר גדול על מנת שלא תמשוכנה תשומת לב, לתת להן צורה אחידה ככל האפשר על מנת שלא ניתן יהיה להבדיל ביניהן מן האוויר ולדאוג לדרכי גישה אליהן. השלישית הייתה נטיעת חורשות סביב יישובים וסביב מתקנים חיוניים על מנת שיהיו חלק מרצועת המגן סביבם ביצרם מכשול לתנועת כוחות משוריינים. בנוסף המליצה הוועדה על נטיעה של שיחים כגון קיקיון בשטחים פתוחים על מנת לאפשר הסוואה של יחידות רגלים מחופרות.[92]

לאחר שהוחלט להעביר את נושא הנטיעה והתחזוקה של היערות בדרום הארץ לידי הגופים האזרחיים, נחתם הסכם בין הקק"ל לבין הצבא ב־22 ביוני 1953. לקק"ל ניתנה האחריות הבלבדית לייעור בדרום ובנגב והאפשרות לנצל את הייעור גם למטרת רווח כלכלי.[93] עד למועד זה נשתלו באזור הדרום כ־1.33 מיליון עצים, רובם הגדול אקליפטוסים ומיעוטם עצי שיטה (אקציה) ועצי אשל, שמתוכם כמיליון נקלטו בקרקע, היינו כ־75 אחוזים. בין השאר נשתלו שדרות עצים לאורך הכבישים בספר עזה וניטעו חורשות בקרבת כיסופים, ומאזור מוחרקה (בקרבת נתיבות) ודרומה בואכה ניר יצחק. עם התקדמות מפעל הנטיעות הוחל בנטיעת חורשות במרכזי המושבים שבחבל הנגב, בעיקר לצורכי טיפוח הנוי וכמקור תעסוקה לתושביהם ולאו דווקא לצרכים צבאיים. השקיית העצים הצעירים שבלעדיה לא יכולים היו להתפתח נעשתה באמצעות מכליות מים שעברו לאורך הכבישים והדרכים, שלאורכם ניטעו שדרות ובחלקות בהן ניטעו חורשות.[94]

העברת הנטיעות בדרום מהצבא לידי הקק"ל חיזק אמנם את שיתוף הפעולה ביניהם, אך בשטח נוצרו חיכוכים עם גופים אחרים. רשות הפיתוח טענה כי חלק מן הנטיעות, בעיקר של חורשות לאורך הכבישים, נעשו על קרקעות שהיו בחזקתה ושלא הועברו לידי הקק"ל במסגרת עסקאות מיליון הדונם.[95] משרד החקלאות דרש לנטוע בחורשות שלצִדי הכבישים עצי פרי כמו חרובים, זיתים ואגוזים ולא אילנות סרק. בקק"ל דחו דרישה זו בהתאם לניסיון שנרכש במשך השנים, שקבע שאין טעם בנטיעת עצי פרי לצִדי

92 א"צ, שם, סיכום עבודת הוועדה לחקר בעיית ה'קרחת' בנגב המערבי והמערבי דרומי, 5 בינואר 1951.

93 פריד וביגר (2015), עמ' 45-48.

94 אצ"מ, שם, אליהו לוינר, דו"ח מצב הייעור אזור הדרום, 15 באוקטובר 1953, אהרון חרסינה, ס/אלוף, אל יוסף וייץ, 12 בפברואר 1954, שרון ויץ אל מר כהנוביץ', 17 בנובמבר 1954, נחום לנדאו אל חיים בלס, 24 במאי 1955.

95 שם, ר. אלוני אל י. ויץ, 2 בפברואר 1955, יוסף ויץ אל ר. אלוני, 14 בפברואר 1955.

כבישים.[96] היו יישובים שעדריהם נהגו לחבל בנטיעות, ומתתיהו כהנוביץ' פנה לכל מושבי חבל הנגב בדרישה לחדול מהשחתת העצים והזהיר אותם שהדבר יגרור תלונות במשטרה והטלת קנסות כבדים.[97]

בסיור שערך לוי אשכול בצפון וצפון־מערב הנגב ב־24 בפברואר 1955 הוא ציין את התפתחותן היפה של שדרות העצים ש"...שינו את פני הנגב והפכוהו לחבל ארץ חקלאי."[98] אך דומה כי לא רק הנטיעות אלא מפעל ההתיישבות בנגב בכללו, הקמתם של עשרות קיבוצים ומושבים בחבל ארץ זה והקמתה של מערכת תשתיות – כבישים, צינורות ומאגרי מים וקווי חשמל, שבמהלך של כשבע שנים וחצי שעברו מתום קרבות מלחמת העצמאות ועד לפרוץ מערכת קדש, שינו את נופו הפיסי והיישובי של המרחב, כולל את זה של ספר עזה, ללא הכר. זאת למרות הקשיים והכישלונות בתהליך הקמת היישובים כמו גם מצב הביטחון המעורער שליוו את התפתחות הדרום והנגב במהלך השנים הללו.

96 שם, ניסן ניר, קצין פיתוח הנגב אל מחלקת הייעור, קק"ל, 9 במאי 1955, ש. בן שמש אל משרד החקלאות, קצין פיתוח הנגב, 13 במאי 1955.

97 שם, מ. כהנוביץ' אל מושבי הנגב, 4 בפברואר 1955, ש. ויץ אל הלשכה הראשית, אגף הקרקעות ופתוחן, 2 במאי 1955.

98 שם, מ. כהנוביץ אל יוסף ויץ, 28 בפברואר 1955.

פרק רביעי

רצועת עזה והתפתחותה היישובית 1956-1950

א. רקע מדיני וגיאופוליטי

סערת המלחמה והתהליך המדיני האינטנסיבי שהחל עם סיומה הלכו ודעכו בשלהי 1949 ותחילת 1950. הצהרת שלוש המעצמות, ארה"ב, בריטניה וצרפת, ממאי 1950 הייתה תמרור דרך מרכזי במאמץ ליצירת סטטוס־קוו בין ישראל לשכנותיה־אויבותיה במקום לנסות ולהביא להסדר ביניהן.[1] היא ניתנה על רקע חששן של ארה"ב ובריטניה מפני האיום הסובייטי מצפון וניסיונן לארגן את מדינות המזרח התיכון לעמוד בפניו. בהקשר זה, בחודש פברואר ולאחר מכן באוקטובר 1951 הציעו מעצמות המערב למצרים להשתלב בברית הגנה שביקשו להקים אך המצרים דחו את ההצעה בשל רצונם להביא ליציאתה של בריטניה מאזור תעלת סואץ ומסודן.[2] לאחר שבאוקטובר 1951 ביטלו באופן חד־צדדי את חוזה ההגנה הבריטי-מצרי משנת 1936, בראשית 1952 היו המצרים מוכנים לשוב ולשקול את הצטרפותם לפיקוד ההגנה המזרח־תיכוני תמורת נסיגה בריטית מאזור תעלת סואץ והכרה בשלטונם בסודן. במציאות זו ראו המצרים בחידוש המלחמה בישראל עניין משני והיו אף גורמים בממשלתה שביקשו להגיע להסדר עִמה. במגעים בלתי רשמיים עם דיפלומטים ישראלים הציעו בני שיחם המצרים לחתום על הסכם שלום תמורת ויתור ישראלי על הנגב, הצעה שאותה דחתה ההנהגה הישראלית. מגעים אלה התקיימו עד לאמצע שנות החמישים מבלי שהביאו להשגתה של פריצת דרך.[3]

1 על הצהרת שלוש המעצמות ראו: Tal (2009), pp. 177-193.

2 שמש (1994), עמ' 69-70.

3 א"מ, חצ-4372/24, ש. דיבון אל המנהל הכללי, משרד החוץ, 21 באוגוסט 1951, ציר ישראל בבריסל אל מער, 19 באוקטובר 1951, שר החוץ אל המנהל הכללי, 30 בדצמבר 1951; שם, חצ-117/22, יעקב בעהם, מדור חקר ערבי, המאבק המצרי ותמורותיו (אוקטובר

במישור הפומבי דבק הממשל מצרי בעוינות למדינת ישראל משיקולים פנים־מצריים ובין־ערביים. השיקול הפנימי היה הצורך להתמודד עם האחים המוסלמים ועם גורמים רדיקליים אחרים שראו במדינת ישראל שליחת האימפריאליזם המערבי במזרח התיכון, וביקשו לגייס לצדם את תמיכת ההמונים המצריים שתמכו בעניין הפלסטיני. השיקול הבין־ערבי היה החשש שהסכם עם מדינת ישראל יתפרש כבגידה בעניין הערבי בכלל והפלסטיני בפרט, ויערער את מעמדה הבכיר של מצרים בעולם הערבי.[4] ב־1951 התפתח משבר פנימי במצרים שנבע בין היתר מגילוי מעשי שחיתות במערך הרכש הצבאי המצרי, שחיבלו לכאורה במאמץ המלחמתי ב־1948. המשבר הביא להקצנה נוספת ביחסה של המנהיגות המצרית כלפי ישראל, במטרה לחזק את הלגיטימיות של המשטר, שבאה לביטוי גם בהתגברות ההסתננות מרצועת עזה. לאחר המהפכה ביולי 1952 חלה התמתנות מסוימת במדיניות האנטי־ישראלית, אך עם התבססות המשטר החדש ועלייתו של גמאל עבד אל־נאצר לעמדת הנהגה, שבה והקצינה מצרים את יחסה לישראל.[5] בהתאם לכך נמשכה ואף התגברה תופעת ההסתננות לתחומה של ישראל והפכה למלחמת גבולות בקנה מידה הולך וגובר.

רצועת עזה עמדה במוקד יחסי מצרים וישראל, הן במישור המדיני והן בזה הצבאי. בראייה גיאופוליטית ניתן לחלק את הדיון בגורלה של רצועת עזה לשלוש תקופות שאינן רציפות ולעיתים הן חופפות זו לזו: תקופת האופציה ה'ישראלית', תקופת האופציה ה'בריטית-ירדנית' ותקופת האופציה ה'מצרית'. התקופה ה'ישראלית' נדונה בפרק 2 וראשיתה במו"מ המדיני שהחל עם תום הקרבות, כשישראל הציעה לספח את הרצועה לתחומה ולהשיג בדרך מדינית את מה שלא השיגה במלחמה – סילוק הצבא המצרי מתחומה של הארץ. הדחייה המצרית של ההצעה הזאת באוגוסט 1949 סתמה את הגולל הלכה למעשה על האופציה ה'ישראלית', אך זו תשוב

1951-מרץ 1952), 22 באפריל 1952, לקט מתוך עיתונות ערבית, 18 במאי 1952, מחלקת החקר, ענף החקר הערבי, מגמותיו של עלי מאהר, 11 בפברואר 1952, מחלקת החקר, דעת מנהיגים מצריים על שלום עם ישראל, 25 בינואר 1952, א. יפה, מחלקת ארה"ב (מאה"ב) אל השגרירות בוושינגטון, 18 בינואר ו־25 בינואר, 1952, מחלקת החקר, אישים במדיניות המזרח־תיכונית – מס' 2, ד"ר חאפז עפיפי פחה, 2 בינואר 1952, סופר מצרי קורא לשלום עם ישראל, 5 בספטמבר 1951; שם, חצ-4372/24, מ. ששון, מז"ת אל ציר ישראל-אנקרה, 22 בינואר 1952; Oren (1990), pp. 351-365; שלום (2000), עמ' 753-783.

4 א"מ, חצ-117/22, לקט מתוך עיתונות ערבית, 7 בספטמבר 1952, מחלקת החקר, ענף החקר הערבי, מגמותיו של עלי מאהר, 11 בפברואר 1952; Abadi (2006), pp. 159-164; רבינוביץ' (1989), עמ' 78-87.

5 Oren (1990), pp. 351-353.

ותעלה בימי מלחמת סיני ואחריה. מצרים לא גילתה עניין רב בשליטה ברצועת עזה ולא בסיפוחה לתחומה הריבוני. בהתאם לכך עלתה על הפרק העברת הרצועה לידי המלך עבדאללה עושה דברם של הבריטים או לחליפין לידי הבריטים עצמם. מאז סתיו 1948 עמדה על הפרק האפשרות שעזה תשמש עיר הנמל של ממלכת עבר הירדן לחוף הים התיכון, ומישור החוף הדרומי יחליף ולו חלקית את הבסיס הבריטי בתעלת סואץ. אלא שהמלך עבדאללה דרש גם חיבור טריטוריאלי בצורת פרוזדור מעבר ריבוני שיחבר בין הר חברון לבין עזה. ישראל דחתה את דרישתו והמו"מ המדיני שהתנהל עמו הגיע באביב 1950 למבוי סתום מסיבה זו ומסיבות אחרות, אך גם לאחר מכן היו מי שביקשו לשוב ולדון בה. האופציה המצרית נותרה כברירת מחדל כששרצועת עזה נותרה תחת שלטון צבאי מצרי, אלא שמציאות זו קבעה את מעמד הרצועה כאנומליה מרחבית.

ב. התקבעותה של האנומליה המרחבית

לאחר שהמהלך המדיני הגלוי שנועד להביא לסיום הסכסוך הערבי-ישראלי הגיע לסיומו בשלהי קיץ 1949, ומלחמה כוללת נוספת שתביא לתבוסתה של ישראל לא נראתה באופק, הלכו והתקבעו מחנות הפליטים ברצועת עזה, יישובים שבמהותם היו פתרונות זמניים לתקופת ביניים. ביטול החוזה האנגלו־מצרי ב־1951 אמנם עורר תקווה בקרב הפלסטינים בכלל וברצועת עזה בפרט, הם ראו בו צעד חשוב בדרך להבסתו של האימפריאליזם המערבי במזרח התיכון שמדינת ישראל נתפסה כשלוחתו, אך עד מהרה הסתבר שלא היו למהלך זה השלכות מעשיות על מצבם.[6]

בדין וחשבון של הממשל המצרי ברצועה ממאי 1950 הוצגה תמונה עגומה באשר למצבם של הפליטים. צוין בו שרובם סובלים ממחסור במזון ובפרטי לבוש, מחלות עושות בהם שמות, והפריצות המינית פשתה בכול. תסכולם של הפליטים בא לידי ביטוי בהפגנות שערכו מדי פעם, כפי שעשו במחנה אל־מע'זי בינואר 1950, שבה השתתפו כאלף איש, גברים, נשים ונוער. המפגינים דרשו לקבל אוהלים חדשים במקום אלה שהתבלו והחדירו את מי הגשמים בחורף, להימנע מצמצום מנות המזון שחולקו להם, לספק להם גז במקום עצים כמקור אנרגיה ולמנות מפקח מטעם הממשל הצבאי

6 א"מ, שם, הדים לביטול החוזה האנגלו־מצרי ולהצעת ארגון ההגנה לארצות המזה"ת (לקט מתוך העיתונות הפלשתינאית), 4 בנובמבר 1951.

שבפניו יוכלו להגיש את תלונותיהם. בעקבות ההפגנה התחייבו הקווייקרים לספק אוהלים חדשים תחת אלה שהתבלו אך לא ידוע על גורלן של הדרישות האחרות. דומה שמאז ואילך דוכאו ההפגנות שערכו הפליטים ביד קשה. השלטון המצרי רדף ועצר מסיתים שאותרו על ידי מחלקת המודיעין של הממשל המצרי ברצועה באמצעות מלשינים בשכר. באפריל 1951 פרסם הממשל המצרי צו שאסר על קיום הפגנות ועל קריאת סיסמאות והסתה, והעונש שנקבע לכל מי שיעבור על הוראותיו היה מאסר של שנה וקנס של 100 לירות מצריות (לי"מ).[7]

ב־1 במאי 1950 נטלה סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם, הידועה בראשי התיבות אונר"א (United Nations Relief and Work Agency – UNRWA)[8] את מקומם של הקווייקרים וארגוני הסיוע האחרים שפעלו מאז שלהי 1948 מטעם UNRPR. גם אונר"א נועדה להיות ארגון סיוע זמני שנועד לפעול כשנתיים על מנת לדאוג לצורכיהם השוטפים של הפליטים, ולעסוק בהכנת תשתיות לשיקומם ושילובם בכלכלת המדינות הקולטות.[9] אלא שהזמני התמשך עד שהיה לקבוע. כישלון המתווה שהציגה ועדת הסקר הכלכלי לפעולתה של אונר"א היה תולדה של ניסיון לפתור בעיה פוליטית בגישה כלכלית, שאותה סירבו הפליטים וממשלות ערב לקבל. עבודות ציבוריות שיזמה אונר"א שנתפסו כשלב ראשון לשיקומם מחדש של הפליטים מחוץ למולדתם, הביאו להפגנות של פליטים שלוו באיומים על עובדי הסוכנות. עד מהרה אף התברר שעבודות זמניות אלה לא הביאו לשיפור במצב הפליטים, שעם סיומן הם שבו לתורי חלוקת המזון והביגוד שסיפקה אונר"א, שבלעדיהם לא היה להם קיום.[10]

בדו"ח הפעילות שפרסמה אונר"א על חמשת חודשי פעילותה הראשונים

---

7 אצא"פ, תיק פליטים, מצוקת הפליטים, כתבה בא־שרק, עזה, גיליון 4, 14 בינואר 1950; שם, תיק פרק 1 הפליטים, המקומיים והשלטון, ציטוט ידיעה מאל־מצרי אל־איאם, סוריה, 30 במאי 1950, תנאי החיים ברצועת עזה, אל־נהדה, ירדן, 10 ביוני 1950; שם, תיק ממשל עזה 1956/7, וקאיע אל־פלסטיניה, גליון 6, 30 באפריל 1951, עמ' 64.

8 שהוקמה לפי החלטה מס' 302 של עצרת האו"ם מה־8 בדצמבר 1949.

9 א"מ, ג-5577/14, דין וחשבון של משלחת ישראל על המושב הרביעי של עצרת האו"ם 20.9.49-10.12.49, עמ' 23-25; ג'ון קמחי, ערכה וחשיבותה של ועדת הסקר והפרשה המסתתרת מאחריה, הבקר, 10 באוקטובר 1949; Interim Report of the Director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, New York, 1951, Letter of Transmittal, A/1451/Rev. 1, Paris, 6 October 1950, https://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/EC8DE7912121FCE5052565B1006B5152, נדלה ב־9 במאי 2021.

10 Buehrig (1971), pp. 113-114.

צוין כי מספר הפליטים ברצועת עזה עומד על 199,000 נפש הרשומים לקבלת סיוע ושרובם מתגוררים במחנות הפליטים. האפשרות ליזום עבודות פיתוח שיספקו מקורות תעסוקה לפליטים ברצועת עזה הוגדרה כבלתי מעשית. אונר"א יכולה הייתה לספק מקומות עבודה מועטים בלבד במיזמים מטעמה, שנערכו בשיתוף עם השלטונות המצריים ונועדו לשיפור מערכות אספקת המים בערים עזה וח'אן יונס ולפיתוח בתי מלאכה שעסקו באריגה ובטווייה, שהעסיקו עד כ־3,100 פליטים. כמו כן הועסקו כמה מאות פליטים במלאכות כנגרות וסנדלרות ועוד 1,380 במשרות מִנהליות שונות, באספקת שירותים ובתחומי הרפואה והחינוך, ובסך הכול סיפקה אונר"א תעסוקה לכ־4,700 פליטים. בכוונת אונר"א היה להרחיב את פעולת השיקום ולספק מקורות תעסוקה לפליטים מחוץ לתחומי הרצועה, באמצעות הכשרת קרקע לעיבוד חקלאי בחצי האי סיני שהיה בריבונות מצרית. הנושא הועבר לדיוניה של ועדה שמונתה לצורך זה על ידי ממשלת מצרים.[11]

מלכתחילה לא היו המצרים מעוניינים לקלוט פליטים פלסטינים בתחומם הריבוני, אך הם גם הבינו שפעולות שיקום אינן יכולות להתבצע בתחומה המצומצם של הרצועה ויש להקצות עבורן שטח בחצי האי סיני. יו"ר הנהלת אונר"א, האמריקני ג'ון בלאנדפורד (Blandford) הציע תוכנית כוללת לשיקום פליטים במדינות ערב במימון משותף של האו"ם ושל מדינת ישראל. ההצעה שנתמכה על ידי הממשל האמריקני אושרה על ידי עצרת האו"ם ב־30 בנובמבר 1950, ובמסגרתה נועדה לקום קרן שתגייס 30 מיליון דולר עבור מיזמי שיקום פליטים. הנהלת אונר"א ניהלה מגעים עם הממשל המצרי בדבר מיזם רחב־היקף שינוהל על ידי הממשלה המצרית ויכלול פיתוח חקלאי בצד ניצול של אוצרות הטבע בסיני. ממשלת מצרים הקימה ועדה לשיקום פליטים וזו דנה בהצעות להקמת שיכונים, בתי ספר ובתי חולים ברצועה ובסיני, להרחבת רשת הכבישים ורשת החשמל, להקמת מפעל לייצור לבנים ולבניית רציף לדייגים במסגרת הרחבת נמל עזה. במרץ 1951 אישרה הוועדה את ביצוען של תוכניות השיקום.[12]

---

11 Interim Report, Ibid., paragraphs no. 17, 51, Statement no. 2, 2a; אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, צו מס' 89, רשות לראש עיריית מג'דל (לשעבר – א.ג.) להקים מפעל אריגה בעזה בהשקעה של 3,000 לירות מצריות לערך מכספי העירייה, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גיליון מס' 4, 30 בספטמבר 1950, עמ' 133.

12 אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, המאמצים להעסקת הפליטים בסיני, אל־אהראם, 1 בנובמבר 1950, ועדה ממשלתית לשיקום פליטים, אל־אהראם 9 בנובמבר 1950, משה"ח המצרי: לייעל השיטות לביצוע תוכניות השיקום בעזה וסיני, אל־אהראם, 31 במרץ 1951; שם, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, מפעלי

מנהיגים פלסטיניים, בעיקר מחוגי המופתי ותומכיו, התנגדו לתוכניות השיקום וההתיישבות, ודרשו להשיב את הפליטים לבתיהם שבתחומי מדינת ישראל. שרלוט ג'ונסון, סגנית הממונה מטעם הצלב האדום האמריקני על פעולות הסיוע, התרשמה שזו הייתה גם עמדתם של רבים מקרב ציבור הפליטים.[13] סיוע לפליטים מבלי לתת את הדעת לשיקומם הכלכלי היה מתכון להתמשכות הסכסוך. על כך עמדו כבר הקווייקרים כשסיכמו את פעילותם ברצועת עזה, וכמותם גרסו הנהלת אונר"א והממשל האמריקני. גם במשרד החוץ המצרי היו שהבינו זאת ולא בכדי היה זה איש המשרד שעמד בראש הוועדה הממשלתית לשיקום הפליטים. המצרים גם ראו ביוזמת השיקום הזדמנות לזכות בסיוע של האו"ם לפיתוחו של מדבר סיני בכלל. על מנת למתן את התנגדותם של חוגים לאומיים רדיקליים לשיקום הפליטים, פרסם משרד החוץ המצרי הצהרה שעמדת מצרים היא שהתוכניות אינן נוגדות את החלטת האו"ם בדבר זכות השיבה של הפלסטינים. הצהרה זו לא היה בה די עבור מתנגדי תוכניות השיקום, שהאשימו את מצרים שהיא משרתת את האינטרסים של אלה המבקשים לחסל את בעיית פלסטין.[14]

ביולי 1949 הציעה המנהיגות המקומית ברצועה לבטל את הממשל הצבאי

פיתוח באזור עזה, כתבה באל־אהראם, 18 בנובמבר 1950; שם, תיק עתיד עזה, ידיעות שהתפרסמו באל־אהראם, 31 בינואר 1951, 2 בפברואר 1951, 14 בפברואר 1951, 18 במרץ 1951, 23 במרץ 1951; United Nations Conciliation Commission for Palestine (UNCCP), Report, Refugees and displaced persons, A/AC.25/Com.Gen/14, 18 February 1950, https://unispal.un.org/unispal.nsf/1ce874ab1832a53e852570bb006dfaf6/d514a2f17d78d98085257500006999e6?OpenDocument; Exchange of letters between UNCCP and Israel/Joint committee on Gaza refugees, A/AC.25/IS.46, 29 March 1950, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-211729/; United Nations Commission for Palestine, Information Requested by UNRWA Relating the Possibility of Reducing the Number of Refugees, A/AC.25/CCP.RWA/3, 20 April 1950, https://unispal.un.org/unispal.nsf/1ce874ab1832a53e852570bb006dfaf6/8790f6592713f1fc85256d560066cfda?OpenDocument, נדלו ב־9 במאי 2021; בעיית פליטי עזה – המכשול העיקרי להסכם בין ישראל ומצרים, הבקר, 16 בפברואר 1950; Hahn (2004), p. 108; Buehrig (1971), p. 114.

13 מה נשמע אצל הפליטים הערביים? מעריב 26 בפברואר 1950; פ. וייס, אילו המופתי היה בא לכאן היינו תולים אותו, על המשמר, 11 באפריל 1952; Mufti Seeks to Make Capital Out of Refugees, *Jerusalem Post*, 19 September 1951; Hahn (2004), p. 108-109.

14 Romirowsky (2019), p. 93; אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, המאמצים להעסקת הפליטים בסיני, אל־אהראם, 1 בנובמבר 1950, לשיקום הפליטים – מתוך לקט יומי מתוך עיתונות המזה"ת מס' 344, 19 בנובמבר 1950, תוכנית צפון־מערב סיני לא תפגע בזכות השיבה, אל־אהראם, 18 במרץ 1951; שם, תיק עתיד עזה, כתבה באל־אהראם, 2 בפברואר 1951.

ולספח את הרצועה למצרים או לחליפין להכריז עליה כשטח אוטונומי, במסגרתו תוקם מועצה של נכבדים שתפעל לצדו של המִנהל המצרי, מערכת משפט אזרחית תשוב ותפעל, ייפתח הגבול עם מצרים ויבוטל המכס על ייבוא סחורות, שנותר בעינו מאז ימי המנדט הבריטי ופגע בהתפתחות קשרי המסחר עם מצרים, שהיו יכולים להחליף ולו חלקית את אלה שאבדו לאחר מלחמת 1948. בינואר 1950 שבה וביקשה משלחת מנכבדי הרצועה שנפגשה עם המושל המצרי לספח את הרצועה למצרים ולבטל את המכס על ייבוא סחורות, ובמרץ יצאה משלחת מטעמם לקהיר לבקש שמצרים תספח דה־פקטו את השטח לתחומה עד אשר יושג פתרון מדיני לבעיית פלסטין, זאת על מנת להביא לשיפור התנאים הכלכליים והחברתיים ברצועה באמצעות החלתן של הזכויות על תושביה, שמהן נהנים אזרחי מצרים בתחומי הכלכלה, החברה, הרפואה והחינוך. בה בעת הצהירו חברי המשלחת על נכונותם לקבל עליהם את החובות של האזרחים המצריים, כולל גיוס לצבא. אלא שלמצרים לא היה עניין בסיפוח הרצועה, וזו המשיכה להיות כפופה לממשל צבאי, והטיפול בבעיותיה עבר לאחריות 'מנהלת ענייני פלסטין' שהקימה הממשלה המצרית.[15] בקיץ 1950 תוארו הפליטים ברצועה בעיתונות הערבית כרעבים וחסרי כול, שלרבים מהם אין קורת גג מעל ראשם, שלא בכדי חלה בקרבם עלייה בשיעור הפשיעה ונמשכה ההתדרדרות המוסרית, שבאה לביטוי במספר הגבוה של החולים במחלות מין בעיקר בקרב הדור הצעיר, ומצב הבריאות של תושביה היה בכי־רע. למרות דיכוי ההפגנות ומעצר המסיתים, ציין המושל המצרי שאם לא יחול שיפור במצב התושבים עלול הצבא המצרי לאבד שליטה על הרצועה.[16]

בתום המחצית הראשונה של 1951, כשלוש שנים לאחר ראשית ימי הממשל המצרי וכשנה לאחר שאונר"א נטלה עליה את עול הטיפול בפליטים, ובהיעדר פתרון מדיני־כלכלי בטווח הנראה לעין, תוארו תושבי

15 א"מ, חצ-2401/16, מחלקת החקר, ענף החקר הערבי, פרטים נוספים למצב ברצועת עזה, 4 בספטמבר 1951; אצא"פ, תיק עתיד עזה, כתבה באל־מצרי, 20 ביולי 1949, כתבה בא־שרק, עזה, גיליון 3, 17 בינואר 1950; משלחת מרצועת עזה פנתה לממשלת מצרים בבקשה לספח את השטח למצרים, הבקר, 13 במרץ 1950; מצרים לא תספח את רצועת עזה, מעריב, 2 במאי 1950.

16 אצא"פ, תיק פליטים, הרעב, העוני והמחלות בר"ע, אין אפילו רופא אחד בח'אן יונס, ידיעות שהתפרסמו בא־שרק, עזה, גליון 21, 31 במאי 1950, מצוקת הפליטים וממכ"פ (ממשלת כל־פלסטין), דפוסים – תזכיר ממפקד חיל הספר למשרד המלחמה, מקורות: אל־מצרי, 25 במאי 1950, אל־איאם, סוריה, 30 במאי 1950, ידיעה מאל־מצרי, 12 ביולי 1950; רצועת עזה מחכה לשחרורה, חרות, 6 באפריל 1950.

הרצועה כשרויים בייאוש כבד. באוגוסט 1951 שלח משרד הכלכלה המצרי ועדת חקירה לרצועה על מנת לנסות ולגבש מדיניות חדשה ביחס אליה. דו"ח הוועדה העלה כי יחסו הנוקשה והמתנשא של השלטון המצרי כלפי האוכלוסייה גורם ליצירת מציאות של עוני וייאוש. את הפליטים הגדירה הוועדה כ"אבק אדם" שהעוני מנוול אותם וגורם להתפתחות סטיות חברתיות בקרבם כמו גם להתפשטותם של רעיונות קומוניסטיים בקרבם וברצועה בכלל. בראייה כלכלית קבעה הוועדה שהרצועה אינה מייצרת אלא רק צורכת, מחירם של מוצרים שונים עלה בצורה ניכרת בעטים של שעורי המכס הגבוהים שהוטלו על ייבוא סחורות ומוצרי צריכה, וההוצאות הרבות הביאו להתרוששותם של רבים מקרב התושבים. הענף העיקרי שהניב רווחים כלכליים עבור מספר קטן של תושבים מן הרצועה היה ייצוא פרי ההדר למצרים.[17]

הוועדה המליצה שמצרים, בשיתוף מדינות הליגה הערבית, תפעל למימון פיתוח החקלאות ברצועה באמצעות מלוות מטעם חברת המקרקעין הערבית, שנועדה במקורה לרכוש קרקעות בתחומי הארץ בימי המנדט, היינו שלא באמצעות משאבים מצריים או בינלאומיים. פעולות הפיתוח נועדו לכלול חלוקת אדמות בבעלות ממשלתית לפלאחים, נטיעת 10,000 דונם של מטעי פרי, קידוח בארות, מלחמה במזיקים ופיתוח ענף הדיג. כמו כן המליצה הוועדה על פיתוח שווקים במצרים לתוצרת החקלאית של הרצועה, לאפשר ייבוא של חומרי גלם לתעשיית האריג המקומית, להוריד את שיעור המכס על ייבוא סחורות חיוניות, להוריד את מחירי ההובלה של טובין ברכבת ולהתיר ייצוא של גרוטאות ברזל (שיש להניח שנותרו ברצועה מימי המלחמה – א.ג.) לסוריה וללבנון. ההמלצה העיקרית של הוועדה הייתה סיפוח כלכלי של הרצועה למצרים אלא שלכך התנגדה הממשלה המצרית מכול וכול. ההמלצות לייזום תוכניות פיתוח נדחו אף הן בטענה שלממשלת מצרים לא היו משאבים להשקיע בטריטוריה שאינה מצרית, ומכאן שלא היה לחברת המקרקעין הערבית די הון לממן פיתוח חקלאי. לעומת זאת

17 א"מ, חצ-2401/16, מחלקת החקר, ענף החקר הערבי, פרטים נוספים למצב ברצועת עזה, 4 בספטמבר 1951; אצא"פ, תיק פליטים, מצוקה בעזה, מצב כלכלי קשה, ידיעה מא־רקיב, עזה, 20 בנובמבר 1951; מן הנעשה בין הפליטים בעזה, חרות, 19 במרץ 1951; גבריאל שטרן, גוברת תסיסת ערביי רצועת עזה נגד הכיבוש המצרי, על המשמר, 4 ביוני 1951; הליגה לשחרור לאומי ברצועת עזה קוראת לשים קץ לשלטון הכיבוש, קול העם, 4 באוגוסט 1951.

התקבלו ההמלצות להפחתת דמי ההובלה ברכבת והקטנת המכס על ייבוא מוצרים, בעיקר מוצרי מזון.[18]

על סבלם של הפליטים נוספו מצוקות חורף 1951/52 שהיה סוער במיוחד. לאחר סופה קשה שהשתוללה באמצע דצמבר 1951 נותרו קרוב לשלושים אלף פליטים ללא קורת גג בעטים של נזקי הסופה. הרוחות והגשמים הרסו לא רק את האוהלים אלא גם בקתות חימר שהקימה אונר"א ונגרמו אבדות בנפש כתוצאה מטביעה במי השיטפונות. המושל פנה להנהלת אונר"א בבקשה שתשלח כשלושים אלף שמיכות וחמשת אלפים אוהלים עבור נפגעי מזג האוויר, והורה לשכנם זמנית במבני ציבור – בתי ספר ומסגדים. הסהר האדום המצרי שלח משלחת של נשים לרצועת עזה שהביאה עִמה ביגוד ומצרכי מזון בשווי של כעשרת אלפים לי"מ וכן הגיעו תרומות נוספות.[19] הענקת הצדקה והיישום החלקי של מסקנות ועדת החקירה המצרית לא הביאו לשינוי מהותי במצב ותסכולם של הפליטים שב והתפרץ מדי פעם במהומות ובהפגנות.

פעילותה של אונר"א הלכה והתקבעה במתכונת של טיפול יומיומי בצורכי הפליטים. הסוכנות דאגה לפתרונות מגורים, הפעילה את מערכת החינוך עבור ילדי הפליטים והכשירה מורים מקרבם כמו גם מקרב התושבים הוותיקים. בתחילה פעלו בתי הספר באוהלים אך עד מהרה נבנו עבורם מבנים קשיחים. מצב התזונה השתפר הודות למנה החודשית שאונר"א חילקה לכל פליט, שכללה 10 ק"ג קמח וכן סוכר, מרגרינה, שמן, אורז וקטניות. אונר"א חילקה לפליטים גם ביגוד בסיסי, נעליים ושמיכות. לא בכדי היו שטענו שמצבם של הפליטים טוב מזה של רבים מקרב האוכלוסייה הוותיקה ברצועה כמו גם מזה של פלאחים רבים במצרים שאינם מקבלים סיוע ממקורות בינלאומיים. עם זאת, חיי הבטלה השרו דיכאון בקרב האוכלוסייה, אך ההתנגדות לתוכניות השיקום בקרב הפליטים נותרה שרירה וקיימת, מחשש כי מדובר בשלב ראשון בהתקבעותם ברצועה או בסיני שלאחריו יידרשו לוותר על זכות השיבה. בהתאם לכך, פליטים רבים סירבו לעבוד במיזמי התעסוקה של אונר"א בסלילת כבישים ובייעור, למרות שהסוכנות

18 א"מ, שם.

19 Annual report of the director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, New York, 1952, https://digitallibrary.un.org/record/708479, נדלה ב־9 במאי 2021; אצא"פ, תיק פליטים, ידיעות על סופת הגשם בדצמבר 1951, אל־רקיב, 19 בדצמבר 1951, ידיעות מאג'פטן מייל, 19-22 בדצמבר 1951, אל־אהראם, 18 בדצמבר 1951, עזרת הסהר האדום, אל־אהראם, 20 בדצמבר 1951.

קיבוץ ניר עם, 1949
ארכיון הצילומים הלאומי, זולטן קלוגר

הנחת צינור מים, מפלסים, 1949
ארכיון הצילומים הלאומי, זולטן קלוגר

יד מרדכי עם שחרורה, נובמבר 1948
ארכיון הצילומים הלאומי, דוד אלדן

קיבוץ גבים, 1953
ארכיון המדינה אוסף הצילומים, יהודה איזנשטארק

קיבוץ זיקים, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, משה פרידן

התקפת ארבה בשדות סעד, נובמבר 1955
ארכיון הצילומים הלאומי, דוד אלדן

שומרת בקיבוץ זיקים, מאי 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, משה פרידן

שמירת לילה, נירים, 1955
ארכיון הצילומים הלאומי, משה פרידן

עובדים בשדות, מושב תקומה, 1949
ארכיון הצילומים הלאומי, זולטן קלוגר

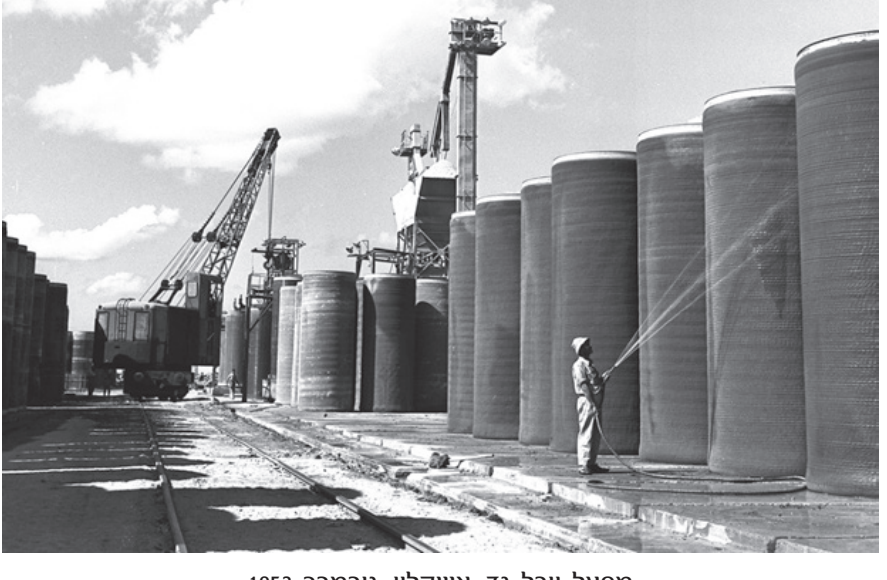

מפעל יובל גד, אשקלון, נובמבר 1953
ארכיון הצילומים הלאומי, ללא קרדיט

מושב פטיש, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, משה פרידן

עולים במושב פטיש, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, משה פרידן

שמירה על העדר, עין השלושה, 1957
ארכיון הצילומים הלאומי, פריץ כהן

קיבוץ נירים, 1955
אוסף הצילומים הלאומי, משה פרידן

סיור במרחב ספר עזה, 1954
ארכיון הצילומים הלאומי, ללא קרדיט

דיין ובארנס נפגשים באשקלון, 1957
ארכיון הצילומים הלאומי, דוד גורפינקל

שילמה שכר גבוה מזה ששילמו מעסיקים מקומיים. וכפי שהצהיר בתחילת 1952 עבדאללה אבו סתה, שייח' בדואי מן הרצועה שנמנה על מפקדי הכוחות הבלתי סדירים שלחמו לצד המצרים ב־1948, כי כל שליט ערבי שיסכים לשיקום הפליטים ייחשב בוגד והפלסטינים יעדיפו למות מרעב מאשר לוותר על אדמתם.[20]

בקרב המנהיגות הוותיקה ברצועת עזה היו שהמשיכו לראות בסיפוח הרצועה למצרים את הפתרון למצוקותיה, למרות ההתנגדות התקיפה של החוגים הלאומיים הפלסטיניים ושל ממשלת מצרים. כאמל אברהים אלברברי, עורך־דין עזתי שהיה גם עורך השבועון 'אלסלאם', הציע במאמר שפרסם במרץ 1952, שממשלת מצרים תנקוט במדיניות של סיפוח הלכה למעשה ללא הצהרה רשמית. במסגרת זו תעניק רשות לתושבים מעזה להגר ולעבוד במצרים, תיתן הלוואות לתושבים, תקדם תוכניות לשיקום פליטים בסיני, תבטל את המכסים בין מצרים לבין הרצועה ותגייס צעירים ליחידה שתהווה גרעין לצבא פלסטיני שיפעל תחת פיקוד מצרי.[21]

בקיץ 1952 לא חל שינוי משמעותי במצב הפליטים, ורבים מהם המשיכו להתגורר באוהלים. בהיעדר התקדמות בתוכניות השיקום העריכה הנהלת אונר"א שהפליטים יישארו ברצועה לתקופת זמן שלא ניתן היה לחזות את סיומה. בהתאם לכך החלה ביוזמה של הקמת מבנים קשיחים לקראת החורף במטרה להעביר כ־60,000 מתוך כ־200,000 הפליטים שהתגוררו ברצועה לבתים בני 8 יחידות דיור או לבקתות חימר. בהיעדר היכולת לקיים את עצמם המשיכו הפליטים ברובם להיות מובטלים ותלויים באונר"א, וראשי הסוכנות ראו בכך בזבוז כוח אדם שיכול היה לתרום להתפתחות הכלכלה במדינות ערב. ממשלת מצרים החלה להקציב כספים לסיוע לכ־80,000 מתושביה הוותיקים של הרצועה שמצבם של רבים מהם היה גרוע מזה של הפליטים. בהנהלת הסוכנות טענו שעדיף היה שהממשלה תשקיע סכומים

20 אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, תוכנית צפון־מערב סיני לא תפגע בזכות השיבה, אל־אהראם, 18 במרץ 1951, קונגרס הפליטים, תזכיר שהעביר אבו סתה לשרי החוץ הערביים ב־7 בפברואר 1952; שם, תיק פליטים, מצוקת הפליטים – הפכו לכוח אדם שאין לו מחיר, מצוקת מקומיים – תביעה שססו"ת תסייע גם למקומיים; יהודה הגדרתי, פליטי עזה נושאים עיניהם לסואץ, הבקר, 9 בנובמבר 1951; הפגנות רעב בעזה, חרות, 11 בדצמבר 1951; פ. וייס, אילו המופתי היה בא לכאן היינו תולים אותו, על המשמר, 11 באפריל 1952; פליטי עזה אינם כה מסכנים, מעריב, 5 במאי 1953; אבו סתה ואנשיו המשיכו גם אחרי המלחמה בפעילות נגד ההתיישבות היהודית ובעיקר נגד קיבוץ נירים שהתיישב על אדמתם, ראו: מיטיב (1972), עמ' 70-74.

21 אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, מאמר בא־סלאם, גליון שלישי, 21 במרץ 1952.

אלה ביוזמות לפיתוח כלכלי אך גם בכך לא יהיה די, בשל העובדה שפתרון למצוקת הפליטים חייב את העברתם לאזורים מאוכלסים בדלילות, שבהם היה קיים פוטנציאל לפיתוח כלכלי. הכוונה הייתה ליישובם מחדש של הפליטים בירדן ובסוריה, אך הדבר היה תלוי ברצונן הטוב של ממשלותיהן.[22]

למרות התנגדותם של הפלסטינים ונוכח דרישתה של אונר"א, שבה ממשלת מצרים והסכימה לשקול את יישובם בחצי האי סיני של כ־10,000 משפחות שמנו כ־50,000 פליטים. לשם כך היה צורך לערוך סקר היתכנות שעלה לאונר"א כ־100,000 דולר, אך לא נמצא בתחומו אזור שיש בו גם מים וגם אדמה ראויה לעיבוד להתיישבות בהיקף הנדון. מיזם אחר של אונר"א לשיקום הפליטים היה העברתם להתיישבות בקירנאיקה שבלוב. מקס־אנרי אובר (Huber) השווייצרי נועד להתמנות לנציגהּ של הסוכנות בלוב ומכיוון שנחשב כידיד של ישראל, המיזם זכה לתמיכת ממשלתה, שקיוותה שגם מאזרחיה הערבים יהיו שיעדיפו להגר לשם. בקרב מומחי אונר"א היו חילוקי דעות ביחס להיתכנותו של מפעל ההתיישבות הזה, והמחייבים העריכו שניתן יהיה ליישב כ־180,000 פליטים בלוב, מהם כ־100,000 מרצועת עזה. אובר פעל בלוב במשך כשנתיים שלאחריהן הצהירה אונר"א שבכוונת ממשלת לוב ליישב 15,000 משפחות פליטים בתחומה, אך על פי ההערכה במשרד החוץ הישראלי מספר זה היה אופטימי מדי.[23]

במקביל, החלה אונר"א בתכנון מערכת הכשרה מקצועית מקיפה עבור הפליטים ברצועת עזה, דומה כי גם זאת בראייה של עידוד ההגירה מן הרצועה, מאחר והמחסור בתעסוקה הביא מאות פליטים, בעיקר מקרב המשכילים ובעלי המקצוע, להגר למדינות ערביות, בעיקר למפיקות הנפט בחצי האי ערב. בראייה זו אונר"א המשיכה גם בפיתוח מערכת החינוך

---

22 Annual report of the director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, New York, 1952, Ibid.; Report of the Technical Committee on Refugees to the Conciliation Commission, 8 September 1949, A/AC.25.3, https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/C44974DFB8F1ABB885256DF300685141; First Interim Report of the United Nations Economic Survey Mission for the Middle East, New York, 16 November 1949, A/116, https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/648C3D9CF58AF0888525753C00746F31, נדלו ב־9 במאי 2021.

23 Annual report of the director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, New York, 1952, Ibid.; א"מ, חצ-3743/12, אלכסנדר דותן, ססו"ת חושבת על יישוב פליטים בלוב, מתוך שיחה עם מ.ה. הובר, נציג ססו"ת, ב־15.9.52 בחיפה, 16 בסמפטמבר 1952, א. קדרון אל א. דותן, מאו"ם, 24 ביוני 1954, ידיעה מאל־אהראם על ביצוע ההסכם ליישוב פליטים בלוב, 18 במאי 1954; Tovy (2014), pp. 38-39.

היסודית והתיכונית ברצועה ובנוסף המשיכה לספק שירותים בתחומי הבריאות ובריאות הציבור, הן לאוכלוסיית הפליטים והן לאוכלוסייה הוותיקה, שמצבה היה גרוע מזה של אוכלוסיית הפליטים גם בהיבט הבריאותי. בסך הכול העסיקה אונר"א 557 עובדים בתחום הבריאות ברצועת עזה, יותר מאשר בכל ריכוז פליטים אחר, וסיפקה שירותי אשפוז בהיקף של 602 מיטות. עוד פעלה אונר"א בתחום פיתוח מערכות האגירה ואספקת המים לאוכלוסייה.[24]

מהפכת יולי 1952 עוררה תקוות חדשות בקרב הפליטים. זמן קצר אחריה הגיע לביקור ברצועה הגנרל מוחמד נגיב, יו"ר המועצה המהפכנית. הוא נפגש עם המנהיגות הדתית ועם הנכבדים המקומיים שהעלו בפניו בקשות לשיפור תנאי החיים ברצועה. דומה היה כי המשטר החדש ניסה לגלות יחס מתון ומתחשב יותר בצרכיה של אוכלוסיית הפליטים מאשר קודמו. בשלהי 1952 הגיעה לעזה 'רכבת הרחמים', יוזמה ממשלתית מצרית שבמסגרתה נשלחה רכבת טעונה במוצרי מזון ממצרים לרצועה. יותר מאשר היה בכך סיוע של ממש היא עוררה תקווה לשינוי במדיניות הממשל החדש בנושא מצוקת הפליטים. אלא שלמרות שנרמז בעיתונות המצרית שזו הראשונה מבין רכבות נוספות, יוזמת רכבת הרחמים נותרה מחווה חד־פעמית, ייתכן שהדבר נגרם כתוצאה מהשחיתות שנהגה בחלוקת המצרכים שהביאה עִמה, שחלקם מצאו את דרכם לידי סוחרים בעזה שמכרו אותם בכסף מלא.[25] מאפיין אחר של השחיתות השלטונית ברצועה היה השוק השחור שמרווחיו נהנתה קבוצה קטנה של סוחרים ובעלי הון, שנהגו לשחד פקידים וקצינים, ואלה וגם אלה ניהלו אורח חיים מנקר עיניים שכלל התרועעות עם נשים מפוקפקות. כן רווחו שמועות על עסקים שניהלו חוגים אלה עם גורמים בישראל דרך צד שלישי ועל בתי מידות שבנו על קרקע ממשלתית שרכשו במחיר מוזל. המשטר החדש היה מודע לשחיתות השלטונית ברצועת עזה,

24 Annual report of the director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, New York, 1952, Ibid.; אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, פליטים שיקום – ידיעה שהופיעה באלאנשא, סוריה, בתוך לקט ידיעות, 21 ביולי 1952; א"צ, 1953-447-13, הפעילות בגבולות – סיכומים ומסקנות ליוני 1951, 15 ביולי 1951.

25 אצא"פ, תיק פליטים, מוחמד נגיב בעזה, א־רקיב, עזה, 31 באוגוסט 1952, היום מגיעה רכבת ראשונה מרכבות הרחמים, שם, 30 בדצמבר 1952, כתבות באל־אהראם, 15 בינואר 1953 ו־28 בספטמבר 1953.

ביקש להילחם בה כפי שביקש להילחם בשחיתות השלטונית במצרים בכלל, וביולי 1953 הוחל ברצועה החוק המצרי למניעת עברות שוחד.[26]

ואכן דומה שב־1953 החל המשטר החדש ליישם מדיניות שתכליתה להיטיב עם תושבי הרצועה. מצב הביטחון האישי הלך והשתפר נוכח מדיניות היד הקשה שננקטה בטיפול בפשיעה המקומית. ביוני חתמו ממשלת מצרים ואונר"א על הסכם שבו התחייבה הסוכנות להקציב 30 מיליון דולר לשיקום הפליטים מרצועת עזה. מנהיגים פלסטינים מקרב תומכי החוגים הלאומיים, כמו גם מקרב הקומוניסטים והאחים המוסלמים התנגדו לו, אך תחת להשליכם אל הכלא ביקש המשטר החדש לפייסם והצהיר שמדובר בצעד זמני עד למציאת הסדר סופי לבעיית פלסטין. בשלב הראשון הוקצו חצי מיליון דולר להמשך המחקר שנועד למצוא שטח מתאים ליישוב מחדש ויתרת הסכום נועדה להקמת מיזמים שיימצאו בני־ביצוע. באוקטובר הסכימה ממשלת מצרים להקצות 230,000 פדאן (כ־966,000 דונם, 1 פדאן = 4.2 דונם) במערב סיני בקרבת תעלת סואץ למטרת פיתוח חקלאי, שמהם אונר"א תִפַּתח 50,000 (210,000 דונם) עבור יישוב פליטים. עבודות התשתית למיזם אמורות היו לספק תעסוקה לפליטים ועם השלמתו נועדו כעשרת אלפים משפחות לקבל כל אחת חלקה בת 20 דונם לעיבוד וכן בעלי חיים, כלי עבודה והלוואה של 500 לירות מצריות לפיתוח המשק. בנוסף נועדו להתיישב במקום כ־1,500 משפחות של פליטים, שתעסוקנה בענפי השירותים והמלאכה, והציפייה הייתה שבצד הפיתוח החקלאי יתאפשר פיתוח של תעשיות נלוות. ממשלת מצרים התחייבה לספק מים מהנילוס עבור המיזם. בה בעת שבה אונר"א ובחנה את התוכנית ליישובן של 10,000 משפחות פליטים במזרח סיני וביצעה סקר מקורות מים באזור אל־עריש, שגם הפעם תוצאותיו היו מאכזבות.[27]

---

26 שם, תיק פרק 1, הפליטים המקומיים והשלטון, צו מס' 272 של המושל המנהלי הכללי באזורים הנתונים לפיקוחם של הכוחות המצריים בפלסטין, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס' 20 מיום 15 ביולי 1953, ציטוטים ממקורות שונים בנושאים: עזה – שוק שחור, שחיתות השלטון המצרי, חלקות לבנייה, מצרים בעזה, כשליט קולוניאלי; שם, תיק ממשל עזה 1956/7, כתבה באל־אהראם, 4 בנובמבר 1950.

27 Annual Report of the Director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, covering the period 1 July 1953 to 30 June 1954, New York, 1954, https://digitallibrary.un.org/record/712155, נדלה ב־9 במאי 2021; אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, ידיעה מא־זמאן, 17 באפריל 1953, שיקום פליטים, מועצת ההפיכה המצרית – אישור לעסקת הפליטים בסיני, אל־ג'רידה, לבנון, 2 במאי 1953; שם, תיק עתיד עזה, כתבה בא־רקיב, עזה, 21 במרץ 1953, סיכום על האחים המוסלמים והקומוניסטים – מאבק נגד השיקום; פיתוח רצועת

אונר"א המשיכה לפעול גם למען רווחת הפליטים ברצועה, ובקיץ 1954 תהליך העברתם מאוהלים למבנים מוצקים היה בעיצומו. כן הוחל בקידום ענף האריגה, שלהערכת הסוכנות ניתן היה להעסיק במסגרתו עד אלפיים עובדים נוספים. מאות נשים הוכשרו במלאכות יד במרכזי ההכשרה שאונר"א הקימה על מנת לאפשר גם להן להשתלב בפעילות כלכלית בענף זה. הממשל המצרי הבטיח להקצות לאונר"א שטח בן 60,000 דונם מאדמות הממשלה באזור החולות, שמהם כ־15,000 דונם נועדו לנטיעה של חורשות עצי אקליפטוס ואקציה לבלימת התקדמותן של דיונות שאיימו להתפשט אל מרחב העיבוד החקלאי, והיתר היה מיועד להתיישבות חקלאית ולבחינת אפשרויות לייעול שיטות העיבוד של קרקעות חוליות. בתחום הבריאות ברצועה פעלו חמישה בתי חולים, והסוכנות, בסיוע הסהר האדום המקומי, המשיכה לספק שירותים בתחום זה לתושבים כולם. בתחום החינוך פעלו ברצועה בקיץ 1954 – 38 בתי ספר יסודיים שהופעלו על ידי אונר"א בסיוע אונסק"ו, מהם 24 בתי"ס לבנים ו־14 לבנות, שבהם למדו 22,509 בנים ו־8,598 בנות. בחינוך התיכוני שעדיין היה מצומצם בהיקפו למדו כמעט רק בנים, 1,727 במספר, ורק 54 בנות. בנוסף לכך, פעלו ברצועה מרכז להכשרה מקצועית שהקימה אונר"א עבור בעלי מלאכה ומרכז להכשרת מורים. אונר"א הייתה פעילה גם בתחום התרבות, בארגון פעילות של תנועות נוער וקבוצות ספורט ובתחום הרווחה באספקת ארוחות, שמיכות וביגוד עבור העניים שבפליטים.[28] ב־1953 אפשרה ממשלת מצרים, שמימנה את מערכת החינוך של האוכלוסייה הוותיקה, ל־40 סטודנטים מרצועת עזה ללמוד על חשבונה באוניברסיטאות מצריות, ומספרם הלך וגדל בשנים הבאות.[29]

ב־1955 הסתיימה בנייתם של מבני הקבע עבור הפליטים וגם מקרב האוכלוסייה הוותיקה היו שפנו לאונר"א בבקשה לסיוע נוכח מצוקת הדיור בקרבה. היו מקרב הוותיקים שאדמותיהם נותרו בתחומה של ישראל והם דרשו שאונר"א תכלול אותם בקרב הפליטים הזכאים לסיועה, ובהתאם לכך הוכרו תושבי הכפר בית חאנון כפליטים. התוכניות לשיקום הפליטים לא

עזה בעזרת או"ם, הצפה, 3 ביולי 1953; רצועת עזה – קרש קפיצה לסיבוב שני, שם, 26 באוקטובר 1953.

28 אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, תוכנית ססו"ת לפליטים ברצועת עזה, רדיו רמאללה, 4 בדצמבר 1954; Annual Report of the Director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, covering the period 1 July 1953 to 30 June 1954, New York, 1954, Ibid.; רצועת עזה – קרש קפיצה לסיבוב שני, הצפה, 26 באוקטובר 1953.

29 אצא"פ, תיק מפלגות וארגונים, סיכום בנושא סטודנטים עזתיים במצרים.

התקדמו באופן משמעותי למרות שעבודות הסקר להיתכנות ההתיישבות במערב סיני עמדו בפני סיומן, וההערכה הייתה שתוך שלוש שנים מתחילת הפעולה בשטח ניתן יהיה להשלים את ביצועו של המיזם. אלא שלמצרים לא היו די משאבים לביצועו, ובמדינות ערב ובקרב הפליטים המשיכו להתנגד למיזם מחשש לפגיעה בזכות השיבה. אפשרויות התעסוקה והפיתוח ברצועת עזה נותרו מוגבלות. בשיתוף עם הממשלה הזמינה אונר"א מומחה צרפתי שהמליץ על הקמת נמל ים בחוף עזה, המשיכה להכשיר בעלי מלאכה מקרב בני הדור הצעיר והחלה בהקמת מרכז להכשרת עובדים בחקלאות ליד בית חאנון. באשר למשכילים או בעלי ההכשרה המקצועית, הממשל המצרי גרס שעדיף שיחפשו תעסוקה מחוץ לתחומי הרצועה לנוכח העובדה שלא היו די משרות עבורם. בתחום הבריאות ובריאות הציבור המשיכה הסוכנות לספק שירותים לאוכלוסיית הרצועה בכללה, וגם בתחום החינוך המשיכה אונר"א למלא תפקיד מרכזי והוסיפה ופתחה בתי ספר חדשים ובהם עשרות כיתות לימוד.[30]

הדו"ח האחרון של אונר"א שפורסם לפני מלחמת סיני עסק בתקופה שבין קיץ 1955 לבין קיץ 1956, וממנו עלה שלא הושגה התקדמות בנושא שיקום הפליטים, מאחר שרובם המכריע דרש לממש את זכות השיבה ורק מעטים היו מוכנים לשקול יישוב מחדש. את עמדתם הביעו בשלושה ימי הפגנות מחאה על הכוונה ליישבם במערב סיני, שנערכו ברצועה בפברואר 1955. התנגדות זו דומה שעמדה ביסוד הודעתו של הממשל המצרי באוגוסט 1955 על דחיית העבודות להקמת מערכת אספקת מים מנהר הנילוס למערב סיני, עד אשר יושלם פיתוח החקלאות במצרים גופא. הלכה למעשה היה זה ביטולו של המיזם על ידי נאצר שלא רצה להצטייר כמי שפועל בניגוד לאינטרס הערבי ומוותר על שחרורה של פלסטין.[31] עיקר פעילות הסוכנות

30 Annual Report of the Director of the United Nations Relief and Work Agency for Palestine Refugees in the Near East, covering the period 1 July 1954 to 30 June 1955, New York, 1955, https://digitallibrary.un.org/record/712884?ln=es, נדלה ב־9 במאי 2021; אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, הודעה של מוצטפא א־צוואף מה־19 בספטמבר 1953, שידור של רדיו בגדאד, 2 בפברואר, תמצית שידורים מס' 1578, 3 בפברואר 1955.

31 Annual Report of the Director of the United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, covering period 1 July 1955 to 30 June 1956, https://digitallibrary.un.org/record/713000?ln=ar, נדלה ב־9 במאי 2021; אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, ידיעה מאל־ג'יהאד, ירדן, 6 במרץ 1955, תוכנית שיקום פליטים ככלי ניגוח, אל־אהראם, 9 בדצמבר 1957, ציטוט מספרה של לורי ברנד בדבר תוכנית השיקום, תוכנית צפון־מערב סיני שנמשכה עד 1955.

היה באספקת צורכי היומיום של הפליטים בתחומי התזונה, הבריאות והחינוך ובעבודות פיתוח בתחום הרצועה, כמיזם הנטיעות שבמסגרתו ניטעו עד ערב מלחמת סיני כ־6,000 דונם של עצים בחולות עזה ועוד כ־3,200 דונם בסביבת ח'אן יונס. כן הוכשרה חלקה ניסיונית בת 300 דונם לבחינת אפשרויות הפיתוח החקלאי באדמות החול. בעלי בתי מלאכה בתחומי האריגה וייצור הסבון קיבלו סיוע להפעלתם וחלה התפתחות מרשימה בענף הדיג, שערב מלחמת סיני מנה 237 סירות והעסיק כ־1,000 דייגים מחופי עזה ועד חופי רפיח. בתיאום עם הממשל המצרי ביקשה הסוכנות לפתח מערך של עבודות יזומות לשיפור מערכות הדרכים והניקוז ברצועה ולבנייה של נמל הים. בה בעת סייעה להגירה של 1,040 פליטים מהרצועה ליעדים שונים בארצות ערב, בצפון ובדרום אמריקה ובאוסטרליה. עידוד ההגירה נתקל לעִתים בהתנגדות כמו במקרה של השגרירות האמריקנית בקהיר שהודיעה בקיץ 1954 על הכוונה לאפשר ל־2,000 פליטים להגר לארצות הברית. לאחר שכ־450 איש נרשמו, הפעולה הופסקה בהתערבות של "גורמים אחראיים", כפי הנראה בגלל שנתפסה כחותרת תחת זכות השיבה.[32]

על פי נתונים של הממשל הצבאי הישראלי מסוף 1956 דומה שמאמציה של אונר"א לסיוע בפיתוח הכלכלה ברצועה נשאו פרי. בתי המלאכה בענף האריג שרובם של הבעלים וכ־3000 הפועלים שהעסיקו היו פליטים מאל־מג'דל, ייצרו בגדי נשים וגברים, סדינים, בגדי עבודה ומדים. את חומרי הגלם ייבאו ממצרים, מבריטניה ומאיטליה והשלטונות המצרים פטרו אותם מתשלום מכס. מתוך 469 בתי המלאכה 394 מוקמו בעיר עזה, 70 בח'אן יונס, ארבעה בדיר אל־בלח ואחד ברפיח. לאורגים היה ארגון מקצועי ולו יושב ראש, מזכיר, גזבר ושישה חברי הנהלה. לקוח חשוב של תעשיית האריג הייתה אונר"א עצמה שסיפקה בגדים חדשים לילדי הפליטים תחת אלה המשומשים.[33] בנוסף היו ברצועה 27 בתי מלאכה לייצור כלי חרס, מהם 25 בעזה ועוד שניים בדיר אל־בלח שייצרו עציצים וכדי אכסון (ג'ארות) בכמות של למעלה מ־40,000 יחידות ליום והעסיקו כ־40 בעלי מקצוע ו־120 פועלים.[34] עוד פעלו ברצועה שישה בתי חרושת לסיגריות, חמישה

32 א"מ, ג-2413/1, הצעת תקציב פעולות משרד החקלאות באזור עזה, 9 בדצמבר 1956; שם, חצ-3743/12, עיראק מתנגדת להגירת הפליטים לארה"ב, פלסטין, 2 באוקטובר 1954; אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, ידיעה מאל־ג'יהאד, ירדן, 14 ביולי 1954.

33 א"מ, ג-4581/1, מפקדת צה"ל באזור עזה, סקר על תעשיית האריגים בעיר, דצמבר 1956.

34 שם, סקר על תעשיית החרס וסקר על תעשיית נפות התבואה ברצועת עזה, דצמבר 1956.

בתי מלאכה לשטיחים שהעסיקו בעיקר נשים ותוצרתם יוצאה למדינות ערב, חמישה בית בד, ארבע מסבנות, חמישה בתי חרושת לייצור משקאות קלים וממתקים, שלוש טחנות קמח וכ־20 מאפיות. בעזה החל לפעול גם הנמל שדרכו יובאו חלק מחומרי הגלם הדרושים עבור ענפי החרושת והמלאכה.[35]

עם זאת, החקלאות נותרה ענף הכלכלה העיקרי ברצועה, כאשר כ־150,000 דונם שהיוו כמחצית משטחה הכולל היו אדמה חקלאית מעובדת. נכללו בהם 7,000-8,000 דונם פרדסי הדרים, 12,000-13,000 דונם מטעים אחרים, כולל תמרים, וכ־12,000 דונם אדמות שלחין ו־110,000 דונם אדמות בעל שעליהן גידלו בעיקר ירקות ודגנים. החקלאות סיפקה רק חלק ממוצרי המזון שהיו דרושים לאוכלוסיית הרצועה ועל כן היה צורך לייבא מוצרי מזון עבורה. הקרקעות היו בעיקר רכושם של הוותיקים ורק מעטים מקרב הפליטים עסקו בחקלאות, בעיקר כשכירים. כוונתה של אונר"א לערוך סקר לבחינת טיבם של 70,000 דונם מאדמות הממשלה על מנת להכשירן לעיבוד על ידי פליטים לא מומשה.[36]

נוכח שיעור הריבוי הטבעי הגבוה והקמתן של משפחות חדשות רבות, בנתה אונר"א בשנת 1955/6 למעלה מ־1,800 בקתות חדשות וכיסתה בגגות כ־300 בקתות שהפליטים בנו בעצמם. הסוכנות השתמשה לצורך זה בתוצרתם של יצרני מרצפות ורעפים שפעלו ברצועה ובשירותיהם של בנאים, נגרים ומסגרים מקומיים. הסוכנות פטרה את הפליטים מתשלום שכר דירה במבנים שהקימה ושאת הקמתם מימנה. על פי הקריטריונים שקבעה, למשפחה בת עד 5 נפשות ניתנה בקתה בת חדר אחד, למשפחה של עד שמונה נפשות בקתה בת שני חדרים ולמשפחות גדולות יותר בקתה בת שלושה חדרים. לכל בקתה, גדולה או קטנה, ניתנה חצר משלה. רובעי המגורים נבנו ללא תכנון ובצפיפות רבה אך בכל מחנה פליטים היה מרכז שירותים שכלל מרפאה של אונר"א ובה רופא ואחות ובית מרחץ. פעמיים בחודש נהגה אונר"א לחלק ממחסניה לפליטים, על פי מפתח של תצרוכת לנפש, 5 ק"ג קמח, 100 גרם חמאה, 100 גרם אורז, 120 גרם סוכר, 120 גרם קטניות ומדי חודש ליטר נפט לנפש לצורכי חימום ובישול. אונר"א גם

35 שם, ישיבה שהתקיימה בממשל הצבאי בעזה ביום 13 בינואר 1957; שם, ג-4169/27, סיכום הביקור בעזה על ידי ברונשטיין וענתבי בימים 20-22 בנובמבר 1956; שם, גל-6012/1, סקר תעשיית המזון בעזה, 22 בינואר 1957; שם ג-5571/2, סקר ברצועת עזה 28-30 לח' ינואר 1957, 1 בפברואר 1957.

36 א"מ, ג-17111/2, מ. אלקיים, רסן, קת"ם, דו"ח על ההווי במחנה הפליטים שבהשגחת אונר"א, דצמבר 1956; שם, ג-2413/1, הצעת תקציב פעולות משרד החקלאות באזור עזה, 9 בדצמבר 1956; חביב כנען, הפליטים ברצועת עזה, הארץ, 3 בינואר 1957.

סיפקה בגדים – חבילה לנפש פעם בשנה מעודפי בגדים שנשלחו מארה"ב ופעם בשנתיים זוג נעליים לנפש שלא תמיד היו במידה המתאימה.[37]

על פי נתוני הממשל הצבאי הישראלי מנובמבר 1956 התגוררו ברצועת עזה כ־310,000 נפש, על פי הפירוט הבא:

טבלה מס' 2: מספר התושבים ברצועת עזה, נובמבר 1956

יישוב	אוכלוסייה קבועה	אוכלוסיית פליטים
עזה	45,000	
פרברי עזה	14,400	
בית לאהיה	1,000	
בית חאנון	1,500	
ג'בליה	5,000	59,249
חוף עזה	600	34,047
דיר אל־בלח	3,000	28,967
מחנות המרכז: מע'זי, נוסייראת, אל־בורייג'		25,831
ח'אן יונס	14,000	33,991
בני סוהילה	4,000	
עבסאן	1,000	
רפיח	5,000	32,516
סה"כ	95,000	214,601

בשבעת בתי החולים שפעלו ברצועה היו כ־720 מיטות אשפוז ובנוסף הפעילה אונר"א תשע מרפאות במחנות הפליטים, והכנסייה הבפטיסטית שהחזיקה את אחד מבתי החולים הכשירה אחיות מוסמכות מקרב בנות הרצועה. בתחום החינוך צוינה העלייה הניכרת במספרן של הבנות במערכת החינוך היסודית, ונוכח זאת נוצר מחסור בכיתות והלימודים ברצועה עברו

37 א"מ, ג-17111/2, מ. אלקיים, רסן, קת"ם, דו"ח על ההווי במחנה הפליטים שבהשגחת אונר"א, דצמבר 1956; אצא"פ, תיק מצרים-עזה, R.T. Higgins to P.H. Laurence, 31 January 1957, מקור: NA (PRO), FO 371/128146.

להתנהל בשתי משמרות. מספרם של תלמידי התיכונים עלה אם כי הם היו ברובם בנים. אונר"א גם העניקה 90 מלגות ללימודים גבוהים לסטודנטים מרצועת עזה.[38] בנוסף לבתי הספר של אונר"א כללה מערכת החינוך ברצועה גם בתי ספר ממשלתיים ומספר מוסדות פרטיים. מערכת החינוך הייתה בת שלושה שלבים, החינוך היסודי כלל שלב ראשון ובו כיתות א'-ד', ושלב שני ובו כיתות ה'-ח'. החינוך התיכוני היה בן שלוש שנים, ונועד היה להיות מורחב לארבע שנים והוא כלל מגמות אקדמית, מסחרית ופדגוגית. במערכת הממשלתית היו 35 מוסדות לימוד שהכילו 388 כיתות לימוד שבהם לימדו 469 מורים, מהם 231 שקיבלו משכורתם מידי הממשל המצרי ו־238 שמשכורתם שולמה ממקורות אחרים. למעט בכיתות א'-ג' שבהן עדיין הייתה נהוגה תוכנית הלימודים המנדטורית, תוכנית הלימודים הייתה מצרית. במערכת החינוך של אונר"א היו 74 מוסדות שכללו 869 כיתות ובהן לימדו 1,038 מורים. אונר"א שילמה את משכורתם של מורים אלה ותוכניות הלימודים היו זהות לאלה שבמערכת הממשלתית.[39]

טבלה מס' 3: מספר תלמידי בתי הספר ברצועת עזה, דצמבר 1956

סוג בית הספר	בנים	בנות	סה"כ
ממשלתי יסודי שלב א'	6,037	2,852	8,889
ממשלתי יסודי שלב ב'	4,743	1,414	6,167
ממשלתי יסודי מקצועי	200	–	200
סה"כ ממשלתי יסודי	10,990	4,266	15,256
ממשלתי תיכוני	2,077	246	2,323
ממשלתי תיכוני למסחר והוראה	1,146	152	1,298
סה"כ תיכוני	3,223	398	3,621
סה"כ בבתי ספר ממשלתיים	14,213	4,664	18,877
תלמידים, אונר"א יסודי בלבד	27,932	15,258	43,190
סה"כ תלמידים ברצועת עזה	42,145	19,922	62,067

38 שם; א"מ, ג-4169/27, מנהל חטיבת המזון, משרד המסחר והתעשייה אל ראש הממשלה, 19 בנובמבר 1956, דו"ח על שירותי הבריאות ברצועת עזה, 18 בנובמבר 1956.

39 א"מ, גל-17700/6, סקר ראשון בחינוך ברצועת עזה, 5 בדצמבר 1956.

למרות שרצועת עזה נותרה תחת ממשל צבאי מצרי, הייתה זו אונר"א שסיפקה את עיקר שירותי הבריאות, החינוך והרווחה לתושביה. ממשלת מצרים תרמה כרבע מיליון דולר בשנה לסוכנות אך גם הערימה קשיים על פעילותם של עובדיה, זרים ותושבי רצועת עזה כאחד, ועל כניסתם ויציאתם מתחומה, הן לצורכי עבודה והן לצרכים אישיים. כמו כן הייתה אונר"א נתונה לתביעות חוזרות ונשנות בבתי המשפט המקומיים, למרות החסינות המשפטית שניתנה לה ולעובדיה. תלונות שהוגשו לממשלת מצרים בעניין לא טופלו לשביעות רצונה של הנהלת הסוכנות.[40]

ג. הפוליטיקה הפנימית ברצועה

ברצועת עזה ששמרה על צביונה הפלסטיני הייחודי, בניגוד לגדה המערבית שסופחה לירדן, התפתחו תודעה ופעילות פוליטית פלסטינית יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם הערבי, למעט אולי במחנות הפליטים בלבנון שיושביהם נהנו ממידה רבה של אוטונומיה בחיי היומיום.[41] לאחר העברת מקום מושב ממשלת כל־פלסטין מעזה ירדה קרנם של חאג' אמין ושל תומכיו החוסיינים. גם כוחן של מפלגות ומנהיגים לאומיים שהיוו את האופוזיציה לחוסיניים הלך ושקע. בקרב הציבור ברצועת עזה הלכו ותפסו את מקומם כוחות פוליטיים חדשים. בשנים שלפני מלחמת סיני היו אלה בעיקר שתמכו באידיאולוגיה על־לאומית: המפלגה הקומוניסטית, האחים המוסלמים ומפלגת הבעת'.[42]

בניגוד לעמדתן של מרבית המפלגות והתנועות הפוליטיות בעולם הערבי ובהתאם לעמדתה של ברית־המועצות, קיבלו הקומוניסטים את תוכנית החלוקה מנובמבר 1947. במלכים הערבים כפארוק המצרי ועבדאללה העבר־ירדני ראו את משרתיו של האימפריאליזם המערבי. במלחמת 1948 נרדפו פעילי המפלגה בשטח על ידי השלטון הצבאי המצרי ונאלצו לרדת למחתרת. חלקם נעצרו ונכלאו בעזה ואחרים הועברו לבית כלא באבו־עגילה. ב־1949 עם תום המלחמה חידשו הקומוניסטים ברצועה את פעולתם תחת

40 Annual Report of the Director of the United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, covering period 1 July 1955 to 30 June 1956, Ibid.; Buehrig (1971), pp. 69-70, 83-84.

41 שמש (2012), עמ' 267.

42 על עליית הלאומיות הפלסטינית והתפתחותה לאחר מלחמת 1948 ראו: שם, עמ' 151-266.

השם 'הליגה לשחרור לאומי'. ההנהגה המרכזית של המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית התמקמה בגדה המערבית, וברצועה פעלו מטעמה הנהגה אזורית והנהגה מקומית בעיר עזה. הממשל המצרי המשיך לרדוף את הקומוניסטים שהואשמו בפעולות ירי ומיקוש נגד חיילים מצרים ובהפצת כרוזים שקראו לשחרר את פלסטין ולגרש ממנה את 'צבא הפרעונים'. באוגוסט 1952 נעצר מזכיר המפלגה ברצועה ועמו כ־400 חברים ואוהדים שהואשמו בפעילות בלתי חוקית, כולל בשיתוף פעולה עם המפלגה הקומוניסטית הישראלית. פעילים אחרים נמלטו מן הרצועה ומקצתם שבו לתחומה כשנה לאחר מכן וייסדו ועד מרכזי חדש. המפלגה נותרה לפעול במחתרת ובין השאר הוציאה לאור עיתון בשם 'אל־שרארה'.[43]

את הלאומיות הפן־ערבית ברצועת עזה ייצגה מפלגת הבעת' שנוסדה בראשית שנות הארבעים בסוריה. הענף העזתי שלה הוקם בשנת 1953 על ידי סטודנטים מהרצועה שלמדו באוניברסיטאות במצרים והושפעו מפעילים של המפלגה שבהם פגשו. בשובם הועסקו רובם כמורים במערכת החינוך ברצועה וגייסו לשורות המפלגה כמה מעמיתיהם ובמשך הזמן גם חלק מתלמידיהם. מספרם של חברי הבעת' ברצועה היה קטן ורובם המכריע באו מקרב התושבים הוותיקים אך בין מנהיגיהם היו כמה מקרב הפליטים. ב־1954 התארגנה גם סקציה של נשים במסגרת המפלגה. חברי הבעת' נהנו מאהדת המשטר המצרי ולא נרדפו, בין היתר מאחר שהמפלגה בירדן הייתה חלק מן האופוזיציה למשטר ההאשמי, יריבה של מצרים להנהגת העולם הערבי.[44]

עד 1955 היו האחים המוסלמים הארגון הפוליטי העיקרי שפעל בקרב הפלסטינים ברצועת עזה, והדבר נבע מהדומיננטיות של הדת בקרב תושביה והיוקרה שממנה נהנה הארגון, שמאות מאנשיו התנדבו להילחם עבור העניין הפלסטיני ב־1948. לאחר המלחמה שירתו קצינים אוהדי האחים המוסלמים במנגנון הביטחון המצרי וחברי הארגון ברצועה שיתפו פעולה עם הממשל הצבאי, בין היתר בפעילות שנועדה לשפר את היחסים שבין הממשל לבין האוכלוסייה, כחלוקה של בגדים ומוצרי מזון שנתרמו במצרים. הקשרים הטובים בין האחים המוסלמים לבין הממשלה המצרית נמשכו בחודשים הראשונים שלאחר מהפכת הקצינים החופשיים. אלא שעד מהרה התגלעו

43 אצא"פ, תיק מפלגות וארגונים, סיכום בנושא הקומוניסטים ושיתוף פעולה בין ארגונים; שם, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, סיכום על ר"ע – מצרים, קומ'; שם, תיק ממשל עזה 1956/7, כתבה באל־אהראם, 4 בנובמבר 1950.

44 שם, אצא"פ, תיק מפלגות וארגונים, סיכום על מפלגת הבעת'.

מחלוקות בין הנהגת הארגון במצרים לבין המנהיגות המהפכנית ולאחר שחברי התנועה ניסו להתנקש בחייו של נאצר היא הוצאה אל מחוץ לחוק. בעקבות זאת חברו האחים המוסלמים לחוגים האופוזיציוניים ברצועה: הקומוניסטים, בני משפחת א־שווא ופעילים לאומיים פלסטיניים כמו ג'מאל א־צוראני, פייצל אל־חוסייני ומחמד יוסף א־נג'אר. הדבר שאיחד את התנועות והאישים הללו שדגלו באידאולוגיות שונות ומנוגדות הייתה האיבה ההולכת וגוברת לשלטון המצרי, בעיקר על רקע הטלת מגבלות ביטחוניות, פוליטיות וכלכליות על תושבי הרצועה.[45] האליטה הוותיקה ברצועה התמקדה בעיקר בפעילות ברמה המוניציפלית, אך לא רק בה. רשאד א־שווא, לימים ראש עיריית עזה, תמך בגלוי בהקמת בסיס בריטי ברצועה ובסיפוחה לירדן, ובשל כך נעצר בשלהי 1953 ועמו כמה מתומכיו. הפעילים הלאומיים מקרב בני הדור הצעיר של המעמד הבינוני ברצועה שללו כל פשרה עם ישראל, האשימו את מעצמות המערב ואת האו"ם באסונם של הפלסטינים ודרשו את מימוש זכות השיבה. נמנה עליהם ג'מאל א־צוראני, בנו של מוסא א־צוראני, מבכירי תומכי המופתי ברצועה, שהאשים מנהיגים מבני הדור הוותיק כרשאד א־שווא ואת תומכי סיפוח הרצועה למצרים בפגיעה בעניין הפלסטיני.[46]

בין המשטר שקם לאחר מהפכת הקצינים לבין חברי ארגונים רדיקליים ברצועה שררה מתיחות על רקע אידיאולוגי ולאומי. בפברואר 1954 הגיע עבד אלחכים עאמר, מפקד הצבא המצרי והאיש השני בהיררכיה השלטונית המצרית, לבחון את המצב בשטח, ולאחר מכן החל הממשל המצרי לנקוט בצעדים להידוק שליטתו ברצועה. בנובמבר 1954 פורסם צו בדבר החלת חוק המועדונים שהתקבל במצרים בתחילת אותה השנה, ובו הוטל פיקוח מטעם הרשויות על הקמתם, פעילותם וחבריהם של מועדונים פוליטיים ברצועה. במרץ 1955 נוסף סעיף לצו, שאסר על חברי מועדון לעסוק בהסתה לשביתה או לקרוא להפגנות, לפגוע בביטחון או להסית נגד מוסדות השלטון ברצועה. בנובמבר 1954 פורסם צו בדבר חוק איגודי העובדים, שעל פיו נאסרה ההתאגדות על עובדים במקום עבודה ובו פחות מ־25 עובדים, היינו במרבית מקומות העבודה ברצועה. ייתכן וצו זה היה מכוון נגד פעילותה

45 אצא"פ, פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, סיכום על האופוזיציה של האחים המוסלמים; שמש (2012), עמ' 268-269; יערי (1975), עמ' 18.

46 א"מ, חצ-3743/12, מיכאל ארנון, הנספח לעתונות, שגרירות ישראל, לונדון אל השגריר, 21 בינואר 1954; אצא"פ, פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, סיכומים: שווא – התקשרות ר"ע בבריטניה ובארה"ב, תומכי מיזוג עם מצרים – בעלי הון בר"ע, השלטון המצרי ועתיד ר"ע; שם, תיק עתיד עזה, מעצר רשאד אל־שווא ואחרים, אל־צריח, ירדן, 5 בדצמבר 1953.

והתחזקות כוחה של המפלגה הקומוניסטית, שעמדה מאחורי התאגדויות הפועלים. לאחר כמחצית השנה במאי 1955, בהתאם להוראת חוק המועדונים, נסגר ארגון מורי בתי הספר של הפליטים שהיו עובדי אונר"א, כנראה נוכח מעורבותם במהומות שפרצו לאחר פעולת 'חץ שחור' בראשית מרץ 1955.[47]

בניגוד לימי המנדט הבריטי שבהם היה השלטון המוניציפלי ברצועת עזה נתון בידי נכבדים שנבחרו למועצות המקומיות, נהג השלטון המצרי למנות את המועצות העירוניות ואת העומדים בראשן. מאז 1939 שימש רושדי א־שווא כראש עיריית עזה, ולאחר שנבחר למועצה גם ב־1946 שב ומונה כראש העיר. ב־1951 הוא הודח ממשרתו והמועצה פוזרה בגלל הביקורת שהעביר א־שווא על הממשל המצרי, שלדבריו ראה בעזתים בוגדים וחשודים בריגול. במקומם הקים הממשל המצרי מעין ועדה קרואה לניהול ענייני העיר ובה שלושה חברים: אחיו של רושדי – רשאד א־שווא וכן מוניר אל־ריס ועבד אל־ראזק קליבו. ועדה זו הוחלפה ב־27 ביוני 1952 במועצה עירונית ממונה שבראשה הציב הממשל המצרי את אוהד האחים המוסלמים, השייח' עמר צואן. בעקבות התקררות היחסים בין המשטר המהפכני המצרי לבין האחים המוסלמים הודח צואן מתפקידו, וכממלא מקומו נקבע מוניר אל־ריס שב־5 במרץ 1956 מונה לראש העירייה ועִמו מונתה מועצה עירונית חדשה.[48] הידוק השליטה המצרית ברצועה בא לידי ביטוי גם במערכת המוניציפלית הכפרית. בשלהי 1955 שינה הממשל המצרי את החוק שעניינו המועצות הכפריות ברצועה, וקבע שהמושל ימנה את חברי מועצת הכפר מקרב האנשים המתגוררים בדרך כלל בתחומיו ומקרב פקידי הממשל.[49] הקמתן של מועצות מקומיות ממונות נעשה במסגרת הצעדים למניעת התפתחותה של אופוזיציה לשלטון הצבאי המצרי ברצועה. עם זאת, נכללו בהן נכבדים מקומיים שלא נתפסו כמתנגדים מובהקים של הממשל המצרי, על מנת שישמשו מתווכים בין הממשל המצרי לבין התושבים.

הידוק השליטה המצרית נעשה גם באמצעות התערבות בניהול מוסדות

47 אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, ידיעה מקהיר, חול אל־עלאם, ירדן, 6 בפברואר 1954, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון 40, צו מס' 304, 10 ביוני 1954, שם, גיליון מס' 41, צו מס' 331 בדבר חוק איגודי העובדים, וצו מס' 335 בדבר חוק המועדונים, 15 בנובמבר, 1954, צו מס' 349, תוספת לסעיף 16 בצו מס' 335, שם, גליון 45, 15 במרץ 1955.

48 שם, יחס כאל חשודים בריגול, ר. מוצרי, במחנה, 2 (קע"ח), 6 בספטמבר 1951, רצועת עזה, נטל על גבה של מצרים, אל מצור, 14 בספטמבר 1951, רשימה בכתב יד של ראשי העירייה וחברי המועצה העירונית של עזה בשנות החמישים.

49 שם, צו מס' 400, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס' 55, עמ' 1318, 15 בדצמבר 1955.

הדת ורכוש הווקף ברצועת עזה, ולמטרה זו הוקמה על ידי המושל המצרי מועצה מוסלמית עליונה בהתאם לחוק המנדטורי מ־1921, ובראשה עמד סגן המושל וחבריה היו מקרב הנכבדים המקומיים.[50] בספטמבר 1955 מינה המושל הצבאי מועצה עליונה למוסד דתי שהכשיר אנשי דת ברצועה במטרה למנוע את הכשרתם של אנשי דת על ידי אוהדי האחים המוסלמים, שניהלו את המוסד עד העת ההיא. המוסד הוכפף למנהל מחלקת החינוך והתרבות בממשל הצבאי שמונה לנשיאו.[51] הממשל המצרי החליט גם על הקמת ועד לקהילה הנוצרית היוונית־אורתודוכסית ברצועה, שימנה חמישה־עשר חברים שייבחרו על ידי המושל ועל ידי בני העדה. תפקידו היה לנהל את ענייני העדה ואת כספי התרומות וההקדשים השייכים לה, כמו גם להגדיר את מעמדה של עדת מיעוט באמצעות מינוי מוסד מטעם הממשל שהעניק חסות לפעילותה.[52]

מערכת הממשל המצרית על כל דרגיה, מהמושל ועד אחרון הפקידים, נתפסה כמושחתת, נגועה בשוחד ומשתמשת באמצעים משטרתיים על מנת לכפות את המדיניות ששירתה את עניינם של בעלי הכוח ברצועה, הסוחרים הגדולים שבזכות קשריהם עם הממשל יכולים היו להמשיך ולנהל את עסקיהם המפוקפקים. עזה, כך נהגו לומר בעת ההיא, מביאה להשחתתו של כל מושל הנשלח אליה.[53] הממשל המצרי ברצועה המשיך במידה רבה להתנהל כפי שהיה בימי השלטון המלוכני, למרות המאמצים שנעשו על ידי משטר הקצינים לייעלו ולטהרו משחיתות. גם אם נאצר עצמו זכה להערצתם של רבים מקרב תושבי הרצועה כמנהיג הערבי הלאומי הבולט של ימיו, זו לא גרעה מן הביקורת שנמתחה על נציגיו ברצועה.

הביקורת על השלטון המצרי באה לידי ביטוי בכתבות שהתפרסמו בעיתונות המקומית. במחצית הראשונה של שנות החמישים יצאו לאור ברצועת עזה 22 עיתונים שונים, יומונים ושבועונים שייצגו חוגים שונים, שהכותבים בהם הביעו את דעתם בנושאים מגוונים, מקומיים ולאומיים.[54] הדבר היה לצנינים בעיני הממשל המצרי עוד בימי המשטר המלוכני, שנהג לסגור עיתונים שביקרו את מדיניותו ומעשיו, כפי שהיה בנובמבר 1951 עת

50 שם, תיק ממשל עזה 1956/7, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס׳ 1, 31 בדצמבר 1949, עמ׳ 19.

51 שם, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, צו מס׳ 380, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס׳ 51, עמ׳ 1258, 15 בספטמבר 1955.

52 שם, צו מס׳ 364, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס׳ 48, עמ׳ 1204, 15 ביוני 1955.

53 שם, סיכום בנושא יחס שונה של התושבים למנהל המצרי בעזה ולהנהגת מצרים.

54 שם, שני מכתבים של עורך א־שרק. המקור: א"צ, 2/59-44.

בוטל רישיונו של העיתון 'א־סלאם'. גם המשטר החדש השתמש באמצעי זה ובאפריל 1955 הורה על סגירתם של 'ג'רידת אל־וטן אל־ערבי' שהיה בבעלותו של רשאד א־שווא, של 'אל־ג'יהאד אל־מוקדס', שמוניר אל־ריס נמנה על בעליו ושל 'א־שרק'. סגירתם של העיתונים האלה הייתה תולדה של הקשחה במדיניות הצנזורה שמאז יוני 1954 הייתה כפופה למנהל לענייני פנים והביטחון הכללי ברצועה שמונה גם לצנזור הכללי. על פי הכללים החדשים שקבע, על כל כתבה בעיתון היו אמורים לחתום העורך והכתב בשמם, לאחר שהוגשה לצנזורה בכתב ברור או בדפוס. כמו כן נאסר על השארתו של מקום ריק בעיתון במקום שבו אמור היה להופיע המאמר שנפסל לפרסום.[55] העימותים בין העיתונאים מן הרצועה לבין הממשלה המצרית הגיעו גם למישור הבין־ערבי. באפריל 1953 התכנסה בקהיר ועידה ראשונה של העיתונאים הערבים, אך עיתונאֵי הרצועה לא הוזמנו להשתתף בה. המארגנים, שיש להניח שפעלו על פי הנחיותיה של הממשלה המצרית, טענו שהללו היו מיוצגים על ידי המשלחת המצרית מאחר שרצועת עזה הייתה תחת שלטונה של מצרים. עיתונאי הרצועה דרשו לקבל ייצוג משל עצמם וקיבלו את תמיכתם של עמיתיהם העיראקים והסורים, שבזכותה זכו לבסוף לייצוג עצמאי בוועידה.[56]

ד. פלסטינים חמושים וצבא פלסטיני

מאז תחילת הקרבות בשלהי 1947 נטלו מאות מקרב ערביי דרום הארץ חלק בלחימה במסגרות בלתי סדירות, מהם שהמשיכו בלחימה לצִדו של הצבא המצרי עד תום הקרבות. לאחר מכן המשיכו חמושים לפעול בשטח בחיפוי באש על פלאחים ורועים שביקשו לעבד קרקעות או לרעות את עדריהם בשטח ההפקר או מעבר לקו שביתת הנשק ובהסתננות לשטחה של ישראל, כאשר השתמשו בנשקם כדי לפגוע באזרחים ובחיילים. הצבא המצרי ביקש למנוע פעילות זו שלא תמיד עלתה בקנה אחד עם המדיניות המצרית, בין היתר באמצעות גיוס פלסטינים למסגרות צבאיות ומיליציוניות שהקים. עוד בזמן המלחמה ב־1 ביוני 1948 פרסם המושל הצבאי את צו מס' 5, שעל פיו

55 שם, סגירת עיתון א־סלאם, מקור: א"צ, 2/59-157, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גיליון מס' 35, עמ' 890-891, 15 ביוני 1954, שם גיליון מס' 41, עמ' 1064-1066, 15 בנובמבר 1954, שם, גיליון מס' 46, עמ' 1164, 1172, 15 באפריל 1955, שם, גיליון 47, עמ' 1195, 15 באפריל 1955.

56 שם, כתבה בא־רקיב, 19 באפריל 1953.

נועד לקום משמר לאומי בערים ובכפרים ברצועה. האחריות לגיוס נועדה להיות בידי המוח'תארים[57] של השכונות העירוניות והכפרים. על מנת לממן את אחזקתו פורסם ב־26 ביולי צו בדבר הטלת מס הגנה לאומית והאחריות לגבייתו הוטלה על המוח'תארים והנכבדים בכל שכונה וכפר. בשלהי 1949 החלו המצרים בארגון מחדש של המשמר הלאומי במסגרת פלוגות, שעליהן נועדו לפקד קצינים פלסטיניים ששירתו במשטרת המנדט הבריטי. לאחר כשנה פורסם צו של המושל הצבאי לפירוק המשמר הלאומי והמגויסים נדרשו להחזיר את כלי הנשק שקיבלו.[58] ייתכן ופירוק המשמר הלאומי היה תוצאה של שימוש עצמאי שנעשה בנשק שחילק הצבא במסגרת הפעילות שיזמו גורמים בשטח נגד ישראל. בעקבות זאת דרשו תומכיו של המופתי וממשלת כל־פלסטין להקים יחידות צבאיות או צבאיות למחצה מקרב הפליטים ברצועה ולאמנן לקראת מלחמת קודש בציונים. הממשל הצבאי המצרי ברצועת עזה היה מעוניין בכך אף הוא משום שהשירות הצבאי יכול היה לשמש מוצא לתסכול ולרגשי הזעם של הפלסטינים, ולתת להם תחושה של נטילת חלק במאמץ להשיב את ארצם לידיהם, מה עוד שהתשלום שיקבלו יכול היה להקל על המצוקה הכלכלית שאליה נקלעו מרבית הפליטים.[59]

אלא שגיוס הפלסטינים התחדש בשלהי 1951 כאשר עם התגברות עוצמת ותדירות הפשיטות שערך צה"ל בתחומי הרצועה, שבו המצרים וגייסו יחידות משמר מקומיות. התארגנות המשמר הלאומי במצרים[60] דרבנה מנהיגים פלסטיניים לדרוש את שדרוגו של המשמר הלאומי ברצועה ממיליציה הגנתית לכוח לוחם, המאומן למשימות מיוחדות בפיקוד של קצינים ומש"קים מן הצבא המצרי הסדיר.[61] לאור מערכת היחסים המתוחה בין השלטונות המצריים לבין הפעילים הלאומיים הפלסטיניים ברצועה החליט הממשל להסתפק בגיוס של כ־250 איש למסגרת, ששמה היה

57 מוחת'אר או מוכתר בכתיב עברי היה ממונה מטעם השלטון על ניהול חיי היומיום וייצוג התושבים של כפר או שכונה עירונית בפני הממשל המרכזי. מקורו של תפקיד המוחת'אר הוא באימפריה העות'מאנית ובעקבותיו גם השלטון המנדטורי הבריטי מינה מוחת'ארים ביישובים ערביים ויהודים.

58 אצא"פ, תיק צבא פלסטיני, סיכום על המשמר הלאומי.

59 אצא"פ, תיק צבא פלסטיני, עמ' 1; על המשמר הלאומי הירדני ראו: י. פז (1956), "המשמר הלאומי" הירדני, מערכות, 99, עמ' 35-41.

60 על הקמת המשמר הלאומי במצרים ראו: קורות הימים (אוקטובר-דצמבר 1953), המזרח החדש, ה', 2 (18), עמ' 109; יערי (1975), עמ' 13.

61 אצא"פ, תיק צבא פלסטיני, הקמת מרכזי אמונים, ידיעה בא־צראחה, עזה, 26 במאי 1953.

'אל־חרס אל־אהלי', היינו 'משמר אזרחי', שהיה חיל עזר משטרתי מקומי שתפקידו לסייע לממשל הצבאי בפיקוח על מחנות הפליטים.[62] רק בעקבות ההסלמה שחלה לאורך גבול הרצועה במחצית הראשונה של 1954 הוחל בהקמתו של משמר לאומי בנוסח המצרי בשם 'אל־חרס אל־וטני', ובו כ־300 מגויסים. תפקידו נועד להיות הגנתי, אבטחה של מחנות פליטים ומתקנים ציבוריים, אך מגויסי המשמר הלאומי נשלחו על ידי המודיעין המצרי לביצוע פעולות חבלה ואיסוף מודיעין בשטח מדינת ישראל. אחרים הוצבו במוצבים לאורך קו שביתת הנשק, ואפשרו למסתננים לעבור לתחומה של ישראל במקום לעצור אותם, בהתאם למדיניות המצרית הרשמית.[63]

נקודת המפנה שבעקבותיה הוחל בהקמת כוח פלסטיני לוחם ברצועת עזה הייתה פעולת 'חץ שחור' ב־28 בפברואר 1955 (ראו להלן פרק 6), שחשפה את חולשת מערכת ההגנה הצבאית על הרצועה. בעקבותיה פרסם ארגון הסטודנטים הפלסטינים בקהיר בראשותו של יאסר ערפאת קריאה לגיוס הפלסטינים ברצועה, ופלסטינים רבים מקרב תושביה ביקשו להתגייס על מנת להשתתף בהגנתה. הממשל המצרי נענה והוחל בהקמה של חטיבת רגלים פלסטינית בפיקודם של קציני צבא מצריים, שבימי מערכת קדש לחמה על הגנתה של ח'אן יונס (ראו להלן פרק 7). במקביל נמשך הגיוס למשמר הלאומי שמשך השירות בשורותיו נקבע לשנה אחת. המתנדבים לשירות נדרשו להיות בני עשרים ומעלה, בעלי בריאות תקינה ועבר נקי. כמו כן הועברו לרצועה לוחמים מהמשמר הלאומי המצרי שחברו לעמיתיהם ברצועה להקמת יחידות הפדאיון, שעליהן הוטל לבצע חדירות לתחום מדינת ישראל למטרות מודיעיניות ומבצעיות.[64]

בדרג האזרחי שירתו פלסטינים במנגנון המנהלי המצרי מראשית ימיו, במשטרה האזרחית, בתפקידי ניהול והוראה במערכת החינוך, בתפקידים בכירים במערכת הבריאות ובשלטון המוניציפלי. דומה שלאחר עלייתו של נאצר כמנהיגה הבלתי מעורער של מצרים ובמסגרת המאמצים להחליש את האופוזיציה לשלטון המצרי, שולבו יותר פלסטינים במערכת השלטונית ונעשה מאמץ להסדיר את זכויותיהם האזרחיות והפוליטיות. בקיץ 1954 התפרסמו בעיתונות ידיעות, שלפיהן הבטיחו המצרים לפרסם חוקה שתשלב

62 שם, על פי צו שפורסם ב־14 באוקטובר 1953, המשמר הלאומי בעזה, ידיעה באל־אהראם, 23 בינואר 1954.

63 יערי (1975), עמ' 13-14.

64 אצא"פ, תיק צבא פלסטיני, בעקבות פשיטת צה"ל – 1955; על הקמת צש"פ ראו: שי (2001), עמ' 4-12.

את התושבים בניהול הרצועה. לאחר פעולת 'חץ שחור' והמהומות שפרצו בעקבותיה פרסמו המצרים ביולי 1955 מתווה לחוקה שתסדיר את מעמדם האזרחי של תושביה. על פיו נועדה לקום מועצה מחוקקת בת 22 חברים אשר ייצגו ארגונים שונים וקבוצות אוכלוסייה ברצועת עזה, שתפעל לצִדה של מועצה מבצעת שבראשה יעמוד המושל הצבאי, וחבריה יהיו ראשי תשעת האגפים המנהליים הכפופים לו שהיו קציני צבא מצריים.[65] פרסום המתווה לחוקה, שבה כזכור כינו המצרים את השטח הנתון לשלטונם 'רצועת עזה', נעשה במסגרת המאמץ להביא לרגיעה ביחסי השלטון הצבאי עם האוכלוסייה האזרחית לאחר המשבר שחוללה פעולת 'חץ שחור'. בנוסף, ביקרו ברצועה במהלך מרץ 1955 עבד אל־חכים עאמר ונאצר עצמו, שנאם בפני קהל מוזמנים מקרב המנהיגות המקומית.[66] הענקת החוקה נדחתה בסופו של דבר עד ל־1958, לאחר ימי מלחמת סיני והשלטון הישראלי ברצועה.

ה. האופציה הבריטית? הרצועה והתעלה

המצרים ראו בשליטה הבריטית באזור התעלה פגיעה בריבונותם, בגאוותם הלאומית ובכלכלתם, ולאחר סיום מלחמת העולם השנייה דרשו את יציאת הכוחות הבריטיים מאזור תעלת סואץ. הבריטים לא מיהרו להיענות לדרישה זו, מאחר שעם יציאתם מארץ־ישראל נותר אזור התעלה בסיסם המרכזי במזרח התיכון, שלא ניתן היה להגזים בחשיבותו האסטרטגית עבורם ועבור העולם המערבי בכלל במציאות של התפתחות המלחמה הקרה. אלא שמצרים נועדה גם להיות נדבך חשוב במערך ההגנה שביקשו מעצמות המערב להקים במזרח התיכון, ונוכח הדרישה המצרית הנחרצת נשקלה העברת הבסיס הצבאי הבריטי במזרח התיכון לאתר חלופי, ובין יתר האפשרויות הוזכרה רצועת עזה, שבמרחבה הקימו הבריטים בימי מלחמת העולם השנייה מערך של מחנות צבא בשלושה ריכוזים עיקריים. האחד היה מחנות רפיח,

65 אצא"פ, תיק פשיטת 1955, לאחר פשיטת צה"ל ב־28 בפברואר 1955, טיוטה למאמר, עמ' 9-10; שם, תיק ממשל עזה 1956/7, הודעות על חידוש, איבוד ומציאה של חותמות של מוח'תארים של ערב רובין, בריר, יבנה, אלג'לדיה ובית טימא, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס' 73, 15 במאי 1957, עמ' 13, 29, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס' 76, 15 ביולי 1957, אל־וקאיע אל־פלסטיניה, גליון מס' 108, 1 בדצמבר 1958, עמ' 514, מינוי מוח'תאר לניסיון לפליטי ערב א־סתריה, מינוי מוח'תאר קבוע לפליטי באר שבע, פיטורי המוחת'אר של הכפר ג'וליס, וקאיע אל־פלסטיניה, גליון 45, 15 במרץ 1955, עמ' 1155.

66 אצא"פ, תיק פשיטת 1955, סיכום בעמ' 6-7.

שהדרומיים שבהם היו בתחומה הריבוני של מצרים. השני היה מצפון לדיר אל־בלח – מחנות המרכז: אל־מע'זי, נוסייראת ואל־בורייג', והשלישי ממזרח לעיר עזה.[67] בתחילת שנות החמישים היו מחנות אלה הרוסים בחלקם, חלקם שימש כמחנות פליטים וחלקם היה בשימוש הצבא המצרי.

במאי 1949 פורסמה בעיתון המצרי 'אח'באר אל־יום' ידיעה בדבר הצעה להעברת בסיסי הצבא הבריטי מתעלת סואץ לאזור עזה. הבריטים הכחישו את הידיעה, אך בד בבד התפרסמו ידיעות בדבר שיחות שהתנהלו עם המצרים בלונדון, שבהן הושגה הבנה בנדון. ההבנה זכתה לתמיכת האמריקנים, כולל בקבלת הדרישה המצרית שישראל תוותר על הנגב, שנועד להיות בין השאר מרחב האימונים של הכוחות הבריטיים שיוצבו ברצועת עזה צפופת האוכלוסין.[68] בשלהי אוגוסט 1949 טען שרת שדחייתם של המצרים את הצעת ישראל לקבל לידיה את הרצועה היא תולדת הסכם שנחתם להעברת רצועת עזה לעבר הירדן שהושג בתיווכה של בריטניה. בה בעת שבה ודחתה ישראל את הדרישה האמריקנית לוויתורים טריטוריאליים בנגב, למעט שינויים קטנים לאורך הגבולות עם ירדן ועם מצרים,[69] וכפי שהציג זאת שרת: "...שכל השטחים הנתונים לסמכותה ושליטתה של מדינת ישראל לפני תנאי שביתת הנשק... צריכים להיות מוכרים רשמית כטריטוריה של ישראל. על התאמת גבולות מותר לבוא במשא ומתן עם כל מדינה שכנה".[70]

בינואר 1950 זכתה מפלגת ה'ופד' בניצחון מוחץ בבחירות לבית הנבחרים המצרי, והממשלה המצרית החדשה הוקמה על ידי מנהיגי המפלגה, שעמדו בחזית המערכה ליציאתם של הבריטים מאזור תעלת סואץ. ההצעה להעברת הבסיסים הבריטיים מאזור תעלת סואץ לרצועת עזה שבה ועלתה, וייתכן שבהקשר זה התפרסמו הידיעות שהמלך עבדאללה שב ופנה לממשלת מצרים בהצעה להעביר את רצועת עזה לתחומי ממלכתו. בה בעת התפרסמו ידיעות בעיתונות הישראלית על ניסיון להחיות את שיחות השלום בחסות

67 א"צ, 31220_1-31220, שירות מודיעין 6, מפת מחנות הצבא ושדות התעופה, המצב בדצמבר 1947, קנ"מ 1:100,000.

68 העברת הצבא הבריטי מתעלת סואץ לאזור עזה? דבר, 29 במאי 1949; הסכם בין בווין לאצ'יסון נגדנו, מעריב, 27 ביוני 1949; בלוזאן מנסים להחיות את תוכנית חלוקת הנגב, דבר, 8 ביוני, 1949; חלוקת הנגב בין מצרים ועבה"י תמורת מסירת רצועת עזה לישראל, הבקר, 26 ביוני 1949.

69 א"מ, פרטי־כל ישיבה ט"ז/ש"ט של הממשלה, 24 במאי 1949, דברי שרת, עמ' 23, 24, 27; שם, פרטי־כל ישיבה כ"ז/ש"ט של הממשלה, 19 ביולי 1949, דברי שרת, עמ' 10-15, 20-21.

70 שם, פרטי־כל ישיבה ל"ג/ש"ט של הממשלה, 23 באוגוסט 1949, דברי שרת עמ' 22; עוד ראו: שלום (2008), עמ' 36-37.

ועדת הפיוס באמצעות הצעה לחילופי שטחים, רצועת עזה לישראל תמורת הנגב מביר־עסלוג׳ ודרומה למצרים. לאחר הסיפוח החד־צדדי של הגדה המערבית לירדן באפריל 1950 נמסר בידיעה עיתונאית בישראל כי המלך עבדאללה שב וביקש לספח גם את רצועת עזה לממלכתו, והוא דן על כך עם חברי ממשלת כל־פלסטין ועם ממשלת מצרים.[71] עם זאת, בשיחה שניהל שגריר ישראל בבריטניה במשרד החוץ הבריטי באפריל 1950, שבה נדונו יחסי שתי המדינות, כולל בהיבט של הדרישה המצרית לפינוי אזור תעלת סואץ, לא נזכרו עסקאות טריטוריאליות אלה או אחרות כלל ועיקר.[72]

גם בעיתונות המצרית נכתב על הסדרים טריטוריאליים ההולכים ונרקמים בחדרי חדרים. העיתון ׳אל־אהראם׳ פרסם ביוני 1950 שהבריטים והאמריקנים הציעו תוכנית להסדר במזרח התיכון, שבמסגרתה ישראל תפַנה את הנגב הדרומי ומצרים את רצועת עזה, שיעברו לריבונות ירדנית, הבריטים יוציאו את כוחותיהם מאזור תעלת סואץ וימקמו אותם בבסיסים בתחומה של ׳ירדן המורחבת׳. בידיעה שהתפרסמה בישראל נטען כי תוכנית זו נהגתה במשרד החוץ המצרי, ולאמריקנים ולבריטים לא היה בה עניין של ממש. בה בעת שבו והתפרסמו ידיעות על העברת הרצועה ממצרים לידי ירדן ואף לגבי השבתה לידי ממשלת כל־פלסטין.[73]

עדות ממשית לקיומה של הצעה להעברת הכוחות הבריטיים מאזור סואץ לרצועת עזה מצויה בסיכום הדיון שהתקיים ב־19 בספטמבר 1950 בלונדון בהשתתפות פקידים ממשרד החוץ הבריטי וממחלקת המדינה של ארה״ב, שבו נדון עתיד השליטה הבריטית באזור תעלת סואץ כחלק מהדיון על הגנת המזרח התיכון, ושבמסגרתו הסכימו הצדדים שבעניין תוכנית עזה אין ליידע את ישראל על קיומה. עם זאת היה ברור כי ללא הסכמה ישראלית לא יהיה לה קיום.[74] בתזכיר מאוקטובר 1950 של מחלקת המדינה האמריקנית שעניינו

---

71 מ. ויטלין, גישושי שלום עם מצרים – עוד השבוע, חרות, 9 בינואר 1950; עבדאללה פנה לנחאס פחה, הבקר, 20 בינואר 1950; בואסנג׳ה־בעזה, שם, 9 באפריל 1950; עבדאללה רוצה גם בסיפוח רצועת עזה, חרות, 4 במאי 1950.

72 James W. Barco to the Director of the Office of the United Nations Political and Security Affairs (Bancroft), 27 February 1950, FRUS, vol. V (1950), pp. 759-763; K.G Younger to the Secretary of State, 11 April 1950, NA, FO.800/488.

73 תוכנית לשינוי גבולות בנגב, מעריב, 16 ביוני 1950; ארה״ב ובריטניה דחו תוכנית מצרים להעביר הבסיס הצבאי מסואץ לעזה, הבקר, 18 ביוני 1950; שיחות סודיות עם עבה״ץ, על המשמר, 19 ביוני 1950; ועדת הפיוס מסרבת להתחסל – תטפל בהסדר עניין הפיצויים, חרות, 21 ביוני 1950.

74 Memorandum of Informal United States – United Kingdom Discussion, London, 19 September 1950, FRUS, vol. V (1950), p. 300. אפילו במועד מאוחר כקיץ 1952

המחלוקת בין מצרים לבין בריטניה בנושא תעלת סואץ, נאמר שהמצרים היו אלה שהציעו את רצועת עזה כבסיס בריטי חלופי לתעלה, ושהבריטים פקפקו בערכה נוכח שטחה הקטן של הרצועה צפופת האוכלוסין, אשר תחומה מוקף כמעט כולו בשטחה של מדינת ישראל, שיחסיה עם בריטניה בעת ההיא היו מתוחים.[75]

דומה שבמשרד החוץ הישראלי התייחסו בביטול לידיעות בדבר העברת הבסיס הבריטי מאזור הסואץ לרצועת עזה. "המילים רצועת עזה הפכו בזמן האחרון... לכעין מושג מיסטי־מטפיסי־טרנסנדנטלי... תרופת כל־בו אשר יש בה כדי לפתור את כל הסבכים ולהתיר את כל הפקעות בשלשלת היחסים בריטניה־מעצמות המערב־מצרים־ישראל..." אלא ש"אף למי שאינו מבין בחכמת המלחמה ובמרומי האסטרטגיה... ברור שרצועת עזה אינה יכולה לשמש תחליף לאזור התעלה... מטעמים גיאוגרפיים מובהקים – העדר נמל, אי נוחיות השטח... לא יכולה להיות הכונה אלא לשלוחת משנה, אשר טעמה לא נהיר, לפחות לא בשלב זה..." ומעבר לכך, "כל תפישה בריטית של הרצועה מחייבת מגע קודם ממושך עם ממשלת ישראל... הנובע מהכרח לקיים תנועות צבא [בריטי] קבועות לעקבה וליתר שטחיה של ירדן...".[76]

ארה"ב ובריטניה הכירו בחשיבותה של מצרים ככוח מרכזי שבלעדיו יקשה על הקמת מערכת הגנה משותפת למעצמות המערב ולמדינות המזרח התיכון מול סכנת פלישה סובייטית. דומה שבהקשר זה שבו הבריטים ופנו בתחילת 1951 למצרים בנושא העברת הבסיס הצבאי מתעלת סואץ לרצועת עזה. גם המצרים היו מעוניינים להגיע להסכם, שבמסגרתו יקבלו את השליטה בתעלה תוך פינוי כוחותיהם מן הרצועה, כיוון שהחזקתם הייתה עול כבד על האוצר המצרי ובעת מלחמה עם ישראל עלולים היו לעמוד בסכנת ניתוק והשמדה. בסיס בריטי ברצועה השולט על המעבר מרפיח מערבה לסיני יכול לשמש חיץ בין מצרים לבין ישראל, ובנייתו תספק תעסוקה לפליטים ולתושבי הקבע של האזור.[77]

בפברואר 1951 ביקר בישראל הגנרל בריאן רוברטסון שהיה מפקד

הכחישה השגרירות הבריטית את דבר קיומה של תוכנית זו, ראו א"מ, חצ-39/25 Cable No-2381 to Elath, Keren and Gazit, memisrael London, 12 August 1952.

75 The Department of State's Views and Policies Concerning Certain Problems with Regard to Egypt, 11 October 1950, FRUS, vol. V (1950), pp. 304-305.

76 א"מ, חצ-39/25, יוחנן מרוז אל מ. אבנון, לונדון, 7(?) בדצמבר 1950.

77 אצא"פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, ידיעה באח'באר אל יום, 11 במרץ 1950, ציטוט מלה־מונד הצרפתי, אל־אהראם, 9 בפברואר 1951, ידיעה באל־אהראם, 9 בדצמבר, 1951, ידיעה באל־מצור, 10 בפברואר 1952.

הכוחות הבריטים במזרח התיכון, במסגרת המאמצים ליצירת פיקוד מזרח־תיכוני משותף. בפגישות שקיים, כך נמסר בידיעה עיתונאית, נבחנה האפשרות להקמתו של בסיס בריטי ברצועת עזה, מאחר שהבריטים הבינו שללא שיתוף פעולה ישראלי לא ניתן יהיה להקימו. במאמר שהתפרסם ב'לה־מונד' הצרפתי עם תום הביקור, נטען כי נוכח מעמדה המתערער של בריטניה בדעת הקהל במצרים, העדיפו הבריטים שרצועת עזה תהפוך לבסיס אמריקני ואילו כוחות בריטיים יתמקמו בבסיס שיוקם בשטח שישראל תקצה עבורו בנגב הדרומי.[78]

ביולי 1951 ריצ'רד קרוסמן, איש האגף השמאלי של הלייבור, מבקר חריף של הקומוניזם ואוהד ישראל, הציג בפרלמנט הבריטי תוכנית כוללת לחיזוק המזרח התיכון בפני סכנת פלישה סובייטית. שתי המדינות ההאשמיות ירדן ועיראק נועדו להתאחד, ורצועת עזה הייתה אמורה לעבור לאחריותה של בריטניה שתקים בה בסיס צבאי, והממשלה הבריטית תיקח על עצמה גם את האחריות ליישובם של הפליטים המתגוררים בתחומה.[79] כחודשיים לאחר מכן שבו והתפרסמו בעיתונות הישראלית ידיעות על האפשרות להקמת בסיס בריטי ברצועת עזה, בהקשר של משא ומתן שהתנהל עם המצרים בנושא סיפוחה של רצועת עזה לירדן. במקביל, במטרה לקדם את נושא הקמת מערך ההגנה המערבי במזרח התיכון, שבו וביקשו האמריקנים לחדש את דיוני ועדת הפיוס על מנת לקדם הסדר מדיני כולל ובמסגרתו פתרון של שאלת רצועת עזה.[80]

ברצועת עזה זכתה ההצעה להעברת הרצועה לידי הבריטים לתמיכה של רשאד א־שווא, שטען שהצעה זו תאפשר את פיתוחה של הרצועה ותביא רווחה כלכלית לתושביה. עמדתו של א־שווא עוררה כעס רב ברצועה ומתנגדיו טענו שהצבא הבריטי לא רק שלא יפתור את בעיותיה הכלכליות, אלא שנוכחותו תשים קץ לתקוות השיבה, תמנע העברת סיוע לפליטים

78 מעבר בישראל ובסיס בעזה, על המשמר, 22 בפברואר 1951; אדוארד סאבלייה, בריטניה – אפוטרופוס למזרח התיכון, שם, 2 במרץ 1951; על ביקורו של רוברטסון ראו: בר־און (2006), עמ' 99-111.

79 מיזוג עברה"י ועיראק והפיכת אזור עזה לבסיס בריטי, חרות, 31 ביולי 1951.

80 ישיבה סודית של ועדת־הפיוס בג'נבה, הארץ, 5 באוגוסט 1951; גבריאל שטרן, מו"מ על סיפוח עזה לעבר הירדן, על המשמר, 24 בספטמבר 1951; ה. יוסטוס, שינויים ברצועת עזה וביטול האזורים המפורזים, מעריב, 24 בספטמבר 1951; Comprehensive Proposals Submitted by the Delegations of Israel, Egypt, Jordan, Lebanon and Syria, UNCCP, Proposal, A/AC./IS.68, 18 June 1951, https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-212102/, נדלה ב־9 במאי 2021.

ממדינות ערב ובחסותו יפעלו שירותי המודיעין של ישראל בתחומי הרצועה. נכבדים עזתיים פרסמו עצומה נגד א־שווא, חאג׳ אמין אל־חוסייני שלח מחאה לממשלה המצרית ושר המלחמה המצרי השיב לו שאין בכוונת מצרים לעשות כל ויתור בשאלת פלסטין. אך ידיעות שהתפרסמו בעיתונות המצרית מסרו כי ראש ממשלת מצרים היה זה שהציע את עזה כבסיס לצבא הבריטי במקום אזור תעלת סואץ, ושהבריטים טענו שאין בהצעתו ממש. באוקטובר 1951, לאחר ההכרזה המצרית החד־צדדית בדבר ביטול החוזה האנגלו־מצרי, שיצרה החרפה בעימות בין המצרים לבין הבריטים בנושא התעלה, טענו מקורות ירדניים שהמצרים הציעו להעביר את הרצועה לידיהם מחשש לניתוק הכוח המצרי המחזיק בה, במקרה שהבריטים יחסמו את אזור תעלת סואץ למעבר של גייסות ואספקה צבאית ממצרים.[81]

בעקבות ההכרזה המצרית פרצו ההתנגשויות אלימות בין חיילים בריטים לבין אזרחים וכוחות מיליציה מצריים. על רקע המתיחות הגואה, הפיקוד הבריטי באזור התעלה אכן נקט בצעדי החירום שהביאו לניתוק פיסי בין מצרים לבין סיני. במצרים גבר החשש פן ישראל תנצל זאת ותתקוף את הכוח המוצב ברצועה.[82] על פי ידיעות שהתפרסמו בעיתונות הישראלית על רקע זה, פנתה מצרים לירדן שתקבל את השליטה ברצועה כדי שהבסיס הבריטי יעבור לתחומה מאזור תעלת סואץ. על פי ידיעות שהתפרסמו בעיתונות המצרית והטורקית, גם ראש ממשלת עיראק נורי סעיד ביקש לתווך בין הבריטים לבין המצרים ולקדם את ההצעה להעברת הבסיס הבריטי מאזור התעלה אל הרצועה ואל הנגב. תאופיק אבו אל־הודא, ראש הממשלה הירדני והאיש החזק בממלכה לאחר הירצחו של המלך עבדאללה, תמך ביוזמת התיווך של נורי סעיד ותבע שבמסגרתה ישוב ויידון מסדרון טריטוריאלי ירדני שיחבר את הרצועה להר חברון.[83] מקורות צרפתיים טענו

81 אצא״פ, תיק פרק 3, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים, ידיעה באל־מצור, 14 בספטמבר 1951, ציטוט מספרו של א־נמל, עמ׳ 54-57, ידיעה בא־דפאע הירדני, 21 באוקטובר 1951; שם, תיק עתיד עזה, כתבה בא־רקיב, עזה, 20 בנובמבר 1951, כתבה באל־אהראם בנושא העברת הצבא מהתעלה לעזה, 7 בדצמבר 1951.

82 ייתכן ועל רקע זה נהגתה בישראל תוכנית בשם ׳חורב׳, ולפיה ישראל ובריטניה תפתחנה בפעולה צבאית משולבת שבמסגרתה ישראל תכבוש את מדבר סיני ותציע בו בסיסים לבריטים, ובריטניה תשתלט על מרחב התעלה. הבריטים דחו הצעה זו מכול וכול. ראו: בר־און (2006), עמ׳ 128-129.

83 א״מ, חצ-117/22, א. יפה אל השגרירות בוושינגטון, 7 בדצמבר 1951, E. Sasson to W. Eytan, 28 December 1951, יעקב בעהם, משרד החוץ, מחלקת החקר, המאבק המצרי ותמורותיו, 22 באפריל 1952; שם, חצ-1835/9, משרד החוץ, מחלקת החקר, מדור החקר הערבי, סקירה מס׳ ס/34: גישושי התקרבות של ירדן אל ישראל, 5 בפברואר 1952; מצרים

שערב הסעודית הייתה זו שהעלתה מחדש את נושא העברת הבסיס הבריטי מאזור תעלת סואץ לרצועת עזה, שמחלקת המדינה האמריקנית תומכת בהצעה כחלק מן המאמץ לגבש פיקוד צבאי משותף במזרח התיכון, אלא שהבריטים אינם מעוניינים בכך.[84]

עם החרפת הסכסוך עם הבריטים התמתנו ההתבטאויות הפומביות המצריות נגד ישראל, מחשש שזו תראה במצוקתה של מצרים שעת כושר ותצא למבצע לכיבוש הרצועה. ייתכן וחששם של המצרים התעורר נוכח פרסומים שמקורם בחוגי הימין הישראלי שקראו לכיבוש הרצועה.[85] המצרים אף פנו אל הגנרל ריילי, שבשיחה עם מנכ"ל משרד החוץ העלה את הצעתם של המצרים לפתיחת מו"מ בין ישראל למצרים על הרחבת הסכם שביתת הנשק. במשרד החוץ בדקו אם מדובר בהצעה מצרית להתקדם בערוץ זה לקראת הסכם שלום, והעלו כי לא זו הייתה הכוונה. משה שרת העריך ש..."אין הם [המצרים] מעוניינים בשום פנים בהרחבת הפרץ בינם לבינו – עדות לכך מתינותם המובהקת בנאומיהם בעצרת ובהודעותיהם במסיבות עיתונאים..."., וזאת נוכח רצונם "...לדחוף את סעיף ארץ ישראל לסופו של סדר היומן..." בפגישה עם ציר ישראל בבריסל בתחילת אוקטובר 1951 שאותה יזם ציר מצרים בהולנד, הצהיר הלה על רצונה של ארצו בשלום מכיוון ששאיפותיה הלאומיות מתמקדות בהשבת ריבונותה באזור התעלה. בהנהלת משרד החוץ היו הדעות חלוקות אם מדובר היה ביוזמה אישית של הציר או שמקורה בקהיר. איתות מצרי נוסף שלימד אם רצונם של המצרים להימנע מעימות עם ישראל ואולי אף לקדם הסכם עמה, היה מגעים שהתנהלו בין יאסין סראג א־דין, יו"ר ועדת החוץ של הפרלמנט המצרי, איש ה'ופד' ובעליהם של מספר עיתונים מצריים, לבין שמואל דיבון בנושא קידום פעילות למען הסכם שלום עם ישראל בקרב חברי הפרלמנט המצרי.[86]

נפילת ממשלת ופד במצרים ב־27 בינואר 1952 ושובם לשלטון של חוגים מתונים בתמיכתו של המלך פארוק הביאה לרגיעה ביחסי בריטניה-

---

מאשימה את אנגליה בפעולה תוקפנית, דבר, 23 באוקטובר 1951; מתנהל מו"מ למסירת רצועת עזה לעבה"י, על המשמר, 23 באוקטובר 1951.

84 א"מ, חצ-39/25, מ. שליט אל מח' אה"ב, 22 בינואר 1952.

85 שם, חצ-117/22, יעקב בעהם, משרד החוץ, מחלקת החקר, המאבק המצרי ותמורותיו, 22 באפריל 1952; ממשלה לאומית הייתה יכולה להחזיר לישראל את הרצועה, חרות, 21 באוקטובר 1951.

86 א"מ, חצ-4372/24, שר החוץ אל המנהל הכללי, 30 בדצמבר 1951, מ. עמיר, ציר ישראל, בריסל אל מזת, 19 באוקטובר 1951, ש. דיבון אל המנהל הכללי, משרד החוץ ואל היועץ לעניינים מיוחדים, 21 באוגוסט 1951.

מצרים. מיליציות אנטי־בריטיות שפעלו במרחב הסואץ פורקו, החיים באזור התעלה הלכו וחזרו לסדרם וממשלת מצרים שבה למשא ומתן להקמת פיקוד צבאי משותף במזרח התיכון.[87] באוקטובר 1951 נפלה ממשלת הלייבור בבריטניה והמפלגה השמרנית שבה לשלטון. ראש הממשלה החדש־ישן וינסטון צ'רצ'יל שלל הקמת בסיס בריטי ברצועת עזה בטענה שעלותו עלולה להגיע עד למעלה מ־100 מיליון ליש"ט, הוצאה שלא סביר שיש ביכולתה של בריטניה לעמוד בה. כמו כן התנגד צ'רצ'יל לתביעה שישראל תוותר על הנגב, שאותו הועידה לדבריו ליישובם של הפליטים שקלטה (היינו העולים החדשים – א.ג). בתחילת ינואר 1953 דיווח השגריר האמריקני בלונדון שהבריטים נטשו את רעיון הבסיס ברצועת עזה גם נוכח הצורך לדאוג לפליטים שבתחומה. כחודש לאחר מכן שבה ועלתה בכתבה ב'אל־אהראם' האפשרות של צירוף חלק מהנגב לירדן במטרה להקים בו את הבסיס החלופי לאזור הסואץ מבלי להזכיר את רצועת עזה בהקשר זה.[88] הצעת רצועת עזה כחלופה לבסיס הצבאי הבריטי בסואץ הלכה וירדה מן הפרק, אך דווקא בישראל היו מי שניסו להחיותה.

לאחר מהפכת הקצינים במצרים ביולי 1952 שררה בישראל הערכה שהמשטר החדש במצרים ראה בחיוב את העברת הבסיס הבריטי מאזור תעלת סואץ לרצועת עזה.[89] בתחילת 1953 הביע הממשל המצרי נכונות להצטרף לארגון הגנה אזורי במזרח התיכון אם ייחתם הסכם בנושא פינוי אזור התעלה. בישראל עלה החשש שהצטרפות מצרים לארגון הגנה אזורי תביא מדינות ערביות נוספות להצטרף אליו, ובמסגרתו הן תקבלנה מהבריטים והאמריקנים ציוד צבאי ונשק בכמויות גדולות, דבר שישנה את מאזן הכוחות הצבאי באזור לרעת ישראל, יגביר את בידודה המדיני ויחזק את הדרישה שתוותר על שטחים ותחזיר פליטים בתמורה להסכם שלום. במסמך שחיבר אליהו אילת, שכיהן כשגריר ישראל בבריטניה, הוא הציע לשקול נוכח תחזית זו אילו ויתורים תוכל ישראל לעשות, ומה עליה לדרוש בתמורה לחתימה

87 שם, חצ-117/22, יעקב בעהם, משרד החוץ, מחלקת החקר, המאבק המצרי ותמורותיו, 22 באפריל 1952.

88 NA, FO 800-811, W.S.C[hurchill] to Minister of State, 23 August 1952, and to the Foreign Office, 17 November 1952, William Strang to the Prime Minister, 19 November 1952; The Ambassador in the United Kingdom to the Department of State, FRUS, Vol. IX (1952-1954), p. 1939; א"מ, חצ-1835/9, משרד החוץ, מחלקת החקר, דנים בצירוף חלק ממדבר הנגב לירדן, תרגום של ידיעה מאל־אהראם, 18 בפברואר 1953.

89 א"מ, פרטי־כל ישיבה נ"ב/שי"ב של הממשלה, 3 באוגוסט 1952, דברי שרת, עמ' 12.

על הסכם שלום. בנוסף, בתחילת 1953 נכנס לתפקידו הממשל הרפובליקני החדש בארה"ב בראשותו של הנשיא דווייט דיוויד אייזנהאואר, ובישראל שרר חשש משינוי לרעה ביחסה של החשובה שבמעצמות המערב לישראל.[90]

משה קרן, שכיהן כיועץ בשגרירות בלונדון, חיבר על רקע זה תזכיר, שנכתב על דעתו של השגריר אילת, שבו הציע כי ישראל תפנה לבריטניה "...ותעודד אותה להעביר את הכוחות העתידים לעזוב את אזור התעלה לרצועת עזה תוך הבעת נכונות לנקוט אמצעים כדי להקל על העברה כזאת, בתנאי שאמצעים אלו לא יפגעו בריבונותנו". לדברי קרן, הבריטים שקלו שלוש חלופות לבסיס באזור הסואץ: קפריסין, לוב ורצועת עזה. לשלוש החלופות הללו היו חסרונות, ואלה של החלופה העזתית היו בין השאר: א. ממדיו הקטנים של השטח; ב. צפיפות האוכלוסין; ג. חוסר בנמל; ד. חוסר במים; ה. חוסר בנגישות למדינות ערב, למעט מצרים; ו. אי ודאות לגבי מעמד השטח. על מנת שהבריטים יבחרו ברצועת עזה, טען קרן שיש לאפשר לכוחותיהם להתאמן בחלקים בלתי מיושבים של הנגב, להבטיח להם אספקת מים ממפעלי הפיתוח שהלכו וקמו בדרום ובנגב באותם הימים (קו ירקון-נגב), להציע להם את שירותי הנמל שתוכנן לקום בדרום הארץ (נמל אשדוד – א.ג.) ולהתיר ליחידות בריטיות לעבור בעת הצורך דרך השטח הישראלי. לדעתו, המצב המשפטי של הרצועה לא נועד להיות בעיה לביצוע תוכנית זו כל עוד מצרים וישראל החתומות על הסכם שביתת הנשק, שעל בסיסו נקבע מעמדה של הרצועה, לא תתנגדנה להקמת הבסיס הבריטי.[91]

כך יתאפשר לישראל להשתלב בתוכניות ההגנה של המזרח התיכון ולקבל ערובות למקרה שתותקף על ידי אויבותיה. יתרונות נוספים יצמחו למדינת ישראל בתחום הכלכלי: בנייתו של הבסיס ושהותו של צבא בריטי ברצועת עזה יספקו פרנסה לתושביה, אספקת מים ומוצרי מזון ושירותי נמל ואחרים לכוחות הבריטיים יכניסו לישראל סכומים ניכרים של מטבע זר ויספקו תעסוקה לאזרחיה. גם מעמדה של ישראל בדעת הקהל ובקרב יהודי המערב יתחזק נוכח השתתפותה במאמץ להגנת המערב מפני התוקפנות הסובייטית. החסרונות בהצעה היו לדעתו שיבתם של חיילים בריטים שנים

90 שם, חצ-117/7, מאה"ב אל שגריר ישראל וושינגטון, 25 בינואר 1953, ש. ארד אל שגרירות ישראל, וושינגטון, 22 בפברואר 1953; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, ידיעות מא־צראחה, עזה, 26 במרץ 1953 ומאל־רקיב, עזה, 31 במרץ 1953.

91 א"מ, חצ-360/8, מ. קרן, יועץ השגרירות, לונדון אל השגריר, ישראל ותוכנית רצועת עזה, סוף פברואר 1953; על משה קרן ראו את הקדמתו של אלי שאלתיאל לקרן (תשל"ח), עמ' ז-כה.

ספורות לאחר תום המנדט לתחומה של ארץ־ישראל, דבר שייצור מתיחות על רקע הזיכרונות מימי המאבק בבריטים והתנגדותן הצפויה של "שתי מפלגות האופוזיציה הקיצונית" (חרות ומק"י – א.ג.) לתוכנית. גם אם ידחו הבריטים את התוכנית, טען קרן, הרי שבעצם ההצעה והנכונות להשתלב במערך ההגנה המערבי תשיג ישראל הישג תעמולתי שיכול לסייע במאמציה לקבל סיוע כלכלי וצבאי מן המערב.[92]

אבא אבן טען כי ישנם כמה חסרונות לתוכנית, שהראשון בהם הוא שרצועת עזה לא הייתה בידי ישראל אלא בידי מצרים, ועל כן אין ישראל יכולה להציעה לבריטים. השני היה שמבחינה מעשית האזור אינו יכול להכיל מערכת של בסיסים שתחליף את זו שבאזור התעלה. השלישי היה הצורך לאפשר לבריטים להשתמש בחלק מן הנגב ולהתאמן בתחומו, דבר שעלול היה להביא לפגיעה בריבונותה של ישראל, והרביעי היה שספק אם יהדות ארה"ב תתמוך בתוכנית. לדעתו של אבן, על ישראל היה להציע דיון כולל בשאלת השלום בינה לבין מצרים ובהקשריו להגנת המזרח התיכון, ושאלת מיקום הבסיס הבריטי החלופי לסואץ יכולה הייתה להיות חלק ממנו, אך לא לעמוד במרכזו. גם אלוף משנה כתריאל שלמון, הנספח הצבאי בלונדון, חלק על הצעתו של קרן בטענה שללא עבודת מטה מסודרת בנושא דוקטרינת החוץ של מדינת ישראל, ערכן של תוכניות מסוג זה מוגבל מאוד, שכן הן מוצעות מבלי לקחת בחשבון את ההשלכות לטווח הארוך.[93] שרת מצא את הצעתו של קרן ראויה לדיון אך ולטר איתן חלק על דעתו וטען כי הצעתו של קרן לא תתקבל על דעתו של הציבור הישראלי. כמו כן הטיל איתן ספק בנכונות הבריטית להשקיע סכומי כסף גדולים בבניית בסיסים באזור שאין בו נמל ושמיושב בצפיפות בפליטים.[94] הדיון בהצעתו של קרן דעך עד מהרה מחוסר עניין. אזכור בודד לקיומה הייתה בקשתו ביוני 1953 של ציר ישראל בקנדה מיכאל קומיי לקבל עותק ממנה, ייתכן שביקש לעניין בה את ממשלת קנדה שהייתה מן החשובות והמשפיעות במדינות חבר העמים הבריטי.[95]

ב־8 במאי 1953 הגיע שר החוץ האמריקני ג'ון פוסטר דאלס לביקור בישראל במסגרת מסעו במזרח התיכון. מדיניותו של הממשל הרפובליקני

92 א"מ, שם.

93 א"מ, שם, אלוף/מ כ. שלמון, נספח צה"ל, לונדון אל השגריר, 12 במרץ 1953, אבא אבן אל שגריר ישראל, לונדון, 2 באפריל 1953.

94 שם, חצ-2401/16, המנהל הכללי אל אליהו אילת, 16 במרץ 1953.

95 שם, חצ-39/25, א. יפה, מב"ר אל ד"ר מ. קרן, יועץ בשגרירות לונדון, 18 ביוני 1953.

החדש בראשותו של הנשיא אייזנהאואר לא הייתה עדיין ידועה למנהיגות הישראלית, ובמשרד החוץ נערכו דיונים באשר לעמדות שהיה על ישראל להציג בפני דאלס בנושאים שונים. בהתייעצויות שנערכו במשרד החוץ ב־21 באפריל לקראת הביקור לא עלה נושא העברת הבסיס הבריטי מאזור תעלת סואץ לרצועת עזה כלל ועיקר, וגם לא בדיון שנערך ב־30 באפריל במעמד ראש הממשלה בן־גוריון, מנכ"ל משרדו טדי קולק, שר האוצר לוי אשכול, סגן שר הביטחון שמעון פרס, האלוף משה דיין, שכיהן אז כסגן הרמטכ"ל, ובכירי משרד החוץ.[96] גם בדיונים עם דאלס ועוזריו שהתקיימו בזמן הביקור לא הוזכר פינוי הבסיס הבריטי בתעלת סואץ.[97]

בדצמבר 1953, ערב חידוש המגעים בין הבריטים למצרים בנושא ההתפנות מאזור התעלה, שבו והתפרסמו ידיעות על תוכנית להעברת הבסיס הבריטי לרצועת עזה, ושיש בבריטניה תמיכה לתוכנית זו של "...אישים מרכזיים במפלגה השמרנית ובאופוזיציה..." מקור הידיעה היה כנראה השגריר הבריטי במצרים, סר ראלף סטיבנסון שהיה מתומכיה המובהקים של הצעת הבסיס החלופי ברצועה, אך שום גורם רשמי בבריטניה לא אישר את מהימנותה. בישראל שרר באותם הימים חשש רב מפני מסירת אזור התעלה למצרים, שתקל על הנגישות לסיני בכלל ולרצועה בפרט, ותאפשר לצבאה לעשות שימוש בבסיסים הלוגיסטיים ובשדות תעופה שהבריטים בנו בתחומו על מנת לתקוף את ישראל.[98] בקרב ההנהגה המצרית שרר חשש שהעברת השליטה באזור התעלה למצרים תגרור מתקפת מנע ישראלית על המערך הצבאי ברצועת עזה ובקדמת סיני. זו הייתה כפי הנראה הסיבה לדבריו של הגנרל נגיב שנאמרו באוזני אניורין ביוואן, שהיה ממנהיגי מפלגת הלייבור, בפגישתם בקהיר שנערכה באותם הימים, שאין בכוונת מצרים לתקוף את ישראל.[99]

---

96 שם, חצ-2414/29, מאה"ב אל המנכ"ל, לקראת ביקורו של מר דאלס, 21 באפריל 1953, דיון לקראת ביקור מזכיר המדינה של ארה"ב מר ג' פוסטר דאלס, שנערך ב־30 באפריל 1953.

97 שם, Note on the interview with members of the USA Delegation in Walter Eytan's office, 13 May 1953, דו"ח על ביקורם בישראל בימים 13-14 במאי 1953 של מר ג'ון פוסטר דאלס, מזכיר המדינה בארה"ב ומר הרולד סטאסן, מנהל המִנהל לביטחון הדדי.

98 דוד אשכול, דיונים במשרד החוץ הבריטי על רצועת עזה כתחליף לסואץ, על המשמר, 10 בדצמבר 1953; פינוי הציוד הצבאי ומעבר בסואץ – תובעת ישראל, מעריב, 13 בדצמבר 1953. עוד על החשש הישראלי מפני הסדר אנגלו־מצרי, ראו: בר־און (2006), עמ' 155.

99 למצרים אין כוונות לתקוף ישראל, הבקר, 30 בדצמבר 1953; א. גורן, ביוואן כותב על יחסי ישראל-ערב, על המשמר, 22 בינואר 1954.

אלא שהחשש מפרוץ מלחמה כוללת לא היה רק תולדה של מהלכים ברמה המדינית־אסטרטגית, אלא גם, ואולי בעיקר, תולדה של ההסלמה ההדרגתית בעימות המקומי לאורך קו שביתת הנשק ברצועת עזה, כפי שנראה בפרק הבא.

פרק חמישי

מפשרת שעה ל'חץ שחור', מרץ 1950-פברואר 1955

א. מהסתננות ללוחמה זעירה (1950-1951)

מספר המסתננים הלך וגדל במהלך שנת 1949, ויישובי ספר עזה קבלו על חוסר הביטחון השורר באזור ועל כישלון הצבא להילחם בהם ולמנוע גנבת רכושם ותוצרתם החקלאית. במפקדת פיקוד הדרום טענו שאין לפיקוד די כוחות לשמור על רכושם של המשקים, שהאחריות למניעת גנבתו הייתה בידיהם, שהם מתרשלים בשמירה ואינם משתפים פעולה עם הצבא. משימתו העיקרית של הפיקוד הייתה מניעת הסתננות והתנחלות מחדש של ערבים בשטחי המדינה, וכוחותיו הצליחו למגר את התופעה של מסתננים המסתובבים ללא הפרעה לאור היום, ובחודשים שעברו מאז תום קרבות מלחמת העצמאות ועד לשלהי 1949 הרגו כוחות הפיקוד כ־1,500 מסתננים וכ־5,000 ראשי בקר.[1] מחיקתם של שטחי ההפקר בשלהי פברואר 1950 בהסכם פשרת השעה נעשתה אף היא במסגרת המאמצים לשפר את מצב הביטחון באזור, וכך גם סימונו בשטח של קו שביתת הנשק באמצעות תלם של מחרשה. אלא שבכל אלה לא היה כדי למנוע מעבר של קו שביתת הנשק במתכוון או בטעות.

במציאות זו התחוללה שרשרת אירועים, שראשיתם ב־16 במרץ 1950, כשלושה שבועות לאחר שנחתם הסכם פשרת השעה. נערה ערבייה כבת שבע־עשרה ושני ילדים בני 7 ו־9 נעלמו בסביבות הכפר עבסאן ועלה החשש שחצו את קו שביתת הנשק לשטח ישראל. המצרים פנו לאו"ם בבקשה לאתרם וגוויותיהם נמצאו כשבוע לאחר מכן. הסתבר כי חיילים ישראלים ממוצב סמוך אנסו את הנערה ורצחו אותה יחד עם שני הילדים. כעבור

1 א"צ, 1951-1291-14, עמוס חורב, רב־סרן אל אג"ם/מבצעים, 20 בדצמבר 1949, אלוף מרדכי מקלף סגן הרמטכ"ל אל סגן שר הביטחון, 8 בינואר 1950.

כשבוע, ביומו האחרון של חודש מרץ, עלה רכב צבאי ישראלי על מוקש שהטמינו מסתננים בקרבת מקום, בדרך שבין אורים לבין נירים, וחמשת נוסעיו נהרגו מהפיצוץ ומירי מטווח קצר. ההרוגים היו הקצין שנשלח לחקור את המקרה והחיילים שליוו אותו. בשונה מאירועים דומים של מיקוש, היה זה מארב מתוכנן ונעליהם ומכנסיהם של ההרוגים נלקחו על ידי התוקפים, אירוע חריג מאוד גם במציאות האלימה של גבול הרצועה. בתגובה יצא למחרת בבוקר כוח ישראלי ופתח באש ממרגמות ומקלעים על הכפרים הסמוכים עבסאן אל־כבירה, עבסאן א־זע׳ירה וח׳רבת אח׳זעה. הקצין החוקר מטעם משטרת ישראל שחקר את האירוע קבע שהייתה זו פעולת נקם על האונס והרצח של הנערה ושני הילדים. עוד העלה בחקירתו שהנערה ושני הילדים נחטפו בעברו המצרי של קו שביתת הנשק והובאו לשטח ישראל. לא היה זה מקרה החטיפה הראשון של ערבים מתחום הרצועה שאמנם לא הסתיימו באונס וברצח, אך עוררו כעס רב בקרב הכפריים, ומניסיון העבר ידוע היה כי נהגו להגיב על החטיפות במיקוש דרכי עפר בקרבת יישובים יהודיים.[2] בן־גוריון ומשה דיין טענו שאת האשמה יש לתלות בחיילים מקרב העולים החדשים מעיראק וממרוקו, שהתנהגותם נבעה מתסכולם נוכח תנאי החיים הקשים במעברות שבהן התגוררו משפחותיהם וברמתם המוסרית הירודה.[3]

אלא שדומה שהתקרית שבה נרצחו חמשת הישראלים לא הייתה קשורה במעשה האונס והרצח לבדו, אלא הייתה חלק ממכלול האירועים שהתרחשו בספר עזה בעת ההיא, בגזרה שמול הכפרים עבסאן אל־כבירה, עבסאן א־זע׳ירה וח׳רבת אח׳זעה, שהיו בסיסי יציאה למסתננים רבים נוכח קרבתם לקו שביתת הנשק. ב־19 במרץ זיהו חברי קיבוץ נווה יאיר קבוצת ערבים שלדבריהם הסתובבה בסמוך למשק ובחילופי יריות הרגו שלושה מהם. מסכת היחסים האלימה בין חברי הקיבוץ שהיו מיוצאי לח״י לבין שכניהם שמעברו המערבי של קו שביתת הנשק החלה כנראה בדצמבר 1949, עת נהרג אחד מחבריהם לאחר שהמכונית שבה נהג עלתה על מוקש, וכחודש לאחר מכן נרצח חבר נוסף בדרכו אל הקיבוץ. חברי הקיבוץ שעליהם נמנו חיילים מנוסי קרב מלוחמי מלחמת העצמאות נהגו חדשות לבקרים לפעול נגד חדירות של מסתננים מתחום הרצועה, וייתכן שהמארב הרצחני ביומו

2 א״מ, חצ-4372/2, ר. פירט, מפקח ראשון, אגף החקירות, המטה הארצי אל ראובן שילוח, ראש ש.ב. כללי, ראש אג״ם/ממן וראש הממשל הצבאי, 13 באפריל 1950; Morris (1993), pp. 199-200.

3 טל (1998), עמ׳ 37.

האחרון של חודש מרץ היה תגובה להרג שלושת הערבים על ידי חברי נווה יאיר. פעולות נגד מסתננים, כולל מעברו המצרי של קו שביתת הנשק, לא אפיינה את חברי נווה יאיר לבדם, אם כי נטען לגביהן שהיו אלימות יותר מאשר אלה של המתיישבים האחרים בסביבה. אלה כללו שוד של עדרים ומארבים וסיורים למניעת הסתננות, שהתנהלו משני צדי קו שביתת הנשק, שלוו בפתיחה באש ללא אבחנה. גם חברי מפלסים שמיקומו כ־20 ק"מ צפונית מנווה יאיר, שסבל אף הוא מבעיית ההסתננות, ראו בהרג מסתננים בלתי חמושים כורח הנסיבות למרות שהדבר היה בניגוד לעקרונות שעליהם חונכו, ומקרב חברי נווה יאיר היו שחלקו על האגרסיביות של עמיתיהם ו־11 מהם עזבו את המשק נוכח התנגדותם לפעילותם של חלק מחברי היישוב נגד ההסתננות. עזיבתם הייתה בין הסיבות שבעטיין התפרק היישוב וננטש מספר חודשים לאחר מכן.[4]

גם המצרים נהגו לחדור אל מעבר לקו שביתת הנשק למטרת חטיפת אזרחים ישראלים, בעיקר בסביבת הקיבוצים סעד וכפר עזה, באזור הקילומטר ה־96 בכביש הראשי באר שבע-עזה, שם חצה קו שביתת הנשק. ב־17 בפברואר 1950 נעלם באזור זה עולה חדש ששירת בצה"ל בדרכו לקיבוץ דורות. מידע שהתקבל מעולים שהגיעו ממצרים בעת ההיא העלה כי הוא נתפס על ידי המצרים ונלקח לקהיר לחקירה. מקרה זה נוסף למקרים קודמים שכללו חטיפת נהג משאית שהגיע לאזור מנמל חיפה, של הרופא של קיבוץ גבולות ואחרים.[5] חטיפתם ולקיחתם בשבי של תושבים ומסתננים מן הרצועה נערכה במטרה ללחוץ על המצרים להחזיר את האזרחים הישראלים שנחטפו על ידם. ייתכן כי מקרה האונס והרצח של הנערה ושני הילדים לא היה אלא ניסיון חטיפה שיצא מכלל שליטה ולא יוזמה פרטית של חיילים מעולי המזרח בעלי רמה מוסרית "ירודה".

לאור המשך מגמת ההתדרדרות במצב הביטחון נערכה ב־4 באפריל 1950 פגישה בין נציגי ועד יישובי הנגב לבין הרמטכ"ל רב־אלוף יגאל ידין. נציגי היישובים הדגישו את "...ההכרח לשים קץ ולחסל במהרה וביסודיות את ההתפרעות של חיילינו שהכונה למעשי אנסות ורצח, כתוצאה ממנה אנו סובלים וסובלים קשות". בד בבד דרשו לייצב את הביטחון באזור הגבול

4 א"מ, שם; אצ"מ, KKL5/18518, מ. כהנוביץ' אל י. ויץ, 22 בדצמבר 1949; חבר נווה־יאיר נהרג במוקש, מעריב, 23 בדצמבר 1949; יצחק בלאושטיין, חבר נווה־יאיר נמצא הרוג, דבר, 29 בינואר 1950; עין השלושה במקום נווה יאיר, על המשמר, 23 ביוני 1950; שלם (1988), עמ' 64-80; רזניק (1989), עמ' 30-31.

5 א"צ, 1952-243-37, אלוף משנה חיים הרצוג אל ראש אג"ם, 17 בפברואר 1950.

באמצעות הרג מסתננים, החרמת עדריהם או השמדתם וגירוש כל הבדואים שהתיישבו בשטח הסמוך לגבול הרצועה. לדעתם חייבו אמצעים אלה הצבה של יחידות צבא נוספות באזור, כולל כוח שיורכב ממגויסים מקרב העולים ששוכנו במגדל־גד ושמפקדיו יבואו מקרב אנשי ההתיישבות החקלאית. עוד דרשו שהצבא ייקח על עצמו את אבטחת קציר התבואה, יגביר את אבטחת קווי המים, יספק להם כלי נשק נוספים ויתאים את זמני האימונים הצבאיים של חברי המשקים ללוח העבודה במשק החקלאי. למשקים היו דרישות שהופנו למשרד הביטחון: השלמת הביצורים, השלמת מלאי הדלק לשעת חירום, חלקי חילוף למכונות ומוצרי מזון לבני אדם ולבעלי־החיים, תגבור המשקים בגרעיני נח"ל ושיפור תשתיות הדרכים והתקשורת ושל השירות הרפואי.[6]

בתלונתם על פעולות אלימות שבהן נקטו החיילים שהחזיקו בגזרת הרצועה, ייתכן וחברי ועד היישובים התכוונו למקרה שאירע כשמונה חודשים קודם לכן, כשחיילים שהחזיקו במשלט ליד נירים הישנה מול דרום הרצועה לכדו ב־12 באוגוסט 1949 נערה בדואית, אנסו ורצחו אותה.[7] עוד ייתכן שבנוקטם בלשון רבים התכוונו חברי ועד יישובי הנגב למקרים דומים נוספים. עם זאת בחרו להתעלם מחלקם של המתיישבים בפעולות נגד המסתננים שפגעו גם בחפים מפשע, ושלפחות חלקן נערכו בתיאום ובאישור הצבא. לאחר רציחתו של רועה הצאן דוד וולפין מקיבוץ עין השלושה ב־26 בינואר 1951, שעקבות רוצחיו הובילו לעבר ריכוז של בדואים סמוך לקו שביתת הנשק, החליטו חבריו לערוך פעולת תגמול. בתיאום עם מפקדת גוש מגן שתחום אחריותו כלל את יישובי הנגב המערבי, פשט כוח שמנה ארבעה מחברי קיבוץ עין השלושה ושניים מקיבוץ נירים על ביתו של השייח' ופוצץ חלק ממנו. לא הייתה זו פעולה יוצאת דופן וגם חברי קיבוץ בארי יצאו באופן קבוע לפעילות נגד מסתננים שכללה מארבים, סיורים ופעולות תגמול, וכמוהם גם חברי קיבוץ ארז.[8] בה בעת ביצעו כוחות הצבא פעולות תגמול משלהם במסגרת הלחימה בהסתננות. אלו כללו מעשי שוד של רכוש ערבי, שרפת תבואות ואוהלי בדואים, ירי במקלעים ובמרגמות

6 שם, 1951-1291-14, פגישת ראש המטה הכללי עם חברי ועד יישובי הנגב ביום 4 באפריל, 9 באפריל 1950.

7 אביב לביא, הוחלט וקוים – רחצוה, גזזו שערותיה, אנסוה והרגוה (מתוך יומנו של דוד בן־גוריון, 22.8.49), הארץ, 28 באוקטובר 2005, http://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/1/920403, נדלה ב־10 באפריל 2021.

8 נשרי (1993), עמ' 20; אשר וקרמרסקי (2002), עמ' 157-159; אק"מ, יומן בארי, מס. 78, 26 במאי 1950, עמ' 4.

על ריכוזי אוכלוסייה ששימשו בסיס למסתננים והטמנת מוקשים בדרכי הרצועה. הפעולות שערכו המתיישבים וחלק מהפעולות שערך הצבא נעשו ביוזמתם או באישורם של מפקדים מקומיים וללא תיאום ואישור הגורמים הממונים. לא בכדי ציין סא"ל קלמן קיט, שהיה קצין המטה באגף המבצעים לוועדות שביתת הנשק, שדיווחים של כוחותינו על פעילותם בגזרת ספר עזה לא היו תמיד דיווחי אמת והם העמידו אותו במצבים בלתי נעימים בבואו להתדיין עם המצרים ועם אנשי האו"ם בישיבות הוועדה המשותפת המצרית-ישראלית.[9]

הפעולות בשטח, באישור ושלא באישור הפיקוד הצבאי, היו עדות למצוקתם של יישובי ספר עזה, שהתבטאה בדברים שנכתבו בעלון קיבוץ בארי: "...המצב אינו משתפר, כי אם מחמיר. הגבול פרוץ, שיירות מסתננים עוברות באין מפריע, שדות עבריים נקצרים, דרכים ממוקשות, השוד והגזל מתרבים והולכים... האם אין בכח המדינה להפסיק מצב פרוע זה, הנמשך ומחמיר מאז תום הקרבות?"[10] תלונותיהם של המתיישבים הגיעו גם לאוזניהם שלראשי המוסדות המיישבים, והללו פנו לבן־גוריון שיפעל על מנת לשפר את מצב הביטחון באזור. אברהם קמיני, יו"ר הוועד הארצי של הקק"ל, דרש פעולה נמרצת נגד תופעת הגנבות מן היישובים.[11] לוי אשכול הדגיש את חוסר הביטחון ששרר בקרב המתיישבים ובעיקר ביישובי העולים החדשים, והציע לתגבר את השמירה עליהם בכוח מגויס בנוסח משטרת היישובים של ימי המנדט, ואברהם הרצפלד דרש להשלים ללא דיחוי את סלילת הכביש לאורך קו שביתת הנשק בגזרת הרצועה.[12] דומה שהפגישה בין הרמטכ"ל לבין נציגי ועד יישובי הנגב בתחילת אפריל 1950 נערכה בין השאר בעקבות לחצם של בכירי המוסדות המיישבים.[13]

---

9 א"מ, חצ-4372/2, סא"ל ק. קיט אל ראש אג"ם, 2 ביולי 1950, רשימה של תלונות מצריות, 30 במאי 1950 בתוספת הערה בעברית מה־19 ביוני 1950, Letter addressed to the Secretary General by the Minister of Foreign Affairs of Egypt, 21 July 1950, סרן יוחנן מנהיים אל בסיס מודיעין/מודיעין 9, מפקדת פיקוד הדרום/מודיעין ומבצעים, מפקד מחוז הנגב, 19 באוגוסט 1950; עוד תלונה מצרית על הפרת גבול, חרות, 7 ביולי 1950; Morris (1993), p. 209.

10 אק"מ, יומן בארי, מס. 78, 26 במאי 1950, עמ' 1, 3.

11 א"מ, ג-5425/26, אברהם קמיני אל מר ד. בן־גוריון, ראש הממשלה, 1 במרץ 1950.

12 שם, לוי אשכול אל ד. בן־גוריון, 12 באפריל 1950; א"צ, 1951-1291-14, א. הרצפלד אל גב' ג. מאירסון ומר ש. אביגור, 5 באפריל 1950, רב אלוף יגאל ידין אל מר שאול אביגור, 11 באפריל 1950.

13 א"צ, שם, אלוף משה דיין אל י. ספיר, משרד הביטחון, 17 באפריל 1950, אלוף מרדכי מקלף סגן הרמטכ"ל אל אלוף פיקוד מרכז, מרץ 1950.

המצרים לא עודדו בגלוי חדירות של מסתננים ואף ניסו למונען, בין השאר באמצעות חקיקה מחמירה. צו מס' 104 שפורסם על ידי המושל המצרי ב־4 בפברואר 1950 אסר על הסתננות וקבע עונש של עד שנת מאסר וקנס עד 100 לירות מצריות לכל מי שייתפס בניסיון לחצות את קו שביתת הנשק. בספטמבר 1950 התפרסם מטעם המושל צו מס', 152 ועל פיו הוחמר העונש למאסר של עד חמש שנים והקנס הוגדל עד ל־500 לי"מ. בדצמבר 1949 שבו המצרים והטילו עוצר לילה על העיר עזה ולאורך הכביש הראשי בואכה רפיח, שהורחב במהלך 1950 לרצועה כולה. כן נקבעה חובת נשיאת תעודת זהות לכל מי שמלאו לו 16 שנים. בכל אלה לא היה כדי לבלום את ההסתננות, ועל כן באוקטובר פרסם הממשל המצרי את צו מס' 191, שקבע שחשודים בעוון ההסתננות יידונו בפני בית דין מיוחד.[14] אלא שבשטח לא אכפו המצרים את הצווים האלה באופן נמרץ, בראש ובראשונה מפני שלא היו להם מספיק כוחות לבלום את ההסתננות לאורך זמן.[15]

צעדים נוספים לבלימת ההסתננות היו הפעלתן של נקודות פיקוח מצריות-ישראליות משותפות ועריכת סיורים משותפים לאורך קו שביתת הנשק והשבתם של בעלי־חיים, כלי עבודה ומכשור חקלאי שנגנבו מיישובים ישראליים, פעולות שנקטו המצרים מדי פעם.[16] בנוסף, הבטיחו המצרים שבכל מקרה שבו יתגלו מוקשים שהוטמנו בשטח ישראל הם יהיו מוכנים לעקוב אחריהם לתוך שטח הרצועה באמצעות גששים, על מנת לתפוס את אלה שהניחו אותם. בצד הישראלי טענו כי המצרים יכולים לפעול בצורה יעילה יותר ולמנוע את ההסתננות באמצעות מעצרם של חברי כנופיות המסתננים. המצרים מצדם טענו כי גם ישראל צריכה להגביר את פעילותה למניעת ההסתננות, אך בה בעת מוצבים מצריים היו פותחים באש על חיילים ישראלים שגירשו עדרים אל מעבר לקו שביתת הנשק, ובעקבות זאת הופסקה ההשתתפות הישראלית בסיורים המשותפים.[17] מעשי השוד

14 אצא"פ, תיק פשיטת 1955, ניגודים פוליטיים בין מצרים לפלסטינים; שם, תיק ממשל עזה 1956/7, וקאיע אל־פלסטיניה, גליון 1, 31 בינואר 1949, עמ' 7, גליון 2, 31 במרץ 1950, עמ' 91, גליון 3, 30 ביוני 1950, עמ' 96-97, 105, גליון 5, 31 בדצמבר 1950, עמ' 198-199.

15 ברטל (2009), עמ' 85; גבריאל צפרוני, בסבך בעיות שביתת הנשק ישראל-מצרים, הבקר, 4 ביולי 1950.

16 א"מ, חצ-4372/2, דו"חות פגישה ו.ש.נ. ישראל-מצרים, 19 באוגוסט 1950, 21 באוגוסט 1950, 28 באוגוסט 1950.

17 א"מ, שם, דו"חות פגישה עם המצרים, ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים, 8 באוקטובר 1950, 10 באוקטובר 1950; נרצח ע"י מסתננים, דבר, 6 באוגוסט 1950; ההתנגשויות בנגב הפכו שגרה, הבקר, 17 באוגוסט 1950.

והתקריות הלכו והתגברו בחודשיה הראשונים של שנת 1951, והממשל הצבאי המצרי שקל להעביר מערבה אל מעבר לכביש עזה-רפיח את תושבי השטחים הסמוכים לקו שביתת הנשק, שלא נמנו על בעלי הקרקעות באזור. משקיפי האו"ם דיווחו שהמצרים אסרו מדי פעם נשים וילדים ששבו מקציר ירק מעברו הישראלי של קו שביתת הנשק. כמו כן נמשכו פגישות התיאום בין קציני משטרה ישראליים ומצריים, וקו שביתת הנשק סומן בשטח באמצעות חביות, אך בכל אלה לא היה די.[18]

המצב הכלכלי והחברתי החמור שאליו נקלעה מרבית האוכלוסייה ברצועת עזה היה המניע המרכזי להסתננות, שהייתה מקור חשוב להכנסות עבור אלה שנטלו בה חלק, ואחת הסיבות שבעטיה מיעטו המצרים לפעול בשטח לבלימתה. הפליטים לא יכלו לצאת באופן חוקי מהרצועה על מנת לחפש חיים טובים יותר מפני שהשלטון הצבאי לא אִפשר מעבר חופשי למצרים. אפשרות אחרת לעזוב את הרצועה הייתה דרך שטחה של ישראל באמצעות הצטרפות לשיירות המבריחים שנעו בינה לבין הר חברון, וכונו 'רכבת מחתרת', שמספר נוסעיה הלך וגדל לאחר שהשלטונות הירדנים דאגו להפיץ את השמועה שמצבם של הפליטים בגדה המערבית טוב יותר מאשר ברצועת עזה. במשטרת ישראל העריכו שבמשך ארבעת החודשים שבין אפריל לאוגוסט 1950 עברו לפחות 8,000 נפש מרצועת עזה להר חברון, ותנועת המעבר נמשכת בקצב של 500-600 נפש לשבוע. עבור המצרים הדבר גרם לאיבוד יוקרתם במאבק על ההגמוניה בעולם הערבי, והם היו מעוניינים שישראל תבלום את שיירות המבריחים.[19] בהתאם לכך, כחלק מההבנות שאפשרו את העברתם של ערביי אל־מג'דל לרצועה, אפשרו המצרים מעבר חוקי של תושבים מהרצועה להר חברון במסגרת של איחוד משפחות, לאחר שישראל הסכימה שהמעבר יהיה דרך תחומה. הירדנים לא מיהרו לשתף פעולה ורק בתחילת 1951 הושגה הבנה בינם לבין המצרים על העברת פליטים מהרצועה לירדן בדרך האוויר, מהמנחת שממזרח לעזה

18 א"מ, שם, דו"ח פגישה שנערכה ב־29 בינואר 1951, המשלחת הישראלית בוועדת שביתת הנשק, פעולות ועדת המשנה בחודש פברואר 1951, 6 במרץ 1951, דו"ח פעילות חדש אפריל 1951, 9 במאי 1951; Morris (1993), pp. 88-89.

19 א"מ, שם, דו"ח פגישה עם המצרים ב־17 באוגוסט 1950; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, וקאיע אל־פלסטיניה, גליון 40, 6 באוקטובר 1954, עמ' 1032-1033; צבא מצרי ירה על פליטים בעזה, מעריב, 26 ביוני 1950; גבריאל צפרוני, בסבך בעיות שביתת הנשק ישראל-מצרים, הבקר, 4 ביולי 1950; 8000 ערבים עברו את ישראל בדרכם מעזה לאזור חברון, מעריב, 16 באוגוסט 1950; פעילות ב'רכבת המחתרת' מעזה לחברון, חרות, 20 בנובמבר 1950; Morris (1993), pp. 42-45.

לשדה התעופה קלנדיה שמצפון לירושלים. במקביל החלה ישראל לפעול ביתר תקיפות לבלימת השיירות שנעו מעזה להר חברון, והיקף התופעה הלך והצטמצם. הטובין שנתפסו – אריגים מן הרצועה, מטבעות זהב, כלי נשק וסחורות אחרות הוחרמו ובמקרה אחד דווח בעיתון ירדני שכוח צבאי ישראלי עצר שיירה כזאת ובזז את רכושם של הפליטים אך הניח להם לעבור לירדן.[20]

בהיעדר פתרון כולל למצוקת הפליטים, במאי 1951 שבה וגברה ההסתננות וכמוה גם תנועת השיירות מרצועת עזה להר חברון. המסתננים הזיזו ממקומן חביות שהונחו לסימון קו שביתת הנשק, עדרים שבו וחדרו מתחום הרצועה ונמשכו ניסיונותיהם של המסתננים לקצור תבואה בשטח הישראלי. כמו כן נמשך מיקוש דרכי העפר וחלה עלייה במעשי החבלה ברכוש חקלאי ובקווי המים. כפרים נטושים המשיכו לשמש מקומות מסתור למסתננים, ובדו"ח שחובר במחלקת המודיעין שבאגף המבצעים הומלץ להורסם. בנוסף סברו מחברי הדו"ח שהמודיעין הצבאי המצרי מקיים פעילות שוטפת של סיורים לאורך קו שביתת הנשק ותצפיות ממוצבים, ומפעיל מסתננים לשטחה של ישראל לצורך משימות איסוף, מיקוש וחבלה. למרות אווירת העבודה הטובה בוועדת שביתת הנשק, ואולי בעטיה, התעורר בצד הישראלי החשד שחברי הוועדה המצריים נמנים על מפעיליה של רשת המודיעין שפעלה ברצועה, והם נוטלים חלק מרכזי בפעילות מודיעינית־ביטחונית שנועדה לחזק את שליטתם באוכלוסייה הפלסטינית.[21]

התעצמות הסכסוך בין המצרים לבין הבריטים סביב השליטה באזור תעלת סואץ במחצית השנייה של 1951 הביאה להגברת הפעילות המודיעינית של הצבא המצרי, נוכח החשש שישראל תנצל את הנתק שנוצר בין מצרים לבין חצי האי סיני להשתלטות על רצועת עזה. מסתננים חדרו למחנות צבא בדרום וגנבו כלי נשק ומסמכים המעידים על היערכותו ועוצמתו של צה"ל בדרום, וכן עלה מספרם של מעשי שוד ושל אירועי מיקוש של דרכי עפר. בתגובה לכך חלה עליית מדרגה בעוצמתן של פעולות התגמול הישראליות. בליל ה־6-7 בספטמבר הונחו מוקשים על צירי תנועה של הכוחות המצריים

20 א"מ, שם, דו"ח פגישה עם המצרים, 28 באוגוסט 1950, דו"ח פגישה עם המצרים, ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים, 5 באוקטובר 1950, פעולות ועדת המשנה בחודש פברואר 1951, המשלחת הישראלית בוועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים, 15 במרץ 1951, דו"ח פעילות חודש אפריל 1951, 9 במאי 1951; 20 מבריחים נהרגו בנגב בקרב עם חיילי צ.ה.ל, על המשמר, 14 באוגוסט 1950; שיירה מעזה לחברון הותקפה בישראל, דבר, 10 באוקטובר 1950; מעבירים פליטים מעזה לחברון, חרות, 9 בינואר 1951.

21 א"צ, 1953-447-13, הפעילות בגבולות – סיכומים ומסקנות למאי 1951, 19 ביוני 1951.

באזור שמול קיבוץ כיסופים, ורכב צבאי נפגע. בנוסף, בוצעו באותו החודש מספר פשיטות שבהן פוצצו בתים ובאר בצפון ובמרכז הרצועה. פעולות אלה, כמו גם תרגיל צבאי בהיקף גדול שערך צה"ל בדרום, הביאו לירידה זמנית בהסתננות, להגברת הכוננות בצבא המצרי ובפעילותו לאורך קו שביתת הנשק.[22]

בסיכום רבע שנתי שערך אג"ם/מבצעים שהתייחס לחודשים אוגוסט, ספטמבר ואוקטובר 1951, צוין כי בגזרת הרצועה נהרגו חמישה ישראלים לעומת 37 מסתננים שנהרגו ו־57 שנתפסו. עיקר ההסתננות כוונה למעשי שוד וגנבה – 47 במספר, ועוד 11 חדירות היו למטרות חקלאיות – מרעה וחריש, ובנוסף אירעו שלושה מקרים של מיקוש ושני מקרים של גנבת כבלי טלפון וחשמל.[23] בשל המשך הפעילות העוינת לאורך קו שביתת הנשק ובעומק שטח ישראל, הוחלט לבצע פעולת תגמול בהיקף גדול יותר. בליל ה־19-20 באוקטובר 1951, במסגרת פעולה שכונתה 'מבצע יגב', נהרסו ממזרח לעזה בית חרושת לקרח ומבנים ומתקנים נוספים, כולל תחנה לשאיבת מים, ונהרגו ונפצעו עשרות מצרים ופלסטינים. בעקבות הפשיטה הכריזו המצרים על מצב חירום: הסיורים לאורך הקו תוגברו וכך גם מערך מוצבי הגבול. כן הוחל בגיוס יחידות משמר מקרב הפלסטינים בעבסאן ובני סוהילה ושל יחידה לאבטחת מסילת הברזל בין ח'אן יונס לבין רפיח. בנוסף ערכו המצרים חיפושים אחר רכוש ישראלי גנוב ועצרו חשודים, ושבו והזהירו את האוכלוסייה הפלסטינית מהמשך מעשי שוד והגנבה בישראל על מנת שלא לתת עילה לפעולות תגמול נוספות מצד ישראל. צעדים אלה שבו והביאו לירידה בהסתננות מהרצועה למשך זמן מה.[24] פעילות המודיעין המצרי בעומק השטח הישראלי נמשכה באמצעות חוליות שהסתתרו בכפרים נטושים, ושחדרו עוד לפני פעולת יגב. בליל ה־30-31 באוקטובר 1951 חדרה חוליה כזו לבסיס השריון ג'וליס שממזרח לאשקלון וגנבה כלי נשק וחפצים אישיים, ובלילה שלאחר מכן גם לבסיס בית דראס הסמוך, שאותו החזיקה יחידה של הנח"ל. הסריקות שבוצעו לאיתור המסתננים לא העלו דבר וקצין המודיעין של פיקוד הדרום הציע להרוס את הכפרים הנטושים בסביבה,

22 א"צ, שם, יצחק רבין, אל"מ, ראש מחלקת מבצעים, אל סגן הרמטכ"ל, 13 בספטמבר 1951, הפעילות בגבולות – סיכומים ומסקנות לחודש אוגוסט 1951, 12 בספטמבר 1951, הפעילות בגבולות – סיכומים ומסקנות לחודש ספטמבר 1951, 16 באוקטובר 1951.

23 שם, סרן א. שמואלי, סיכום פעולות רבעי שנתי, אוגוסט-אוקטובר 1951.

24 שם, הפעילות בגבולות, סיכומים ומסקנות לחודש אוקטובר 1951, 15 בנובמבר 1951; Morris (1993), p. 89; בר־און (2017), עמ' 121; אל־מצרי: הישראלים התקיפו באזור עזה, הבקר, 23 באוקטובר 1951.

שבהם מצאו המסתננים מסתור. ואכן סגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף, שהיו לו השגות על יעילות השמירה במחנות, על המרדף הכושל אחר המסתננים ועל דרכי הפעולה נגד אנשי המודיעין המצרי בכלל, הורה להרוס את הכפר שבו מצאו המסתננים מחסה, ששמו לא צוין.[25]

התעצמות פעילות התגמול הישראלית ובעיקר מבצע יגב הגבירו את הפחד בקרב הפלסטינים, ונפוצה בקרבם שמועה שישראל תנסה לנצל את משבר תעלת סואץ לכיבוש הרצועה. היו בהם שראו זאת בחיוב, פתח להסדר שיביא לשיבתם למקומות מגוריהם המקוריים. במישור הכלכלי היו למשבר תעלת סואץ השלכות קשות על תושבי הרצועה ובעיקר על הפליטים. הופסקו עבודות ציבוריות שבהן הועסקו הפלסטינים בחצי האי סיני, בסלילת כבישים ובהקמת מחנות לצבא המצרי, והמצרים הגבירו את הפיקוח על המעבר בין הרצועה לבין סיני על מנת למנוע הסתננות של פועלים שביקשו להגיע לאזור תעלת סואץ, לאחר שנפוצה שמועה שהבריטים חיפשו פועלים במקום אלה המצרים שחדלו להגיע למקומות עבודתם. פעולות התגמול כמו גם המצוקה הכלכלית הביאו להתגברות פעילות האחים המוסלמים ברצועה ושל לאומנים תומכי המופתי, שקראו להגביר את ההסתננות לשטחה של ישראל על מנת לפגוע בכלכלה, בחיי השגרה ובמורל של תושביה.[26]

בשלהי 1951, עם הרגיעה שחלה במשבר הסואץ, ירדה הכוננות ביחידות הצבא המצרי שהוצבו ברצועה, אך נמשך גיוס כוחות העזר מקרב האוכלוסייה הפלסטינית. מספר מקרי ההסתננות לצורכי גנבה ושוד שב ועלה וכך גם מספרם של ניסיונות הפריצה למחנות צה"ל בדרום. כמו כן נצפו חדירות של סירות דיג מעזה, בעיקר בשפך נחל שקמה, ונמשכה תנועת המבריחים בין רצועת עזה לבין הר חברון. צה"ל המשיך בפעילות הסיורים והמארבים כמו גם בפעולות תגמול קטנות, בעיקר בגנבות נגד ופשיטות על מאהלי בדואים שנטלו חלק בהסתננות, והכוחות הותירו אחריהם כרוזים שהזהירו את האוכלוסייה מפעילות נגד ישראל. הערכת המודיעין הייתה שפעולות תגמול הן יעילות בתנאי שאינן פוגעות בבלתי מעורבים, כמו במקרה שבו כוח שלא מצא את העדר שהוטל עליו לשדוד, התפרץ למאהל סמוך והרג שני ערבים שלא היו בהכרח קשורים לעניין.[27] ניסיון העבר לימד כי הרג

25 א"צ, שם, רס"ן יצחק אלפרין, קמ"ן פיקוד הדרום אל מטכ"ל/אג"ם/ממ"ן, 6 בנובמבר 1951.

26 שם, הפעילות בגבול ישראל-מצרים, יולי-נובמבר 1951; שם, 1954-79-120, סרן ר. פירט אל ראש מדור ניהול/אג"ם, 29 ספטמבר 1951; ברטל (2009), עמ' 85.

27 א"צ, 1953-447-13, הפעילות בגבול ישראל-מצרים, יולי-נובמבר 1951, הפעילות בגבולות, סיכומים ומסקנות לחודש נובמבר 1951, 19 בדצמבר 1951; טל (1998), עמ' 99.

סתמי מביא עמו הגברה של הפעילות העוינת במקום לרסן אותה. לקראת תחילת עונת קטיף ההדרים שהחלה בשלהי 1951, הפכו הפרדסים ליעד מועדף למסתננים, בעיקר אלה הסמוכים לצפון הרצועה, שאת פריים יכלו לקטוף, להעמיס על בהמות משא ולעבור את הגבול תוך לילה אחד, כמו גם לפרק ולגנוב צינורות השקיה ומנועים של משאבות מים. ענף גנבה נפוץ אחר היה של כבלי טלפון וחשמל, ואף התעורר חשד שמתקיים בתחום זה שיתוף פעולה בין המסתננים לבין עבריינים ישראלים.[28]

ב. תקופת מעבר: מלוכה ומהפכה (1952-1953)

שנת 1952 הייתה שנת מלכותו האחרונה של המלך פארוק. החורף של אותה השנה התברך במשקעים אך הגשמים העזים שירדו ברצועה לא הביאו ברכה לפליטים, שכן המים הציפו את מבני החימר, והפילו את האוהלים שבהם התגוררו. השיטפונות והקור נוספו על המחסור במוצרי מזון ובתעסוקה, ומצבם ההולך ומחמיר הביא פליטים רבים לצאת לרחובות ולהפגין נגד השלטון המצרי, וזה שלח את חייליו ושוטריו שהפליאו במפגינים את מכותיהם. השלטונות האשימו פעילים קומוניסטים כמו גם את תומכי המופתי חאג' אמין בליבוי ההפגנות והמהומות.[29]

החשש מפני התקפה ישראלית עדיין היה קיים בראשית השנה, ובעטיו העתיק הצבא המצרי את עמדותיו מערבה מקו שביתת הנשק ועיבה את מערך הביצורים באזור רפיח. על מנת שלא לתת עילות למתקפה ישראלית שב והזהיר השלטון המצרי מהסתננות לשטח ישראל, איים בעונשים כבדים על אלה שייתפסו מנסים לעבור את הגבול והקים בתי דין לשיפוט מהיר של מסתננים, שבסמכותם היה לגזור עד עשר שנות מאסר על מפרי החוק. יחידות ממונעות של הצבא המצרי פעלו לבלימת שיירות המבריחים,

28 א"צ, שם, הפעילות בגבול ישראל-מצרים, יולי-נובמבר 1951; שם, 1954-79-120, סרן א. שמואלי אל אג"ם/מבצעים, 22 באוגוסט 1951; א"מ, חצ-2395/26, ח. אריאב אל פ. רוזן, שר המשפטים, 15 באוגוסט 1950; שם, גל-7462/28, ש. גבעון אל האפוטרופוס על נכסי נפקדים, 10 בספטמבר 1951, מזכירות קיבוץ חצור אל משרד הביטחון, 14 באוקטובר 1951, נשיאות התאחדות האיכרים אל דוד בן־גוריון, 30 באוקטובר 1951, לוי אשכול אל המפקח הכללי, משטרת ישראל ואל שר החקלאות, 13 בנובמבר 1951, א. רוזנפלד, גבים אל יו"ר ועדת הביטחון של הכנסת, 12 בדצמבר 1951.

29 יהודה הגדרתי, מה חיפש המופתי ברצועת עזה? הבקר, 14 בינואר 1952; צעדי ממשלת קהיר נגד תומכי המופתי, שם, 19 במרץ, 1952; על פעילותם של האחים המוסלמים ושל הקומוניסטים ברצועה ושל קבוצות לאומנים פלסטינים ראו: Filiu (2014), pp. 82-85.

וערכו חיפושים במאהלים של בדואים החשודים בגנבות ובהברחות. ואכן חלה ירידה במספר החדירות של רועים ועדריהם ושל מבריחים לשטח ישראל, אך חלה עלייה משמעותית במספר החדירות של סוכני המודיעין המצרי, שבין השאר התחברו לקווי טלפון בישראל והפעילו תחנת האזנה באל־עריש. חלה עלייה גם בגנבות מהיישובים שלאורך קו שביתת הנשק, ובצה"ל באו בטענות למתיישבים שהותירו ציוד ללא השגחה בשדותיהם בבחינת פרצה קוראת לגנב. הסיורים והמארבים המשיכו להתבצע בשטח, אך שיעור ההצלחה בבלימת ניסיונות הגנבה לא עלה על 14 אחוזים. על מנת להוריד את מספר החדירות ערך צה"ל פעולת תגמול בשם 'בכף הקלע', בליל ה־22-23 בינואר 1952, שבה נערכה פשיטה על ריכוז של בדואים ממזרח למחנה הפליטים אל־בורייג', שבמהלכה נהרגו 14 מתושביו, פוצץ בית השייח', נשרפו אוהלים, ופוזרו כרוזים שקראו לאוכלוסייה להימנע מפעילות נגד ישראל, אלא שמפאת המצב הכלכלי הקשה ששרר ברצועה, היא לא הביאה לצמצום בממדי ההסתננות למטרות גנבה.[30]

בשנת 1952 חלה עלייה במספר החדירות ובתעוזתם של המסתננים שחדרו לחצרות המשקים ופרצו למבנים בתחומם, והדבר העצים את הפגיעה במצבם הכלכלי של הקיבוצים הסמוכים לקו הגבול וברמת הביטחון האישי של תושביהם. מספרם של אירועי גנבת והשחתת היבולים והתשתיות החקלאיות הלך ועלה, ובנוסף לעלות הנזקים, נאלצו המשקים גם לממן את עליית ההוצאות על עיבוי מערכי ההגנה שלהם. כך בכפר עזה הוקפה חצר המשק בשתי גדרות, חיצונית ופנימית, ונבנו קירות בטון בגובה של 1.2 מטרים, שהגנו על חלונות הצריפים שפנו לעבר הרצועה. סביב הגדר החיצונית פוזרו עשרות מוקשי תאורה ובמרכז המשק הוצב זרקור. על חבריו כמו על חברי המשקים שלאורך קו שביתת הנשק כולם הוטל עול השמירה הכבד, וכן היה עליהם לקחת חלק באימונים והכשרות במקצועות צבאיים שונים על חשבון ימי העבודה במשק. חלק מחברי המשקים נקראו לשירות מילואים ביחידות שמחוץ למערך הגנה המרחבית, דבר שהוסיף על הפגיעה בשגרת השמירה והעבודה. גם משקים שהיו מרוחקים יותר מקו שביתת הנשק ולא היו נתונים לסכנת אש ישירה, סבלו קשות מגנבות של צאן ובקר, צינורות השקיה וממטרות, וההפסדים שנגרמו להם נאמדו באלפי ל"י.

30 א"מ, חצ-2428/7, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, הפעילות בגבולות סיכומים ומסקנות לחודש ינואר 1952, 19 בפברואר 1952; א"צ, 1956-636-13, שלמה גזית, רב־סרן, ראש לשכת הרמטכ"ל אל מנהל לשכת שר הביטחון, 15 ביולי 1954; בר־און (2017), עמ' 121.

מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים קבלה על כך שלמרות העול הביטחוני הכבד, הממשלה והסוכנות אינן מוכנות להקל בתשלומי החובות והמיסים של המשקים.[31]

מושב מבטחים מוכה הבעיות החברתיות סבל גם מבחינה ביטחונית בהיותו מושב העולים היחידי בקרב קיבוצי הקו הראשון בנגב המערבי. העולים מכורדיסטן יושבו בתחילה באתרו של קיבוץ מבטחים שננטש, ובתחילת 1952 הוחל בבניית נקודת הקבע, שמקומה היה כ־3 ק"מ מצפון־מזרח לאתר הזמני. על חברי המושב הוטל עול שמירה כפול, הן באתרו הזמני והן בזה הקבוע ההולך ונבנה. מתוך שישים הגברים שהתגוררו במושב שמרו עשרים איש בכל לילה, היינו תורנות שמירה של פעם בשלושה לילות. על מנת להקל עליהם ולו במעט, שלח פיקוד הדרום מפקד כיתה לאמנם במקום מושבם במקום לרכזם לאימונים בבסיס צבאי ליד מושב תפרח שבסביבת אופקים, כפי שהיה מקובל לגבי שאר יישובי האזור. לאחר זמן ומחשש שהדבר ייצור תקדים, פיקוד הדרום ביקש לחייב את הגברים ממושב מבטחים לשוב ולהתאמן בתפרח והדבר כמעט וגרם למרד בקרבם. לוי אשכול פנה לצבא ועל פי בקשתו מחלקת המבצעים באג"ם הורתה לפיקוד דרום להמשיך ולאמן את אנשי מבטחים ביישובם.[32]

ברצועת עזה המשיכו המצרים בגיוס לכוח השמירה על הגבולות, ובפברואר 1952 עמד מספר המגויסים על כ־700 מתוך כ־1,000 שנועדו לשרת במסגרתו. למרות טענת הנציגים המצרים בוועדת שביתת הנשק, שהם פועלים לבלום את ההסתננות וההברחות, דומה כי הצלחתם הייתה מוגבלת מאוד. המסתננים המשיכו לשדוד רכוש אזרחי כמו גם לפרוץ לבסיסי צבא ולגנוב כלי נשק ולהניח מוקשים בדרכי העפר. בצד הישראלי נמשכה פעילות המארבים והסיורים, כולל סיורים חודרים לשטח הרצועה. פיקוד הדרום טען בפני אג"מ מבצעים שהיקף הכוח העומד לרשותו אינו מספיק לביצוע משימות הביטחון השוטף, בעיקר בשל הצורך לשמור על

31 אק"מ, אח"ק, 208/5, דו"ח על מצב הביטחון ביגב, 13 בדצמבר 1951, ועדת הביטחון אל י. בילו, משרד הביטחון, 25 ביוני 1952; שם, 241/7, ועדת הביטחון אל מזכירות קבוצת אורים, 16 בדצמבר 1951; שם, 181/6, דו"ח מביקור ועדת המשק בקב' גבים ביום 9 במרץ 1952.

32 א"צ, 1954-7-60, אהרון רבינוביץ', ס/אלוף, אל פקוד דרום/אג"ם, 7 בפברואר 1952, נפתלי רומן, רס"ן, קצין הגנה מרחבית, אל אג"ם/מבצעים, 21 בפברואר 1952.

היבולים בעונת הקציר הקרבה, אך כל שסוכם היה שיש לדון מחדש בעניין בתחילת אפריל עם ראשית הקציר.[33]

החדירות לצורכי מרעה וקציר נמשכו, ובכמה מקרים ירו מסתננים חמושים על הכוחות שרדפו אחריהם, ולעיתים קיבלו סיוע באש מהמוצבים שלאורך קו שביתת הנשק. במקרה אחד חלה הסלמה בתקרית כזאת, כאשר נפתחה אש על נחל עוז ממוצב מצרי, לאחר שכוח צה"ל ירה על מסתננים שהתגלו בסמוך אליו וגרם לאבדות בקרבם. עד מהרה היו תקריות הירי על נחל עוז לעניין שבשגרה, ודומה כי המצרים התייחסו להיאחזות הנח"ל כאל מוצב צבאי ולא כאל יישוב חקלאי. בנוסף ירו המצרים על ספינת דיג ישראלית שחדרה למי החופים של הרצועה, כנראה בתגובה לאש ישראלית שנורתה מדי פעם על סירות דיג מצריות שנכנסו לתחום המים הטריטוריאליים של ישראל. עליית מדרגה נוספת בפעילות הצבאית המצרית הייתה הצבת מארב בשטח ישראל ליד כיסופים, שהרג חייל ולקח שניים בשבי, והם הוחזרו לשטח ישראל לאחר זמן קצר. בנוסף נמשכו מקרי גנבת ציוד חקלאי ובעלי־חיים שגרמו להפסדים כבדים ליישובי ספר עזה, בעיקר לאלה ששדותיהם נשקו לקו שביתת הנשק. השמירה הלקויה על הרכוש החקלאי הקלה על מלאכתם של המסתננים אך בקיבוצים טענו שעול עבודות הקציר אינו מאפשר ליישובים להקצות די כוח אדם לשמירה.[34]

ביום מהפכת הקצינים ב־23 ביולי ניכרה תכונה בקרב הכוחות המצריים בגבול ובתחום הרצועה בכלל, אך לאחריו נמשכה השגרה לאורך קו שביתת הנשק, הושלם הגיוס לגדוד משמר הגבולות הפלסטיני והוא נועד היה להתחיל להיכנס לפעילות בקו. גם ההסתננות למטרת קציר ומרעה נמשכה וכן נמשכו גנבות בעלי חיים וציוד חקלאי מן היישובים שבקרבת קו הגבול ובעומק השטח, ובמספר מקרים שבהם התגלו המסתננים התנהלו עמם חילופי אש, בקרבת קו הגבול כמו גם בעומק השטח הישראלי. פעילות המודיעין המצרי שבה והתגברה ונעשתה בעיקר על ידי מסתננים מקרב הבדואים בדרום הרצועה. גם פעילות הסיורים והמארבים הצה"לית נמשכה

33 א"מ, חצ-2428/7, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, הפעילות בגבולות סיכומים ומסקנות לחודש פברואר 1952, 16 במרץ 1952, ולחודש מרץ 1952, 21 באפריל 1952; א"צ, שם, יונתן דולינסקי, רס"ן, זיכרון דברים, 4 במרץ 1952.

34 א"מ, שם, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, הפעילות בגבולות סיכומים ומסקנות לחודש אפריל 1952, 18 במאי 1952, ולחודש מאי 1952, 18 ביוני 1952; אק"מ, 2/110/16-1, משק כיסופים אל א. הרצפלד, 16 במאי 1952; לצה"ל לא ידוע על 'התנגשות' בגבול מצרים, על המשמר, 2 באפריל 1952; שלושה יהודים נהרגו בנגב, שערים, 17 באפריל 1952.

ובהצלחה מוגבלת, שכן לפחות בכ־80 אחוזים מן המקרים שבהם זוהו מסתננים הם לא נתפסו.[35]

במקרים רבים הביאה פעילות הסיורים לאורך הקו לחיכוכים עם הצבא המצרי, בעיקר בעת גירוש הקוצרים והרועים לתחום הרצועה, מה עוד שלעִתים חדרו יחידות ישראליות בלהט המרדף או מסיבות אחרות לשטח שבשליטה מצרית. באחד מהמקרים האלה שאירע ב־12 באוגוסט 1952, נהרג חייל מצרי בחילופי האש ולאחריו חלה עלייה ניכרת במספרם של מקרי הפתיחה באש מצד המצרים, בעיקר בגזרת מרכז הרצועה. על מנת לבלום את ההסלמה בעוצמת התקריות, נכנס לתוקף ב־1 בספטמבר 1952 הסכם שהושג עם המצרים במסגרת דיוני ועדת שביתת הנשק, ולפיו התחייבו שני הצדדים שלא לפתוח באש לאורך הקו, ואכן מספר התקריות ירד בצורה משמעותית, אך ממדי ההסתננות למטרת קציר, רעייה, גנבות ואיסוף מודיעין נותרו בעינם. השמירה במשקים המשיכה להיות עול קשה על החברים, בעיקר ביישובים הקטנים והצעירים שבהם, כמו בקיבוץ רֵעים שהוטל עליו לתקצב שבעה שומרים, מא"ז וחבר ששירת במפקדת מחוז הנגב, וכן לממן את החזקתם של מכשירי קשר וכלי נשק, עול כבד יותר מאשר הוטל על קיבוצים ותיקים ומבוססים יותר, שמיקומם היה רחוק יותר מקו שביתת הנשק.[36]

בה בעת המשיכו המצרים במאמציהם לבלימת ההסתננות, כולל בהעברה מערבה של פליטים שהתגוררו באתרים סמוכים לקו שביתת הנשק אך בכל זאת נותר בעינו ואף עלה מספר מקרי הגנבות וניסיונות גנבת בעלי־חיים וציוד חקלאי בכל רחבי הנגב והדרום מגבול הרצועה ועד לקו רחובות-יבנה, וכן גניבת כלי נשק מיישובים ומחנות צבא. המסתננים פגעו גם בתשתיות בעיקר באמצעות גנבת עמודי וכבלי טלפון וחשמל. תוצאות פעילות המארבים והסיורים שערכו כוחות הביטחון הישראלים המשיכו להיות דלות אך הכנסתן של שיטות אבטחה חדשות, כמו מלכוד מתקנים כבארות מים הביאו לסיכול מעשי גנבה רבים. גם המסתננים לא טמנו ידם בצלחת ושכללו את שיטות פעולתם. במספר מקרים השתמשו בכלבים לגלות מארבים

35 א"מ, שם, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, הפעילות בגבולות סיכומים ומסקנות לחודש יוני 1952, 15 ביולי 1952, ולחודש יולי 1952, 17 באוגוסט 1952; חייל נהרג ליד רצועת עזה, הבקר, 14 ביולי 1952.

36 א"מ, שם, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, הפעילות בגבולות סיכומים ומסקנות לחודש אוגוסט 1952, 14 בספטמבר 1952 ולחודש ספטמבר 1952, 14 באוקטובר 1952; אק"מ, 1-20-5-2, השמירה במשקי הקיבוץ המאוחד, 20 ביוני 1952; שם, 1-17-5-2, זאב צור אל ועדת הביטחון של המח' להתיישבות של המרכז החקלאי, 23 בספטמבר 1952.

ובאחרים הצליחו לגלות, לפרק ולגנוב מוקשים שנזרעו סביב מתקנים שונים. לקראת עונת קטיף ההדרים שצפויה הייתה להתחיל בשלהי 1952, העריכה מחלקת המודיעין כי מספרן של החדירות למטרת גנבת פרי יעלה, וכן תחול עלייה במספר העדרים החודרים לשטח ישראל עם תחילת עונת המרעה, שלבלימתם הומלץ לנקוט בפעילות דרסטית כמו הרעלת השדות.[37] עם זאת בתום השנה הוערך בצד הישראלי שגבול הרצועה היה רגוע יותר מאשר הגבולות עם ירדן ועם סוריה, לנוכח העובדה שלצבא המצרי לא היה עניין לחמם את הגזרה.[38]

הדחתו של המלך פארוק ועלייתו של המשטר המהפכני של הקצינים החופשיים לא שינתה באופן מהותי את המדיניות המצרית בגבול הרצועה. הגנרל מוחמד נגיב שהחליפו זמנית כראש המדינה המצרית, הצהיר בעת ביקור שערך בעזה כחודש לאחר המהפכה כי הוא מאחל שפלסטין תשוחרר אך לא ציין מתי וכיצד מתכוון השלטון המצרי החדש לפעול להשגת מטרה זו. שחרור פלסטין לא עלה בנאום שנשא ראש עיריית עזה בעת הביקור, שבו ביקש פיתרון למציאות הכלכלית והחברתית הקשה ששררה ברצועה.[39] בישראל היו שקיוו שלאחר המהפכה יתמקד המשטר החדש בפתרון בעיותיה הכלכליות והחברתיות של מצרים, כאשר בתחום מדיניות החוץ נראה שעניינם של מנהיגי המהפכה היה להביא ליציאת הבריטים מאזור תעלת סואץ. אי לכך ביומו האחרון של חודש יולי 1952 העביר שרת שדר סודי למצרים ובו הביע את רצונה של ישראל בשלום, והציע לערוך שיחות בנושאים השנויים במחלוקת בין המדינות, כולל בעיית רצועת עזה ופליטיה. בישיבת הממשלה שנערכה מספר ימים לאחר מכן העריך שרת שבקרב הקצינים המצרים היו כאלו שמלכתחילה התנגדו לפלישה לארץ־ישראל ב־1948, ואם הם יחליטו להקים קואליציה עם נחאס פחה, מנהיג מפלגת הופד הליברלית, ייתכן ויושפעו לחיוב מאישים המקורבים לו, שקיימו בעבר מגעים עם ישראל וביקשו להגיע לשלום עִמה. עם זאת העריך שרת שהיה זה עדיין מוקדם לדעת באיזו מדיניות ינקוט הממשל המצרי החדש.[40]

ב־18 אוגוסט 1952 הצהיר בן־גוריון מעל במת הכנסת על דבר רצונה של

37 א"מ, שם, המטה הכללי, אג"ם/מחלקת מודיעין, הפעילות בגבולות סיכומים ומסקנות לחודש אוקטובר 1952, 14 בנובמבר 1952, ולחודש נובמבר 1952,11 בדצמבר 1952.

38 Oren (1989), p. 351.

39 Abadi (2006), p. 164; ביקורו של נגיב ברצועת עזה, דבר, 25 באוגוסט 1952; נגיב מאחל לפלשתינה שתשוחרר, שם, 2 בספטמבר 1952.

40 א"מ, פרטי־כל ישיבה נ"ב/שי"ב של הממשלה, 3 באוגוסט 1952, עמ' 5-12; טובי (2003), עמ' 150-152.

ישראל לסיים את הסכסוך בינה לבין מצרים. שרת ציין בישיבת הממשלה שנערכה כשבועיים לאחר מכן, שנגיב טען שאין בדעתו להגיב לדברי בן־גוריון מכיוון שלא פנה ישירות למצרים. עם זאת, בריאיון לעיתונאי צרפתי אמר נגיב שאין לו כל תוכניות תוקפניות כלפי ישראל, ושאין בכוונתו להפנות נגדה את הנשק שמצרים ביקשה לקבל מבריטניה. אלא שבמהלך חודשיה האחרונים של השנה התגלו סימנים של הקשחה במדיניות המצרית כלפי ישראל. הדבר בא לידי ביטוי בין השאר בסירוב לשתף עמה פעולה בסימון הגבול בגזרת הרצועה.[41] עם פרוס שנת 1953 מצב הביטחון לאורך קו שביתת הנשק עם רצועת עזה שב והתדרדר והיקף ההסתננות ממנה היה שני בהיקפו לזה מן הגדה המערבית. המצרים המשיכו לנקוט בצעדים לבלימתה כמו: מעקב אחרי מסתננים, מעצרים שבוצעו מדי פעם וחסימת דרכי ההסתננות, אך הם המשיכו להפעיל מסתננים בשירות המודיעין המצרי, ועליהם נוספו אחרים שראו בהסתננות עניין אידאולוגי המכוון לפגיעה בהסכמי שביתת הנשק ובמאמצים לקדם מו"מ בין ישראל לבין מדינות ערב. יעילות הפעילות לבלימת ההסתננות נותרה נמוכה, ומתוך 1,939 מקרי הסתננות שזוהו במהלך 1953 רק 200 נבלמו על ידי פעילות כוחות הביטחון הישראלים, היינו כ־10.3 אחוזים, ירידה ביחס לשיעורי ההצלחה בשנת 1952. ערך הרכוש שנגנב על ידי המסתננים מן הרצועה הגיע לכ־230,000 אלף ל"י ופעילות כוחות הביטחון הצליחה להשיב פחות מרבע מרכוש זה לידי בעליו בישראל. שמונה ישראלים נרצחו על ידי מסתננים מעזה במהלך 1953 לעומת 110 מסתננים שנהרגו מאש כוחות הביטחון והשומרים ביישובים.[42]

מרבית המסתננים שפרטיהם האישיים הגיעו לידי סוכנויות המודיעין הישראלי היו מקרב הפליטים, מהם פושעים מועדים שמוצאם מיפו, מאל־מג'דל וסביבתה וממסמיה. הם הכירו היטב את השטח, ורובם הצליחו לשוב לשטח הרצועה שם נהגו בהם בסלחנות, בעיקר באלה ששירתו את המודיעין המצרי. ההסתננות נמשכה גם דרך הים. בשנת 1953 נתפסו 15 כלי שיט שנכנסו למים הטריטוריאליים של מדינת ישראל, 7 מהם היו מרצועת עזה, ומתוכם 4 סירות דיג ושתי סירות שהיו במעבר בין עזה לבין

41 א"מ, פרטי־כל ישיבת נ"ז/שי"ב של הממשלה, 31 באוגוסט 1952, דברי שרת ובן־גוריון, עמ' 6-9; בן־גוריון מקדם בברכה את ההפיכה המצרית ומזהיר את שישקלי על איומיו כלפי ישראל, שערים, 19 באוגוסט 1952; הערבים מתעלמים מפניית בן־גוריון, מעריב, 19 באוגוסט 1952; Oren (1990), pp. 353-354.

42 א"מ, חצ-2429/1, משטרת ישראל, אגף ארגון, מחלקה לתפקידים מיוחדים/מיעוטים, סקירה על בעיות הסתננות לישראל 1953, מאי 1954, עמ' 4-12.

לבנון. נראה היה שמדובר בטעויות ולא בחדירה מכוונת, בעיקר כתוצאה מתקלות טכניות. על פי ההסכמים עם סוריה, לבנון ומצרים, הוחזרו כלי השיט ונוסעיהם לארצות מוצאם, למעט דייגים שנתפסו כשברשותם חומרי נפץ ששימשו לדיג, שהחזקתם הוגדרה כעברה על החוק וכלי השיט שלהם הוחרמו. התקריות סביב נושא הדיג והשיט אירעו גם במי החופים של הרצועה, כאשר ספינות דיג ישראליות נתקלו בספינות סיור של חיל הים המצרי, שביקשו לדוג מול חופי עזה.[43]

היו תקריות שנגרמו כתוצאה מהתנהגות בלתי אחראית של ישראלים, כמו במקרה שאירע ליד נחל עוז ב־7 בנובמבר 1953. שלושה צעירים יצאו בבוקרו של אותו היום למה שהוגדר כסיור להכרת השטח. הם טיילו בשדות נחל עוז לאורך דרך הפטרולים שלאורכו של קו התלם, שחלקים ניכרים ממנו טושטשו על ידי החריש שערכו הפלאחים הערבים, שנהגו לעבד את אדמותיהם עד לקו שביתת הנשק. הצעירים הישראליים עצרו לנוח וצפו בפלאחים ערבים בעבודתם כאשר התקרבו לכיוונם של הישראלים כמה חיילים מצריים ותקפו אותם. שניים מהם נמלטו, והשלישי, יעקב בן־ארי, נורה ונהרג. בשעות אחר־הצהריים החזירו המצרים את גופתו של בן־ארי במחסום מפלסים.[44]

נחל עוז לא הייתה רק מוקד של תקריות אלא גם במהלך 1952 ובחודשים הראשונים של 1953 הלכה ההיאחזות והתבססה כיישוב חקלאי. בראשית מרץ 1953 הוחזקה ההיאחזות על ידי פלוגת נח"ל ובה 95 חיילים, 40 חיילות ועוד 20 אנשי סגל, סך הכול 155 נפש. בעקבות תוכנית לארגון מחדש שנערכה בצבא באותה תקופה, בשל הקיצוץ בתקציב הביטחון, הוחלט לשלב יחידות שדה סדירות במסגרת עבודה חקלאית במשקים ובהיאחזויות למשך מחצית השנה. באפריל 1953 הוצבה בהיאחזות פלוגת חרמ"ש (חיל רגלים משוריין), שאמורה הייתה לתגבר את פלוגת הנח"ל המוקטנת שנותרה בתחומה. לקראת הגעתם הסתבר שיש להכשיר את המטבח, פעולה שבפלוגת הנח"ל, שחייליה היו בוגרי תנועות הנוער הסוציאליסטיות־חילוניות, לא טרחו עד אז לעשות. בתחילת מאי, עם הגעתם של 80 חיילי פלוגת החרמ"ש, היה המטבח מוכשר,

43 שם, עמ' 19-20; אק"מ, 2/110/16-1, מזכירות הקיבוץ המאוחד אל הנהלת מפעל הנגב, באר שבע, 26 בספטמבר 1953; א"צ, 13-7-1956, רחבעם זאבי, ס/אלוף, ראש ענף מבצעים, פעילות דיג מול עזה 13 בנובמבר 1953.

44 א"צ, 12-636-1956, דו"ח מקרה מיוחד – היתקלות חברי נחל עוז עם המצרים, 9 בנובמבר 1953; שם, 13-7-1956, גבריאל לוריא, סגן אלוף, ראש לשכת הרמטכ"ל אל אג"ם/מבצעים, 24 בנובמבר 1953, מאיר עמית, אלוף/מ, ראש מחלקת מבצעים, מגע עם אויב, 7 בדצמבר 1953; עדות מאוחרת של אחד הניצולים, ראו: רביד (2007), עמ' 99-100.

הוקצה חדר לבית כנסת, ניתנו הוראות בקשר לעבודה בשבת וחיילי הנח"ל הונחו להסתובב במשק בתלבושת צבאית ולחדול מללכת בסנדלים ולישון בסדינים ובפיג'מות. חיילי החרמ"ש שובצו בעבודה במשק, ומספר החיילים בהיאחזות עמד עתה על 182, גבוה ממספר התושבים במרבית המשקים הצעירים שקמו בספר עזה, שסבלו מעזיבות וממחסור בכוח אדם.[45] על כן גם בהם הוצבו מדי פעם מחלקות של הנח"ל כחלק מתהליך הכשרתם בעבודה חקלאית, והם היוו תגבור חשוב לקיבוצים האלה.

במאי 1953 היו בנחל עוז שתי פלוגות לוחמות, שבנוסף לעבודה במשק עסקו מדי פעם באימונים צבאיים. הפלוגות שהוצבו בהיאחזות היוו תגבור משמעותי של הכוח שהחזיק בקו הרצועה, מבלי שהיה בכך כדי להפר את הסכמי שביתת הנשק, בנימוק שההיאחזות היא יישוב חקלאי ולא מוצב צבאי. לקראת האזרוח, הגיעו להיאחזות נחלאים מגרעין מעיין ברוך שייועד להקמת הקיבוץ, שמספרם עמד על 55, ועד למועד שחרורם מהשירות הם נועדו להמשיך ולתפקד ככוח מבצעי. פלוגת החרמ"ש נועדה להמשיך ולשהות במקום גם לאחר מועד האזרוח, שחל ב־23 ביולי 1953. לאחר כארבעה חודשים, בנובמבר 1953, היה הגרעין ההתיישבותי שחבריו עמדו על סף השחרור מן הצבא בשלבי הכשרה והסתגלות למקום, בקיבוץ נותרה הפלוגה מהחרמ"ש ועל כן מבחינת הביטחון לא התעוררו בעיות מיוחדות וגם לא חסר כוח העבודה במשק. בנחל עוז שררה תחושת ביטחון שהתבררה כמופרזת, ועל רקע זה כנראה ניתן להבין את האירועים שהובילו לתקרית שבמהלכה נפל יעקב בן־ארי.[46]

בשנים 1952-1953 התרחשו עיקר החדירות שגרמו למרבית תקריות הנפגעים, כתוצאה מפעילות המסתננים בגזרה הירדנית ומפעולות התגמול שערך צה"ל שנעשו ברובן בגזרה זו. הכישלונות בפעולות הרבות שבוצעו על ידי חטיבת גבעתי וגדוד הצנחנים הסדיר 890, הביאו בקיץ 1953 להקמתה של

45 א"צ, 1955-322-33, נעים יעקב, רס"ן, מפקד גדוד 904, דו"ח ביקורי בנחלאים א', 18 בדצמבר 1952, מנחם קאופמן, סרן, דו"ח על מצב כוח האדם בנחלאים א', 3 במרץ 1953, נעים יעקב, רס"ן, מפקד גדוד 904 אל מפקדת פיקוד הנח"ל/סגן המפקד, 11 במרץ 1953, יעקב ארנון, סרן, סמג"ד 904 אל מפקד פיקוד הנח"ל, 3 במאי 1953, ו־7 במאי 1953, מקובסקי צבי, סגן, מפקד פל' ג' אל מג"ד 904 נח"ל, 19 במאי 1953; אלרון (2016), עמ' 101-103.

46 א"צ, שם, נעים יעקב, מפקד גדוד 904 אל מפקדת פיקוד הנח"ל/המפקד, 13 במרץ 1953, לכטמן ראובן, סגן, סגן מפקד פלוגה ד' אל שליש 904, 5 במאי 1953, מנחם קאופמן, סרן, דו"ח ביקור בנחל עוז, 12 ביולי 1953, הזמנה לטקס מסירת נחלאים א' (נחל עוז) לגרעין מעיין ברוך, 17 ביולי 1953, מנחם קאופמן, סרן, מ.מ. קצין היאחזויות, ביקור בנחלאים א', 28 באוגוסט 1953.

יחידה שייעודה היה ביצוע פעולות מעבר לקווי האויב – יחידה 101 בפיקודו של רב־סרן אריאל שרון. כחודש לאחר הקמתה, בליל ה־28-29 באוגוסט פעל כוח בן שתי חוליות בפיקודו של שרון במחנה הפליטים אל־בורייג׳, פוצץ שני מבנים והרג לפחות 19 פלסטינים, רובם אזרחים. הפעולה הִכתה בהלם את ערביי הרצועה, שיצאו להפגנות סוערות נגד השלטונות המצריים ונגד האו״ם, ושדרשו פעולת נקם ביהודים. הנהלת אונר״א מחתה בפני ממשלת ישראל על תקיפתם של פליטים חסרי הגנה, אך ישראל הכחישה שיחידה צבאית ביצעה את הפעולה, ומקורות זרים העריכו כי מדובר במתיישבים באזור עזה שפעלו על דעת עצמם,[47] כפי שכבר אירע בעבר.

הצורך בפעולות תגמול גבר לאחר שבשנת 1953 מרבית מעשי הפשיעה החמורה: מחצית ממקרי הרצח, כ־61 אחוזים מהניסיונות לרצח, כשני שליש ממקרי שוד הבהמות וכשלושה רבעים ממקרי שוד הבהמות שלוו בפריצה, היו תוצאה של פעולות המסתננים. פעולות התגמול היו חלק מן המאמץ לבלום את הפגיעה המתמשכת בכלכלה הישראלית וברוחם של אזרחי המדינה, רבים מהם עולים חדשים, מהגרים זה מקרוב באו. על פי נתוניה של משטרת ישראל, פעולת אל־בורייג׳ הביאה לירידה בהסתננות מרצועת עזה במהלך ארבעת החודשים האחרונים של 1953 אך סקירה של מחלקת המודיעין באג״ם/מבצעים בנושא ההסתננות קבעה שלמרות שפעולות התגמול הביאו לירידה זמנית בהסתננות, בעיקר בגזרות שבהן נערכו, היו גורמים נוספים כמו: עונות חקלאיות, זמינות שטחי מרעה, לילות ירח ואחרים, שהשפיעו על היקף ההסתננות בנקודת זמן ומרחב נתונים. במהלך אותה שנה שב ועלה מספרן של שיירות המבריחים שנעו בין עזה לבין הר חברון, כנראה כתוצאה מפירוקה של יחידה ייעודית בשלהי 1952. יחידה זו הוקמה לצורך בלימת השיירות על ידי פיקוד הדרום באוגוסט 1951. סיבה נוספת לעליית מספר שיירות המבריחים הייתה יציאתה הזמנית של יחידת המיעוטים מגזרת הפיקוד כמה חודשים לאחר מכן, יחידה שהתמחתה אף היא בלחימה נגד ההברחות.[48]

---

47 א״מ, חצ-39/25, A.R. Moore, the British Embassy, Tel Aviv to Mr. Najar, Ministry of Foreign Affairs, 15 September 1953; הפגנות בעזה ובמחנות הפליטים עקב התקפת הדמים, דבר, 1 בספטמבר 1953; מועצת הביטחון תדון הערב בדין וחשבון של גנרל בניקה, זמנים, 29 באוקטובר 1956; ברטל (2009), עמ׳ 86; טורגן (2017), עמ׳ 47; דיון מקיף בפעולת אל־בורייג׳ ותוצאותיה, ראו: Morris (1993), pp. 254-257.

48 א״מ, ג-5426/6, משטרת ישראל, אגף ארגון, מחלקה לתפקידים מיוחדים/מיעוטים, סקירה על בעיות הסתננות לישראל 1953, מאי 1954; שם, פרטי־כל ישיבה י״ב/שי״ד של הממשלה, 15 בנובמבר 1953, דברי סא״ל י. שני, עמ׳ 36; א״צ, 1956-636-12, ההסתננות

פעולת אל־בורייג' לא הביאה לירידה בהברחות בין רצועת עזה להר חברון, ואת התסיסה שהיא עוררה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית ברצועה ניתבו פעילים קומוניסטיים להפגנות נגד השלטון המצרי. המצרים הגיבו במעצר של עשרות פעילים שנחשדו כקומוניסטים ובתגבור הכוח הצבאי ברצועה. אך נוכח ההתפתחויות במאבק עם הבריטים על השליטה באזור תעלת סואץ, שבו המצרים ודיללו את הכוח לאחר זמן קצר, ועל מנת למלא את החסר הרחיבו המצרים את הגיוס בקרב התושבים המקומיים, והקימו יחידת משמר נוספת שמנתה כ־250 לוחמים.[49] בשל התגברות תופעת ההסתננות, בשלהי 1953 המליץ סא"ל רחבעם זאבי, ראש ענף מבצעים במטכ"ל, לערוך פעולת תגמול בגזרת דיר אל־בלח ולהגביר את המאמץ לסיכול חדירתם של אנשי מודיעין מצריים, בין היתר באמצעות השבתה לפעילות של יחידת המיעוטים בגזרת הרצועה.[50]

ג. 1954 – הצנחנים באים: מלוחמה זעירה למלחמת גבול

בשלהי שנת 1953, ערב סיום כהונתו של רב־אלוף מרדכי מקלף כרמטכ"ל והחלפתו על ידי סגנו משה דיין, נמצאה תחת כל פיקוד מרחבי חטיבה שיחידותיה ביצעו את פעולות הביטחון השוטף במרחב הפיקוד. בצפון הייתה זו חטיבת גולני, בפיקוד המרכז חטיבת גבעתי, ובפיקוד הדרום, ששלט על למעלה ממחצית שטחה של מדינת ישראל, הייתה זו חטיבה 7 המשוריינת, כאשר לצורך פעילות הביטחון השוטף תוגבר הפיקוד בגדוד נח"ל, שפלוגותיו החזיקו בהיאחזויות שהוקמו בגזרתו. פריסה זו עמדה להשתנות לאחר ההחלטה שנתקבלה בדצמבר 1953 בדבר ארגון מחדש של השריון בצה"ל, שבמסגרתה הוחלט לפרק את חטיבה 7.

בדצמבר 1953 התפטר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון מתפקידיו ויצא לשדה בוקר, ובמקומו התמנה משה שרת לראש הממשלה ופנחס לבון לשר הביטחון. בינואר 1954 היה גמאל עבד אל־נאצר הדמות המרכזית במנהיגות מועצת המהפכה במצרים והוא החליף את הגנרל נגיב שהתפטר מתפקידו כנשיא הרפובליקה המצרית. במישור הבין־ערבי התפתח

לאחר מקרה קיביה, ניסיון לסיכום והערכה, 5 בנובמבר 1953; טורגן (2017), שם; על יחידה 30 ראו: מילשטיין (1985), כרך א' עמ' 194-203.

49 Oren (1989), pp. 353-354; Filiu (2014), p. 85.

50 א"צ, שם, המצב בגבולות, 12 בדצמבר 1953, רשימת אירועים בדיווח מטכ"לי בחודשים אוקטובר-נובמבר, 13 בדצמבר 1953.

עימות בין מצרים לבין עיראק נוכח המגעים להקמתה של ברית הגנה אזורית, והמצרים הציעו חלופה לברית בדמותה של ברית ערבית שתכוון נגד ישראל. אלא שנוכח מכלול הבעיות שאִתן נאלצו להתמודד מבית ומחוץ לא היה להם למצרים עניין בעימות צבאי עם ישראל, ומגעים חשאיים בדבר הסדר התקיימו בין הצדדים במהלך 1953 ו־1954, כאשר העמדה המצרית הייתה שתמורת ויתור טריטוריאלי של ישראל בנגב ניתן יהיה להגיע עִמה להסכם. ראש ממשלת ישראל משה שרת ראה מגמה זו בעין יפה, גם אם לא שקל ויתורים בנגב, אך כאשר המצרים העבירו כוחות מן הרצועה לאזור התעלה, נמסר להם באופן בלתי רשמי שאין בישראל כוונה לנצל זאת לפעולה צבאית בדרום.[51]

בד בבד בראשית 1954 חלה עלייה במספר פעולות ההסתננות, במקרי פתיחה באש על סיורים ישראלים ובמיקוש דרכי עפר.[52] אלה היו כפי הנראה תוצאת הקמתו של המשמר הלאומי המצרי ושילובם של לוחמיו הפלסטינים בהחזקת הקו ובפעילות חבלה ומודיעין בשטח ישראל. גזרת פיקוד הדרום תוגברה בפלוגה מהכוח המבצעי האיכותי ביותר שעמד לרשות המטה הכללי, גדוד הצנחנים 890 לאחר שזה מוזג עם יחידה 101, אריאל שרון מונה למפקדו ובהנהגתו חלה עלייה מרשימה ביכולותיו המבצעיות, שהיו גבוהות מאלה של יחידות הרגלים האחרות בצה"ל.[53] את הקו בגזרת הרצועה החזיקו שתי פלוגות מחטיבת גולני שהוכפפו למפקדות גושי ההגנה המרחבית שבספר עזה.[54] בתגובה לעלייה בהסתננות הוטל על הצנחנים לבצע פעולה בשם 'צמר', שנועדה להיות הראשונה במעשי שוד עדרים בתגובה לשוד של עדר צאן בן 270 ראש מקיבוץ דורות. בפקודה שניסח אג"ם/מבצעים נקבע כי יש להימנע ככל האפשר מלהסתבך בלחימה עם אזרחים או חיילים מצרים, ונקבע שבאופן רשמי תיוחס הפעולה לתגובה של אזרחים תושבי האזור. בפברואר ובתחילת מרץ 1954 שבו הצנחנים וביצעו פעולות

51 Oren (1989), pp. 354-355; Abadi (2006), pp. 164-165; שלום (2000), עמ' 762-771.

52 א"מ, ג-5691/13, המטה הארצי, אגף ארגון, מדור לחימה בהסתננות, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – ינואר 1954, 4 במרץ 1954; Tal (1996), p. 63.

53 על הכישלונות של פעולות התגמול ועל יחידה 101 ראו: בר־און (2017), עמ' 120-124, 309-315; על העברת הפיקוד על גדוד הצנחנים לידי אריק שרון והשינויים שהתחוללו ביחידה, ראו: טורגן (2017), עמ' 47-49.

54 כך למשל בליל ה־9-10 בינואר נגנבו 19 עגלות מקיבוץ רעים, שמהן 11 נמצאו ליד נירים וכן משאבת דלק וציוד שהיה על טרקטור שהושאר בשדות הקיבוץ. משדות מושב גבעולים נגנבו 42 מטרים של צינורות וברזי השקיה. עקבות הגנבים הובילו לרצועה. ראו: א"צ, 1956-636-12, דו"ח מס' 11, 15 בינואר 1954.

תגמול נוספות במתכונת של מעשי שוד שכונו בשם הקוד 'שוט'. פשיטה נוספת בשם 'סדר' הביאה בסופו של דבר להחזרתו של העדר של קיבוץ דורות. לאחר שב־25 במרץ נחטף חייל צה"ל על ידי המצרים, יצאו הצנחנים בליל ה־2-3 באפריל לפעולת 'סיגריה 1', שבמסגרתה פשטו על מוצבים מצריים, לקחו חייל מצרי בשבי והרגו שלושה אחרים. מניסוח פקודות המבצע דומה כי הרמטכ"ל החדש לא האמין כי פעולות תגמול תרגענה את השטח, ותכליתן הייתה להראות לצד השני, שצה"ל מסוגל לעשות את מה שהם עושים ואף טוב יותר, ואכן הקו לא נרגע. המצרים שבו וְירו חדשות לבקרים על סיורים ישראלים, ואג"ם/מבצעים הורה לפיקוד הדרום להגיב בתוקפנות לפתיחה באש או לניסיונות מעבר של כוחות מצריים את הגבול, כולל באש ארטילרית, אם המצרים ישתמשו בנשק כבד, ולצורך זה הועברו לפיקוד דרום שתי סוללות של תותחי שדה.[55]

בתחילת 1954, במקביל להסלמה בגזרת הרצועה, החמירו המצרים את התקנות שאסרו על מעבר אוניות לישראל דרך תעלת סואץ ודרך מצרי טיראן. בה בעת נמשך המשא ומתן בין המצרים לבין הבריטים בדבר פינוי אזור התעלה, ושב ועלה החשש בישראל מפני הידוק המצור הכלכלי שהוטל עליה, ושהמצרים ישתמשו במתקנים ובמחנות שבאזור התעלה כבסיס להתקפה על תחומה של ישראל. חתימת הסכם בנושא אזור התעלה אמורה הייתה לסלול את הדרך להסכם הגנה אזורי, שבמסגרתו תקבל מצרים כמויות ניכרות של נשק, דבר שיפר את מאזן הכוחות הצבאי לרעת ישראל, והבריטים לא היו מוכנים לערוב לישראל שמצרים לא תנצל את שליטתה באזור התעלה לפגיעה באינטרסים שלה. בשיחה שניהל באותם הימים ריצ'רד קרוסמן עם נאצר, אמר האחרון כי אין כל אפשרות לארגן את הגנת המזרח התיכון מבלי שישראל תוותר על הנגב מדרום לקו עזה-באר שבע, ותאפשר קשר יבשתי רציף בין מצרים לבין ירדן. עוד הוסיף כי אין בדעתו לנצל ויתור זה לחידוש הלחימה נגד ישראל ושמצרים לא תתנגד להצבת כוחות צבא בריטיים בנגב. קרוסמן פירש את דבריו של נאצר כהבנה שיש ברצונו להגיע להסדר עם ישראל, שהיא מציאות קיימת במזרח התיכון. אך

55 **א"צ, 308-404-2014**, Senior Egyptian Delegate to Chairman EG-I MAC, complaint 403, 2 February 1954, מאיר עמית, אלוף/מ, ראש מחלקת מבצעים, הוראה מבצעית 'שוט 1', 1 בפברואר 1954; שם, 13-636-1956, ש. גזית, רב־סרן, ראש לשכת הרמטכ"ל אל מנהל לשכת שר הביטחון, 15 ביולי 1954, הוראה מבצעית 'סיגריה' מס' 1, 1 במרץ 1954, הוראה מבצעית 'שוט' מס' 5, 1 באפריל 1954, דו"ח תפישת העדר ליד כיסופים ב־5 במרץ, 7 במרץ 1954, סיכום מבצע 'סיגריה', 3 באפריל 1954, הוראה מבצעית 'סיגריה' מס' 5, 23 באפריל 1954, הוראה מבצעית 'סיגריה' מס' 5 – תוספת א, 27 באפריל 1954.

בפומבי הצהיר נאצר כי מדינות ערב ועמיהן לא ישתפו פעולה עם תוכניות המערב להגנת המזרח התיכון כל עוד לא נפתרה שאלת פלסטין.[56]

בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־28 בפברואר ציין שרת שמצרים פוגעת בתנועה הימית לישראל, משבשת את פעולת ועדת שביתת הנשק ומאפשרת פעילות נגד ישראל מתחום הרצועה. נוכח התפתחויות אלה היה על ישראל לפעול במישור הדיפלומטי וההסברתי, במטרה לעכב את אספקת הנשק למצרים שהובטח לה במסגרת שילובה במערכת הגנה אזורית. לבון חלק עליו וטען שיש לנקוט בפעולה צבאית ברצועה, ולשם כך גויסה חטיבת מילואים, אך שעת הכושר לבצעה הוחמצה. שרת וכמוהו גם שרים נוספים ממפא"י ומן הציונים הכלליים פקפקו בתועלתו של מבצע צבאי. את גיוס חטיבת המילואים ראה שרת כאמצעי ביטחון נוכח החמרת המצב בגבול ברצועה, ולבון ציין שאם כך יהיה אפשר לשחררה תוך מספר ימים אם לא תחול התדרדרות נוספת במצב.[57]

גיוס חטיבת המילואים נעשה במסגרת תכנון של מבצע 'נצר 1', שמטרתו הייתה "...להשתלט בגזרה המצרית על שטחי המדינה בתחום גבולות המנדט... [ו]להכין את כבוש רצועת עזה ושטח מפורז ניצנה..." בתוכנית המבצע נקבע שכיבוש רצועת עזה יכלול גם את צומת רפיח, שנמצאה בשטחה הריבוני של מצרים. המבצע לא היה מכוון להשמדת הכוח המצרי שבתחום הרצועה ונאמר במפורש שיש לאפשר לו לסגת לשטח מצרים. עם כיבוש הרצועה הוערך שתיווצר אנדרלמוסיה במחנות הפליטים לעומת היציבות היחסית שתשרור במקומות היישוב הקבועים, ושלא תהיה בריחת אזרחים בקנה מידה גדול בהיעדר דרך לצאת מתחומה. לעומת זאת, עלה החשש מהסתננות פליטים לשטח ישראל במטרה לשוב למקומות מגוריהם המקוריים, ושעִמם יחדרו גורמים הקשורים במודיעין המצרי או במופתי לביצוע מעשי ריגול וחבלה.[58] לאור זאת נשקלה העברה של האוכלוסייה האזרחית מן הרצועה לשטחה של ירדן, מהלך ששרת לא האמין כי היה בר־ביצוע. לבון ביקש אישור לביצוע 'נצר 1' במהלך התייעצות מדינית־ביטחונית בהשתתפותם של שרת, דיין, ושל בן־גוריון שהוזמן אליה במיוחד, אך רוב שרי הממשלה שדומה שלא עודכנו בפרטי המבצע, תמכו בעמדת שרת ולא ראו צורך במהלך צבאי, כל

56 א"מ, פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני חוץ וביטחון, 9 בפברואר 1954, דברי שרת, עמ' 8-16; קרוסמן: מצרים תובעת סיפוח רצועת עזה-באר שבע, זמנים, 1 בפברואר 1954.

57 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ב/שי"ד של הממשלה, 28 בפברואר 1954, עמ' 4-50.

58 א"צ, 1956-636-12, פקודת מבצע 'נצר' מס' 1, 25 בפברואר 1954, נספח מודיעין, נספח אוויר.

עוד לא חל שינוי במאזן הכוחות הצבאי המסכן במישרין או בעקיפין את ביטחונה של ישראל.[59]

המצרים הבחינו בתכונה הצבאית בצד הישראלי והעלו את רמת הכוננות בצבאם אך ההערכה במטכ"ל הייתה שהכוחות שהוקצו ל'נצר 1' לא ייתקלו בהתנגדות משמעותית, ומאחר שהבריטים צמצמו את אספקת הנשק והציוד לצבא המצרי ובשל המתיחות באזור התעלה, הקטינו המצרים את כוחם ברצועת עזה לכדי שתי פלוגות ממונעות או רכובות על גמלים של משמר הגבול וגדוד המשמר הלאומי שהורכב מפלסטיניים תושבי הרצועה.[60] בצומת רפיח נותרה פלוגת חי"ר מצרית אחת, כאשר עיקר הכוח שהיה בעוצמה של חטיבה מוגברת רוכז בגזרת אל־עריש-ביר לחפן-אבו־עגילה. במערב סיני באזור קנטרה התמקמה חטיבת חי"ר נוספת, ואילו מרבית כוחו של הצבא המצרי רוכז במרחבי קהיר ואלכסנדרייה.[61]

'נצר 1' הייתה התוכנית המבצעית הראשונה שהוכנה מאז מבצע חורב לכיבוש רצועת עזה. דומה שמקורה היה בהחלפת ההנהגה הביטחונית והצבאית בסוף 1953, שהביאה לשינוי בהתנהלות הצבא בגבולות בכלל ובזה של רצועת עזה בפרט. לאחר פרישתו של דוד בן־גוריון במהלך 1954 ועד שובו למשרד הביטחון בתחילת 1955, היה לרמטכ"ל משה דיין חלק גדל והולך בקביעת מדיניות הביטחון הישראלית. בנוסף, דיין הביא עמו פן של מנהיגות צבאית שהיה חסר לקודמיו בתפקיד, רוחו התוקפנית של מפקד קרבי. יעקב דורי ויגאל ידין היו קציני מטה ללא ניסיון קרבי או עבר של שירות צבאי ביחידות סדירות. מקלף אמנם צמח ביחידות השדה של הצבא הבריטי ובחטיבת כרמלי, אך היה בעיקר איש ארגון ותכנון, כיהן בתפקידו שנה אחת בלבד ועיקר תרומתו היה בארגון מחדש של הצבא לאחר המשברים שעבר מאז תום מלחמת העצמאות. משה דיין הבין כי רוח הלחימה היא אותו ערך מוסף ההופך את הצבא מארגון ביורוקרטי לכוח לוחם.[62] רוח לחימה זו באה לידי ביטוי בפעולות שערכו הצנחנים בגזרת הרצועה בשלושת חודשיה הראשונים של שנת 1954.

בשנת 1954 ירד מספרן של החדירות לתחום המדינה ב־34 אחוזים לעומת

59 א"צ, שם; טובי (2003), עמ' 153-154; ישראל לא תתערב, מעריב, 1 במרץ 1954.

60 על הגיוס למשמר האזרחי והרחבתו ושינוי שמו למשמר הלאומי ראו: ברטל (2009), עמ' 87-88.

61 א"צ, שם; אלרון (2016), עמ' 70-72.

62 תיבון (2011), עמ' 18-27; בר־און (2017), עמ' 307-318; טורגן (2017), עמ' 49-53; לדיון מקיף בנושא מדיניות הביטחון של ישראל במחצית הראשונה של שנות החמישים ראו: גולני (1997), עמ' 27-85.

1953 ולכמחצית ממספר החדירות בשנת 1952. אך ההסתננות מרצועת עזה ירדה רק בכ־9 אחוזים, והמסתננים מתחומה הוגדרו כתוקפניים ולא בכדי. מתוך 77 המסתננים שנהרגו במהלך 1954 – 45 מתוכם באו מקרב אלה שהגיעו מהרצועה. רק מעטים מהם היו אנשי צבא או חברי ארגונים בלתי סדירים, והרוב – מסתננים שמטרתם הייתה שוד וגנבה. עליית רמת האלימות לאורך קו שביתת הנשק ברצועה באה לידי ביטוי גם במספר תקריות האש שהתחוללו בין הכוחות הסדירים, שעלה מחמש בשנת 1953 ל־71 בשנת 1954, שבין גורמיה היה מספרן ועוצמתן ההולכת וגדלה של פעולות התגמול הישראליות. המודיעין המצרי המשיך לנצל מסתננים למטרותיו והפעילות האלימה שיזם כללה מיקוש דרכים, פיצוץ קווי מים והתקפות ברימונים על בתים במושבי עולים.[63] על פי הערכת אגף המודיעין במטכ"ל, המצרים חדלו לנסות ולמנוע את ההסתננות והמשיכו לחפות באש על מסתננים שקצרו בשדות היישובים הישראלים.[64] דומה היה שבמודיעין המצרי הבינו שמושבי העולים הם החוליה החלשה במערכת הישראלית.[65] הגברת פעילות המסתננים במושבי העולים בדרום ובנגב הצפון־מערבי הטילה פחד בקרב יושביהם והביאה להתרופפות בשמירה.[66] למרות שבקיבוצים המצב היה טוב יותר, גם בקרב חבריהם ניכרו תופעות כאלה.

מצב הביטחון בספר עזה נדון בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־24 במרץ 1954, לאחר שנציגי היישובים טענו בפני שר הביטחון שעדיף היה שמשמר הגבול יקבל את האחריות לביטחונם, כפי שהיה בצפון ובמרכז הארץ, ויחליף את הצבא שפעילותו באבטחת היישובים הייתה יעילה פחות. לבון חלק על דעתם בטענה ששורש הבעיה היה שהמצרים אינם מרסנים את ההסתננות. שר הפנים ישראל רוקח, שרבות מן התלונות על מצב הביטחון ההולך ומתדרדר הגיעו אליו מראשי המועצות האזוריות, הציע שהשמירה בדרום תתוגבר באמצעות תוספת תקציב. לבון התנגד גם לכך, ועל פי הצעתו של

63 א"מ, חצ-2429/3, המטה הארצי/אגא"ר, מחלקת תפקידים מיוחדים, הסתננות, סקירה על בעיות ההסתננות לישראל – שנת 1954, 26 ביוני 1955; שם, חצ-2448/15, פנחס אליאב, על מעשי התגובה בגבולות, סיכום שיחה עם מר א. שלוש ממטה הארצי של המשטרה, 5 ביוני 1955.

64 א"צ, 1956-8-46, המטה הכללי, אגף המודיעין, בעיות הבטחון השוטף באספקלריה של הסכמי ועדת שביתת הנשק, 4 במאי 1954.

65 א"מ, ג-5426/10, המטה הארצי/אגא"ר, מחלקת תפקידים מיוחדים, הסתננות – סקירה על בעיות ההסתננות לישראל – שנת 1954, 26 ביוני 1955, מבוא, עמ' 1.

66 א"צ, 1956-636-12, אורי בר־רצון, ר/סרן, קצין מבצעים אל לשכת האלוף, פריצת הנשק ברנן, 15 בפברואר 1954, יחידת ביטחון שדה פקודית 993, חוליית מרחב הנגב, גנבת נשק במושב רנן – דו"ח, 5 בפברואר 1954.

שרת הוחלט שמצב הביטחון בספר עזה יידון בוועדת שרים שבראשה יעמוד רוקח, וחבריה יהיו לבון ושרי המשטרה והחקלאות.[67] ההחלטה הייתה הבעת אי אמון בשר הביטחון שהיחסים בינו לבין ראש הממשלה היו מתוחים, אך דומה כי טובה רבה ליישובים לא צמחה ממנה. גישתו של דיין שהשתקפה בדבריו של לבון הייתה שאין תועלת בתגבור הפעילות ההגנתית אלא בפעילות התקפית יזומה, פעולות תגמול שנועדו לפגוע באחראים להסתננות, להשרות פחד בקרב תושבי הרצועה שירתיע אותם מהמשך הפעילות נגד ישראל, ולדרבן את הצבא המצרי לשוב ולפעול לבלימת ההסתננות. פעילות הצנחנים בגזרת הרצועה שהחלה בראשית 1954 יצרה מאזן אימה משני צדי קו שביתת הנשק, בבחינת אם לא יהיה שקט לנו, גם לכם לא יהיה, וברוח זו נימק המטה הכללי את תכליתן של פעולות התגמול המסלימות והולכות בהוראות שהעביר לפיקוד הדרום.[68]

פעולות התגמול שנערכו בגזרת הרצועה עוררו את המצרים להגיב בפעולות משלהם. לאחר פעולת 'סיגריה 1' נשלחו במהלך המחצית הראשונה של אפריל לפעול בתחומה של ישראל שש חוליות של מגויסים בלתי סדירים, שהשתייכו כפי הנראה ליחידת מתנדבים מקומית שהוקמה במסגרת המשמר הלאומי. מושב שובה ומספר כלי רכב שנסעו בקרבתו הותקפו ברימונים ושני חיילים נפצעו. חיילים מצרים חדרו לשטח ישראל והציבו מארבים, שבאחד מהם נפגע רכב צבאי ליד קיבוץ בארי, חייל ישראלי נהרג ושלושה נפצעו. מן המוצבים המצריים שחלקם היו מאוישים במגויסים פלסטיניים נפתחה אש לעבר סיורים ישראליים חדשות לבקרים. התגובה הישראלית הגיעה ב־14 באפריל במארב שהוצב באזור שייח' נבהן שממזרח למחנה אל־בורייג', במסגרת פעולה שכונתה 'סיגריה 3'. הכוח האורב התגלה על ידי המצרים בשעות הבוקר, וכתוצאה מחילופי האש שהתחוללו במקום נראו חיילים מצרים ותושבים בורחים מן האזור. גם בימים המשיכו הכוחות המצריים בירי ובהתאם לכך, ב־23 באפריל ניתנה הוראה להשיב אש כולל ירי ארטילרי על מוצבי המצרים ובמידת הצורך לעבור את הקו ולתקוף אותם. כעבור יומיים, בתגובה לירי ממוצב מצרי על כוח של חיילי גולני, נורתה אש ארטילרית שפגעה בשלושה מוצבים מצריים והרגה שני חיילים מצריים ושלושה אזרחים, לאחר שחלק מן הפגזים פגעו בקרבת מחנה אל־בורייג'. המצרים תגברו את כוחותיהם בגזרת הרצועה, חיזקו את הביצורים במוצבים

67 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ו/שי"ד של הממשלה, 24 במרץ 1954, עמ' 9-15.

68 א"צ, 1956-636-13, רחבעם זאבי, ס/אלוף, אל פקוד דרום/אג"ם ואל מג"ד 890, הוראה מבצעית 'שוט' מס' 5, 1 במרץ 1954.

שלאורך קו שביתת הנשק והרחיבו את הגיוס לגדוד הפלסטיני. ההערכה בישראל הייתה שאין פני המצרים להסלמה נוספת וצעדים אלה נעשו על מנת לחזק את רוחם של תושבי הרצועה נוכח התעצמותן של תקריות הגבול.[69] עיתונאי פקיסטני ששהה בעת ההיא ברצועה כאורח של הצבא המצרי, תיאר את החשש ששרר בקרב תושביה: "נסעתי יום ולילה עם נציגי שירות הידיעות העובדים ברצועה. נוכחתי באמיתות טענתם על הקושי לשמור על השקט בין התושבים. ראיתי אותם עוזבים את כפריהם בלילה ולנים ברחובות העיר מפחד התקפה ישראלית". לדעתו לממשלת מצרים לא היה "...כל ענין מדיני בנעשה בעזה ומצב הבטחון רעוע. היחסים [של הממשל המצרי] עם האוכלוסיה הפלשתינאית מתוחים". להערכתו מי ששולט ברצועה הייתה המפקדה הצבאית המצרית במקום, היוזמת פעולות נגד ישראל, ואלה תימשכנה כל עוד לא תתערב הממשלה המצרית מקהיר ותרסן אותן.[70]

המארבים שערכו חיילים מצרים בתחומה של ישראל נתפסו כאירוע חמור ביותר, כפי שציין לבון בישיבת ממשלה שנערכה ב־11 באפריל, שכן הייתה זו הפעם הראשונה מאז תקרית תל־מוטילה ב־1951, שכוח צבאי ערבי סדיר חדר לתחומה של המדינה. עוד הוסיף שבביקור שערך ביישובי הנגב התרשם כי המצב הפנימי בהם מתקרב להתערערות כוללת, בעיקר במושבי העולים, מפני שלחברי הקיבוצים קל יותר להגן על תחומם הבנוי על פי הדגם המרחבי המכונס המאפיין אותם, לעומת המושבים שהתאפיינו בדגם יישובי מפוזר, ושבתים רבים בהם עומדים ריקים לאחר שננטשו על ידי מתיישבים שנואשו מלהתמודד עם תופעת ההסתננות הבלתי פוסקת. ההסתננות אף גרמה לכך שבחלק מן היישובים החליטו להימנע מעיבוד שטחים הסמוכים לקו הגבול, מפני שהם אינם רוצים להשקיע עמל וכסף בשדות שאחרים יקצרו את תבואתם.[71] בהמשך הישיבה טען שרת שהמטכ"ל לא מעביר דיווחים בזמן אמת לממשלה על פעילותו מעבר לקו שביתת

69 Morris (1993), pp. 329-331; ברטל (2009), עמ' 92; א"צ, 2014-404-326, קטע מדו"ח פעילות לחודש אפריל 1954; שם, 1956-636-13, הוראה מבצעית 'סיגריה' מס' 5, 23 באפריל 1954; א"מ, חצ-2438/8, קצין מטה לו.ש.נ., דו"ח ישיבת חירום ב־11 באפריל 1954.

70 א"מ, חצ-2401/16, יעקב צור אל ולטר איתן, 7 במאי 1954.

71 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שי"ד, של הממשלה, 11 באפריל 1954, עמ' 26-28; על הדגם המרחבי המפוזר של המושבים בספר עזה ניתן ללמוד מהתוכניות של גיאה, יכיני, יושביה, שובה ותקומה, שם, גל-47068/1; דגם מרחבי מכונס ונוח יותר להגנה של קיבוץ, ראו: שם, גל-3956/33, א"י-ט"ו דנגור (ניר יצחק), מפה מפורטת למשק קיבוצי, 1 ביוני 1950.

הנשק, ושהיא זו שגרמה להסלמה והביאה לתגובה המצרית.[72] הביקורת של שרת ושל שרים אחרים על פעילות זו הביאה כפי הנראה לביטול מבצע 'סיגריה 2', פעולה רחבת ממדים ומרובת יעדים בתחום הרצועה, שנועדה להתקיים בליל ה־8-9 באפריל. בעצת בכירי משרד החוץ הציע שרת לתת עדיפות למגעים מדיניים, להביא עיתונאי חוץ לסִפַּר עזה למען יראו בעיניהם את המציאות ששררה באזור, ובמישור הצבאי להסתפק בהפגנת כוח ליד קו שביתת הנשק מבלי לפעול מעברו המצרי ולהקים גדר לאורכו.[73] שרת לא שלל לחלוטין ביצוע של פעולות תגמול, אך הסתייג מאלה שמטרתן הייתה העלאת רוח הגייסות וסופן שיביאו נזק מדיני. לטעמו, מטרתן הייתה לדרבן את מדינות ערב לרסן את פעילות המסתננים, ועל כן היה עליהן להיות מדודות בעוצמתן, תוך שמירה על איזון בין פעילות מדינית, פעילות צבאית מניעתית ופעילות התקפית.[74]

למרות המצב ההולך ומחמיר של ההתיישבות בספר עזה עמד לבון בהתנגדותו לכינוסה של ועדת השרים לעניין מצב הביטחון ביישובים.[75] הוא טען שעם ראשית עונת הקציר תוגבר הכוח הצבאי בספר עזה, ובהמשך הציע להעביר כספים שהוקצו לשמירה ביישובים בצפון ובמרכז למימון תגבור השמירה ביישובי הדרום. רוקח מחה על כך ששר הביטחון ממשיך לפעול מבלי שתכונס ועדת השרים, אך לבון עמד על דעתו כי לצבא יש תוכנית טובה דיה לתגבור השמירה, וכל שצריך הוא ששר האוצר יאשר את התקציב לביצועה. לבסוף הוחלט ששר הביטחון יציג תוכנית לטיפול בבעיית הביטחון בספר עזה ושוועדת השרים שמונתה לטפל בנושא תבוטל. ואכן במהלך מאי 1954 תוגברה השמירה בספר עזה באמצעות גיוס של חיילי הגמ"ר אך הבעיה המרכזית נותרה השמירה במושבי העולים, שאת חלקם כבר עזבו כמחצית מן המתיישבים. השמירה בהם תוגברה בשומרים שכירים שבעול החזקתם נשאו המושבים. גם הסוכנות היהודית גייסה שומרים אזרחיים בשכר בימי הקציר אך לא היה בכך די, והיה צורך לשפר

72 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שי"ד, של הממשלה, 11 באפריל 1954, עמ' 29-37; א"מ, ג-5425/26, פ. לבון אל משה [שרת], 31 במאי 1954.

73 א"צ, 326-404-2014, מאיר עמית, אלוף/מ, הוראה מבצעית 'סיגריה' מס' 2, 9 באפריל 1954; א"מ, חצ-2401/16, סיכום התייעצות בראשות שר החוץ ב־26 באפריל 1954.

74 א"מ, חצ-2448/15, תמצית דברי שה"ח בהתייעצות שהתקיימה במשה"ח ביום 12 באפריל 1954.

75 שם, ג-5425/26, שר הפנים אל מזכיר הממשלה, 21 באפריל 1954.

את אמצעי המיגון, ובראש וראשונה להקיף את המושבים בגדרות ולהתקין בהם אמצעי תאורה.[76]

עמדת המצרים נותרה דו־משמעית. מחמוד ריאד, הנציג המצרי הבכיר בוועדת שביתת הנשק מצרים-ישראל, טען שהם עושים ככל יכולתם לבלום את ההסתננות באמצעות מאסרם של מסתננים ואיתור הרכוש הגנוב, אך יכולתם מוגבלת מכיוון שאין ברצונם להגביר את המתיחות בינם לבין האוכלוסייה הפלסטינית.[77] חדירות מסתננים וירי ממוצבים מצריים לעבר סיורים ישראליים נמשכו גם בראשית קיץ 1954, ולחיילים הפלסטינים שהוצבו במספר גדל והולך בעמדות שלאורך קו הגבול היה חלק לא מבוטל בעלייה במספר התקריות. לדברי מוצטפא חאפט', מפקד המודיעין המצרי ברצועה, העילה לכך הייתה רצונם לנקום ביהודים, ובהתאם לכך הם גם אפשרו למסתננים לעבור לתחומה של ישראל בניגוד למדיניות המצרית המוצהרת. דעתו של חאפט' הייתה שעל מנת לעצור את התופעה יש להפסיק את גיוס הפלסטינים תושבי הרצועה, אלא שבה בעת הוא יזם שליחת חוליות מסתננים למטרות ריגול וחבלה בשטח ישראל. דומה כי לא הרצון להרגיע את השטח הניע את חאפט' אלא רצונו לשלוט בהסתננות ובירי מן המוצבים בהתאם לאינטרס המצרי, שכן פעילות ההסתננות הבלתי מבוקרת, שאותה עודדו גורמים פוליטיים אופוזיציוניים כמו האחים המוסלמים ופעילים לאומיים פלסטינים, ערערה את היציבות ברצועה וגררה פעילות תגמול של ישראל, דבר שהיה עלול לגרום להסלמת העימות הצבאי, דבר שמצרים לא הייתה מעוניינת בו באותה העת.[78]

בליל ה־7-8 ביולי עלה סיור של צה"ל על מוקש שהונח על דרך הסיורים ליד קיבוץ כיסופים, וארבעה חיילים נפצעו. המצרים טענו כי מדובר היה בפעולה של חיילים מגדוד המשמר הפלסטיני שפעלו ללא ידיעת הפיקוד המצרי ברצועה. בישראל העריכו כי מדובר היה בשלוחיו של המודיעין המצרי, וכתגובה נערך מבצע 'עין תחת עין', שבמסגרתו פשט בליל ה־10-11 ביולי כוח בן כ־60 צנחנים בפיקודו של המג"ד אריאל שרון על מוצב מצרי הסמוך למקום המיקוש, שבו שהתה מחלקה מוגברת של חיילים פלסטינים. בקרב שארך כחצי שעה נכבש המוצב, הנשק שנמצא במקום נלקח שלל והתחמושת

76 שם, פרטי־כל ישיבה מ"א/שי"ד של הממשלה, 2 במאי 1954, עמ' 35-39; שם, פרטי־כל ישיבה מ"ז/שי"ד של הממשלה, 30 במאי 1954, דברי לבון, עמ' 24-27, דברי אשכול, עמ' 27.

77 א"מ, חצ-3743/12, Abe Harman to Dr. Leo Kohn, 18 May 1954.

78 ברטל (2009), עמ' 89-95.

והציוד שהיו בו הושמדו. 6-8 מחיילי המוצב נהרגו ועוד שניים נפלו בשבי. בקרב הצנחנים נהרג מפקד מחלקת הפריצה ושבעה חיילים נפצעו, כולל המג"ד. על פי ידיעות שהגיעו מן הצד המצרי הסתבר שמוצבים סמוכים ננטשו על ידי החיילים שהחזיקו בהם, אך לא ניכרה בהלה מיוחדת ברחבי הרצועה.[79] פעולת 'עין תחת עין' הייתה עליית מדרגה בהיקף ובעוצמת פעולות התגמול בגזרת רצועת עזה, והתגובה המצרית הייתה בהתאם.

בליל ה־11-12 באוגוסט פוצצה חולייה ששלח המודיעין המצרי את צינור המים הראשי לנגב ליד גברעם. בתגובה נערכה בליל ה־14-15 באוגוסט פעולת תגמול בשם מבצע 'מים', שבמסגרתה פשט כוח צנחנים על מכון מים ממזרח לעזה ופוצץ אותו. בתגובה שבו המצרים ופגעו במתקני מים בספר עזה ופוצצו את הצינור באזור ניר עם ב־7 בספטמבר ובאזור מפלסים ב־25 באוקטובר. הנזק מפיצוץ צינור המים בניר עם לא היה עניין של מה בכך, שכן בעטיו אבדו במשך 8 שעות 40 אחוזים מכמות המים שסופקה לאזור. נציג מצרי בוועדת שביתת הנשק טען כי אין לו שום ידיעה על זהות המחבלים וגורמי הצבא מנסים להתחקות אחריהם. משה שרת השתמש ברצף האירועים הזה כדוגמה לחוסר היעילות שבפעולות התגמול וטען שאיפוק מצִדה של ישראל יעניק לה הישגים במערכה המדינית שניהלה על חופש השיט בסואץ ובמצרי טיראן ועל מניעת אספקת נשק מערבי למדינות ערב. אלא שהמצרים שבו ותקפו מטרות בשטח ישראל ובפעולות נוספות שערכו במהלך ספטמבר ואוקטובר 1954 נהרגו שלושה אזרחים ישראלים.[80]

הריסון שנכפה על הצבא בביצוע פעולות התגמול לא חל על הפעילות השוטפת של הצנחנים מעבר לקו שביתת הנשק. באמצע אוקטובר אישר אגף המבצעים במטכ"ל לבצע סיורים של חוליות שימנו עד 6 לוחמים, במטרה ללמוד את מאפייני השטח של רצועת עזה. הסיורים הראשונים נועדו לליל

---

79 Morris (1993), p. 331; א"צ, 1956-636-13, מיכאל קרטן, ר/סרן, אל ראש לשכת הרמטכ"ל, יולי 1954; שם, 1956-8-46, א. הראבן, סרן, סיכום הידיעות ממקורות ערביים על הפעולה במוצב 79, 12 ביולי 1954; א"מ, חצ-2438/8, קצין מטה לועדות שביתת הנשק, דו"ח ישיבות חירום ב־16 ביולי 1954.

80 Morris (1993), p. 331-332; א"צ, 1956-644-208, עמנואל שרון, ס/אלוף, ראש ענף מבצעים, הוראה מבצעית 'מים', 14 באוגוסט 1954, דוידי אהרון, רסן, סמג"ד, דיווח מבצע 'מים', 15 באוגוסט 1954, יוסף איתן, אלוף/מ, ראש מחלקת מבצעים אל פיקוד דרום/אג"ם, 24 בספטמבר 1954; שם, 1956-636-13, מברק מאג"ם/מבצעים אל פיקוד דרום/אג"ם המבטל את מבצע 'מים 2', 26 בספטמבר 1954, שעה 0915; א"מ, פרטי־כל ישיבה ס"ה/שי"ד של הממשלה, 12 בספטמבר 1954, דברי שרת, עמ' 15-16; שם, חצ-2438/8, קצין מטה לוועדות שביתת הנשק, דו"ח ישיבת חירום ב־13 בספטמבר 1954, דו"ח ישיבת חירום, 2 באוקטובר 1954.

ה־14-15 באוקטובר, במטרה לבחון צירי הגעה ליעדים שונים: מחנה הגדוד הפלסטיני ברפיח, משטרת עזה, תחנת הרכבת בדיר אל־בלח, משטרת ח'אן יונס והמחנה הצבאי בנוסייראת. למרות ההוראה להימנע מהיתקלות עם חיילים או אזרחים ברצועה במהלכם של סיורים אלה לא תמיד ניתן היה להימנע מכך. בליל ה־1 בנובמבר ניהלה אחת החוליות קרב עם כוח מצרי שבו נתקלה בקרבת רפיח. הידיעה על התקרית הגיעה למטכ"ל דרך ועדת שביתת הנשק, וצוין שאירעה בעומק של 3 ק"מ בתחום הרצועה. בתחקור שנערך הודה מפקד החוליה שחדר ב'טעות' כ־300 מ' לשטח הרצועה, וטען שלא הייתה היתקלות באש. התחקיר הסתיים בנזיפה שקיבל מפקד הפלוגה על שלא דיווח על התקרית, אך לא הייתה זו התלונה היחידה שהתקבלה בוועדת שביתת הנשק על חדירות לשטח המצרי, והכשל בדיווחים עורר את זעמו של לבון. בעקבות זאת נתן דיין הוראה יוצאת דופן לראש אג"ם, לדווח ישירות ללשכת שר הביטחון על כל מקרה של מעבר גבול הרצועה. במקביל נמשך תכנונן של פעולות תגמול, ודיין שלח ללבון רשימה מוצעת של יעדים ברצועת עזה והדגיש שיש לקבוע סדרי עדיפות לביצוען לפי התוצאה המבוקשת: גרימת נפגעים בקרב האזרחים, בקרב אנשי צבא, או פגיעה במתקנים.[81]

מעבר להתדרדרות במצב הביטחון בספר עזה, גברה בישראל הדאגה נוכח ההתקדמות במו"מ על העברת אזור התעלה לידי מצרים. ערב חתימת ההסכם בנדון הופעלה רשת הריגול שהקימה במצרים יחידה 131 של חיל המודיעין, שבחזות של ארגון טרור מצרי ביקשה לתקוף מטרות של מדינות המערב בקהיר ובאלכסנדרייה במטרה לסכל את חתימת ההסכם. הפעולות הסתיימו בכישלון מביך ובעקבותיהם התפתח מה שנודע לימים בשם 'הפרשה' או 'עסק הביש'.[82] ב־23 ביולי 1954 נחתם בראשי תיבות ההסכם בין בריטניה לבין מצרים ובפינוי אזור התעלה נועד להסתיים שלטונה של בריטניה באזור התעלה ביולי 1956. בעקבות זאת, הלך וגבר החשש בקרב המנהיגות הפוליטית והצבאית בישראל שבעקבות הסכם זה, תחריף מצרים את מאבקה

81 א"צ, 1956-8-49, אוריאל אליצור, ר/סרן, ק. מטה מבצעים, אל פיקוד דרום אג"ם וגדוד 890, 14 באוקטובר 1954, מברק מאג"ם/מבצעים לפיקוד דרום וגדוד 890, 18 באוקטובר 1954, א. זעירא, רב־סרן, ראש לשכת הרמטכ"ל אל ראש אג"ם, 30 בדצמבר 1954; שם, 1956-636-13, משה דיין אל שר הביטחון, 7 בדצמבר 1954, י. ירדני, רס"ן, קצין ביטחון פיקודי אל אג"ם/מבצעים, נובמבר 1954 – נשלח עותק לשר הביטחון, 10 בנובמבר 1954; א"מ, חצ-8/2438, קצין מטה לוועדות שביתת הנשק, דו"ח על שתי ישיבות חירום, 28 באוקטובר 1954, דו"ח 2 ישיבות חירום ביום 5 בנובמבר 1954.

82 על הפרשה ועל הפולמוס שהתעורר בעקבותיה, ראו כפכפי (1993), עמ' 524-534.

בישראל.[83] שרת עמד בסירובו לאשר פעולות תגמול נוכח אזהרותיה של ארה"ב מפני העלאת המתח הביטחוני באזור ואיומה של בריטניה להתערב לטובת הצד הערבי, איום שהושמע לאחר פעולת התגמול בנחלין באפריל 1954. בדיון שנערך בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בבוקרו של יום ה־26 באוקטובר, שעות ספורות לאחר שהמצרים פוצצו את צינור המים ליד מפלסים, טען שרת שהאיפוק שהפגינה ישראל שיפר את תדמיתה בקרב דעת הקהל בארה"ב ובבריטניה והקל על ידידיה של ישראל להסביר את עמדתה בנושאים החיוניים לקיומה. עם זאת הודה שלא הושגה שום הבטחה מפורשת מן הבריטים שישמרו על מאזן הכוחות בין ישראל לבין מדינות ערב, לא ניכר כל שינוי לטובת ישראל במדיניות האמריקנית במזרח התיכון, ועל כן הקמתה של ברית הגנה מזרח־תיכונית עלולה להיות לעניבת חנק על צווארה של מדינת ישראל. דיין ולבון חלקו על שרת וטענו שהאיפוק התפרש בצד הערבי כחולשה ועודד גישה נוקשה כלפי ישראל. לשיטתם, היה צורך לבצע פעולות תגמול בעוצמה גוברת והולכת, כולל פריצה בכוח של ההסגר הימי שהטילה מצרים במצרי טיראן. דיין אף חשש שנוכח התדרדרות מצב הביטחון באזורי הספר, מדיניות האיפוק עלולה הייתה להביא לקריסתה של מערכת ההתיישבות וההגנה המרחבית בגבולות.[84]

ארבעה ימים לאחר תקרית פיצוץ הצינור ליד מפלסים אירעה תקרית של חילופי אש בין סיור ישראלי למוצב מצרי, ולמחרת היום קרתה תקרית נוספת, כאשר מסתננים פוצצו שני בתים במושב פטיש ללא אבדות, אך לאחר מכן שבה הרגיעה היחסית לגזרת רצועת עזה. מספר מקרי הגנבות בחודש נובמבר 1954 ירד במקצת לעומת מספרן באוקטובר, עיקרן התרחש ביישובים שבקרבת קו שביתת הנשק ולא דווח על מקרים של גנבה צפונה מאזור אשקלון.[85] אלא שהתברר שמדובר ברגיעה זמנית בלבד ובחודש דצמבר שב ועלה מספר החדירות מתחום הרצועה ומספר הגנבות עלה והשתווה לזה של אוקטובר. בשתי תקריות בעומק השטח הישראלי שאירעו באותו החודש, פיצוץ צינור מים ליד מושב עוזה שמדרום לקרית־גת ורצח

83 א"מ, פרטי־כל ישיבה נ"ט/שי"ד של הממשלה, 1 באוגוסט 1954, דברי לבון עמ' 19-20; Tal (1996), p. 64.

84 א"מ, ג-5385/2, פרוטוקול מס' 1/56 מישיבת הוועדה לענייני חוץ וביטחון, 26 באוקטובר 1954, עמ' 24-26, 28; Bar-Siman-Tov (1988), pp. 333-334.

85 א"מ, חצ-8012/5, משטרת ישראל, המטה הארצי, הסתננות, סקירה וסיכום חודשי, נובמבר 1954, 2 בינואר 1955; שם, חצ-2438/8, קצין מטה לוועדות שביתת הנשק, דו"ח 2 ודו"ח 3, ישיבות חירום ביום 5 בנובמבר 1954; פוצצו בתים במושב פטיש, דבר, 3 בנובמבר 1954.

של בחור ישיבה בקרבת מושב ספריה שליד כפר חב"ד, עלתה הסברה שהמְבצעים הגיעו מתחום הרצועה.[86]

ב־2 בספטמבר 1954 החליף הגנרל הקנדי אדיסון לואיס מילרד ברנס (Burns) את הגנרל הדני ואגן בניקה (Bennike) בתפקיד ראש מנגנון משקיפי האו"ם. זמן קצר לאחר מכן הגיש ברנס שורה של הצעות שתכליתן הקטנת ממדי החצייה הבלתי חוקית של קו שביתת הנשק עם מצרים. האחת הייתה להנהיג משמרות משותפים בנקודות תורפה, השנייה, להקים בגבול הרצועה מנגנון תיאום שיפעל בדומה להסכם בין מפקדים מקומיים שהתקיים בקו שביתת הנשק עם ירדן, השלישית הייתה הצבה בקו המגע של כוחות סדירים בלבד, והרביעית, בנייה של גדר תיל כפולה לאורך קו שביתת הנשק בקטעים המועדים לחדירות. בישיבת הממשלה ב־24 בנובמבר, הביע לבון ספק באשר לתועלתן של הצעות אלה, במערכת הביטחון נמתחה עליהן ביקורת ופרטיהן הודלפו לעיתונות למורת רוחו של שרת. הצעה אחת של ברנס שהייתה מקובלת על ישראל הייתה הרחקת הכוחות הפלסטיניים מקו שביתת הנשק, ובהקשר זה הועבר לישראל מידע ממשרד החוץ האמריקני שהמצרים אכן הרחיקו את היחידות הפלסטיניות מן הקו והציבו במקומן יחידות צבא סדירות.[87] אלא שבינואר 1955 נמשכה מגמת העלייה בפעילות ההסתננות מרצועת עזה ובתקריות בגבול. טרקטוריסט מעין השלושה נורה ונהרג בעת שעבד בשדות המשק וחברו נפצע, ובתקרית אחרת נפתחה אש על עמדת תצפית שכתוצאה ממנה נהרג חייל ושניים נפצעו. לפי מידע שהגיע למודיעין הישראלי, בתקריות שיתפו חיילי הצבא המצרי פעולה עם חמושים בלתי סדירים.[88] מגמה זו נמשכה גם בפברואר 1955 כשהמקרה החמור ביותר שאירע בחודש זה היה חדירה של חוליית מודיעין מצרית לעומק של כ־40 ק"מ מצפון לרצועה, במטרה לפרוץ למשרדי המכון הביולוגי בקרבת נס ציונה במטרה להשיג מסמכים על פעילותו. לאחר שסיימו את משימתם, בדרכם

86 א"מ, חצ-8012/5, משטרת ישראל, המטה הארצי, הסתננות, סקירה וסיכום חודשי, דצמבר 1954, 30 בינואר 1955.

87 א"מ, חצ-2436/7, י. תקוע אל אלוף משנה ב. ג'יבלי, ראש אגף מודיעין, מטכ"ל ואל ס/אלוף א. שלו, קצין מטה לושה"נ, 14 באוקטובר 1954, הצעות הגנרל ברנס להפגת המתיחות בגבול רצועת עזה מה־3 בנובמבר 1954; שם, פרטי־כל ישיבה י'/שט"ו של הממשלה, 24 בנובמבר 1954, דברי לבון ושרת, עמ' 53-54; דו"ח הגנרל ברנס על התקריות באזור עזה, חרות, 23 בנובמבר 1954; ברנס מציע תוכנית ארבעה סעיפים להפגת המתיחות בגבול רצועת עזה, זמנים, 18 בנובמבר 1954; ישראל תדחה את הצעות הגנרל ברנס, שם, 19 בנובמבר 1954.

88 א"מ, חצ-8012/5, משטרת ישראל, המטה הארצי, הסתננות, סקירה וסיכום חודשי, ינואר 1955, 14 במרץ 1955.

דרומה בקרבת יבנה רצחו חברי החולייה אזרח עובר־אורח שבו נתקלו עת רכב על אופניו. בהמשך נתקלה החוליה במארב באזור ניר עם, אחד מחבריה נהרג וברשותו נמצאו דו"חות מתצפיות שערכה החוליה על תנועות רכבי צה"ל באזור הדרום.[89]

במהלך תקופת האיפוק בן כמחצית השנה שנגזרה על צה"ל לא חל שיפור במצבה המדיני של מדינת ישראל ולא בזה הביטחוני. ב־19 באוקטובר 1954 נחתם הנוסח הסופי של הסכם פינוי אזור התעלה, ובנושא חופש השיט בתעלת סואץ לא הושגה כל התקדמות. ברית הגנה אזורית הלכה וקמה בחסות מעצמות המערב לאחר שב־24 בפברואר 1955 נחתמה ברית הגנה בין עיראק לטורקיה, שהייתה היסוד להקמת ברית בגדד, אם כי מצרים ויתר חברות הליגה הערבית סירבו להצטרף אליה. במגעים בלתי רשמיים בין מצרים לבין ישראל המסר העיקרי שהעביר נאצר היה שאינו רוצה במלחמה אך שלום ייכון רק אם תוותר ישראל על חלקים מן הנגב. הניסיונות לביטול גזר דין המוות שהוטל על חברי רשת הריגול לא צלחו ושניים מן הנאשמים, משה מרזוק ושמואל עזר, נתלו ב־1 בפברואר 1955. ולכל אלה נוספה בעיית ההסתננות שדומה היה כי למצרים, למרות הצהרותיה, לא היה עניין אמיתי בבלימתה.[90]

המשפט שנערך לעצורי רשת הריגול במצרים הסעיר את דעת הקהל הישראלית שלא הכירה את פרטי הפרשה מפאת הצנזורה החמורה שהוטלה על פרסומם. בישיבת הממשלה שנערכה ב־30 בינואר התייחס שרת לגזר דין המוות שנגזר על מרזוק ועזר, והעיר שאם הדבר יבוצע תוכל מדינת ישראל להגיב ביתר חריפות עת יחמיר המצב בגבול עזה. "...על מנת שיהיה ברור, כי אנו עושים חשבון הדם שנשפך..." עם זאת סירב להיענות לדרישות חברי כנסת מחרות ומאחדות העבודה לחטוף קצינים מצריים על מנת שניתן יהיה להחליפם בנדוני קהיר.[91] הישיבה נערכה לפני שהשרים תודרכו רשמית על פרטי הפרשה, ושבוע לאחר מכן קבל פנחס רוזן על כך שהשרים עומדים נכלמים מול גל של שמועות שפשו בקרב הציבור הישראלי, בנוגע לכך שנידוני קהיר היו חברים ברשת שהפעיל המודיעין הישראלי, ושאכן ביצעו

89 שם, משטרת ישראל, המטה הארצי, הסתננות, סקירה וסיכום חודשי, פברואר 1955, 5 באפריל, 1955.

90 א"מ, חצ-48/2, ג. רפאל אל הנציגויות, ועידת קהיר, 9 בפברואר 1955; שלום (2000), עמ' 774-766; Oren (1990), pp. 355-356; Iraq Arms against Israel, *Jewish Observer and Middle East Review*, 6 January 1956; Tal (1996), pp. 63-64.

91 א"מ, פרטי־כל ישיבה כ"ו/שט"ו של הממשלה, 30 בינואר 1955, עמ' 8-10.

את מעשי החבלה שיוחסו להם. רוקח דרש הקמת ועדת שרים לחקירת הפרשה (וזאת מבלי שידע על קיומה ועל מסקנותיה של ועדת אולשן־דורי – א.ג.).[92] גם בשבוע השני של פברואר עדיין לא תודרכו השרים אך היו מודעים לאווירת אי האמון שהשתררה בין צמרת הצבא לבין לבון, שבעטיה נאלץ להתפטר. הממשלה קיבלה פה אחד את התפטרותו של לבון כמו גם את ההצעה של שרת להחזיר את בן־גוריון למשרד הביטחון.[93] שיבתו של בן־גוריון הייתה ראשיתה של תפנית במדיניות הביטחון הישראלית, שבאה לידי ביטוי ימים ספורים לאחר מכן בפעולת 'חץ שחור', שערך צה"ל ברצועת עזה.

92 שם, פרטי־כל ישיבה כ"ח/שט"ו של הממשלה, 6 בפברואר 1955, עמ' 22-27.
93 שם, פרטי־כל ישיבה ל"א/שט"ו של הממשלה, 20 בפברואר 1955, עמ' 7-29.

פרק שישי

מ'חץ שחור' לקדש: מרץ 1955-אוקטובר 1956

א. 'חץ שחור': הרקע, מהלך הפעולה ותוצאותיה

עם הרגיעה היחסית שהשתררה בדרום בחודשיה האחרונים של שנת 1954, פורקה בראשית 1955 מפקדת פיקוד הדרום. המרחב שלה נכלל בתחומה של מפקדת הדרום שהוכפפה לפיקוד המרכז, ובראשה הועמד קצין בדרגת אלוף משנה. מקום מושבה היה במחנה קסטינה שבקרבת באר־טוביה, ובתחום אחריותה היו נושאי ההגנה המרחבית. האחריות המבצעית לפעילות הביטחון השוטף ולשעת חירום הועברה לידי מפקדת פיקוד המרכז.[1]

דומה שהשמירה על הרגיעה היחסית הייתה גם אינטרס מצרי, ובינואר 1955 הם שבו וניסו לגבש מדיניות יעילה יותר למניעת ההסתננות. בישיבה שערכו המפקד הצבאי ואנשי המודיעין הבכירים ברצועה הוחלט על החמרת המדיניות ביחס למסתננים. התנועה בשעת לילה בשטחים שממזרח לכביש הראשי עזה-רפיח נאסרה, וניתנה פקודה לירות על כל מסתנן שיתגלה במרחב זה. עוד נקבע שמוח'תארים יידרשו לדווח על כל מי שנעדר מביתו, ושאלה מהם שבני כפרם או שבטם יהיו מעורבים בהסתננות, יועברו מתפקידם. כן הוחלט על הקמת מחנה מעצר והנהגת תהליך של שיפוט מהיר של נאשמים בהסתננות, על הקמת יחידה צבאית שתפקידה יהיה לארוב למסתננים, על הפסקת חלוקת המזון לפליטים שאינם מופיעים אישית לקבל את קצבתם ועל העברתם מערבה ממקומות מגוריהם של החשודים בסיוע למסתננים מכפרים וריכוזי הבדואים שבקרבת קו שביתת הנשק.[2] לא הייתה זו הפעם הראשונה שהמצרים גיבשו מדיניות מחמירה לבלימת תופעת ההסתננות, אך כבפעמים קודמות לא הקפידו לאכוף אותה.

1 אלרון (2016), עמ' 259-262; עמית (1999), עמ' 48; מילשטיין ודורון (1994), עמ' 59-62.
2 אצא"פ, תיק פשיטת 1955, פשיטת צה"ל – לפי מסמכי שלל שפרסם אהוד יערי.

כתוצאה מכך ההוצאות על הביטחון נותרו בעינן וכללו הפסד של אלפי ימי עבודה בשנה בגלל שירות המילואים של החברים, תשלומים עבור חשמל לתאורה ולזרקורים והצבת מוקשי תאורה, הובלה יומיומית של צינורות השקיה מן השדות ואליהם, ועלות נזקי הגנבות שגם פיצויים בצורת החזר כספי ארנונה מן המדינה לא כיסו אותה. בתחילת פברואר 1955 נערכה פגישה של נציגים ממשקי הנגב, רובם המכריע קיבוצים ששכנו בקרבת קו שביתת הנשק, ולנוכח המצב החמור הוחלט להזעיק את המוסדות העליונים של תנועות ההתיישבות, שיפעלו למען שיפור הביטחון בספר עזה. הם דרשו הקמה של משטרת ספר יעילה במתכונת של משמר הגבול, הצבת אנשי מילואים באופן קבוע לשמירה במשקים, השתתפות הממשלה בהוצאות הביטחון, כיסוי מלא של ערך הגנבות, השלמה של אמצעי הגנה כגדר מוארת עם אמצעי אזעקה, וחיבור כל היישובים לרשת הטלפונים. בקיבוץ בארי מצאו פתרון פמיניסטי ולו גם חלקי לבעיית עול השמירה כאשר אספת הקיבוץ החליטה שגם הבחורות ייקחו בה חלק. בעוד שקיבוץ בארי היה מן הוותיקים והחזקים במשקי הספר בגבול הרצועה, נחל עוז היה מהצעירים שבהם ועמד אז בראשית ימי התבססותו. הקיבוץ תוגבר במחלקת נח"ל, תוספת נכבדה בכוח אדם לעבודה ולשמירה. היחסים בין חברי המשק ובין חיילי הנח"ל הלכו והתערערו בשל בעיות משמעת בקרב החיילים, שבאו לידי ביטוי בין השאר בשינה בזמן השמירה. בינואר 1955 התפתחה תקרית שבה הִכה רועי רוטברג, מא"ז נחל עוז, את אחד מחיילי הנח"ל, שלטענתו התרשל במילוי תפקידו. בתגובה הובהר למשק כי הישנות המקרה תביא להוצאת מחלקת הנח"ל מן המקום, צעד שמשמעותו הייתה פגיעה כלכלית וביטחונית קשה בקיבוץ הצעיר.[3]

בקרב בכירי משרד הביטחון ובפיקוד הצבא שררה הדעה שיש להילחם בהסתננות ובגנבות בספר עזה באמצעות פעולות מעבר לקו שביתת הנשק. כל עוד עמד בראש מערכת הביטחון פנחס לבון, הצליח משה שרת לרסן את הפעילות הצבאית בגבול הרצועה ומעבר לו, אך עם שובו של בן־גוריון למשרד הביטחון חל שינוי במאזן הכוחות בין ראש הממשלה לבין שר הביטחון. בשלהי פברואר 1955, בגיבויו של בן־גוריון, שב והציג דיין בפני שרת תוכנית לפעולה צבאית רחבת היקף ברצועה. באותם הימים המתח בין ישראל לבין מצרים הלך וגבר לאחר החדירה של חוליה מצרית למשרדי

3 אק"מ, 6/18/2-2, ניסן ניר, קצין פיתוח אל הקיבוץ המאוחד, 9 בפברואר 1955; שם, יומן בארי, 18 בפברואר 1955, עמ' 7; שם, אח"ק, 282/10, א. בן יוסף, הכאת חייל במשק נח"ל־עוז, 14 בינואר ו־28 בינואר 1955.

המכון הביולוגי, תלייתם של שני נידוני עסק הביש ופרשת הספינה 'בת־גלים' שנעצרה על ידי המצרים בעת שניסתה לעבור בתעלת סואץ. מציאות זו הביאה את שרת לאשר את ביצוע הפעולה המוצעת.[4]

יעדה של פעולת התגמול שקיבלה את שם הקוד 'חץ שחור' היה המחנה הצבאי ומכון המים שממזרח לעיר עזה. מרחב הפעולה היה נתון לאחריותו של גדוד פלסטיני שתוגבר בפלוגת משמר של רוכבי גמלים, שחייליה החזיקו בתחנת הרכבת הסמוכה ליעד הפשיטה ובמכון המים, ובפלוגת חי"ר מצרית סדירה. הפעולה החלה בערבו של יום ה־28 בפברואר, ביעדים התנהל קרב עז, המטרות הושגו למרות תקלות שאירעו במהלך הלחימה והכוח שב לתחומי ישראל.[5] כוח חסימה שתפקידו היה למנוע הזרמת תגבורות לגזרת הפעולה התמקם מדרום לצומת ח'רבת דרג' (צומת נצרים), ובלם כוח תגבורת מצרי תוך שגרם לו אבדות רבות. סך כל אבדות המצרים עמד על 36 הרוגים, מתוכם 22 שנהרגו בקרב עם כוח החסימה, ועשרות פצועים, מספר גבוה של נפגעים שהיה חסר תקדים ביחס לפעולות תגמול קודמות. סך האבדות הישראלי היה אף הוא חסר תקדים בפעולות התגמול, ועמד על 8 הרוגים ו־13 פצועים.[6]

היקף הפעולה, תוצאותיה ובעיקר מספרם הגבוה של ההרוגים המצרים גרם לחשש בצד הישראלי מתגובת המערכת הבינלאומית. בהתאם לכך נרקח סיפור מעשה שהציג את פעולת 'חץ שחור' כמעשה של הגנה עצמית ולא כהתקפה יזומה. בבוקרו של יום ה־1 במרץ 1955 סא"ל יעקב נור סלע, הנציג הבכיר של משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק, הגיש תלונה על כך שבליל ה־28 לחודש בין השעות תשע לעשר בלילה הותקף סיור ישראלי שנע לאורך קו שביתת הנשק על ידי מארב מצרי. בעקבות זאת התפתח קרב רדיפה אחר הכוח המצרי, שבמהלכו נפגעו מספר חיילים ישראלים. עדויות בנוסח זה ניתנו בפני משקיפי האו"ם שחקרו את התקרית, כולל על ידי חיילים שנפצעו ותוחקרו בבתי החולים, אך השקר לא שכנע את המשקיפים שחקירתם העלתה שמדובר בפעולה מתוכננת שבה נעשה שימוש בכמות גדולה של חומר נפץ שאינה נישאת דרך שגרה על ידי כוח סיור.[7] הגרסה

4 Morris (1993), pp. 329-339.

5 גפני (1977), עמ' 41-48.

6 שם; אצא"פ, תיק פשיטת 1955, טיוטה למאמר: לאחר פשיטת צה"ל ב־28 בפברואר 1955, עמ' 1.

7 א"מ, חצ-2438/7, Senior Israel Delegate to Chairman E.I.M.A.C, 1 March 1955, אריה שלו, ס/אלוף, קצין מטה לוש"ן אל ראש אמ"ן, 5 במרץ 1955, Summery Record of

שהתקרית החלה בהתקפה מצרית הובאה כלשונה בעיתונות הישראלית, למעט בעיתון 'דבר' המקורב לחוגי השלטון שעורכיו אולי ידעו דבר... בהתייעצות של פקידים בכירים שנערכה ב־1 במרץ במשרד החוץ הוערך שהטענה שהמצרים יזמו את התקרית תוכח עד מהרה ככוזבת, ותקשה על מלאכת הסברת המניע לפעולה רחבת ההיקף.[8]

הטיעון שהציג משרד החוץ היה שפעולת עזה לא נעשתה רק נוכח ההתקפות מן הרצועה, כך הסביר זאת ציר ישראל בבריסל בשיחתו עם שר החוץ הבלגי, אלא מפני ש"...אנו מרגישים עצמנו בסכנה – לא רק בגלל שכנינו־אויבנו, אלא גם בגלל מדיניותם של ידידנו הכנים. אלה שחושבים שיש קודם כל לארגן את הגנת המזרח התיכון, וכדי להשיג את הצטרפות הערבים לתכנית זו מוכנים הם להקריב את ישראל או לפחות את האינטרסים החיוניים שלה. ישראל מוכנה... להשתתף בהגנת המזרח התיכון כשווי זכויות עם שותפים אחרים... אבל... לא... בצורה המתנגדת לאינטרסים שלנו. לא נוכל לראות באדישות... את חימוש המדינות הערביות בלבד..." דברי הציר שיקפו את החשש ששרר במשרד החוץ שמעבר לגינויה של ישראל במועצת הביטחון, המעצמות המערביות לא יספקו את מעט הנשק שהבטיחו לישראל וילחצו גם על מדינות אחרות למנוע מישראל רכישה של אמצעי לחימה.[9]

בישיבת הממשלה שנערכה ב־6 במרץ העריך בן־גוריון שהעולם קיבל בהבנה מסוימת את מבצע 'חץ שחור', נוכח מעשי ההסתננות והרצח שמקורם ברצועת עזה, מה עוד שכמעט כל הנפגעים בצד המצרי היו חיילים ולא אזרחים. לגבי התגובה המצרית העריך בן־גוריון כי זו לא תבוא כל עוד נאצר יודע שצבאו אינו יכול להשיג ניצחון בפעולה צבאית נגד ישראל. הוא קיווה כי ההסתננות לישראל מהרצועה תפחת בעקבות הפעולה אך לא היה בטוח בכך. השר משה שפירא, שנמנה על המתונים בממשלה, ביקש לדעת כיצד ניתן להתקדם באמצעים מדיניים לקראת יציאה ממעגל הדמים. שרת

---

the Emergency Meeting no. 46-55, Egyptian Israeli Mixed Armistice Commission, 6 March 1955.

8 א"מ, חצ-141/1, תקרית עזה, 1 במרץ 1955; קרב גדול בין כוחות צה"ל לצבא מצרי, דבר, 2 במרץ 1955; מצב הכן בצבא המצרי – לאחר תגובת ישראל, למרחב, 2 במרץ 1955; מצרים פונה למועצת הבטחון בעניין התקפת הדמים ליד עזה, קול העם, 2 במרץ 1955; קאהיר מאיימת ופונה לאו"ם לאחר שנהרגו הלילה 38 חיילים מצרים בקרב עם ישראלים בגבול עזה, מעריב, 1 במרץ 1955, הוצאה שנייה.

9 א"מ, חצ-2440/6, יוסף אריאל, ציר ישראל, בריסל אל מע"ר, 10 במרץ 1955, ציר ישראל, שטוקהולם אל מע"ר, לשכת המנכ"ל, צירות ישראל, קופנהגן, צירות ישראל, הלסינקי, 23 במרץ 1955; מועצת־הביטחון מזמינה את ברנס, למרחב, 6 במרץ 1955.

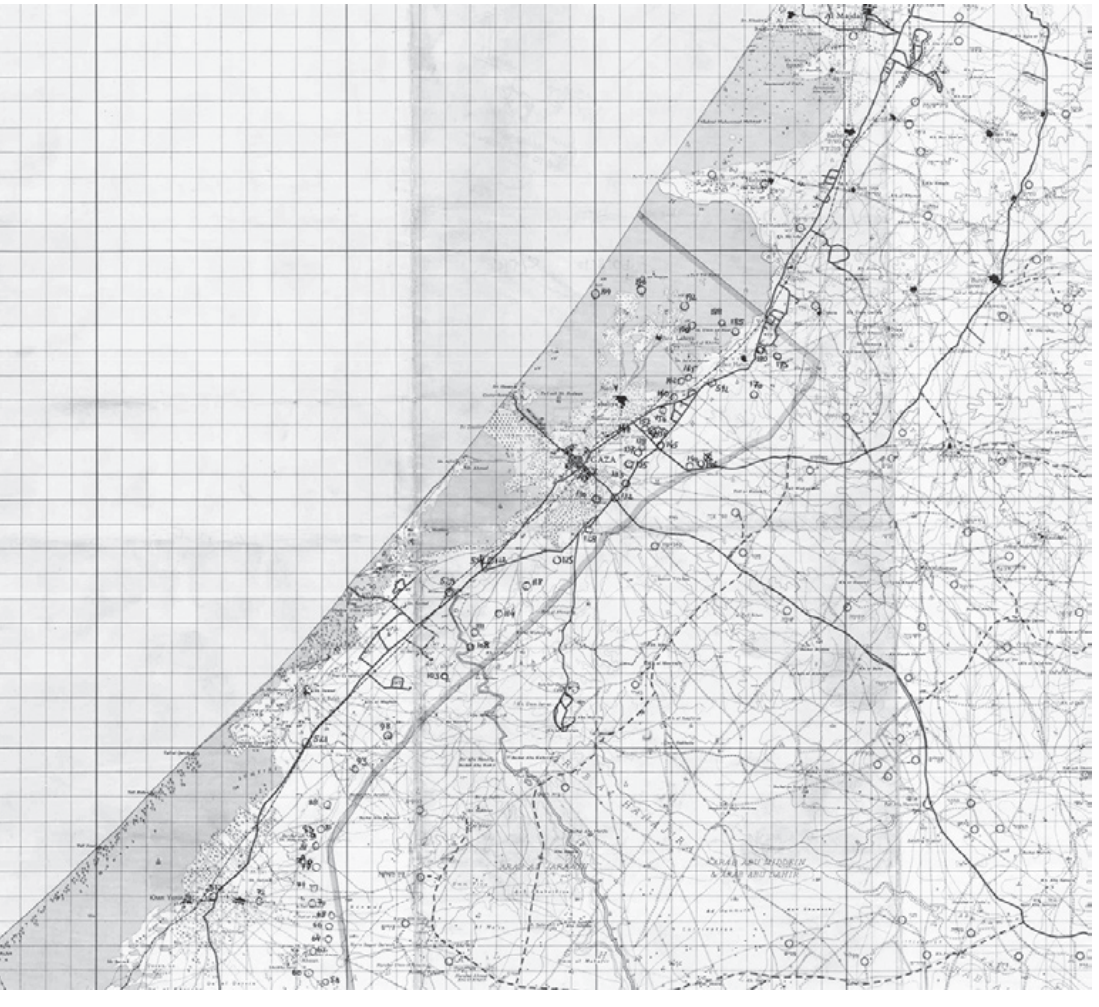

מפת המוצבים המצריים ברצועת עזה, 1955

השיב שבעבר סירב לאשר כמה פעולות תגמול מחשש שיביאו להסלמה בלחימה, אך נוכח הפעילות התוקפנית שנעשתה ביוזמת המצרים, לא הייתה כל אפשרות להמשיך ולהתאפק או לפעול באפיק המדיני בלבד, ולא ניתן היה להקריב את ביטחון תושבי המדינה עבור הותרת סיכוי להשגת הסכם שלום.[10]

שרת ציין שבוע לאחר מכן שבמישור המו"מ החשאי המצרים הבטיחו לעמיתיהם הישראלים שהם מוכנים להמשיך במגעים.[11] אלא שבשטח המצרים נקטו במדיניות שונה, מאחר שנאלצו להתמודד עם התסיסה והכעס ששררו בקרב הציבור הפלסטיני ברצועה לאחר הפעולה, תחושות שבאו לידי ביטוי בהפגנות נגד הממשל המצרי ונגד האו"ם, שהחלו במחנות הפליטים ועד מהרה גלשו למרכזי היישובים העירוניים ולכפרים. במהלכן אירעו תקריות רבות, באחת מהן נפצע המושל המצרי כאשר מכוניתו נרגמה באבנים. חיילים מצרים הוכו וחלונות בבניין משטרת עזה נופצו וכן הועלו באש שתי מכוניות של האו"ם ומחסן מזון של אונר"א בח'אן יונס. לפחות ארבעה מפגינים נורו למוות בעת שניסו לתקוף את בית המושל המצרי בעזה. מי שעמדו מאחורי ההפגנות והאלימות היו פעילים קומוניסטים ואנשי האחים המוסלמים, שלמרות שהיו חלוקים מבחינה אידאולוגית, שררה ביניהם תמימות דעים ביחס להתנגדות למה שכינו 'הדיקטטורה של נאצר'. הם הקימו ועד לאומי שהורכב מנציגי שתי התנועות וממנהיגים לאומיים פלסטינים אחרים, ודרשו שהשלטון המצרי יצייד את הפלסטינים בנשק ויאמן אותם, ושיחדל לשתף פעולה עם אונר"א בקידום התוכנית לשיקום ושיכון הפליטים בצפון מערב סיני. האיבה לאונר"א באה לידי ביטוי בהתקפות על משרדי הסוכנות. העובדים פונו מהם ובני משפחותיהם של נתיני החוץ מקרב העובדים ושל משקיפי האו"ם ששהו ברצועה הוצאו בחסות הצבא המצרי ושוכנו בירושלים.[12]

תגובתו הראשונה של הממשל הצבאי המצרי הייתה הטלת עוצר לילה ברחבי הרצועה, אך בניסיון להרגיע את הרוחות נוהל מו"מ עם מנהיגי הוועד הלאומי והושגו הסכמות, על פיהן הם נועדו להפסיק את הפעולות שנעשו במסגרת התוכנית להתיישבות בצפון־מערב סיני, השמירה על הגבול תוגברה ונקבע שיוקם כוח צבאי פלסטיני, יוענקו חירויות דמוקרטיות לפלסטינים

10 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ג/שט"ו של הממשלה, 6 במרץ 1955.

11 שם, פרטי־כל ישיבה ל"ד/שט"ו של הממשלה, 13 במרץ 1955, דברי שרת, עמ' 10-15.

12 Filiu (2014), pp. 87-88; יערי (1975), עמ' 18; אצא"פ, תיק פשיטת 1955, טיוטה למאמר: לאחר פשיטת צה"ל ב־28 בפברואר 1955, עמ' 2-5.

תושבי הרצועה ולא יינקטו פעולות נגד מנהיגי ההפגנות. הסכמות אלה החזיקו מעמד זמן קצר בלבד וכבר ב־11 במרץ עם הרגיעה שחלה בשטח, החלו המצרים לעצור עשרות פעילים מקרב הקומוניסטים והאחים המוסלמים, שנשלחו למאסר בקהיר, והשעו את הזכות להפגין, להגיש עצומות ולשבות. כן פורק ארגון מורי בתי הספר של אונר"א ברצועה, בטענה ששימש כיסוי לפעולתם של הקומוניסטים והאחים המוסלמים, שהסיתו באמצעותו את התלמידים לצאת לרחובות ולהפגין. ההסכמה היחידה עם הוועד הלאומי שבה עמד הממשל המצרי הייתה ביטולה הלכה למעשה של התוכנית לשיקום הפליטים בצפון מערב סיני.[13]

פעולת 'חץ שחור' דרבנה את המצרים לחזק ולהרחיב את הכוח המיליציוני שטיפחו ברצועה ולהפעילו במשימות של איסוף מודיעין ופעולות גרילה על מנת להוכיח שאינם יושבים בחיבוק ידיים נוכח התוקפנות הישראלית. למטרה זו הועברו ממצרים לרצועת עזה שני גדודים שמנו כ־1,000 לוחמים בלתי סדירים ממגויסי המשמר הלאומי, שאומנו ללחימה נגד הבריטים ושנותרו חסרי תעסוקה לאחר שנחתם ההסכם לפינוי אזור התעלה. אליהם נוספו מגויסים מקומיים ששירתו בגדוד הפלסטיני שהוקם ברצועה, וכן הוחל באימון מגויסים חדשים במסגרת המשמר הלאומי לצורך פעולות גרילה. לכוח זה ניתן השם המכובד 'פדאיון', היינו המקריבים את עצמם, על מנת להבדילם מן המסתננים ('מתסללון'), שלהם יצא מוניטין של פושעים וגנבים. האחראי להפעלת הפדאיון היה ראש המודיעין המצרי ברצועה, הקולונל מוצטפא חאפט'. לאחר שהפדאיון שהגיעו ממצרים למדו במשך מספר ימים את פני השטח ומאפייניו, הם החלו בפעולה. ב־12 במרץ 1955 עלה רכב ישראלי על מוקש שהונח בדרך הפטרולים ליד כיסופים. למחרת היום נעשה ניסיון כושל לפוצץ משאבת מים ליד רעים וב־15 במרץ הושלכו רימונים לבית במושב שרשרת המרוחק כ־15 ק"מ מקו שביתת הנשק ואחד התושבים נפצע. מיקוש הדרכים ופתיחה באש בגזרת מרכז הרצועה נמשכו גם בשבוע שלאחר מכן.[14]

באשר להסתננות למטרות גנבה, זו ירדה משמעותית במרץ 1955, עת נמנו

13 Filiu (2014), Ibid.; אצא"פ, שם, וכן, טיוטה: אינתיפאדת מרץ 55, קטעי עיתונות ומקורות בערבית.

14 אצא"פ, שם, כותרת ראשית של אל־אהראם, 28 במרץ 1955, טיוטה למאמר: לאחר פשיטת צה"ל ב־28 בפברואר 1955, עמ' 5; א"מ, חצ-2439, ולטר איתן אל משלחות ישראל בניו יורק, לונדון, פריז ורומא, 20 במרץ 1955, א. אילן אל גדעון רפאל, 27 במרץ 1955, Egyptian Attacks and Incursions during the Month of March 1955; שם, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שט"ו של הממשלה, 4 באפריל 1955, דברי דיין עמ' 2-3; מצרים

61 חדירות לעומת 153 בחודש פברואר, ירידה שיוחסה לתוצאות מבצע 'חץ שחור'. לעומת זאת, פעילות הפדאיון הלכה וגברה ובליל ה־24 במרץ חדרה חוליה של פדאיון לתחומי מושב פטיש שאוכלס בעולים מכורדיסטן, מושב שהיה מרוחק כ־20 ק"מ מזרחית לקו שביתת הנשק עם רצועת עזה. החוליה השליכה שני רימונים ופתחה באש מנשק אוטומטי על החוגגים בחתונתם של שמואל קלימי ושמחה שמסי, והרגה את ורדה פרידמן, מתנדבת מכפר ויתקין שהתגוררה במושב, ופצעה למעלה מעשרים מתושבי המושב ובהם נשים וילדים שהשתתפו במסיבת החתונה.[15] המודיעין המצרי ששליחיו ביצעו את ההתקפה היה מודע לכך שמושבי העולים המצויים בעורפו של ספר עזה הם נקודת התורפה של ההתיישבות בדרום. בן־גוריון ביקר במושב פטיש ב־28 במרץ, ובישיבת הממשלה שנערכה למחרת היום אמר שלולא אותם שבעה מתנדבים, בנים ובנות מתנועת המושבים שוורדה פרידמן נמנתה עליהם, "...לא היה נשאר איש במקום, ואיני יודע מה היה קורה בסביבה". לשאלתו של משה שפירא אם חברי המושב נרגעו, ענה בן־גוריון ש"יש להם קצת הרגשת־מצפון כלפי הבחורה שנהרגה..." אך בזכות זה אין הם עוזבים את המקום (המשך דבריו של בן־גוריון צונזרו – א.ג.). הזעזוע מהרצח בציבוריות הישראלית היה יוצא דופן בשל זהותה של ההרוגה. ורדה פרידמן בת ה־22 תוארה בעיתונות הישראלית כגיבורה, בת מושב, דור שני לחלוצים שהקריבה את חייה למען הקמתו וביסוסו של מושב עולים בספר, ומשה דיין ובן־גוריון הגיעו ללוויה שנערכה בכפר הולדתה. בניגוד לבן־גוריון, התייחסה העיתונות הישראלית לתושבי פטיש באופן חיובי יותר. בכתבות שהתפרסמו צוינו לשבח השומר שירה מנשקו על התוקפים והצליח למנוע אסון כבד יותר, והמתיישבים שיצאו בבוקר שלאחר הרצח לעבודתם כרגיל.[16] בעקבות הרצח הציע בן־גוריון שצה"ל יצא למבצע לכיבוש הרצועה, במטרה להנחית מהלומה קשה על מצרים ולהיפרע מנאצר לא רק על הרצח בפטיש אלא גם על ההפרות החוזרות ונשנות של הסכם שביתת הנשק ושל זכויות השיט

מאיימת על ישראל להשיב בהתקפה על התקפה, דבר, 14 במרץ 1955; ברטל (2009), עמ' 95-96, 240-241; Filiu (2014), p. 90.

15 ש. שניצר, צעירה נהרגה ו־18 נפצעו בהתקפה מצרית, מעריב, 26 במרץ 1955; ש. שניצר, חתונת־הדמים בפטיש, שם, 27 במרץ 1955; א"מ, חצ-2429/2, משטרת ישראל, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – מרץ 1955; שם, חצ-2439/2, Egyptian Attacks and Incursions during the Month of March 1955.

16 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ז/שט"ו של הממשלה, 29 במרץ 1955; א. בן־דוד, קורבנה של ורדה פרידמן, מעריב, 27 במרץ 1955; בת כפר ויתקין – קורבן פטיש – הובאה למנוחות, דבר, 27 במרץ 1955; שר הביטחון ביקר במושב פטיש, שם, 29 במרץ 1955.

של ישראל בתעלת סואץ ובמצרי טיראן. שרת חלק על דעתו וכמוהו גם מרבית שרי הממשלה, שדחו את הצעתו של שר הביטחון בישיבה שכונסה ב־3 באפריל.[17]

רצף ההתקפות נמשך גם בשבוע האחרון של מרץ, שבו אירעו תשע תקריות של מיקוש דרכים ופתיחה באש על סיורים ישראלים שנעו לאורך קו שביתת הנשק. בחמורה שבהן נהרג חייל ושני נפצע כאשר רכב צבאי עלה על מוקש ממערב לנירים. התקריות נמשכו גם באפריל, וב־2 בחודש עלה רכב סיור ישראלי על מוקש במהלך סיור באזור נחל עוז וחמישה חיילים נפצעו. למחרת היום הותקף סיור של צה"ל ממוצב מצרי באותו האזור ובתקרית נהרגו שני חיילים ונפצעו שלושה־עשר. מספר הנפגעים הרב נגרם כתוצאה מכך שהסיור, שֶמנה כ־40 חיילים, נע בשלושה רכבים לא משוריינים. ממדי התקרית התרחבו והיא הפכה לקרב של ממש לאחר שכוח שניסה לחלץ את הסיור המותקף לא הצליח במשימתו, ועל כן הוזעק כוח חילוץ נוסף רכוב על זחל"מים, שהסתער על המוצב המצרי שנכבש לאחר שהחיילים המצרים נמלטו ממנו. אבדות המצרים היו שני חיילים וקצין שנהרגו וארבעה חיילים שנפצעו. במהלך הלחימה הונחתה אש מרגמות על המוצב המצרי שממנו הותקף הסיור ובתגובה ירו המצרים ממרגמותיהם על קיבוץ נחל עוז.[18]

המצרים טענו שתקרית ה־2 באפריל החלה לאחר שהכוח הישראלי פתח באש על המוצב המצרי, והיו בקרב שרי הממשלה שחשדו שלצה"ל היה חלק בייזום התקרית הזאת כמו גם של אחרות. דיין תוחקר על ידי השרים בישיבת הממשלה שנערכה למחרת היום, וציין שהעובדה שמוקשים הונחו על דרך הפטרולים בקרבת מוצבים מצריים העידה על שיתוף פעולה בין חיילים סדירים שהחזיקו בקו לבין חיילים בלתי סדירים שהניחו את המוקשים.[19] דיין שב וציין את הסתייגותו מהגישה המתגוננת, וטען שלא היה טעם בשימוש בכלי רכב משוריינים בסיורים, שכן גם אותם ניתן היה לשתק באמצעות מוקשים בעלי עוצמה גדולה יותר. בהקמת מכשול

17 גולני (1992), עמ' 33-34.

18 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שט"ו של הממשלה, 4 באפריל 1955, דברי דיין עמ' 2-3; שם, חצ-2439/2, Egyptian Attacks and Incursions during the Month of March 1955; שם, חצ-2454/6, איתן אל ממישראל לונדון, פריז, רומא, 4 באפריל 1955; משה שרת, יומן אישי, 5 באפריל 1955.

19 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שט"ו של הממשלה, 4 באפריל 1955, דברי משה דיין, עמ' 3-9; שם, חצ-2454/6, א. אילן אל מנכ"ל וגדעון רפאל, 4 באפריל 1955, שרת אל ממישראל ניו יורק, לונדון, פריז, 6 באפריל 1955, Justman to Hamisrad, New York, 5 April 1955.

לאורך קו שביתת הנשק שיכלול שדות מוקשים, גדרות ואמצעי תאורה, ראה מבצע יקר ובלתי יעיל. לדעתו עדיף היה לפעול באורח התקפי תוך הפעלת ארטילריה לפיצוח הביצורים בקו המצרי, כיבוש מוצבים שמהם נפתחה אש על ידי כוחות עתודה, ופעולות שיגבו מחיר גבוה בחיי אדם כהפגזתן של הערים עזה וח'אן יונס. עוד ציין דיין שצה"ל העביר את חטיבת גבעתי לדרום על מנת להפגין שיש ביכולתו ליזום פעילות התקפית בגזרה, ושבמקרה של התקפה ישראלית כוללת על הרצועה מתכוונים המצרים לפנותה ולא להילחם עליה. בן־גוריון הוסיף על דברי דיין ואמר שאסר על הפסקת הסיורים לאורך הגבול בשל הסיכון לחיי החיילים, הגם שממקורות מודיעיניים נודע שמוצבי הקו קיבלו הוראה לירות דרך קבע על הסיורים הישראלים. בניגוד לרצונו של דיין, בן־גוריון אסר על הפעלת ארטילריה בתקריות מחשש לפגיעה באזרחים.[20] לאחר צאתו של דיין מן הישיבה העלה בן־גוריון הצעה לביטול משטר שביתת הנשק, שהתפרשה כשיבה להצעתו משלהי מרץ לתקוף ולכבוש את הרצועה. שרת התנגד וכמוהו גם שרים נוספים, ולאחר הצבעה היא נדחתה.[21]

מרבית התקריות אירעו בגזרת מרכז הרצועה, בין נחל עוז בצפון לבין נירים בדרום. אלוף־משנה יובל נאמן, ממלא מקום ראש אמ"ן, טען שהסיבה לכך היא שבדרום הרצועה מוצב הכוח הסדיר המצרי שמחזיק בגזרה שבין רפיח לבין ח'אן יונס, ושם נשמר בדרך כלל השקט שכן החיילים הסדירים נשמעים להוראות מפקדיהם. לעומת זאת, מח'אן יונס וצפונה החזיקו בקו חיילים מן היחידות הפלסטיניות, "...וכוחות משמר לאומי מצרי (פדאיין)...", שאינם ממושמעים ושהפיקוד המצרי ברצועה התקשה לשלוט בהם. כך או אחרת, המצרים שבו וירו על סיורים ישראלים ומיקשו את דרך הפטרולים, וב־9 באפריל נהרג חייל כאשר הרכב שבו נסע עלה על מוקש באזור נירים ועוד שלושה נפצעו.[22] הגנרל ברנס שב וביקש להרגיע את הרוחות והעלה בראשית אפריל הצעות דומות לאלה שהעלה בנובמבר 1954 בדבר סיורים משותפים, הסדר מפקדים מקומי והצבת משקיפי או"ם במוצבים מצריים. ישראל התנגדה להצבת המשקיפים בטענה של חריגה מהסכם שביתת

20 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שט"ו של הממשלה, 4 באפריל 1955, עמ' 9-13; משה שרת, יומן אישי, 4 באפריל 1955.

21 Morris (1993), p. 349; גולני (1997), עמ' 44.

22 א"מ, חצ-2439/2, לשכת העיתונות הממשלתית, הודעות דובר צה"ל על פעילות מצרית, 9 באפריל 1955, י. נאמן, אלוף משנה, מ"מ ראש אגף מודיעין אל לשכת שר הביטחון, 4 במאי 1955; שם, חצ-2438/7, אריה שלו, ס/אלוף, קצין מטה לוש"ן אל דובר צה"ל, 16 במאי 1955.

הנשק, ברנס נפגש עם יוסף תקוע ממשרד החוץ, ששימש איש הקשר לוועדות שביתת הנשק, ובפגישה שנערכה לאחר שברנס שב מדיונים בקהיר, הסתבר שגם המצרים לא התלהבו מהצעותיו. הם אמנם תמכו בקיום סיורים משותפים אך הסכם מפקדים, שבמסגרתו יהיה קו טלפון ישיר בין הצדדים לא היה מקובל עליהם, מכיוון שהם חששו מהאזנות של המודיעין הישראלי. שרת תמך בחידוש הסיורים המשותפים אך הצבא התנגד לכך מאחר שהמצרים לא עמדו בעבר בהסכמות לגבי סיורים אלה, שהופסקו ב־1952. ברנס ציין גם את התנגדות המצרים להצעה למפגש בין מפקדים בדרג גבוה, שבה ראו תחבולה של שרת שנועדה למשוך אותם לתוך מה שיסתבר כוועידת שלום. בשיחה אחרת שניהל ברנס עם גורם ישראלי, הוא אמר כי למיטב התרשמותו אין בדעת נאצר לקדם פגישה מדינית בדרג גבוה נוכח הבעיות שיש לו מבית.[23]

שגרת התקריות נמשכה גם בחודש מאי, חלקן ביוזמה ישראלית בהתאם לגישתו ההתקפית של דיין. שורת תקריות התחוללה בימים 17-19 במאי לאחר שסיור עלה על מוקש בדרך הפטרולים באזור כיסופים. רכב של מפקדת גוש מגן שהגיע למקום עלה אף הוא על מוקש, ושלושה קצינים שנסעו בו נהרגו. המוקשים היו ציוד תקני בריטי ולא מטענים מאולתרים, ולכן ההערכה הייתה שמקורם במחסני הצבא המצרי הסדיר. משה שרת הסתייג מפעולות תגמול אך נכנע לדרישתם של בן־גוריון ודיין, מה עוד שהבין כי חוסר תגובה מתפרש בציבור הישראלי כחולשה, והדבר עלול לעלות באובדן קולות בבחירות לכנסת ולעיריות שמועדן הלך וקרב. בליל ה־18-19 במאי הותקף מוצב מצרי בגזרת כיסופים, החיילים המצרים נסו והוא נכבש ללא קרב של ממש ופוצץ. לאור ההסלמה שחלה בתקריות לאורך קו הרצועה הועברה ב־24 במאי לפיקוד המרכז ההוראה המבצעית 'דוד', שבמסגרתה ניתנו הנחיות לתכנון פעולה לכיבוש הרצועה בעקבות ההתדרדרות שראשיתה בתקרית גבול. לאחר מספר ימים של שקט יחסי הותקף ב־29 במאי סיור באש ממוצב מצרי באזור כיסופים – עין השלושה. הסיור שמנה ארבעה כלי רכב נע על דרך הפטרולים וספג אש כבדה. מכיוון

23 א"מ, חצ-2437/8, אריה שלו אל הרמטכ"ל, 14 באפריל 1955; שם, חצ-2439/2, י.ת., דו"ח על שיחה עם גנרל ברנס, 15 במאי 1955, גדעון רפאל, שיחה עם ברנס, 15 במאי 1955, ל. סביר אל מב"ר, כתבה ב'מנצ'סטר גארדיין' על הצעות ברנס, 10 במאי 1955; שם, חצ-2440/6, סיכום של כתבה מ'הארץ' מיום 22 באפריל 1955; משה שרת, יומן אישי, 11 באפריל 1955.

שהיה בשטח נחות היה צורך באש תותחים ומרגמות לשתק את האש המצרית, ורק לאחר כ־20 דקות הוא יכול היה להמשיך בדרכו.[24]

למחרת היום הסלימו המצרים את עוצמת הלחימה. לאחר תקרית אש כמעט שגרתית עם סיור ישראלי בגזרת מרכז הרצועה, פתחו בהפגזה ממרגמות על נירים ועין השלושה. ההפגזה פגעה בעדר הפרות של קיבוץ נירים, חיים שפרוני, מְרַכֵּז ענף הרפת של המשק, נהרג ועוד שלושה חברי משק נפצעו קשה. בנוסף נהרג חייל צה"ל, איש מילואים מכוח הסיור שהותקף. התגובה הישראלית הייתה ירי ארטילרי בלבד, כפי הנראה בשל מדיניות הממשלה שביקשה להימנע ממלחמה. חודש מאי 1955 לא התאפיין בעלייה בחומרת תקריות האש בלבד. במהלכו הוכפל מספר חדירות המסתננים למטרות גנבה מרצועת עזה, 210 לעומת 106 חדירות באפריל, וערך הטובין שנגנבו היה 81 אחוזים מכלל הרכוש שנגנב על ידי מסתננים ברחבי המדינה באותו חודש. יש לשער שעלייה זו לא הייתה מתרחשת ללא הסכמת הפיקוד הצבאי המצרי, שאִפשר למסתננים לפעול ללא הגבלה. היו בישראל שגרסו שמקור המתיחות אינה בהכרח בצד המצרי. אהוד אבריאל, מבכירי משרד החוץ, טען שההסלמה בגבול מקורה באווירה הפוליטית שהלכה והתלהטה נוכח הבחירות הקרבות ובאות. לאחר שבמסגרת תעמולת הבחירות של אחדות העבודה טען יגאל אלון שהאשמה באי כיבוש הרצועה במלחמת העצמאות היא של בן־גוריון, הלה מבקש להביא להתדרדרות שתגרור מבצע לכיבוש הרצועה, וסכסוך יצרי זה מכוון את המדיניות הישראלית. אלא שגם שרת המתון השמיע באוזני שגרירי ארה"ב ובריטניה איום מפורש שישראל תכבוש את הרצועה אם נאצר לא יחדל מתוקפנותו, ודומה כי בנקודת זמן זו לא חלק על מדיניותו של בן־גוריון. ישראל דחתה הצעות שהעלה נאצר להרגעת המצב – סיורים משותפים וקביעת אזור מפורז ברוחב של חצי ק"מ משני צדי קו שביתת הנשק, בטענה שאלה יקלו על חדירת מסתננים, אך בהנחה שלמצרים

24 משה שרת, יומן אישי, 17-19 במאי 1955; א"מ, חצ-2438/7, UN Observer to Chairman EIMAC, 8 June 1956, Summery Record of the Seventeenth Meeting Held at Kilo 95 on Wednesday 15 June 1955; שני חיילים נהרגו ו־3 נפצעו במיקוש מכונית בגזרת כיסופים, זמנים, 18 במאי 1955; פוצץ מוצב מצרי בעזה, חייליו ברחו, הבקר, 19 במאי 1955; הרוגי המוקש המצרי – שלושה קציני צה"ל, דבר, 19 במאי 1955; המצרים תקפו משמרות צה"ל, תותחים שיתקו מוצב אויב, הבקר, 29 במאי 1955; גולני (1997), עמ' 49-51.

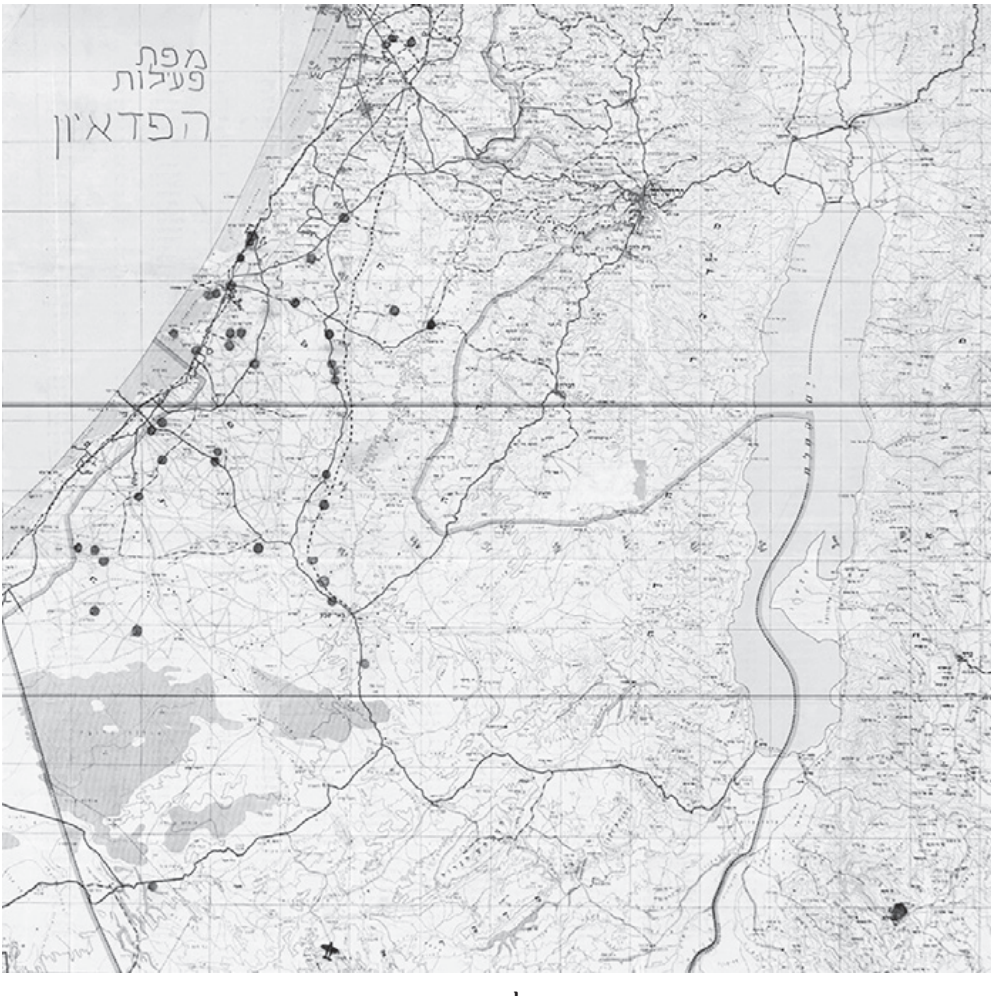

מפת פעילות הפדאיון, 1955

לא היה עניין בהתדרדרות למלחמה הוצע לקיים מפגש בין בכירים משני הצדדים במטרה לדון בדרכים להפגת המתיחות בגבול.[25]

ב. הדרך לח'אן יונס, יוני-אוגוסט 1955

כפי הנראה עשה האיום של שרת את הרושם הנדרש, והבריטים והאמריקנים לחצו על המצרים להפסיק לירות על סיורים ישראלים. בישיבת הממשלה שהתכנסה ב־19 ביוני ציין שרת שמאז התקרית החמורה בנירים שרר שקט יחסי בגזרת הרצועה, וההסתננות מהרצועה שבה וירדה לממדים של חודש אפריל. עם הרגיעה שהשתררה הציגה ישראל לברנס תוכנית בת שלושה סעיפים שנועדה לשמור על הרגיעה לאורך קו שביתת הנשק, על פיה: א. המצרים יתחייבו לבטל את הפקודה שניתנה למוצביהם לפתוח באש על כל סיור ישראלי שנע בשטח. ב. יוקם מכשול ממוקש לאורך הקו ברוחב של 100 מטרים ובאמצעו יסומן שביל פטרולים שבו ינועו סיורים משותפים. ג. יוקם קשר טלפוני ישיר ויוסדרו פגישות של מפקדים בגזרה. ב־28 ביוני במסגרת ועדת שביתת הנשק החלו דיונים בנושא הסכם המפקדים. השקט היחסי כמו גם מגמת הירידה במספר מקרי ההסתננות נמשכו בחודש יולי 1955, שבו אירעה תקרית חמורה אחת, שבה הושלכו רימונים לאחד מבתי מושב פטיש ונפצעו שלושה תושבים. בצד הישראלי שמרו על איפוק נוכח הדיונים על הסכם המפקדים, ומצב עניינים זה נמשך עד ל־22 באוגוסט.[26]

במטכ"ל הניחו שהרגיעה היא זמנית בלבד, וב־1 ביוני, בהמשך להוראת 'דוד', העבירה מחלקת המבצעים לפיקוד המרכז פקודת מבצע בשם 'חול' לכיבוש רצועת עזה.[27] מבצע 'חול' נועד למקרה של התמוטטות משטר שביתת הנשק, שתוצאתה עלולה להיות גל של התקפות מתחום הרצועה

25 א"מ, פרטי־כל ישיבה מ"ט/שט"ו של הממשלה, 5 ביוני 1955; שם, חצ-2429/3, המטה הארצי, אגא"ר, מחלקת תפקידים מיוחדים, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי, מאי 1955; משה שרת, יומן אישי, 2 ו־3 ביוני 1955; פגזים על יישובי הספר, מעריב, 31 במאי 1955; שניים נהרגו ו־4 נפצעו בהפגזה מצרית, דבר, 31 במאי 1955; גולני (1997), עמ' 51-52.

26 א"צ, 1957-626-11, דו"ח מסכם תקרית פטיש ב־23 ביולי 1955; א"מ, פרטי־כל ישיבה נ"ב/שט"ו של הממשלה, 19 ביוני 1955, דברי שרת, עמ' 20-24; שם, חצ-2429/3, המטה הארצי, אגא"ר, מחלקת תפקידים מיוחדים, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי, יוני 1955 ויולי 1955; שם, חצ-2438/7, י. נור סלע, ס/אלוף, אל מטכ"ל/אמ"ן/מדור פעילות, 25 ביולי 1955, 31 ביולי 1955, 4 באוגוסט 1955, ו־25 באוגוסט 1955; משה שרת, יומן אישי, 10 ו־24 ביולי 1955; Morris (1993), p. 352.

27 על תכנון המלחמה בצד הישראלי ברמות האסטרטגית והאופרטיבית ראו: גולני (1997), עמ' 75-90; בר־און (1992), עמ' 54-58.

נגד מטרות צבאיות ואזרחיות בישראל, שבעטיו תפרוץ מלחמה כוללת עם מדינות ערב. בהנחה שהאו"ם והמעצמות יביאו להפסקתה תוך 48-72 שעות, נקבע שאת חלון הזמן הזה יש לנצל לכיבוש שטחים שהיו חיוניים לביטחון המדינה כרצועת עזה. בניגוד להנחה שעמדה ביסוד תוכנית מבצע 'נצר 1', שקבעה שהמצרים ייסוגו מן הרצועה ללא קרב, עתה הייתה הערכה כי הם יילחמו. הערכת המודיעין הייתה שעוצמת הכוח המצרי ברצועת עזה הסתכמה ב־2 או 3 גדודי חי"ר, שחלק מאנשיהם היו מגויסים פלסטינים ואנשי המשמר לאומי. במרחב רפיח-אל־עריש החזיקו חטיבת חי"ר סדירה וגדוד תותחנים ובמרחב ניצנה-אבו־עגילה גדוד חי"ר או שניים, שתי פלוגות משוריינות וגונדת תותחים. במרחב תעלת סואץ החזיקו המצרים כוח עתודה שכלל חטיבת חי"ר וחטיבת שריון, שנועדו לתגבר את הכוחות במזרח סיני תוך 24 שעות. עם עליית הכוננות למלחמה חיל האוויר המצרי אמור היה לפרוס בסיני שלוש טייסות קרב וטייסת הפצצה.[28]

בדומה ל'נצר 1', גם תוכנית מבצע 'חול' קבעה שהשלב הראשון יהיה כיבוש והתבססות במרחב רפיח, שלאחריו ייכבשו הרצועה והאזור המפורז בניצנה. לביצועו של מבצע 'חול' הוקצו חטיבת גבעתי הסדירה ושתי חטיבות חי"ר מילואים,[29] גדוד הצנחנים, שני גדודי שריון מוקטנים בסיוע של תותחנים והנדסה. להחזקת השטח הנכבש הוקצו יחידת המיעוטים, שני גדודים של משמר הגבול וחיילי נח"ל שהיו מוצבים במשקים בדרום, שיוכפפו לממשל צבאי שיוקם ברצועה, שמשימותיו הוגדרו כ: א. להקטין מקסימלית האוכלוסיה באיזור (תושבים קבועים ופליטים). ב. פיקוח ביטחוני על התושבים. ג. הבטחת השרותים החיוניים לאוכלוסיה. ד. החרמת ציוד מלחמתי־חיוני והעברתו הסדירה לצה"ל." על מנת לבצע את המשימה של הקטנת האוכלוסיה נקבע כי "1) יש להכריז על מתן אפשרות של יציאה חפשית, עם כל הרכוש הנייד דרך הים, לכל מדינה ערבית. 2) יש להקים שיירות להסעת פליטים הרוצים לעזוב את הרצועה לכיוון ירדן, תוך הבטחה שהפליטים לא יישארו בשטח של מדינת ישראל. העברת פליטים זו תקויים, גם אם שלטונות ירדן לא יסכימו להסדר, אך במידה ויתנגדו הירדנים בכוח להזרמת הפליטים, יוחזרו הללו לרצועה. 3) יש לעודד מכירת

28 א"צ, 1967-678-29, יוסף איתן, אלוף/מ, אל פיקוד מרכז/ק. אג"ם, תכנון מבצע 'חול', 1 ביוני 1955.

29 בינואר 1955 פורקו שני גדודי חי"ר סדירים – גדוד 54 של גבעתי וגדוד 21 של גולני. שתי החטיבות הסדירות נותרו עם שני גדודים כל אחת ונקבע שיושלמו בעת חירום על ידי גדודי מילואים. ראו: אלרון (2016), עמ' 263.

רכוש דלא־ניידא בכדי להחיש את יציאת האוכלוסיה הקבועה." עבור אלה שיישארו בתחום הרצועה נקבע שהממשל הצבאי ידאג לאספקת מים ומזון וכן לשירותים סניטריים במטרה למנוע התפרצות מגפות, יאסוף ילדים עזובים ופצועים וחולים ויעניק להם טיפול הולם.[30]

דבר קיומה של תוכנית לכיבוש רצועת עזה דלף, ובאמצע יוני דיווח הנספח הצבאי האמריקני בתל אביב על ריכוזים של כוחות בקרבת גבול הרצועה. הוא העריך שההתקפה הצפויה הייתה תולדה של הזעם הגואה בישראל נוכח פעולות המסתננים והפדאיון, של הצורך של מפא"י להפגין נחישות ערב הבחירות ההולכות וקרבות ושל השאיפות האירדנטיות של ישראל שמבקשת לכבוש את הרצועה וליישב בה יהודים לאחר גירוש תושביה הערבים. עם זאת, הוא לא האמין שישראל תפעל לפני שתתחולל תקרית חמורה נוספת שתשמש לממשלתה כעילה. שר החוץ האמריקני ג'ון פוסטר דאלס הציע לאיים בסנקציות כלכליות במקרה שישראל תתקוף ברצועה, ושרת נפגש עם השגריר האמריקני וטען שאין לישראל כוונה לתקוף ולהפר את הרגיעה שהשתררה בשטח.[31]

את איומו של דאלס יש להבין על רקע ההסדר הטריטוריאלי שהוצע על ידי ארה"ב ובריטניה במסגרת תוכנית שלום בין ישראל לבין מדינות ערב שנודעה בשם תוכנית אלפא, שבשלהי אוגוסט ניתן לה פומבי. במסגרתה, בתמורה להכרה בקיומה ולהסרת החרם הערבי עליה, נדרשה ישראל לוותר על חלקים מן הנגב, ויתור שהיה תנאי מצרי בל יעבור לחתימת הסכם עם ישראל. כמו בן־גוריון, גם שרת התנגד לתוכנית וציין שלמרות שהאמריקנים הצהירו שיש בדעתם לגבש הסכם שיבטיח את ביטחונה של ישראל, המתווה הטריטוריאלי של אלפא אינו מבטיח זאת ועל מנת לקבוע גבולות בני־הגנה עבור ישראל, "...צריך היה לדבר על חיסול רצועת עזה או העברת הגבול שלנו עד הירדן, זה תיקון גבול המסייע לבטחון..."[32] שר החוץ הבריטי אנתוני אידן ראה בתוכנית אלפא מִחזור של רעיון ישן, שנועד להניע את ישראל לוותר על שטחים בנגב על מנת ליצור רצף יבשתי בין ירדן לבין מצרים בתמורה להסכם שלום, שבמסגרתו יועברו פליטים מרצועת עזה להתיישבות

30 א"צ, שם.

31 Memorandum of Conversation between the President and the Secretary of State, White House, Washington, 15 June 1955, FRUS, Vol. XIV, (1955-1957), pp. 245-246; משה שרת, יומן אישי, 18 ביוני 1955.

32 א"מ, פרטי־כל ישיבה ס"ד/שט"ו של הממשלה, 28 באוגוסט 1955, דברי שרת, עמ' 10; על תוכנית אלפא ראו: אסיה (1994), עמ' 141-167.

בשטחי הנגב שיעברו לידי הערבים.[33] היה קיים פער משמעותי בין היקף הוויתור הטריטוריאלי שהאמריקנים הציעו בתוכנית אלפא לבין דרישתו של נאצר שישראל תוותר על הנגב כולו דרומית מקו דהריה-עזה. ממשלת ישראל דחתה הצעה שהועלתה במסגרת תוכנית אלפא ליישוב מחדש של 75,000 פליטים מרצועת עזה בתחומה, אך האמריקנים הניחו שניתן יהיה לשכנע את נאצר להעביר את הרצועה לשליטת ישראל בתמורה ליישובם של 75,000 פליטים נוספים בתחומה. תוכנית אלפא הגיעה למבוי סתום אך גם בדצמבר 1955 היו בקרב הממשל האמריקני שקיוו לשכנע את ישראל לקבל לידיה את רצועת עזה על מרבית תושביה, בתמורה לוויתור על חלק משטחו של הנגב במסגרת הסכם שלום.[34]

בשלהי מאי השתררה רגיעה, ולאחריה ירדה תדירות הסיורים הישראליים לאורך קו שביתת הנשק בגזרת הרצועה לפעמיים בשבוע. ב־22 באוגוסט נפתחה אש ממוצב מצרי על סיור ישראלי שנע על דרך הפטרולים באזור קיבוץ מפלסים. כוח עתודה רכוב על זחל"מים שיצא לחלצו הסתער על המוצב וכבש אותו תוך שהוא גורם למצרים מספר נפגעים. לאחר שהכוח פינה את המוצב פתחו המצרים באש מרגמות על נחל עוז וגרמו נזקים למבנים בקיבוץ. ב־24 בחודש הודיע נאצר על הפסקת השיחות במסגרת ועדת שביתת הנשק, ובמהלך השבוע האחרון של אוגוסט 1955 נערכו כשלושים פשיטות של פדאיון בשטח ישראל, שהביאו למותם של שלושה חיילים ועשרה אזרחים. פשיטות הפדאיון נערכו הן במרחב ספר עזה והן במרחב העומק עד סביבות ראשון־לציון, ובין האזרחים שנהרגו היו המא"ז של יד מרדכי ופועלים שעבדו בפרדסים ברחבי הדרום.[35] בישיבת הממשלה

33 TNA, CAB 129-75-35, Palestine Settlement, Memorandum by the Secretary of Foreign Affairs, 11 June 1955; על ניסיונות התיווך בין ישראל לבין מדינות ערב בשנים 1953-1956, ראו: Morris (1993), pp. 299-302; בר־און (2006), עמ' 167-171.

34 Memorandum from Francis H. Russel to the Secretary of State, 2 February 1955, FRUS, Vol. XIV, (1955-1957) pp. 38, 47; Points of Agreement in London Discussion of Arab – Israeli Settlement, 10 March 1955, Ibid., p. 103, Letter from the British Charge (Scott) to the Secretary of State, 15 April 1955, Ibid., p. 156; Telegram from the Embassy in Israel to the Department of State, 24 December 1955, Ibid., pp. 885-887; Message from the Secretary of State's Special Assistant (Russell) to the Secretary of State, 5 February 1956, Ibid., Vol. XV, (1955-1957), p. 144; בר־און (2006), עמ' 174-178.

35 א"מ, חצ-2440/6, תקוע, המשרד ירושלים אל ממישראל לונדון, 31 באוגוסט 1955; שם, חצ-2438/7, ועדת שביתת הנשק הישראלית-מצרית דנה בתקרית מפלסים, 6 בספטמבר 1955; שם, חצ-2429/3, המטה הארצי, אגא"ר, מחלק תפקידים מיוחדים, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי, אוגוסט 1955; שם, פרטי־כל ישיבה ס"ד/שט"ו של הממשלה, 28

ב־28 באוגוסט ציין שרת שהשיחות בין הצדדים שהתנהלו אותה העת במסגרת ועדת שביתת הנשק המצרית-ישראלית, התקדמו לקראת הסכם, ולכן לא היה ברור מדוע נפתחה האש, ובמטכ"ל שיערו שבקהיר קיבלו ידיעות מסולפות מהשטח, והמנהיגות המצרית האמינה כי הסיור הישראלי הוא זה שתקף את המוצב המצרי.[36] בן־גוריון שב והציע את ביטול הסכם שביתת הנשק והוצאתה בכוח של מצרים מן הרצועה בנימוק שהמצרים מפרים את ההסכם חזור והפר. את המצב שבו מותקפים יישובים בעומק השטח, ממשלת ישראל לא יכולה לקבל, שכן "אנו מקימים ישובים אלה, לישובים אלה אינם הולכים חלוצים היודעים פחות או יותר למה הולכים לשם, אנו שולחים לשם יהודים פשוטים, שהם אינם יודעים לשם מה הם הולכים לשם, כשדמם נשפך – אנו אחראיים כפליים לדבר זה". באשר לפליטים היושבים ברצועה טען בן־גוריון שיש להוציאם מתחומי עזה וליישבם במדינות ערב, שמהן הגיעו עשרות אלפי פליטים יהודים שכל רכושם נלקח מהם, כאותם 130,000 יהודים שהגיעו מעיראק. שרת ומרבית השרים שבו והתנגדו והעדיפו פעולות תגמול קטנות כמו צליפות, פיצוץ צינורות מים ומארבים חודרים. דיין הוזמן לישיבה וטען שפעולות אלה חסרות תכלית ועלולות להביא לפגיעה באזרחים, ואילו פעולות גדולות שנעשות נגד מטרות צבאיות יביאו לפגיעה בחיילים מצרים וירתיעו אותם מהמשך ההתקפות על שטחה של ישראל.[37]

ההסלמה הביאה להפחתה בפעילות הסיורים מאחר ועל מנת לאבטח את מושבי העולים ולעודד את רוח תושביהם נפרסו בעומק השטח כוחות צבא, שיועדו גם להוות עתודה במקרה של הסלמה בלחימה.[38] המעבר לפעילות סטטית בעיקרה הקל על חוליות הפדאיון לחדור ולתקוף, ובתגובה לכך, בבוקרו של ה־28 בחודש, כוחות ישראלים שעלו לעמדות עם שחר פתחו

באוגוסט 1955, דברי שרת, עמ' 23; משה שרת, יומן אישי, 22-24 באוגוסט 1955; מוצב מצרי נכבש ופונה, למרחב, 23 באוגוסט 1955; הגרסה המצרית, הבקר, 23 באוגוסט 1955; ברטל (2009), עמ' 95-97; Morris (1993), pp. 353-365.

36 א"מ, פרטי־כל ישיבה ס"ד/שט"ו של הממשלה, 28 באוגוסט 1955, דברי שרת עמ' 22-24; על המאבק המצרי בברית בגדד ראו: British Plot against Arab Independence, *Jewish Observer and Middle East Review*, 6 January 1956; Filiu (2014), p. 90.

37 א"מ, שם, עמ' 28-36.

38 א"צ, 1956-644-147, יהודה אפלבוים, ר/סרן, פעילות בגזרת רצועת עזה, 25 באוגוסט 1955, י. כלב, ר/סרן, קצין מבצעים פיקודי, דמ"ע (דו"ח מבצעים עתי) נכון ל־280315, 28 באוגוסט 1955, י. כלב, ר/סרן, קצין מבצעים פיקודי, כוננות יחידות בבסיסים להפעלה בגזרת רצועת עזה, 25 אוגוסט 1955, יהודה אפלבוים, ר/סרן, דו"ח תקריות תל־אחמר ונוזירת, 26 באוגוסט 1955.

באש מנשק שטוח מסלול על שורה של מוצבים מצרים בגזרת ח'אן יונס. המצרים השיבו באש מרגמות ותותחים על מוצבים ישראליים ונענו באש ארטילרית. בשעות אחרי הצהרים של אותו היום עלתה מכונית צבאית על מוקש ממערב לבארי, שני חיילים נהרגו ושניים נפצעו קשה. בתגובה ובהתאם לסיכום בישיבת הממשלה, הורה המטכ"ל לפיקוד המרכז לבצע שורה של פעולות הטרדה קטנות מעבר לגבול הרצועה במשך שלושה לילות, החל בליל ה־28-29 באוגוסט. אלה נועדו להתבצע על ידי חמש חוליות שכל אחת תמנה 6-8 לוחמים, והן כללו מארבים נגד כלי רכב צבאיים שינועו בכבישים, ירי על מחנות צבא ופגיעה במתקנים עורפיים. מתוכן בוצעה רק פעולה אחת שבה תקפה חוליה מגדוד הצנחנים עֶמדה מצרית ליד רפיח והרגה חייל. ביומיים שלאחר מכן הגיעו התקפות הפדאיון לשיא חדש עם שורת התקפות בעומק שטח המדינה, שאליהן נוספו תקריות ירי על סיורים ומוצבים של צה"ל באזור מפלסים והפגזת קיבוץ ארז באש מרגמות ותותחים.[39]

רצף האירועים הביא לכינוס ישיבה מיוחדת של הממשלה ב־30 באוגוסט ושרת הציע לערוך בו בלילה פעולה צבאית גדולה נגד בסיס צבא מצרי. לדבריו, המאמצים שעשו האמריקנים והבריטים ללחוץ על המצרים להפסיק את פעילותם התוקפנית לא צלחו, ודומה כי בדעת הקהל במערב מסתמנת אהדה לעמדתה של ישראל. מרבית השרים נטו לתמוך בהצעה אך בן־גוריון נמנע וסירב לנמק מדוע. הסיבה לכך הייתה התנגשות חזיתית שהתחוללה בין דיין ובן־גוריון לבין שרת על רקע החלטת הממשלה מה־28 לאוגוסט שלא לאשר פעולה נרחבת והבלימה ברגע האחרון של ביצוע פעולות ההטרדה שתוכננו לאותו הלילה. בעקבות זאת, ב־29 באוגוסט הגיש דיין מכתב התפטרות לשר הביטחון. בן־גוריון כינס את שרי מפא"י לדיון ושרת הסביר כי הפסיק את הפעילות הצבאית נוכח בקשתו של הקווייקר האמריקני אלמור ג'קסון המנסה לתווך בין ישראל לבין מצרים. דיין משך את מכתב ההתפטרות אך בן־גוריון הזועם המשיך בשלו ודרש שהממשלה תחליט אם יש לנקוט בקו פייסני כהצעת שרת או בקו תוקפני כפי שהוא

39 א"מ, חצ-2429/3, המטה הארצי, אגא"ר, מחלק תפקידים מיוחדים, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי, אוגוסט 1955; א"צ, 1956-644-147, דו"ח מסכם אירועי ליל 27/28.8 ותגובת כוחותינו ב־28.8.55, מפקדת פיקוד מרכז, מודיעין, 28 באוגוסט 1955, מנחם אבירם, ס/אלוף, ראש ענף מבצעים, פעולות הטרדה מעבר לגבול – רצועת עזה, 28 באוגוסט 1955; מרדכי גור (1966), ח'אן יונס, פלוגה בפשיטה, מערכות, 176, עמ' 9.

מציע, שכן פסיחה על הסעיפים יש בה נזק.[40] באותה תקופה ניסה בן־גוריון להקים ממשלה חדשה תוך קשיים רבים, נוכח תוצאות הבחירות שעל־פיהן ירדה מפא"י לשפל של 40 מנדטים בלבד, ובעקבות זאת, עמד שרת בראש ממשלת מעבר והוא חדל מלפסוח על הסעיפים, והסכים לאשר פעולה בהיקף גדול, הן על מנת להפעיל לחץ על המצרים והן על מנת להחזיר את היחסים בינו לבין בן־גוריון ודיין לתקנם.

מטרת הפעולה הייתה כיבוש ופיצוץ של בניין המשטרה בח'אן יונס, שבו התמקמה מפקדת הגדוד שהחזיק בקו בגזרה זו, תוך הריגתם של כמה שיותר חיילים. לשם אבטחת ציר הכניסה והיציאה של הכוח נקבע כי יש לכבוש גם מוצב בעיבורי הכפר עבסאן, ולהציב חסימות שיבודדו את אזור הפעולה. גדוד הצנחנים שנקבע לכוח המבצע נדרש להימנע ככל האפשר מפגיעה באזרחים למעט אלה שינסו להפריע לביצוע המשימה, ולהימנע לחלוטין מפגיעה בנשים ובילדים. המשימה הוטלה על המג"ד אריאל שרון רק בשעה שלוש וחצי אחר הצהריים של ה־30 באוגוסט, שעות ספורות לפני תחילת התנועה אל היעד, דבר שחייב את מפקדת הגדוד לבצע נוהל קרב מהיר.[41] הכוח חולק לחמישה כוחות משנה – כוח פורץ בהרכב של פלוגה לכיבוש המשטרה, פלוגה לכיבוש המוצב השולט על ציר הכניסה והיציאה, שני כוחות חסימה כל אחד בסדר גודל מחלקתי וכוח עתודה רכוב בן שתי מחלקות.[42] ביצוע הפעולה שנקראה 'מבצע אלקיים', על שמו של מפקד הפלוגה שנפל בפעולת 'חץ שחור', נדחה ביממה לליל ה־31 באוגוסט-1 בספטמבר, על מנת לאפשר הכנות מדוקדקות כולל תרגולים ותדריכים שייעשו על בסיס צילומי אוויר מעודכנים. עם תחילת התנועה אל היעדים ועל מנת להטעות את המצרים, נפתחה אש ממוצבים באזור נחל עוז ומפלסים אל גבעת עלי אל־מונטר שממזרח לעזה. הכוח העיקרי שנע בזחל"מים טעה ובמקום לעקוף מדרום את הכפר בני סוהילה שממזרח לח'אן יונס, עבר במרכז הכפר והמשיך לנוע תוך היתקלויות באש, ובניין המשטרה נכבש ופוצץ באמצעות כ־600 ק"ג של חומר נפץ. המוצב שבעיבורי עבסאן נכבש מול התנגדות קלה, עמדותיו פוצצו וכן פוצצו מספר בתים בפאתי הכפר שמהם נפתחה אש לעבר הלוחמים. אבדות המצרים היו כבדות, 72 הרוגים ו־58 פצועים. מקרב ההרוגים 21 היו חיילים, 40 שוטרים ו־10 אזרחים, ומקרב הפצועים

40 א"מ, פרטי־כל ישיבה מ"ה/שט"ו של הממשלה, 30 באוגוסט 1955; משה שרת, יומן אישי, 27 באוגוסט 1955.

41 א"צ, 1960-853-230, מבצע אלקיים, עמ' 1-5.

42 שם, עמ' 6-12.

43 היו חיילים, 7 שוטרים ו־6 אזרחים. לכוח הפושט היה הרוג אחד ו־17 פצועים, רובם קל. כוחות החסימה לא נתקלו בכוחות מצריים ושבו לשטח ישראל מבלי שהיו מעורבים בלחימה.[43]

בעוד ההכנות למבצע 'אלקיים' הולכות ונשלמות פנה הגנרל ברנס לצדדים בבקשה לדון על הפסקת אש. ישראל התנתה זאת בהסכמה מצרית להודות באחריותה להתקפות משטחה ולהפסיקן באופן מוחלט. ברנס לא האמין כי המצרים יקבלו עליהם תנאים אלה ופנה למזכ"ל האו"ם שיחליט אם יש להעביר את הדיון בהפסקת האש בגזרת הרצועה למועצת הביטחון. ביום שלאחר הפעולה נמסר מישראל לברנס ולאמריקנים, שניתנו הוראות קפדניות לצה"ל שלא ליזום פעולה נוספת נגד המצרים, בתנאי שגם הם לא יחדשו את הלחימה. למרות שהמצרים שבו ב־3 בספטמבר ותקפו באש מרגמות עמדת תצפית באזור כיסופים וחוליות של פדאיון פוצצו באר במבקיעים שמדרום לאשקלון, וצינור מים באזור ניצנים בעומק של 18 ק"מ בשטח ישראל, הסכימה הממשלה לקבל את הפסקת אש שהוכרזה על ידי ברנס, שאותה קיבלו גם המצרים, והיא נכנסה לתוקף בערבו של יום ה־4 בספטמבר. בימים שלאחר מכן השתרר שקט וב־8 בספטמבר קיבלה מועצת הביטחון פה אחד החלטה שהוגשה על ידי נציגי ארה"ב, בריטניה וצרפת, שקראה למצרים ולישראל לנקוט בכל האמצעים להחזרת השקט לאורך קו שביתת הנשק, ואישרה את הצעותיו של ברנס ליצור מכשול פיסי לאורך קו שביתת הנשק ולסמן אזור חיץ בן 500 מטרים מכל צד שישתרע לאורכו.[44] בניגוד לגינויים שספגה ישראל לאחר פעולת 'חץ שחור', המערכת הבינלאומית גילתה הבנה למניעיה של ישראל לצאת לפעולת ח'אן יונס. בשגרירות ישראל באו"ם העריכו שבמהלך אביב וקיץ 1955 פחתה התמיכה האמריקנית במצרים והעיתונות האמריקנית הייתה פתוחה יותר לקבל את

43 שם, עמ' 13-32; מרדכי גור (1966), ח'אן יונס, פלוגה בפשיטה, מערכות, 176, עמ' 10-14; א"מ, חצ-2440/6, תקוע אל נציגויות ישראל בניו יורק, לונדון, פריז, רומא, שטוקהולם, מוסקבה וברן, 2 בספטמבר 1955.

44 א"מ, שם, תקוע אל נציגויות ישראל בניו יורק, לונדון, פריז, רומא, שטוקהולם ומוסקבה, 1 בספטמבר 1955, תקוע אל הנציגויות בלונדון, פריז ורומא, 4 בספטמבר 1955, ואל הנציגויות ברומא, שטוקהולם, מוסקבה וברן, 4 בספטמבר 1955, ואל הנציגויות בניו יורק, לונדון, פריז, רומא, שטוקהולם, מוסקבה וברן, 5 בספטמבר 1955, ואל הנציגויות בניו יורק, לונדון, פריז ורומא, 8 בספטמבר 1955; שם, חצ-2438/7, פעילות המצרים בשטחנו, 4/9 עד 9/10 1955, י. נור סלע, ס/אלוף, אל מטכ"ל/אמ"ן – מדור פעילות, סיכום דו־שבועי של תלונות, 14.9.55-1.9.55, 15 ספטמבר 1955; הפסקת האש בגבול רצועת עזה נכנסה לתוקפה, זמנים, 5 בספטמבר 1955; שני חיילי צה"ל נהרגו, שלישי נשבה, הצפה, 6 בספטמבר 1955.

טיעוניה של ישראל. האיפוק בן עשרת הימים שגילתה ישראל מתחילת גל התקפות הפדאיון של אוגוסט ועד ליום הפעולה, שבמהלכם יזמו הפדאיון והצבא המצרי שורה של התקפות לאורך קו שביתת הנשק ובעומק שטחה של ישראל, תרם אף הוא להבנת מניעיה. גם באו"ם וגם בדעת הקהל האמריקנית העריכו את הפעולה כהצלחה צבאית, מדינית והסברתית של ישראל.[45]

ג. מח'אן יונס להפגזת עזה, ספטמבר 1955-אפריל 1956

לאחר פעולת ח'אן יונס ובמהלך החודשים האחרונים של 1955 השתרר בגזרת הרצועה שקט יחסי, ומוקד ההתנגשויות האלימות בין ישראל לבין מצרים עבר דרומה לשטח המפורז בניצנה. על מנת לעקוף את הפסקת האש שהוכרזה בגזרת הרצועה החלו המצרים לארגן, לאמן ולהפעיל חוליות של פדאיון מתחומן של סוריה, לבנון וירדן, ואחת מהן תקפה אוטובוס ליד מושב מירון שבגליל העליון, הרגה שניים מנוסעיו ופצעה תשעה. מדי פעם פעלו חוליות הפדאיון גם מתחומי רצועת עזה. גילוי שדה הנפט בקרבת מושב חלץ ב־23 בספטמבר עורר את עניינם של המצרים, והם החדירו חוליה שפעלה באזור בימים 24 ו־25 בספטמבר למטרת איסוף מודיעין. בין השאר הם תפסו נער בן המקום ותחקרו אותו על נוהלי השמירה בשדה חלץ, אך לא הרגו אותו, וכאשר בשעות הלילה הבחינו בהם שומרי המושב ופתחו עליהם בירי, נסוגה החוליה מבלי להשיב אש. בתקרית אחרת נרצח על ידי חוליה של פדאיון שומר במושב גילת.[46]

המאבק שהתפתח סביב השליטה בשטח המפורז בניצנה גרם להגברה מסוימת בפעילות בגבול הרצועה באוקטובר. היקף ההסתננות עלה והמצרים אף שבו ופתחו באש על מוצבים ישראלים. פעילות נוספת שזוהתה בשטח הייתה של חדירת חוליות למטרת איסוף מודיעין, אחת מהן, שמנתה שלושה אנשים, חוסלה ליד תל שריעה, בעומק השטח הישראלי ממזרח לנתיבות.[47]

45 א"מ, חצ-2440/6, קדרון אל לוריא ותקוע, 15 בספטמבר 1955.

46 א"מ, שם, י. תקוע אל הנציגויות בניו יורק, לונדון, פריז ורומא, 25 בספטמבר 1955, ואל נציגויות ישראל בלונדון, פריז, רומא, שטוקהולם וברן, 5 באוקטובר 1955, המשרד, ירושלים אל נציגויות ישראל בפריז, רומא, ברן, שטוקהולם, מוסקבה, אתונה וקלן, 7 באוקטובר 1955; הד חזק בעולם לגילוי הנפט בישראל, דבר, 25 בספטמבר 1955.

47 משה שרת, יומן אישי, 3 באוקטובר 1955; א"צ, 1957-626-11, מנחם אבירם, ס/אלוף, ראש ענף מבצעים, הוראה מבצעית 'גפן' 10/56 – שלב ב', 12 באוקטובר 1955; א"מ, חצ-2439, המטה הארצי/אגא"ר, מחלקת תפקידים מיוחדים, מדור מיעוטים, הסתננות –

המצרים שבו והשתלטו על חלקים מהשטח המפורז של ניצנה, וכדי להודפם אל מעבר לגבול הבינלאומי תוכננה פעולה שכונתה מבצע 'הר געש', הידוע גם כפעולת א־צבחה, והיא בוצעה בליל ה־2-3 בנובמבר והסתיימה בהצלחה גדולה. המצרים הופתעו, היעדים נכבשו ואזור ניצנה שב לריבונות ישראלית הלכה למעשה.[48]

המתיחות הגואה בין ישראל לבין מצרים הביאה לתגבור הכוח המצרי בסיני לעוצמה של שתי אוגדות, ובתגובה לכך הוצבה בדרום חטיבת חי"ר נוספת. לאירועים סביב השליטה בשטח המפורז בניצנה נוספו ההחלטה המצרית מה־12 בספטמבר בדבר סגירת מצרי טיראן לשיט ישראלי, והודעתו של נאצר ב־27 בספטמבר 1955 על דבר עסקת הנשק שנחתמה עם צ'כוסלובקיה, שבמסגרתה נועד צבא מצרים להצטייד בכמויות ניכרות של נשק סובייטי. לאור זאת העריכו האמריקנים כי המטכ"ל הישראלי מבקש לערוך פעולה ולו בקנה מידה מוגבל, במטרה לשפר את המצב הטקטי בגבול הרצועה ושגם מהלך אופרטיבי כמלחמה מונעת עומד על הפרק, כל עוד נהנה הצד הישראלי מיתרון צבאי בטרם יגיע למצרים הנשק הסובייטי.[49] רצף האירועים בחודשיה האחרונים של 1955 גרמו לכך שבקרב הציבור במדינת ישראל כמו גם בקרב הנהגתה הלכה והשתררה הרגשה של מצב חירום לאומי. השיחות הממושכות להקמת קואליציה הסתיימו בהקמת ממשלה בראשותו של בן־גוריון ב־3 בנובמבר. כוחם של ראש הממשלה החדש/ישן, הרמטכ"ל, מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס ואחרים, שתמכו במלחמה מונעת כמוצא מן המצב ההולך ומחמיר, הלך והתחזק על חשבונם של שרת שהיה לשר החוץ בממשלה החדשה ושל תומכיו חסידי הקו המתון.[50]

בהתאם לכך, בסתיו 1955 נקטה ישראל במדיניות שמטרתה להביא להרחבת היקף הפעילות הצבאית באמצעות שורה של פעולות תגמול כשלב מקדים למלחמת מנע נגד מצרים, שבמסגרתה תוכננו שני מבצעים – מבצע 'עומר' לכיבוש מצרי טיראן ומבצע 'שחר' לכיבושה של רצועת עזה. מטרת

סקירה חודשית – אוקטובר 1955; שם, חצ-2440/6, אילן, המשרד ירושלים אל נציגויות ישראל בניו יורק, לונדון, פריז, ג'נבה, רומא, מוסקבה, שטוקהולם וברן, 29 באוקטובר 1955, 30 באוקטובר 1955 (שלושה מברקים), 1 בנובמבר 1955.

48 א"מ, פרטי־כל ישיבה ח'/שט"ז של הממשלה, 3 בנובמבר 1955; על מבצע 'הר געש' ראו: בר־און (1992), עמ' 67-70.

49 Probable Consequences of the Egyptian Arms Deal With the Soviet Bloc, 12 October 1955, FRUS, Vol. XIV (1955-1957), pp. 579-581; אלרון (2016), 381-382.

50 א"צ, 1957-626-11, פקודת מבצע 'שחר' מס' 19/55, 29 באוקטובר 1955; Golani (1995), pp. 804-807; Tal (1996), pp. 72-73.

מבצע 'שחר', כפי שנוסחה בסעיף הכוונה הייתה "לנתק את רצועת עזה ולכבשה, להתבסס על קו הגנה שיכלול את צומת רפיח הדרומית ולהכון להתקפות נגד מכוון אל־עריש". לאחר פעולת ח'אן יונס, הקימו המצרים ברצועת עזה מפקדת חטיבת חי"ר, שתחת פיקודה היו שני גדודים סדירים, שלושה גדודים פלסטיניים ושני גדודי פדאיון, ובעקבות כך, הנחת היסוד הישראלית הייתה שבמקרה של התקפה ישראלית, המצרים יבקשו להגן על קו ניצנה-רפיח תוך ניהול קרבות השהיה ברצועה, ובשלב שני לצאת להתקפת נגד על מנת לשוב ולהשתלט על תחומה או על חלק מן הנגב הדרומי.[51] על ביצוע מבצע 'שחר', שאמור היה להימשך שלושה ימים, הופקד פיקוד הדרום ששב והוקם בעצם אותם ימים נוכח ההסלמה שחלה בגזרה המצרית. מלאכת הקמתו הוטלה באוגוסט 1955 על האלוף מאיר עמית, שהיה רשמית למפקד הפיקוד ב־28 באוקטובר.[52] כבתוכניות התקפה קודמות, גם על פי תוכנית מבצע 'שחר' הייתה צומת רפיח שטח המפתח שעליו היה צריך להשתלט על מנת לבודד את רצועת עזה מחצי האי סיני.[53] מדובר היה במבצע בסדר גודל אוגדתי שנועד להתבצע בשני מאמצים. העיקרי שבהם היה כיבוש מרחב רפיח, כולל מחנות הצבא והצומת, וביצועו הוטל על חטיבת גבעתי, גדוד הצנחנים ושני גדודי טנקים. ביצוע המאמץ המשני, שמטרתו הייתה ביתור הרצועה לשני חלקים ובידוד הכוח הפלסטיני ויחידות הפדאיון שבצפון הרצועה מעיקר הכוח המצרי שבדרומה, הוטל על חטיבת גולני. משימת טיהור הרצועה לאחר כיבושה הוטלה על חטיבת חי"ר מילואים 11. חיל האוויר נועד למנוע הגעת תגבורות והתקפת נגד מכיוון אל־עריש ותקיפת שדות תעופה במקרה שחיל האוויר המצרי יפעל נגד כוחות צה"ל, וחיל הים נועד לאבטח את חוף הרצועה.[54]

אלא שבן־גוריון לא מיהר לאשר את פתיחת המלחמה, וכחלופה למבצע 'שחר' ביקש דיין ליזום פעולה מוגבלת ברצועה לפגיעה במפקדה ובכוחות הפדאיון שהתרכזו בתחומה. למטרה זו תוכנן מבצע 'פעם', שהעילה לביצועו נועדה להיות פעילות הפדאיון שמצרים יזמה משטחה של ירדן. מתווה הפעולה כלל פשיטה לילית לצורך הריסת מחנה מפקדת הפדאיון בעיר עזה בביצוע גדוד הצנחנים מתוגבר בשתי פלוגות מפיקוד הנח"ל. בהתאם לניסיון שנרכש בפעולת ח'אן יונס נקבע שבמהלך הפשיטה ייתפס בסיס מוצק בתוך

51 Golani (1995), pp. 808-809; אלרון (2016), עמ' 380-381.
52 עמית (1999), עמ' 47-49.
53 א"צ, שם.
54 שם.

שטח הרצועה לאורך כביש מפלסים-ג'בליה ויטוהרו מוצבים לאורך ציר הכביש הראשי מצפון בואכה עזה. לקח שני מפעולת ח'אן יונס היה הקצאה של 25 זחל"מים מגייסות השריון למבצע שאפשרו ניידות גבוהה והגנה טובה יותר של הלוחמים מצליפות ומהפגזות. במקרה שהמצרים ינסו לתקוף נגד, נועדה להתבצע פעולת 'שחר קטן', שמטרתה כיבוש מרחב רפיח, ועבורו הוקצה כוח בסדר גודל של חטיבת חי"ר מוגברת בגדוד משוריין.[55] דיין ביקש ליזום מבצע מתגלגל שיחל בפשיטה רבתי על עזה, שתגרור תגובה של הצבא המצרי ובעקבותיה תהפוך פעולת הפשיטה למבצע לכיבוש הרצועה ומרחב רפיח.[56] אלא שפקודת 'פעם' בוטלה ב־24 בנובמבר, כיממה לאחר שניתנה, כפי הנראה בהוראת בן־גוריון. על מנת למנוע יוזמות נוספות של דיין ובמטרה להחזיר את היחידות שהוקצו למבצע 'שחר' לשגרת תעסוקה ואימונים, נקבע כי הכוחות הסדירים יחזרו תוך 24 שעות לבסיסיהם ויחידות מילואים מגויסות ישתחררו.[57]

גם במהלך נובמבר 1955 התחוללו מדי פעם בגזרת הרצועה תקריות של ירי על סיורים ותצפיות וחציית גבול של חיילים וכלי טיס מצריים, אך מדובר היה בפעילות בקנה מידה מצומצם שלמעט כמה פצועים קל לא גרמה לאבדות בצד הישראלי. ייתכן וריכוז הכוחות לקראת מבצעי 'שחר' ו'פעם', שיש להניח שלא נעלם מעיני המצרים, הרתיע אותם מפעילות בקנה מידה רחב יותר. עם זאת, על פי ידיעות מודיעיניות, המצרים המשיכו במהלך אותו חודש בארגון תשתית לפעולות פדאיון, כולל מתחומן של מדינות ערביות אחרות, בעיקר מירדן.[58] על מנת להילחם בפדאיון, בתחילת ספטמבר החלה לפעול יחידת שקד במרחב פיקוד דרום, ודמות מרכזית בה היה הקצין הבדואי עבד אל־מג'יד חאדר אל־מזרייב, שנודע בשמו העברי עמוס ירקוני. פעילותה של היחידה באיתור ובמרדף אחר חוליות הפדאיון הביאה לירידה במספר החדירות לעומק השטח הישראלי. על פי סיכום של מודיעין פיקוד

55 שם, אג"ם/מבצעים, הוראה מבצעית 'פעם' 23/55, 23 בנובמבר 1955.

56 שם.

57 שם, אג"ם/מבצעים, 'פעם' – בטול, 24 בנובמבר 1955; א"מ, פרטי־כל ישיבה י"ד/שט"ז של הממשלה, 4 בדצמבר 1955, דברי בן־גוריון, עמ' 11-13; על התנגדותו של בן־גוריון ליוזמות מלחמתיות בעת ההיא ראו: גולני (1992), עמ' 60-68.

58 א"מ, חצ-2439/5, י. נור סלע, ס/אלוף, אל מטכ"ל/אמ"ן – מדור פעילות, 10 בנובמבר 1955, 24 בנובמבר 1955, תקוע אל נציגויות ישראל בניו יורק, לונדון, פריז, רומא, שטוקהולם, ברן, מוסקבה, אתונה, 22 בנובמבר 1955, 1 בדצמבר 1955, Mordecai R. Kidron, Egyptians Step-up Attacks on All Israeli Borders, 25 November 1955; מילשטיין ודורון (1994), עמ' 62-63.

דרום חיסלו לוחמי היחידה, בתקופת זמן של כארבעה חודשים מאז הקמתה ועד לינואר 1956, שש חוליות של פדאיון חמושים, תוך שהרגו תשעה ושבו שבעה מחבריהן.[59] בשבוע הראשון של דצמבר 1955 התחוללו מספר תקריות לאורך קו שביתת הנשק, מרביתן במרחב שבין בארי לבין ניר יצחק בגזרת מרכז ודרום הרצועה, ולפחות במקרה אחד נפתחה גם אש ארטילרית מצרית. ברוח מדיניות האיפוק שהנהיג בן־גוריון התגובה הישראלית הייתה מתונה על מנת למנוע את התדרדרות התקריות לכדי קרבות אש. יו"ר ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים סא"ל ג'אקומג'י הצרפתי טען בשיחה עם סרן נויברגר מן המשלחת הישראלית, שרוב התקריות הן יוזמות מקומיות שמקורן במשמעת ירודה בקרב חיילים מצרים. מספר התקריות הלך ודעך במהלך השבועות האחרונים של 1955 אך סדר הכוח המצרי ברצועה שב ותוגבר ומנה תשעה גדודים שחלקם היו סדירים ומצוידים בנשק מסייע, וחלקם, שחייליהם היו מגויסים פלסטינים, היו בעלי אופי מיליציוני. תגבור הכוחות חיזק את ההערכה הישראלית שיש בדעת המצרים להילחם על הרצועה, בניגוד להערכות משנים קודמות שגרסו שבמקרה של מלחמה הם יעדיפו לסגת מתחומה.[60]

במסמך הערכת המצב של המטכ"ל לשנת 1956 ציין סגן הרמטכ"ל האלוף חיים לסקוב, שעסקת הנשק עם צ'כוסלובקיה איימה לשנות את מאזן הכוחות בדרום לטובת המצרים. אלה תגברו את כוחם בחצי האי סיני בכלל וברצועת עזה בפרט. אי לכך טען לסקוב שמלחמה יזומה נגד מצרים היא הכרחית והציע גישה אסטרטגית חדשה, לא עוד השגת מטרות מוגבלות ככיבוש הרצועה ומצרי טיראן אלא הבסת הצבא המצרי, שבעקבותיה יופל משטרו של נאצר ותעלת סואץ ומצרי טיראן ייפתחו לשיט ישראלי. בראייה אופרטיבית משמעות הדבר הייתה שהתכנון לקראת מלחמה לא יתמקד במבצעים בעלי אופי מוגבל אלא בקרב הכרעה נגד הצבא המצרי שיתנהל במרחבי חצי האי סיני. לדעתו, חלון הזמן המתאים ביותר לפתיחת מלחמה יזומה היו החודשים שמתחילת השנה ועד סוף הקיץ של 1956, לפני

59 מרדכי גיחון, סא"ל, קמ"ן פיקוד דרום, אל מטכ"ל אמ"ן/מדור פעילות, סיכום הצלחות 'שקד', כנראה מינואר 1956, מקור: הקלטת וידאו של ריאיון עם נדב נוימן, https://424shaked.co.il/%d7%9e%d7%95%d7%a8%d7%a9%d7%aa-%d7%94%d7%99%d7%97%d7%9/%d7%93%d7%94/, נדלה ביום 3 במרץ 2020; מילשטיין ודורון (1994), עמ' 55-63.

60 א"מ, שם, גבריאל נויברגר, סרן, אל מטכ"ל/אמ"ן – מדור פעילות, 8 בדצמבר 1955, גבריאל נויברגר, סרן, דו"ח פגישה עם היו"ר – 9.12.55, 11 בדצמבר 1955; המצרים תוקפים בגזרת כיסופים באש תותחים, מרגמות ומקלעים, למרחב, 2 בדצמבר 1955; מדינות ערב הכפילו את כוחן הצבאי, שם, 27 בדצמבר 1955.

שיסיים הצבא המצרי את עיקר תהליך הטמעת הנשק הסובייטי. לאחר מכן יכולתו המבצעית תעלה בצורה משמעותית, כמו גם יכולותיהם של הפדאיון שיקבלו את עודפי הנשק המערבי שיצאו משימוש בצבא המצרי. לרצועת עזה כמו גם למצרי טיראן היה מעתה מקום משני בשיקולי התכנון ברמה האופרטיבית.[61] התפיסה האסטרטגית שהוצגה במסמך שחיבר לסקוב הייתה מקובלת על בן־גוריון אך שרת שב והביע התנגדות למלחמה יזומה, וטען שההזדמנות לכיבוש הרצועה הייתה קיימת כאשר מצרים הייתה מבודדת ושרויה בסכסוך עם הבריטים ועם חלק ממדינות ערב בתחילת 1954. אז היה ניתן לכובשה בקלות יחסית אך כשנתיים לאחר מכן הרצועה הייתה מבוצרת כדבעי, וגם אם ניתן היה להתגבר על הביצורים, הבעיה המדינית שתגרום פתיחת מלחמה יזומה נשארת בעינה.[62] בן־גוריון ושרת, כל אחד מהשקפת עולמו הוא, היו נגד יוזמה מלחמתית מוגבלת ברצועת עזה כתגובה לאירועים של ביטחון שוטף, נוכח המציאות הגיאופוליטית והצבאית שהלכה והשתנתה באותם ימים.[63] אלא ששרת שלל מלחמה יזומה בכלל ואילו בן־גוריון הבין שמלחמה יזומה להשגת מטרות מוגבלות עבר זמנה, וצריך לכוון למלחמה יזומה כוללת עם הצבא המצרי.

בפגישות שקיים נאצר בקהיר בשלהי 1955 עם הקווייקר אלמור ג'קסון וציר בית הנבחרים הבריטי השמרן הקולונל בנקס, מתווכים מטעם עצמם שביקשו לגשר בין ישראל לבין מצרים, כמו גם עם הגנרל ברנס, הוא הצהיר שהמצרים יפסיקו את האש לכל אורך קו שביתת הנשק אם ישראל תיתן הוראות דומות לחייליה.[64] הפסקת אש לא הושגה אך העוצמה והתכיפות של תקריות הגבול לאורך קו שביתת הנשק נותרה נמוכה גם בינואר 1956. בעיקר מדובר היה בחדירות אוויריות או בפתיחה באש מנשק קל ממוצבים. הנציגים המצרים בוועדת שביתת הנשק טענו שסיבת האירועים האלה הייתה התקרבותם היתרה של הסיורים הישראלים לקו המגע. מצב עניינים זה שרר גם במחצית הראשונה של פברואר 1956, אם כי בן־גוריון טען שהמצרים מפרים את הסכם שביתת הנשק בהתעצמות כוחם ברצועה, כיוון שסוגי כלי הנשק ומספר החיילים המוצבים בתחומה חורגים מן ההגדרה של כוחות

61 א"צ, 1957-626-11, הערכת מצב לשנת 1956, נכתב על ידי סגן הרמטכ"ל, 22 בדצמבר 1955; גולני (1992), עמ' 74-77.

62 א"מ, פרטי־כל ישיבה כ"ה/שט"ז של הממשלה, 8 בינואר 1956.

63 גולני (1997), עמ' 111-112.

64 א"מ, חצ-48/2, מברק ממב"ר לאילת, 2 בדצמבר 1955, פעילותו של קולונל בנקס, הפגישה עם גולדה מאירסון ב־30.11.55 ועם נאצר, 1.12.55, תקוע למ"מ ישראל, 16 בנובמבר 1955; שלום (2000), עמ' 778-782.

הדרושים להגנתה בלבד. טענה דומה השמיעו גם המצרים באשר לעוצמת הכוחות הישראלים שרוכזו בספר עזה. ישראל העבירה מסר למצרים על כך שאינה מוכנה לקבל את הירי המתמיד על סיורים ועל מוצבים ישראלים, ועד אשר ייפסק הירי וכל עוד לא יוחזר מספר החיילים ברצועה לזה שנקבע בהסכם שביתת הנשק, גם היקף הכוח הישראלי לא יצומצם.[65]

במחצית השנייה של חודש פברואר 1956 חלה עלייה במספר התקריות בגזרת הרצועה, הן בירי אל סיורים ומוצבים של צה"ל, והן בחדירות של חוליות המודיעין המצרי. בהתאם לכך, הוחלט להסלים את התגובה ולוחמי חטיבת גולני, שהחזיקה את גזרת הרצועה, קיבלו הוראה לצלוף על חיילי אויב או אזרחים המתקרבים למרחק של 800 מ' מקו שביתת הנשק. פעולות מסוג זה עלולות היו לגרור תגובה מצרית, ופיקוד הדרום הורה להגביר את הכוננות בגזרה ואת אבטחת המוצבים והסיורים.[66] ואכן בראשית מרץ חלה החמרה ברמת התקריות כאשר נהרג חייל כתוצאה מעליית רכב צבאי על מוקש שהוטמן בדרך עפר, כק"מ וחצי מקו הגבול בתוך השטח הישראלי, כ־10 ק"מ מדרום־מערב לניר יצחק. במהלך החודש נמשכו התקריות האלימות וכתוצאה מהן נפצעו 13 ישראלים, שני חיילים ו־11 בני נוער שטרקטור שהסיע אותם עלה על מוקש בקרבת קיבוץ גבולות.[67] בעוד המתח בגזרה עולה, החליפה חטיבת גבעתי את חטיבת גולני, וקיבלה את

65 א"מ, חצ-2439/5, י. נור סלע, ס/אלוף, אל מטכ"ל/אמ"ן – מדור פעילות, 12 בינואר 1956, 26 בינואר 1956, דו"ח חודשי מסכם – ינואר 1956, 31 בינואר 1956, Major-General E.L.M. Burns to Mr. Takoah, 16 January 1955, Y. Tekoah to General Burns, 1 February 1956; שם, פרטי־כל ישיבה מ'/שט"ז של הממשלה, 26 בפברואר 1956; המצרים חידשו הפגזות וחדירות לשטח ישראל, חרות, 2 בינואר 1955; מטוסי סילון מצריים טסו מעל משקי הנגב, על המשמר, 3 בינואר 1956; שני סיירים מצריים נוספים נהרגו אתמול ליד ארז, שם, 9 בינואר 1955; מצרים הגבירה התגרויותיה בגבולות, הבקר, 27 בינואר 1955; פעילות מוגברת של האויב ביומים האחרונים, חרות, 29 בינואר 1956; חודש בלי קרבנות הסתננות, מעריב, 2 בפברואר 1956; גברה פעולת המסתננים המצריים ברחבי הנגב, על המשמר, 9 בפברואר 1956.

66 א"צ, 1958-225-3, א. גורן, סא"ל, ק. אג"ם פיקודי אל חטיבה 1/המפקד, 27 בפברואר 1956; שם, 1958-225-7, מברק מפיקוד דרום/אג"ם אל חח' 1 אג"ם, 24 במרץ 1956, זאב מוסק, סרן, קצין מודיעין חטיבה 1 אל קמ"ן גדוד 12, קמ"ן גדוד 13, קמ"ן גוש יד מרדכי, 28 בפברואר 1956, זאב מוסק, סרן, קצין מודיעין, סכומי פעילות ותקריות חצי חודשי, 3 במרץ 1956; א"מ, ג-5426/13, המטה הארצי/אגא"ר/מת"ם, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – פברואר 1956, עמ' 2.

67 א"מ, שם, המטה הארצי/אגא"ר/מת"ם, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – מרץ 1956, 13 במאי 1956, עמ' 2; המצרים מפגיזים ללא הפוגות, חרות, 4 במרץ 1956; חייל נהרג בעלות משמר על מוקש, למרחב, 7 במרץ 1956; תלונת ישראל על ריכוז צבא מצרי הוגשה למועצת הביטחון, קול העם, 15 במרץ 1956; גברו התקפות המצרים לאורך רצועת עזה, דבר, 18 במרץ 1956; מסתנן מצרי נהרג בנגב, הצפה, 19 במרץ 1956.

האחריות המבצעית על קו שביתת הנשק בגזרת מצרים במהלך הימים שבין ה־20 ל־22 במרץ 1956. נוכח הלקח שנלמד, שימי ההחלפה בקו מועדים לפורענות, הוכפף לפיקוד חטיבת גולני ערב החלפת הקו גדוד הנח"ל המוצנח שזה אך הוקם ושנועד לעבור לאחר ההחלפה אל תחת פיקוד חטיבת גבעתי ולהחזיק את גזרת ניצנה. גם מפקדות הגושים יד מרדכי ומגן ומפקדת חבל ניצנה הוכפפו מבצעית למפקדת החטיבה.[68]

הכוח הצבאי המצרי שהחזיק ברצועה נותר באותו סדר גודל כפי שהיה בשלהי 1955 אך הכוחות הפלסטיניים עברו תהליך של ארגון מחדש. בגזרה שבאחריות המשמר הלאומי (מה"ל), מנחל הבשור וצפונה התפרסו עתה עשר מסגרות גדודיות שכל אחת מהן מנתה 250 חיילים, ובגזרת רפיח הוצב גדוד מה"ל נוסף שערך סיורים לאורך קו שביתת הנשק.[69] בעוד שעל הגנת צפון ומרכז הרצועה הופקדו יחידות פלסטיניות, המצרים ריכזו את כוחם הסדיר במתחמים המגֵנים על שני הצירים המרכזיים המובילים מישראל בואכה מדבר סיני אל תעלת סואץ, ציר רפיח-אל־עריש-קנטרה וציר ניצנה-אבו־עגילה-איסמעילייה. היה זה מערך הגנתי מובהק, אך עוצמת הכוח המצרי שרוכז בגזרת הגבול עלתה על מה שהותר בהסכמי שביתת הנשק, כפי שגם בצד הישראלי רוכזו כוחות בהיקף שחרג מן המותר בהסכם שביתת הנשק. בקרב מנהיגי מדינות ערב שרר חשש ממלחמה שעומדת לפרוץ באביב 1956. הם ציפו למתקפה ישראלית, ובריאיון עם כתב של ה'ניו יורק טיימס' הודה נאצר שריכז צבא בסיני למטרות הגנתיות ושאין בכוונתו להציב כוחות ברצועה או בקרבתה, שם הוא יכול לאבדם על נקלה במקרה של מלחמה.[70] ריכוז הכוחות משני צִדי הגבול זכו לסיקור נרחב בעיתונות הישראלית, ושרת ביקר את מה שכינה "נחשול הפרסום החרדני", שעורר את הרושם ש"...אנו ממש על סף המלחמה...", שאותו ליבו גורמים המעוניינים באספקת נשק לישראל שתאזן את התעצמות הצבא המצרי, דרישה שבמדינות המערב לא מיהרו להיענות לה.[71]

68 א"צ, 1958-225-3, החלפת האחריות בגזרה המערבית ובגזרת המפורז בין חטיבה 1 וחטיבה 5, 11 במרץ 1956, מברק מפיקוד דרום/אג"ם אל אג"ם/מבצעים, 21 במרץ 1956; דיין (1976), עמ' 194-195.

69 א"צ, 1958-225-7, זאב מוסק, סרן, קצין מודיעין חטיבה 1 אל קמ"ן גדוד 12, קמ"ן גדוד 13, קמ"ן גוש יד מרדכי, 24 בפברואר 1956.

70 נאצר מודה בריכוז כוחות צבא בסיני – "אבל לא לשם התקפה", הבקר, 3 באפריל 1956; ק. אמנון, חוגים רשמיים במדינות ערב טוענים שישראל תתקיף באביב, על המשמר, 13 בפברואר 1956.

71 א"מ, פרטי־כל ישיבה מ"ה/שט"ז של הממשלה, 18 במרץ 1956, דברי בן־גוריון, עמ' 16, דברי ישראל בר־יהודה, עמ' 23; משה שרת, יומן אישי, 12 במרץ 1956; מצרים הגבירה

ד. הדרך לקדש

התקריות בקו הגבול נמשכו גם לאחר חילופי החטיבות בגזרת הרצועה. הממשל המצרי הודיע בראשית אפריל על החמרה בתקנות נגד מסתננים ועל המחזיקים ברשותם חומרי נפץ וכלי נשק ללא רישיון, אך האש מן המוצבים המצריים נמשכה. הסלמה התחוללה ב־2 באפריל עת סיור שיצא לגרש עדר שחדר מתחום הרצועה באזור נירים נתקל במארב מצרי ואחד מן החיילים נהרג.[72] ב־4 באפריל הציבו המצרים מארב לסיור באזור כיסופים והרגו שלושה חיילים ובתגובה נורתה אש תותחים על המוצב המצרי הסמוך. חילופי האש נמשכו בבוקר יום המחרת תוך הפעלת ארטילריה ישראלית שפגזיה פגעו גם בקרבת היישובים דיר אל־בלח, עבסאן, בני סוהילה וח'רבת אח'זעה וגרמו אבדות בקרב אזרחים. בשעה שלוש אחה"צ החלו המצרים להפגיז את הקיבוצים עין השלושה וכיסופים, ולאחר מכן גם את נחל עוז ורעים. בתגובה הופגזו מוצב עלי אל־מונטר שבפאתי עזה המזרחיים ומרכז העיר, במטרה לפגוע במפקדה המצרית ומתקנים צבאיים נוספים שהיו בתחומה, כך לדברי משה שרת. הפקודה לירות על העיר עזה ניתנה כפי הנראה על ידי דיין וההפגזה גרמה ל־61 הרוגים, 30 גברים, 15 נשים, 12 ילדים ו־4 חיילים מצרים. כאשר נודע לבן־גוריון על דבר ההפגזה הוא הורה לדבריו להפסיקה מיידית, ודיין ציין שבעקבות הוראתו של שר הביטחון הוא הנחה את הכוחות בשטח להשתדל ולהפסיקה. בביקורו בגזרה בערבו של יום הלחימה כינס דיין את מפקדת פיקוד הדרום ואת המפקדים בשטח, והורה להם במפורש להגיב על כל פתיחה באש של המצרים אך לא לירות על מטרות אזרחיות.[73]

נוכח המספר הגבוה של אזרחים שנהרגו בהפגזה על עזה ועל מנת לנסות ולהשיב את הרגיעה, נענה בן־גוריון ב־6 באפריל לבקשתו של ברנס להרחיק את הסיורים הישראלים 500 מטרים מקו הגבול, כמחווה לקראת בואו של

כוחותיה בסיני וברצועת עזה, על המשמר, 8 במרץ 1956; שרת דן עם ברנס על ריכוזי הצבא המצרי בגבול ישראל, מעריב, 12 במרץ 1956.

72 א"מ, פרטי־כל ישיבה מ"ז/שט"ז של הממשלה, 8 באפריל 1956, דברי בן־גוריון, עמ' 11-12; מסתנן מצרי נהרג ו־4 נפצעו בשתי התנגשויות עם צה"ל, הבקר, 30 במרץ 1956; מצרים מבטיחה מלחמה בהסתננות, דבר, 3 באפריל 1956; חייל נהרג מיריות מארב מצרי, שערים, 4 באפריל 1956.

73 א"מ, שם, דברי שרת, עמ' 6-9, דברי בן־גוריון, עמ' 12-14; חייל מצרי נהרג ו־4 בתים נהרסו בקרב בו נפלו 3 הישראלים, מעריב, 5 באפריל 1956; 3 חיילים נהרגו ביריות ממוצבים מצריים, הצפה, 5 באפריל 1956; משה שרת, יומן אישי, 7 באפריל 1956; דיין (1976), עמ' 185-186; Morris (1993), pp. 387-389.

מזכ"ל האו"ם דאג האמרשילד למשימת תיווך באזור. הדבר היה למורת רוחו של דיין, שטען שלא ניתן יהיה לאבטח את הקציר בשדות הסמוכים לגבול ולמנוע חדירת מסתננים. במקביל, הודגש בפני הגנרל כי לישראל נודע ממקורות מהימנים שיש בדעת מצרים לתקוף בשטח ישראל באמצעות חוליות של פדאיון כולל חוליות שיצאו משטח ירדן. ברנס התבקש להעביר אזהרה לממשלות ירדן ומצרים מפני תגובת ישראל, שלא תהסס לנצל את זכות ההגנה העצמית. ברנס הסכים להעביר את האזהרה למצרים אך דרש שישראל לא תבצע פעולת תגמול, בהתחשב במחיר הכבד בחיי אדם שגבתה ההפגזה על העיר עזה. ברנס ציין גם שהרמטכ"ל הירדני טען שאין כל סימנים לכך שהמצרים מתכוננים להפעיל את הפדאיון מתחום ירדן, ושבכל מקרה הירדנים יעשו כל שביכולתם למנוע זאת.[74]

למרות המחווה הישראלית ועל מנת שלא להצטייר בעולם הערבי כחסרי אונים, הגיבו המצרים על הפגזת עזה בליל ה־7-8 באפריל בפשיטות פדאיון מסוריה, מלבנון, מירדן ומהרצועה, שחדרו ותקפו מטרות בעומק שטחה של ישראל. עיקר הצלחתם הושגה בגזרת הדרום, שם נהרגו 4 אזרחים ונפצעו 15. בהרוגים היו חבר קיבוץ להב שנסע בטנדר שהותקף ליד קיבוץ שובל, שני חברי קיבוץ גבעת חיים איחוד שנסעו ברכב שהותקף בירי בכביש הראשי מבאר שבע לתל אביב בין משמר הנגב למושב אחוזם, ואישה שנהרגה מרימון שהוטל לתוך בית באשקלון. הפדאיון תקפו באותו לילה כלי רכב נוספים שנסעו בכבישי הדרום והנגב ופתחו באש על בתיו של קיבוץ ניצנים שמצפון לאשקלון. חוליות הפדאיון מנו בין 5 ל־9 לוחמים, רובם פליטים או תושבי הרצועה שהמרחב שבו פעלו היה מוכר היטב לרובם, והדבר הִקשה על איתורם על ידי כוחות הביטחון הישראלים. בנוסף, בבוקר ה־8 באפריל שבו המצרים ופתחו באש על עמדות ישראליות בגזרות ארז, מפלסים וכיסופים, וחילופי האש נמשכו לסירוגין עד לשעות אחר הצהריים. שידורי הרדיו והעיתונות המצריים הציגו את הפגזת עזה כמזימה של בן־גוריון לסכל את שליחותו של האמרשילד ולחרחר מלחמה, והם היללו ושיבחו את פעולות הפדאיון תוך שהם מצטטים באופן חלקי או מוגזם מידע שמקורו בתקשורת הישראלית, על אותם 300 איש שיצאו לנקום את נקמת הפגזת עזה והטילו

74 גולני (1992), עמ' 71; דיין (1976), עמ' 186; א"מ, חצ-2440/7, Y. Tekoah to General Burns, 6 April 1956, יוסף תקוע אל שר החוץ, המנכ"ל, א. לוריא, א. הרמן, הרמטכ"ל ואלוף/מ י. הרכבי, 8 באפריל 1956, תקוע אל נציגויות ישראל בניו יורק, לונדון, פריז, רומא, מוסקבה, אתונה, שטוקהולם, בלגרד, ברן, 6 באפריל 1956.

פחד בשטחה של ישראל, חלקם נסוג לירדן לאחר שהשלימו את משימתם, נתקבלו בכבוד רב והוטסו בחזרה לרצועה.[75]

בלילה הבא שבו ותקפו חוליות הפדאיון שורה של מטרות בספר עזה בגזרה שבין מושב תקומה בצפון לבין קיבוץ גבולות בדרום. הם חיבלו בעיקר במשאבות ובקווי מים, מטרות בעלות חשיבות אסטרטגית־כלכלית עליונה באזור צחיח למחצה כצפון־מערב הנגב.[76] כוחות צבא, משטרה ומשמר הגבול שנפרסו בשטח נתקלו בכמה מן החוליות, ועד ל־10 באפריל נהרגו עשרה מקרב הפדאיון ועוד חמישה נפלו בשבי. מתחקור השבויים עלה כי הם השתייכו לגדוד הפלסטיני של המשמר הלאומי, אומנו במחנה צבאי ליד קהיר ונשלחו למשימתם על ידי מפקד המודיעין המצרי ברצועה, רס"ן מוצטפא חאפט'. כל אחד מהם צויד בתת־מקלע שוודי 'קרל גוסטב' וב־300 כדורים, וברימוני יד שאותם קיבלו במחנה צבאי הסמוך לתחנת הרכבת בעזה. את קו שביתת הנשק חצו באזור בית חאנון לאחר שתודרכו בבניין המשטרה בעזה על ידי קצין מצרי, סרן מוצטפא גמוש, כאשר בתדרוך נכח גם אדם בתלבושת אזרחית ששמו סעיד סאקא, פלסטיני שהיה עוזרו של הסרן. חלק מן החוליות נשלחו למטרת איסוף מודיעין ואילו אחרות קיבלו גם חומרי נפץ ומוקשים על מנת לפגוע במתקנים ובתחבורה בישראל. בסיום משימתם הם תודרכו לשוב לרצועה או להגיע לשטח הגדה המערבית.[77] גל פשיטות זה של הפדאיון הסתיים בליל ה־11-12 באפריל לאחר שחוליה שיצאה מרצועת עזה תקפה בית ספר חקלאי בשפריר שליד כפר חב"ד ואת מושב אחיעזר הסמוך, הרגה 6 ישראלים, חמישה תלמידים בני 13 ומדריך בבית הספר, ופצעה 11, כולל תינוקת בת שנה וחצי.[78]

העיתונות הישראלית, שנציגיה קיבלו אישור לראיין שבויים מקרב הפדאיון, ביקשה לשנמך את דמותם כחלק מן הניסיון למתן את הבהלה שחוללו פעולותיהם בקרב אזרחי המדינה. הם תוארו כ"יצורים עלובים,

75 א"מ, חצ-2440/7, התעמולה המצרית בנוגע לפעילות הפדאיון בישראל ופרטים על נסיגת הפדאיון המצריים לירדן, 10 באפריל 1956, מ. שניאורסון אל שר החוץ, 15 באפריל 1956; גולני (1997), עמ' 115; 2 הרוגים ופצועים בהתקפות ה"פדאין", הבקר, 8 באפריל 1956; מצוד מקיף על ה"פדאיון" – ברחבי הדרום, מעריב, 8 באפריל 1956.

76 מכונים וצינורות־מים נחבלו הלילה, מעריב, 10 באפריל 1956.

77 א"מ, שם, י. קריב אל לשכת השר, סיכום אבדות ה"פדאיון", 10 באפריל 1956, המשרד אל הנציגויות בלונדון, פריז, רומא, מוסקבה, שטוקהולם, בלגרד, אתונה, וינה וברן, 10 באפריל 1956, י. נור סלע, ס/אלוף, אל י. תקוע, 10 באפריל 1956 (שני מכתבים).

78 רוצחי הילדים ברחו לגבול ירדן, מעריב, 12 באפריל 1956; מוסד חינוכי לזכר החללים יוקם בשפריר, דבר, 20 באפריל 1956.

בעלי מבנה גוף חלוש ועיניים מבוהלות, חסרי כל רגש וגאווה חיילית...", פושעים, חלאת העולם התחתון של עזה שגויסו על ידי המודיעין המצרי לפגוע בתחבורה, בתשתית הכבישים ובמתקני המים בתחומי מדינת ישראל. העיתונות הישראלית טענה כי המניע העיקרי להתגייסותם היה כלכלי נוכח המחסור בעבודה ששרר ברצועת עזה ולא כעניין אידיאולוגי. לאחד מהשבויים הם התייחסו כאל 'כושי', בדואי משבט שישב בסיני ושגויס לאחר שלדבריו מוצטפא חאפט' איים שישלול מן השבט שימוש במקורות מים ויחרים קרקעות אם לא יועמדו מספר צעירים מקרבו לרשות המודיעין המצרי. על הפחד ששרר מפני הפדאיון עמד שר הפנים ישראל בר־יהודה, שדיווח בישיבת הממשלה על מקרים שבהם תושבים סירבו לצאת לשמירה מחשש להיתקל בהם, ושרת הציע לבן־גוריון שיישא דבר אל האומה על מנת לחזק את רוחם של האזרחים ואת כושר עמידתם של יישובי הנגב, ובעיקר של מושבי העולים. בן־גוריון היה מודע לפחד מן הפדאיון וטען שיש לעשות ולא לדבר – להגיב בפעולת תגמול שתפגע בבסיס הפדאיון שבפאתי עזה המערביים. הוא הציע שהממשלה תאשר פעולה זו במקרה שתתחדש פעילותם, כאשר ההחלטה לבצעה נועדה להיות בידיו ובכפוף להתייעצות עם שרת.[79]

ידיעות מודיעיניות העלו חשש שגל התקיפות של הפדאיון עדיין לא הסתיים מכיוון שבשטח ישראל שהו לפחות עוד שלוש חוליות, שאמורות היו לפעול בעתיד הקרוב. אלא שהתקרית הבאה שהגיעה לכותרות העיתונים לא התחוללה ביבשה. ב־12 באפריל התחולל קרב אווירי שראשיתו בחדירת מטוסי ומפייר מצריים לשטח ישראל במרחב ניצנה, וסיומו בהפלתו של אחד מהם ליד עובדת. ההפלה נזקפה לזכות טייסת האורגן, מטוס הקרב הצרפתי הראשון שנכנס זמן קצר קודם לכן לשירות בחיל האוויר הישראלי. למחרת היום התקיים דיון בישיבת הממשלה שעניינו מהלך צבאי יבשתי התקפי כתגובה לפעולות הפדאיון. בן־גוריון שב והצהיר שהוא תומך עקרונית בכיבוש הרצועה בכפוף להחלטת הממשלה אך שלל פתיחה במלחמה כוללת מפני שדעת הקהל בעולם לא תקבל אותה. סיבה נוספת להתנגדותו לפתיחה במלחמה הייתה ההתקדמות שחלה בנושא הרכש מצרפת, שיאפשר את ההתעצמות הצבאית הישראלית שתאזן את זו של מצרים. במצב עניינים זה הציע בן־גוריון לאפשר להאמרשילד להשלים את שליחות התיווך שלו,

79 א"מ, שם, שר החוץ אל ראש הממשלה, 10 באפריל 1956; שם, פרטי־כל ישיבת הממשלה מ"ח/שט"ז, 13 באפריל 1956; משה שרת, יומן אישי, 8 באפריל ו־13 באפריל 1956; פגישה עם שבויי ה"פדאיון", מעריב, 11 באפריל 1956.

והצעתו נתקבלה על ידי שרי הממשלה.[80] שליחות התיווך של האמרשילד הניבה הסכמה להפסקת אש, שנכנסה לתוקף ב־18 באפריל, ובמסגרתה הוחלט לקבל את הצעת ברנס ולסלול שביל פטרולים חדש המרוחק כ־500 מטרים מקו שביתת הנשק, על מנת שלא לתת למצרים סיבות לפתוח באש על סיורי צה"ל. לאחר דיון ארוך בישיבת הממשלה הוחלט, למרות הסתייגויות שנשמעו בצבא, לקבל גם את הצעותיו של האמרשילד בדבר הקמת עמדות תצפית וסיורים של משקיפי האו"ם לאורך קו שביתת הנשק.[81]

עד מהרה שבה והופרה הפסקת האש, כאשר ב־29 באפריל עלה רכב צבאי ישראלי על מוקש כשנע בדרך המרוחקת כ־3 ק"מ מקו שביתת הנשק מדרום לניר יצחק, חייל נהרג ושניים נפצעו. כן נמשכה ההסתננות מרצועת עזה וב־21 באפריל קצרו המסתננים חמישים דונם שעורה משדות קיבוץ מפלסים. בבוקר ה־29 באפריל החלו מסתננים לקצור בשדות נחל עוז והמא"ז רועי רוטברג יצא על סוסתו לגרשם כפי שנהג במקרים קודמים. אלא שלא היה מדובר בעוד מקרה של קציר תבואה אלא בפיתיון שהוכן מבעוד מועד על מנת למושכו למארב, הוא נורה למוות על ידי חיילים מצרים וגווייתו נגררה אל מעבר לקו שביתת הנשק. לאחר תיווך של משקיף או"ם השיבו המצרים את גופתו בצוהרי היום והתברר כי עברה התעללות. נסיבות הירצחו של רועי רוטנברג וההספד המליצי של הרמטכ"ל משה דיין בעת הלווייתו העניקו נופך מיתי מכונן לאירוע, שהיה לסמל למאבקו ולקורבנו של החלוץ הישראלי הצעיר המצוי במלחמת הקיום מול האויב חורש הרע הפושט מרצועת עזה.[82] בנוסף על רועי רוטברג נהרגו במהלך חודש אפריל 1956 16 ישראלים ונפצעו 51, חיילים ואזרחים. לנוכח המספר הרב של התקריות ושל הקורבנות, ובעיקר לאחר רציחתו של רועי רוטברג, רמז דיין שבן־גוריון נושא באחריות מוסרית לדבר, מפני שהסכים לקבל את הדרישה להרחקת הסיורים מקו המגע במסגרת ההבנות שהושגו בשיחות עם האמרשילד. לדברי דיין,

80 א"מ, פרטי־כל ישיבת הממשלה מ"ח/שט"ז, 13 באפריל 1956; מטוס מצרי וואמפייר הופל בקרב אווירי ליד שדה בוקר בשטח ישראל, על המשמר, 13 באפריל 1956.

81 א"מ, ג-5426/13, המטה הארצי/אגא"ר/מת"ם, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – אפריל 1956, 1 ביוני 1956, עמ' 2; שם, חצ-2438/8, י. נור סלע, ס/אלוף, אל י. תקוע, 15 באפריל 1956; שם, פרטי־כל ישיבה מ"ט/שט"ז של הממשלה, 19 באפריל 1956; Morris (1993), pp. 392-393.

82 א"מ, חצ-2440/6, תקריות עם מצרים מהפסקת האש (18.4.56); שם, חצ-2438/8, דו"ח תקרית חטיפתו והריגותו של מא"ז נחל עוז רועי רוטברג, 3 במאי 1956; חבר נחל־עוז נרצח בידי המצרים לאחר שנחטף, חייל נהרג במוקש, למרחב, 30 באפריל 1956; גן (2008), עמ' 267.

גם שרת חלק על דרכו של בן־גוריון בסוגיה זו וטען כי ישראל תשלם ביוקר על כך שראש הממשלה אינו מבין כי המצרים הוליכוהו שולל. כך או אחרת, עד מהרה בוטלה ההוראה להרחיק את הסיורים מקו המגע.[83] לימים, לאחר מבצע קדש, נתפסו רוצחיו של רועי רוטברג, הועמדו לדין בבית המשפט המחוזי בירושלים ונדונו למאסר עולם. היה זה המקרה היחיד שבו נשפטו רוצחיו של ישראלי שנתפסו ברצועת עזה לאחר כיבושה במלחמת סיני.[84] הלך הרוח ששרר בצבא בעת ההיא היה שיש להעמיד את הפדאיון כולם בפני בתי דין צבאיים כרוצחים, אך על פי חוות דעת של היועץ המשפטי לממשלה הם הוכרו כשבויי מלחמה.[85]

לאחר רצח רועי רוטברג השתרר בגבול הרצועה שקט למשך כשבוע, ייתכן שהדבר נבע מהחשש המצרי מפעולת תגמול ישראלית. משזו לא באה, חזרו המסתננים ב־5 במאי לקצור בשדות נחל עוז וכפר עזה ויומיים לאחר מכן עלו שני כלי רכב ישראליים על מוקשים בקרבת ניר יצחק מבלי שנגרמו אבדות. ב־11 במאי שבו המצרים ופתחו באש ממוצביהם על תצפית ליד נחל עוז ועל רכב הנדסי שעבד בשטח ליד נירים, ויומיים לאחר מכן על רכב צבאי שנסע בקרבת עין השלושה. תקריות כאלה וכן גנבות של ציוד חקלאי נמשכו בימים שלאחר מכן, אך בסך הכול היה מספרן של התקריות במהלך חודש מאי נמוך משמעותית מאשר באפריל. בהתאם להבנות שהושגו עם האמרשילד נקט הצד הישראלי במדיניות של איפוק וניתנה הוראה שלא להשיב אש לעבר מקורות הירי. משקיפי האו"ם החלו מסיירים לאורך קו שביתת הנשק ומצאו שהחביות שהוצבו לסמנו נעלמו כמעט כולן. האו"ם היה מעוניין לשוב ולהציבן, וישראל דרשה גם את חידוש התלם המסמן את הקו, שכל שנותר ממנו היה "...תעלה עלובה ברוחב חצי מטר".[86] כמו כן התקיים סיור ובו הוצגו שש הנקודות שבהן נועדו לקום, בהתאם להסכמה שהושגה בין בן־גוריון לבין האמרשילד, תצפיות של האו"ם בעברו הישראלי של קו שביתת הנשק.[87]

---

83 דיין (1976), עמ' 190; גולני (1997), עמ' 115-116.

84 א"מ, חצ-1871/9, בנימין הלוי, נשיא בית המשפט המחוזי ירושלים אל שר החוץ לממשלת ישראל, 25 בינואר 1957; נמשכים הסיכומים במשפט רצח רועי, חרות, 13 בפברואר 1957; אושר פסק הדין נגד רוצחי רועי רוטברג, דבר, 20 במאי 1960.

85 א"מ, ג-5691/15, היועץ המשפטי לממשלה אל אלוף משנה מיכאל [צ"ל מישאל] שחם, 20 בנובמבר 1956.

86 אהרן דולב, כאן – על הגבול..., מעריב, 2 בספטמבר 1955.

87 א"מ, חצ-2440/6, תקריות עם מצרים מהפסקת האש (18.4.56); שם, חצ-2438/8, י. נור סלע אל י. תקוע, 10 במאי 1956, 29 במאי 1956, 22 ביוני 1956; שם, ג-5426/13, המטה

דחיית הפתיחה במלחמת מנע בעוד הצבא המצרי הולך ומצטייד בנשק סובייטי העלתה את החשש מהתקפה מצרית על שטחה של ישראל. דיין ציין בישיבת מטכ"ל ב־23 בינואר 1956, שלמורת רוחו יש להקים מערך הגנה נוכח הסבירות להתלקחות צבאית ביוזמת המצרים.[88] לצורך תפיסת מערך הגנה במטרה לקדם פני התקפת פתע של צבאות ערב, הייתה קיימת בצה"ל פקודה בשם 'קטורה', שהכוחות שהוקצו לה נועדו לשמור על שלמות המרחב הישראלי ולהשהות את ההתקפות המצריות עד להגעת תגבורות שיאפשרו מעבר להתקפת נגד. בהתאם לפקודה זו כלל מערך ההגנה את הכוחות הסדירים שהחזיקו בקו הרצועה, את מערך המילואים של גוש יד מרדכי וגוש מגן ותגבור מפיקוד הנח"ל בעוצמה של כשלוש פלוגות.[89]

החשש התבסס על ידיעות שהגיעו לאמ"ן, שעל פיהן היו פרוסות בחצי האי סיני תשע חטיבות מצריות, ומצילומי אוויר התברר כי המצרים הקימו מרחבי אספקה קדמיים באל־עריש ובג'בל ליבני שמדרום לה, בואכה מרחבי רפיח וניצנה. כמו כן ניכרה במרחב חצי האי סיני פעילות של בניית מתקנים צבאיים שונים וסלילת כבישים.[90] ההערכה בישראל הייתה שעם העברת חטיבה משוריינת לסיני, יוכל הצבא המצרי לפתוח בהתקפת פתע הן בגזרת ניצנה והן בגזרת רצועת עזה. על מנת להרתיע את המצרים תוגברה היערכות צה"ל למגננה בהתאם לפקודת מבצע 'ברבור', שבמסגרתו פרס פיקוד הדרום מערך הגנה מעובה בגזרתו. על חטיבת גבעתי הסדירה שתוגברה ביחידות של שריון, תותחנים והנדסה, ביחד עם כוחות ההגנה המרחבית הוטל להגן על גזרת ספר עזה באמצעות מתחמי הגנה שתקים, שישולבו עם מתחמי היישובים בסְפַר עזה במטרה לבלום מתקפה מצרית. מתקפת נגד ברמה האופרטיבית נועדה להיערך בהתאם לפקודת 'פעם', ולצורך זה יועמד לרשות פיקוד הדרום כוח עתודה שמטרתו הייתה כיבוש הרצועה תוך 18 שעות.[91] לביצועה הוקצתה יחידה 202, המסגרת החטיבתית שהוקמה זה לא מכבר עבור הכוחות המוצנחים, וכללה את גדוד הצנחנים הסדיר, גדוד הנח"ל המוצנח וגדוד המילואים שתוגברה בפלוגת טנקים. בנוסף הוקצתה עבורה

הארצי/אגא"ר/מת"ם, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – מאי 1956, 24 ביוני 1956, עמ' 2, המטה הארצי/אגא"ר/מת"ם, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – יוני 1956, 31 ביולי 1956, עמ' 2.

88 דיין (1976), עמ' 176; גולני (1997), עמ' 112-113.

89 א"צ, 1958-225-3, תכנון מערך 'קטורה', אוקטובר 1956.

90 דיין (1976), עמ' 180.

91 א"צ, 1967-678-42, פקודת מבצע 'ברבור' 2/56, 12 באפריל 1956.

חטיבת השריון הסדירה 7 שהוקמה מחדש בשלהי 1955 נוכח התעצמות הצבא המצרי.[92]

בקיץ 1956 התחוללו מספר אירועים בזירה הפוליטית והמדינית, שדומה כי דחקו לשוליים את הדיון בנושא המצב בגבולות. האירוע המרכזי בזירה הפוליטית הפנימית היה התפטרותו של משה שרת מן הממשלה ב־18 ביוני והחלפתו על ידי גולדה מאיר בתפקיד שר החוץ. בכך עזב את הממשלה בר־הפלוגתא העיקרי של בן־גוריון, והדבר הקל עליו לשוב ולנקוט במדיניות של דחיפה למלחמה יזומה. בזירה המדינית, בעצם אותם הימים הושלם פינוי יחידות הצבא הבריטי מאזור תעלת סואץ, וכחודש לאחר מכן, ב־26 ביולי, הודיע נאצר על הלאמת התעלה על ידי מצרים – זאת הייתה ראשית המשבר שיביא בעקבותיו את מלחמת סיני. ביוני, בהתאם לברית הצבאית שנחתמה בין צרפת לבין ישראל, גדל באופן משמעותי הרכש הצבאי מצרפת שהחל באפריל עם הגעתם של ראשוני מטוסי המיסטר VI, שהיו יכולים להתמודד עם מטוסי המיג 15 שהמצרים קיבלו במסגרת העסקה הצ'כית. בהמשך נועדה ישראל לקבל מטוסי מיסטר נוספים וכן עשרות רבות של טנקים מדגם AMX-13 ושרמן. ביולי חזר דאג האמרשילד ונפגש עם בן־גוריון וזה הציג בפניו עמדה מיליטנטית, שעל פיה המצרים אינם צריכים להמשיך ולשלוט ברצועת עזה, והיא צריכה לעבור לידי ישראל ללא כל תמורה טריטוריאלית, לנוכח העובדה שישראל אינה מוכנה לוותר על הנגב הדרומי.[93]

במהלך יוני נמשכה בשטח הרגיעה היחסית בגבול הרצועה גם אם מספר התקריות עלה במעט. בימים הראשונים של החודש החלו לפעול לאורך הקו מוצבי התצפית של האו"ם.[94] ביולי שב ועלה המתח בגזרה כאשר לאחר תקופת זמן ארוכה שבה ונפתחה אש על סיור שנע מצפון לכיסופים, שלא השיב באש. לעומת זאת טענו המצרים כי היו אלה הישראלים שפתחו ראשונים בירי. ב־7 וב־8 ביולי נפתחה אש ממוצבים מצריים על חקלאי

92 שם.

93 א"מ, פרטי־כל ישיבה מו/שט"ז של הממשלה, 22 ביולי 1956, עמ' 19; משה שרת, יומן אישי, 18 ביוני 1956; מצרים חוגגת פינוי הסואץ, שערים, 19 ביוני 1956; גולני (1992), עמ' 77-87.

94 א"מ, ג-5426/13, המטה הארצי/אגא"ר/מת"ם, הסתננות – סקירה וסיכום חודשי – יוני 1956, 31 ביולי 1956, עמ' 2; הושלמה הצבת עמדות תצפית לאורך ה'רצועה', על המשמר, 6 ביוני 1956; המצרים והירדנים חידשו תוקפנותם, הצפה, 8 ביוני 1956; שני המרגלים נדונו למאסר 20 שנה, דבר, 12 ביוני 1956; אריקה עויזרמן, מוצב תצפית 'צ'ארלי', מעריב, 14 ביוני 1956.

ישראלי שעבד בשדה בקרבת מפלסים ועל מוצב צבאי בגזרת נירים. ב־13 וב־15 בחודש היו חילופי אש בקרבת כיסופים ורעים, וב־25 בחודש נורו יריות על סיורים בקרבת כיסופים ובארי. בשני המקרים האחרונים טען ברנס כי המצרים פתחו באש נוכח התקרבות הסיורים הישראליים לקו שביתת הנשק, בניגוד לסיכום עם האמרשילד, שלפיו הסיורים נועדו לנוע במרחק של 500 מטרים מן הקו. נראה איפוא שההוראה שניתנה לאחר רצח רועי רוטברג הייתה זמנית ובמועד כלשהו שבה ישראל לכבד את מה שהוסכם עם המזכ"ל.[95]

החל ב־24 ביולי ועד לסוף החודש ירו המצרים מספר פעמים על היאחזות הנח"ל כרם אבשלום שזה אך הוקמה, ודומה שראו בה בסיס צבאי ולא יישוב אזרחי, כפי שראו בזמנו בנחל עוז. האירוע הביטחוני המרכזי ביולי 1956 חל ב־11 בחודש, כאשר מוצטפא חאפט', מפקד המודיעין המצרי ברצועה שהיה אחראי לפעולות הפדאיון נגד ישראל, חוסל באמצעות מטען נפץ מוסווה כחבילה המכילה ספר. העיתונות הישראלית למדה על החיסול משידורי רדיו רמאללה והיא העלתה את ההשערה שהוא חוסל ביוזמה מקומית נוכח אי־שביעות רצונם של תושבים מן הרצועה, שאולצו להצטרף לשורות הפדאיון ולסכן את חייהם תמורת תשלום זעום. שלושה ימים לאחר מכן הגיע תורו של סא"ל צאלח מוצטפא, הנספח הצבאי המצרי בעמאן שהיה אחראי על הפעלת הפדאיון מגבול ירדן, שחוסל באותה שיטה. לאות אבל ומחשש להתפרצות של מהומות, הורה המושל הצבאי המצרי ברצועת עזה לבטל את הטקסים הרשמיים לרגל חג הקורבן שנועדו להתקיים באותם הימים ואסר על התקהלויות וחגיגות המוניות. ברנס ראה בחיסולים הפרה של הסכם הפסקת האש אך העריך כי מדובר ביוזמה של גורמים מודיעיניים שספק אם אושרה על ידי ממשלת ישראל. המצרים, שבאותם ימים היו עסוקים בהלאמת תעלת סואץ, העדיפו כפי הנראה שלא להגיב בשטח, ונאצר הסתפק בכך שפתח את נאומו ב־26 ביולי ובו הודיע על הלאמת התעלה באזכור שמם של שני הקצינים שחוסלו.[96]

בראשית אוגוסט נמשכה הרגיעה היחסית לאורך גבול הרצועה ועיקר

---

95 א"מ, ג-5570/13, General E.L.M Burns to Mrs. Golda Mayer, 30 July 1956; קהיר מודיעה על התקפות ישראליות, חרות, 2 ביולי 1956; מצרים תקפו סיור ישראלי, מעריב, 2 ביולי 1956; המצרים חידשו התקפותיהם, למרחב, 3 ביולי 1956.

96 Morris (1993), pp. 397-398; נהרג מפקד הפדאיון ברצועה מוסטפה חאפז, על המשמר, 13 ביולי 1956; נהרג ראש המודיעין המצרי בעזה, דבר, 13 ביולי 1956; ש. שגב, מוקשים למפקדי ה'פדאיון', מעריב, 15 ביולי 1956; אבל ברצועה, שם, 19 ביולי 1956; מאזן הדמים של חודש יולי, למרחב, 3 באוגוסט 1956.

פעילות הפדאיון נעשתה משטח ירדן. באמצע החודש אירעו שתי תקריות חמורות בנגב המרכזי והדרומי. ב־16 בחודש עלתה משאית אזרחית על מוקש מדרום לשדה בוקר וחמישה מנוסעיה נפצעו. מספר שעות לאחר מכן הותקף אוטובוס שהיה חלק משיירה שהייתה בדרכה לאילת, נוסעת נהרגה ושבעה נפצעו וכן נהרגו שלושת החיילים שליוו את השיירה. על התקפה של פדאיון בציר תחבורה ראשי ישראל לא הייתה מוכנה להבליג ובמסגרת מבצע 'פרגול', פשט באותו לילה כוח שהורכב מלוחמי חטיבת גבעתי והנח"ל המוצנח על מוצב מצרי ממזרח לדיר אל־בלח והרג שלושה מחייליו, וכוח שני הרג במארב בקרבת רפיח שישה מנוסעיו של רכב צבאי מצרי. דיווחים של עיתונאים מקהיר העלו כי המצרים לא היו מעוניינים לחמם את גזרת הרצועה אך בשבוע האחרון של אוגוסט חלה עליית מדרגה ברמת התקריות בשטח, שבאה לידי ביטוי בפתיחה באש על סיורים ישראליים ובניסיון חדירה של כוח מצרי שביקש לתקוף מוצב ולארוב לסיור. בתגובה חודשו פשיטות התגמול הקטנות בגזרת הרצועה, במבצע 'שעיר' הותקפה ב־22 בחודש עמדה מצרית באזור רפיח, ובמבצע 'רוני' שנערך בליל ה־30-31 באוגוסט, חדרו לתחום הרצועה כמה חוליות מגדוד הנח"ל המוצנח ותקפו כלי רכב מצריים.[97] במהלך ספטמבר התרחשה עיקר הפעילות בגזרה הירדנית כאשר בגזרת הרצועה השתררה רגיעה יחסית.[98] כך היה גם באוקטובר, אם כי מספרם של מעשי הגנבה בגזרת הרצועה עלה במקצת, בית במושב מבטחים הותקף ונורה מסתנן שניסה להיכנס לתחומה של היאחזות הנח"ל דקל שהוקמה זה לא מכבר בסמוך לכרם אבשלום.[99]

---

97 משק ארז וטרקטוריסט הותקפו שוב על ידי כוחות מצריים, למרחב, 13 באוגוסט 1956; 10 קצינים מצריים בתוכם קולונל נהרגו בליל יום ה' ברצועת עזה, שם, 19 באוגוסט 1956; המצרים מודיעים על הריגת 9 מחייליהם ברצועת עזה, דבר, 19 באוגוסט 1956; האמרשילד מקווה לחידוש ישיבות ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים, על המשמר, 23 באוגוסט 1956; מחודש לחודש בגבולות, למרחב, 31 באוגוסט 1956; 13 חיילים מצרים נהרגו ברצועה, הבקר, 2 בספטמבר 1956; המצרים מודיעים על 13 הרוגים, למרחב, 2 בספטמבר 1956; משה שרת, יומן אישי, 31 באוגוסט 1956; גולני (1992), עמ' 124; Morris (1993), p. 407; פעולות גמול, http://www.nahal.co.il/6880-2, נדלה ב־4 במאי 2020.

98 א"מ, חצ-2440/7, משרד החוץ, מחלקת החקר, הפדאיין מאיימים על ישראל, 4 בספטמבר 1956, Y. Tekoah to General Burns, 3 September 1956; מסתננים גנבו צינורות מקיבוץ ברור חיל, על המשמר, 28 ספטמבר 1956; מסתננים גנבו ציוד השקאה, דבר, 24 בספטמבר 1956; האמרשילד מזהה תוקפנות ערב עם התגוננות ישראלית, על המשמר, 30 בספטמבר 1956; Morris (1993), pp. 406-413.

99 מסתננים נטשו כבשים גנובים, מעריב, 3 באוקטובר 1956; מסתננים גנבו צאן בנגב, דבר, 4 באוקטובר 1956; מסתננים חדרו למושב מבטחים, שם, 11 באוקטובר 1956; מסתננים

לאחר הצעד החד־צדדי של הלאמת תעלת סואץ גבר החשש בקרב הממשל המצרי מפני תגובה צבאית בריטית. המצרים העבירו כוחות מחצי האי סיני לתגבור מערך ההגנה באזור התעלה, והסבירות של התקפה מצרית על מדינת ישראל בטווח הזמן הקרוב הלכה ופחתה. בעקבות זאת הוחלט לדלל את שדות המוקשים שהונחו בגזרת הרצועה, בסביבות הקיבוצים גבולות, מבטחים ובארות יצחק הישנה, בהתאם לתוכנית 'קטורה'. במקביל, הוטל על חיל ההנדסה להניח שדות מוקשים חדשים לצורכי ביטחון שוטף סביב ההיאחזויות כרם אבשלום ודקל וסביב מוצב התצפית שליד כרם אבשלום. המבצע החל ב־9 בספטמבר ונקבע כי יסתיים עד ל־22 באוקטובר.[100] בתחילת אוקטובר 1956, כשלושה שבועות לפני פתיחת מבצע 'קדש', שבה חטיבת גולני ותפסה את הקו בגזרת הרצועה. כוחות שתגברו את הגזרה בהתאם לפקודות 'קטורה' ו'ברבור' שוחררו או שבו לבסיסיהם.[101]

משימות הביטחון השוטף בקו הוגדרו כמניעת חדירת כוחות אויב סדירים ובלתי סדירים מתחומי הרצועה, והתראה בפני מעבר של הכוחות המצריים לכוננות של פתיחה במלחמה. במקרה של חידוש פעולות הפדאיון היה על מפקדת החטיבה לעבות את גזרת גוש מגן, לפרוס מארבים, להקים חסימות בצירים עיקריים ולאבטח מתקנים חיוניים על ידי פלוגות טירונים, חיילים מהיאחזויות נח"ל ואנשי מילואים מגוש מגן. גוש יד מרדכי נועד לעבור לאחריות מפקדת חטיבת המילואים 11 שנועדה להחזיק בגזרת הרצועה בשעת חירום מלחמתית. אלא שלא עבר שבוע מאז כניסתה לקו וחטיבת גולני החלה בפעולות הכנה לקראת מלחמת סיני. בגזרת רפיח הוטל עליה לשלוח סיורים במהלך שלושת הלילות שבין ה־18 ל־21 באוקטובר על מנת לבדוק דרכי גישה ומעבר לשריון. הסיורים קיבלו הוראה מפורשת שלא להיכנס לקרבות אש אלא להתחמק במקרה שיתגלו. על התצפיות בקו מול דרום הרצועה הוטל לאכן את מוצבי המצרים ולעמוד על מאפייניהם מבחינת ביצורים, כלי נשק ומיקוש, ולאתר שטחים החשודים כממוקשים ומכשולים

גנבו כלי עבודה, על המשמר, 21 באוקטובר 1956; מסתננים גנבו זבל חימי בנגב, שם, 26 באוקטובר 1956; מסתנן מצרי נהרג בנגב, מעריב, 26 באוקטובר 1956; Morris (1993), pp. 413-418.

100 א"צ, 1958-225-10, מבצע שמיטה מס' 1, 5 בספטמבר 1956.

101 שם, מפקדת חטיבה 1/אג"ם, פקודת התראה, 21 בספטמבר 1956, הוראה מבצעית דרומה, 24 בספטמבר 1956; שם, 1958-225-3, גדוד חי"ר 13, מבצע החלפה פקודות מבצע מס' 1, 19 בספטמבר 1956.

טבעיים ומלאכותיים.[102] השקט היחסי שהשתרר בשלהי קיץ 1956 בגזרת רצועת עזה היה השקט לפני סערה שכמוה לא ידעה הרצועה מאז שנכנס לתוקפו הסכם הפסקת האש עם סיום מבצע חורב בינואר 1949.

102 א"צ, 1958-225-10, סיורים מעבר לגבול – מס' 1, 16 באוקטובר 1956; שם, 1958-225-3, תיק דרום הרצועה – פקודת מודיעין, אוקטובר 1956, גדוד חי"ר 13, מבצע החלפה פקודות מבצע מס' 1, 19 בספטמבר 1956, גדוד חי"ר 13, מבצע סכר, 27 בספטמבר 1956, מבצע שריד דרום, פקודת מבצע מס' 2, 3 בספטמבר 1956.

פרק שביעי

מלחמת סיני וכינון הממשל הצבאי הראשון ברצועה

א. "תותחים במקום גרביים":[1] בהלת המלחמה וההתארגנות לקראתה בספר עזה

הצורך בביצור היישובים היה תולדה של מאורעות תרפ"ט, ולראשונה הוא בא לידי ביטוי בהקמת יישובי חומה ומגדל בימי המרד הערבי.[2] בראשית ימי מלחמת העצמאות הלכו והפכו היישובים שבספר עזה, כמו גם באזורים אחרים בארץ, למתחמים מבוצרים. גם לאחר תום המלחמה נותרו היישובים הוותיקים ואלה שזה מקרוב קמו נתונים לאיום בטחוני מתמיד. על כן, בד בבד עם התפתחותם הכלכלית והחברתית, המשיך ועמד נושא ביצורם על סדר היום. באביב 1950 הוחל בהקמת ביצורים ביישובים במסגרת שילובם במערך ההגנה המרחבית בשעת חירום מלחמתית, שגם נועדו להגן עליהם מפני חדירת מסתננים ופעולות שוד וחבלה במסגרת פעילות הביטחון השוטף. עדיפות ראשונה ניתנה לקיבוצים הסמוכים לקו שביתת הנשק, שהסוכנות מימנה את הקפתם בגדרות ביטחון, ונקבע שבכל אחד מהם ייבנו מקלט תת־קרקעי ומחסן נשק מבטון מזוין, ותוקם מערכת של עמדות ושל תעלות קשר. תכנון עבודת ההתבצרות הוטל על חיל ההנדסה. עם התרחבות המערכת היישובית הלך היקף העבודות וגדל, וכעבור כשנה נוצר מחסור בחומרי גידור וביצורים ובמשאבים כספיים, ובעקבותיו ביקשה הסוכנות שהממשלה תשתתף במימון פעולת ההתבצרות.[3]

התמודדותם היומיומית הנמשכת של יישובי הספר עם הבעיות

1 את השיר "תותחים במקם גרביים" כתב חיים חפר, הלחין משה וילנסקי וביצעה להקת הנח"ל.

2 אורן (תשל"ח), עמ' 17-32.

3 אצ"מ, S15/10033, א. בסין, המחלקה הטכנית אל המחלקה הכספית, 11 באפריל 1950, המחלקה הטכנית, מ. בץ אל מח' ההתיישבות, מר כספי, 4 במאי ו־14 במאי 1950, מ. בלום,

הביטחוניות ובעיקר עם ההסתננות ופגעיה עוררו את התנועות המיישבות לחפש דרכים לסייע להם. בספטמבר 1953 החליטה מזכירות הקיבוץ המאוחד להקים ועדת ביטחון מורחבת שתכלול אנשי ביטחון מנוסים מקרב חברי הקיבוצים הוותיקים. חבריה ביקרו ביישובי הספר על מנת לעמוד מקרוב על בעיותיהם, יזמו התקנה של מכשירי טלפון ביישובים וארגנו פגישה בהשתתפות קצינים מאג"ם/מבצעים, נציגי ועדות הביטחון של כל זרמי ההתיישבות ועובדי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות. בפגישה נקבעו סדרי בנייתם של מבנים מוצקים ביישובי הספר עבור בתי מגורים, בתי הילדים וחדרי נשק, והצבתם של מכלים למי שתייה לשעת חירום. בשיתוף עם ועדת הבריאות של הקיבוץ המאוחד נערכה בדיקה של מצב המוכנות הרפואית בספר, וזו קבעה שאין מספיק אמצעי עזרה ראשונה ביישובים, ועל כן חודש התיאום בין מזכירות הקיבוץ המאוחד לבין אגודת מגן דוד אדום, במטרה לטפל בנושא.[4]

בינואר 1954 פנה פנחס לבון לגיורא יוספטל, גזבר הסוכנות היהודית, בדרישה שהסוכנות תגדיל את חלקה במימון בניית הביצורים ביישובי הספר, אלא שיוספטל טען שענייני ביטחון הם באחריותו של משרד הביטחון ועל כן עליו לממנם מתקציבו.[5] הוויכוח נתגלע נוכח התגברותה של תופעת ההסתננות שהביאה לעלייה בעלויות מיגון היישובים ושל הצורך לפצותם בגין הנזקים שגרמו מעשי הגנבה והשוד והפגיעה בנפש. עד לראשית 1955 היו עיקר הצרכים הביטחוניים של היישובים בתחום השוטף, ונושאים כהקמת מקלטים לשעת מלחמה היו בסדר עדיפויות שני. לאחר פעולת 'חץ שחור', עת החלו המצרים להפגיז קיבוצים ששכנו בקרבת קו שביתת הנשק, חל שינוי בסדר העדיפויות. המציאות החדשה שנוצרה תוארה בדף קרבי שחולק באחד מקיבוצי השומר הצעיר שבספר עזה ביום של תקרית אש. עבודות המשק הופסקו למעט אלה החיוניות והילדים הועברו לשהייה במקלטים. היישובים דרשו את הרחבתה והעמקתה של מערכת הביצורים וקראו לציבור העירוני להגיע ולסייע בעבודות ההתבצרות. בעיירה שדרות שבבניינה הוחל בשלהי 1955 דרש הצבא לבנות מקלטים עבור האוכלוסייה הבלתי לוחמת,

---

המחלקה הטכנית אל נ. כספי, המחלקה להתיישבות, 9 במאי 1951, מפת ביצורי נקודות הספר, סודי ביותר, קנה מידה 1:350,000, עדכון אחרון 10 במאי 1951.

4 אק"מ, 3-2-1-5-2, ידיעות מזכירות הקיבוץ מס' 5, 17 בספטמבר 1953, ידיעות מזכירות הקיבוץ מס' 8, 19 בנובמבר 1953.

5 א"מ, ג-5425/26, פ. לבון אל ד"ר ג. יוספטל, 5 בינואר 1954, ג. יוספטל אל פ. לבון, 19 בינואר 1954.

ותושביה נדרשו להשתתף בשמירת היישוב כפי שנהוג היה בקיבוצים ובמושבים. במסגרת שדרוג מערכת רפואת החירום באוקטובר 1955 נחנך במועצה האזורית מעון סניף של מגן דוד אדום ובו שני אמבולנסים. בתחילת 1956 החליטה מועצת פועלי אשקלון להקים מרפאה גדולה בת 30 חדרים, שתשמש בין היתר לטיפול בנפגעים בשעת חירום מלחמתית.[6]

עם הידיעות בדבר עסקת הנשק המצרית-צ'כית הוגברו פעולות ההתבצרות לקראת המלחמה הכוללת הצפויה. בשלהי אוקטובר 1955 הציעה מזכירות איחוד הקבוצות להקים קרן ביצורים משותפת לכל התנועות הקיבוציות לסיוע ליישובי הספר.[7] ביישובי העולים, המושבים והעיירות, קבע פיקוד הדרום שיתמנה מפקד הג"א מקומי בתיאום עם יושבי ראש המועצות האזוריות, המרכזים האזוריים של המחלקה להתיישבות ומחלקת הקליטה של הסוכנות.[8] במטרה להכניס סדר בעבודת ההתבצרות סוכם בספטמבר 1955 בין המחלקה להתיישבות ואג"ם/מבצעים, שהסוכנות תרחיב את מסגרת התקציב למימון העבודות הקשורות בהגנה סבילה: הקמת מקלטי בטון עבור הילדים ועבור מרפאות, חפירת מחפורות עבור האוכלוסייה הבלתי לוחמת, גידור היישובים, בניית מחסני נשק ותחמושת והקמת מאגרי מים לשעת חירום. משרד הביטחון נועד להמשיך ולממן את בנייתה של מערכת הביצורים של ההגנה המרחבית: בונקרים, תעלות קשר וגדרות טקטיות. הגברת מאמצי ההתבצרות שבה וגרמה למחסור בחומרי ביצורים שנבע לדעת הצבא מכך שהסוכנות הקציבה אותם בכמות אחידה לכל יישוב במקום להתמקד בצורכי הביטחון הייחודיים של כל יישוב בפני עצמו.[9]

---

6 אצ"מ, S92/379, צ. תמרי אל אברהם אכר, 15 באוקטובר 1954, אג"ם/מבצעים אל המחלקה להתיישבות – מר תמרי, 21 בנובמבר 1954; אק"מ, 4-2-1-5-2, מזכירות הקיבוץ המאוחד, ידיעות המזכירות מס' 12, 11 בפברואר 1954; שם, 6-2-1-5-2, ידיעות המזכירות מס' 27, 28 בספטמבר 1955; שם, יומן בארי מס' 181, 10 ביוני 1955, מס' 184, 16 בספטמבר 1955; א"מ, ג-3267/2, מגן דוד אדום בישראל אל משרד הפנים, 26 באוקטובר 1955; שם, ג-2330/28, מעוז יחזקאל, סרן, מג"ש אל מועצה אזורית שער הנגב, 23 באוקטובר 1955, הערות לתקציב המוניציפלי של שדרות לשנת 1956/7, 15 במרץ 1956; דף קרבי, השבוע בקיבוץ הארצי, ראש השנה תשט"ז; מ. הראובני, יישובי הגבול תובעים ביצורים, למרחב, 1 ביוני 1955; יישובים חדשים בנגב המערבי, שם, 16 ביוני 1955; מרפאה גדולה תוקם באשקלון, שערים, 9 בפברואר 1956.

7 אק"מ, אח"ק, 119/6, איחוד הקבוצות והקיבוצים, דין וחשבון מישיבת המזכירות המרכזת, 20 בפברואר 1955, 4 בספטמבר 1955, 30 באוקטובר 1955.

8 אצ"מ, S92/378, א. רוזנמן אל יו"ר המועצות האזוריות במחוז הדרום, המחלקה להתיישבות/חבל הנגב, חבל לכיש, חבל התיכון, מחלקת הקליטה מרחב הדרום, 23 בפברואר 1956.

9 שם, S92/379, א. בסין אל אג"ם/מבצעים, 19 בספטמבר 1955, אג"ם/מבצעים אל רענן ויץ, 13 בספטמבר 1955.

הכספים שהקציבה הסוכנות לצורכי ביטחון נגרעו מן הסיוע שניתן ליישובים לצרכים משקיים ומתקציב הפיתוח שקיבלו ממשרד הפנים. ההוצאות על הביטחון הלכו ותפחו והיו לעול קשה על היישובים. בשנת 1956/7 היו הוצאות הביטחון של מושב בית הגדי, שהיה מרוחק כ־15 ק"מ מקו שביתת הנשק, כ־19 אחוזים מכלל ההוצאות של האגודה השיתופית, ועל כך נוסף הצורך להקצות כוח אדם וימי עבודה לפעילות ביטחונית ולאימונים צבאיים. בתחילת 1956 הציגו חברי הנהלת המועצה האזורית שער הנגב בפני משרד הפנים את הבעיות שהעיקו על יישובי המועצה, שהחמורה בהן הייתה בעיית הביטחון. ליישובים היו דרושים מקלטים עבור האוכלוסייה הבלתי לוחמת, היה צורך בהשלמת תאורת גדר, כולל ביישובים שנחשבו עורפיים, והיו חוסרים במכלי מים ובציוד רפואי ואחר לשעת חירום. עוד דרשה המועצה לחבר את שדרות לרשת החשמל נוכח קרבתה היתרה לקו שביתת הנשק. המועצה האזורית חבל מעון דרשה ואף קיבלה באפריל 1956 מענק כספי ממשרד הפנים עבור ההוצאות הביטחוניות ההולכות ותופחות.[10]

בינואר 1956 נקבע כי עבור כל קיבוץ יש לתקצב חפירה של 54 מ"ק אדמה עבור חפירת מקלטים ועמדות הגנה, לספק מרכזייה עם שישה קווים ושמונה מכשירי טלפון, פנסים ודגלי איתות. כן נקבע תקן לציוד הג"א – כלי עבודה, מטפי כיבוי ומשאבות מים. למושבי העולים נקבע שיש לתקצב חפירה של 60 מ"ק למושב, כמות אמצעי הקשר וציוד הג"א זהה לזו שהוקצתה לקיבוץ, וציוד רפואי – שלושה תרמילי חובשים על תכולתם ותחבושת אישית לכל תושב. בנוסף נקבע שיש לערוך עשרה ימי אימונים נוספים לכל הגברים אשר טרם חוילו, על מנת להכשירם לתפקידיהם בשעת החירום. הצבא דרש מהסוכנות שתממן קורס צבאי בן 120 ימים למפקדים למושבי העולים, שיכלול בנוסף להכשרה צבאית גם שיעורים בהשכלה כללית ובשפה העברית וקורסים בעזרה ראשונה וכיבוי שרפות שאורגנו בשיתוף עם מגן דוד אדום ומכבי האש.[11]

10 א"מ, גל-61364/4, מנחם ברבש אל הגזברות, משרד העבודה, 27 באוקטובר 1955; שם, ש-71/13, המועצה האזורית חוף אשקלון, תקציב הפתוח 1956/57, תוכנית הוצאות בסעיף ביטחון, 10 בינואר 1956; שם, גל-64032/5, מאזן בית הגדי לסוף שנת תשי"ז, 30 בספטמבר 1957; שם, ג-3964/14, דו"ח מסיורו של מר אדלר במועצתנו, 31 בינואר 1956; שם, ג-2330/30, חיבור היישוב שדרות לרשת החשמל הארצית, 25 בינואר 1956; שם, ג-2043/5, משה אבני יו"ר המועצה האזורית חבל מעון אל שר הפנים, 12 במרץ 1956, 15 באפריל 1956.

11 אצ"מ, S92/379, חבל הנגב אל המחלקה להתיישבות, 6 בינואר 1956, שוסטרמן יצחק, רס"ן, אל המחלקה להתיישבות, 20 בינואר 1956, י. גבריאלי אל י. קוזלוב, נציב הדלק, 23 בינואר 1956.

משה דיין, חסיד המלחמה המונעת, ביקש להימנע ככל האפשר מפגיעה בהתעצמות כוחו הלוחם של צה"ל על חשבון חיזוק ההגנה המרחבית, וביקש לצמצם את ההשקעה בהתבצרות מתקציב הביטחון תוך הגדלת חלקם של גורמים אזרחיים במימונה.[12] לצורך זה ונוכח השינויים התכופים בסדרי העדיפויות בבניית הביצורים, התכנסה ישיבה באגף המבצעים במטה הכללי ב־26 בינואר 1956 בהשתתפות נציגים מוועדות הביטחון של המחלקה להתיישבות של הסוכנות ושל המרכז החקלאי, יו"ר ארגון המועצות האזוריות, ראש אג"ם, ראש הג"א וקצינים נוספים. נקבע בה ש"נוכח ההקלה הבולטת במצב הבטחון השוטף מחד והצורך הדחוף בהגברת היכולת ההגנתית של הישובים מול אפשרות המלחמה מאידך – יש להעדיף כיום בצוע עבודות בצורים וסדורי הגנה סבילה על פני בצורי הבטחון השוטף". סדר העדיפויות בביצוע עבודות הביצורים בישובים יהיה "א. גדור צבאי של מוצבי הלחימה בישובים. ב. חפירת תעלות קשר ושוחות... ג. הקמת עמדות גלויות ומכוסות. ד. מקלטים להגנה סבילה לפקוד ולעזרה ראשונה. ה. מיכלים לאגירת מנת מי חרום... ו. מחסני תחמושת נפיצה... ז. סדורי הגנה... למכוני חשמל, מכוני מים ומפעלים אחרים חיוניים לקיום הישוב בזמן מלחמה. ח. סדורי אחסנה למאגרי מזון...[ו]מאגרי דלק..." לגבי העבודות בתחום הביטחון השוטף שנכללו במסגרת התקציבית, נקבע שיש להמשיך ולבצען בעיקר ביישובים חדשים.[13] בעיה נוספת שנדונה הייתה בניית מקלטים במעברות. הצבא התנגד לבניית מקלטים ביישובים זמניים, בטענה שמדובר בבזבוז משאבים ושניתן להסתפק בחפירת תעלות מגן.[14] נוכח דרישות חוזרות של הצבא מהמערכת האזרחית להגדיל את השתתפותה בתקצוב ובביצוע ההתבצרות, הציע רענן ויץ, ממלא מקום מנהל המחלקה להתיישבות, לתת עדיפות לביצורם הצבאי של היישובים הסמוכים לגבול ובאחרים לתת עדיפות לבניית מקלטים עבור האוכלוסייה האזרחית.[15]

ב־18 באוקטובר 1955, זמן קצר לפני שסיים את כהונתו כראש הממשלה, התריע משה שרת מעל בימת הכנסת על הצורך הדחוף של מדינת ישראל ברכישת נשק, ובעקבות נאומו הוחל באיסוף תרומות במסגרת שעד מהרה

12 בר־און (1992), עמ' 94, 96.

13 אצ"מ, S92/378, נרקיס עוזי, אלוף/מ, ראש מחלקת מבצעים אל מר יוסף גבריאלי, הנהלת מחלקת ההתיישבות, 1 בפברואר 1956.

14 שם.

15 שם, סיכומי ישיבת הנהלת המחלקה ביום 9 באפריל 1956; א"מ ש-71/13, קיבוץ גברעם אל המועצה האזורית חוף אשקלון, 23 בינואר 1957.

נודעה כ'קרן המגן'.[16] הקמתה הייתה צעד חשוב לגיוס כספים מהציבור לצורכי ביטחון בכלל אך לא היה בכך די נוכח העובדה שעבודות הקמת הביצורים דרשו סכומי כסף גדלים והולכים.[17] בהלת המלחמה קירבה את מצוקת יישובי הספר אל לִבם של תושבי הערים ומרכז הארץ ועוררה תנועת התנדבות לעזרה לביצורם. בינואר 1956 יצאו פקידי ממשלה מירושלים לשבוע עבודות במשקי ספר ומועצות הפועלים בירושלים, בתל אביב ובפתח תקווה הכריזו כי חברי ההסתדרות ביישוביהם ייצאו אף הם לעבודת ביצורים על חשבון ימי חופשתם. עד מהרה הקיפה תנועת ההתנדבות מועצות פועלים נוספות וגופים ציבוריים אחרים. עובדי המדינה פנו לנציב שירות המדינה בבקשה למסד את מפעל ההתנדבות, ובן־גוריון נתן את הסכמתו לכך בתנאי שפקידי הממשלה יֵצאו לעבודה בספר על חשבון ימי חופשתם. בנוסף היה צורך להקציב קרוב ל־400,000 ל"י מהתקציב המיוחד להתבצרות לצורכי הסעתם, האכלתם וביטוחם של המתנדבים.[18]

הגל הראשון של מתנדבים ממועצת פועלי ירושלים מנה כ־150 איש, שיצאו לעבוד במשקי הספר בנגב. בשבוע השני הוכפל מספר המתנדבים ובהם היו עובדי משרדי הממשלה, המוסדות הלאומיים, העירייה, ההסתדרות, חברת החשמל וסולל בונה. רובם נמנה על הוותיקים מקרב העובדים ובהם גם משה ברעם, מזכיר מועצת הפועלים בעיר. שיעורן של הנשים בקרב המתנדבים היה נמוך ביותר, שכן מדובר היה במלאכות שנחשבו באותם הימים לגבריות. הם הועסקו לא רק בהתבצרות לבדה אלא גם בענפי החקלאות ובשמירה. הצבא ראה בחיוב את ההתנדבות לעבודת הביצורים במסגרת של מה שנודע עד מהרה כ'מבצע חומה'. על מנת לתת דוגמה אישית הגיעו בתחילת מרץ גם בן־גוריון, דיין, שמעון פרס ועשרות קצינים בכירים ועובדי המשרד למושב מבטחים ויחד עם התושבים עסקו במשך יום שלם בביצור הנקודה. לא בכדי נבחר מושב העולים שהיה הסמוך ביותר לקו

16 משה שרת, יומן אישי, 18, 19, 20 באוקטובר 1955; הממשלה קוראת לתרום לקרן המגן, זמנים, 22 באוקטובר 1955; בהתנדב עם לקרן המגן, שם, 22 באוקטובר 1955; נמשך זרם התרומות לקרן המגן, דבר, 25 באוקטובר 1955.

17 אצ"מ, שם, ד. בן דרור אל שר האוצר, 6 במרץ 1956.

18 שם; א"מ, ג-5471/11, י. שור אל נציבות שירות המדינה, 1 בינואר 1956, נציב שירות המדינה אל ראש הממשלה, 4 בינואר 1956, יצחק נבון אל נציב שירות המדינה, 8 בינואר 1956, יצחק מלמד אל מזכיר ראש הממשלה, 17 בינואר 1956, מזכיר ראש הממשלה אל נציב שירות המדינה, 24 בינואר 1956; שם, גל-47397/19, התנדבות עובדי הממשלה בירושלים לעזרת יישובי הספר, 26 בינואר 1956; מועצות הפועלים בת"א ובפ"ת מארגנות עזרה למשקי ספר, דבר, 10 בינואר 1956.

שביתת הנשק מקרב מושבי ספר עזה, שכן מרבית המתנדבים שהגיעו לדרום הועסקו בקיבוצים שבהם היה קל יותר לארגן את סדרי העבודה.[19]

דומה כי התנדבות פועלי העיר עודדה את רוחם של יישובי הספר ותחושה זו של שותפות גורל באה לידי ביטוי בצורה מוחשית ביותר, כאשר בהתקפה של פדאיון על קיבוץ כרמיה נהרג חיים מילר, פועל מתנדב מתל אביב. עם זאת, דומה כי בקרב המתיישבים המשיכה ושררה ההרגשה שהמציאות בספר עזה אינה מוכרת למרבית הציבור היושב במרכז הארץ. על מנת להציגה ולהדגיש את הצורך בהמשך ההתנדבות, הגיעו חברי קיבוצים מהנגב למועדון צוותא בתל אביב, והציגו בפני הקהל את בעיותיהם וצורכיהם של היישובים. בפרסומים פנימיים של התנועות המיישבות שב והוצג הצורך לחזק ולבנות ביצורים נוספים ומקלטים עבור אלה שהיו, כדברי חבר מקיבוץ נירים, צבא הקבע של אזור הספר.[20]

בישיבת הממשלה שהתקיימה לאחר תקרית האש הגדולה שהתחוללה באפריל 1956, שבה חזרו המצרים והפגיזו יישובים בספר עזה, שב בן־גוריון וציין את העול הביטחוני הכבד שבו נשאו תושבי האזור, והוסיף שיש לשלוח אנשים ליישובי העולים על מנת לחזקם. בנוסף להתנדבות לעבודה בספר ונוכח הצרכים הגדלים והולכים, הציע בן־גוריון שהממשלה תגייס בצווי חירום ציוד ועובדים להשלמת המקלטים והביצורים.[21] ההתנדבות לעבודה ביישובי הספר הגיעה לשיא ביום חג הפועלים, האחד במאי 1956, עת התפרסו כ־15,000 מתנדבים ביישובי ספר עזה, בקיבוצים ובמושבים. לפי המתואר בעיתונות הימים ההם, כלל ציבור המתנדבים פעילי ציבור, סטודנטים, פקידים, סוחרים, פועלים ממפעלים שונים ותלמידי תיכון מן הכיתות הגבוהות. המתנדבים עסקו הן בעבודות המשק, תוך שתרמו רבות לאיסוף תוצרת מהשדות, כולל משדות שנמצאו על קו הגבול, שבמקרים רבים הייתה מטרה לגנבות או להצתות והן בעבודות ביצורים שכללו חפירה ויציקת מקלטים ותעלות קשר, התקנת תאורת גדר ומתיחת גדרות תיל.

19 בר־און (1992), עמ' 97; עמית (1999), עמ' 50; מתנדבי העיר נתקבלו בברכה בנגב, על המשמר, 18 בינואר 1956; פועלי עיר עם יושבי ספר, עם המבצע, למרחב, 22 בינואר 1956; ראש הממשלה, הרמטכ"ל וקצינים בכירים מקימים ביצורים באחד מיישובי־הספר, על המשמר, 9 במרץ 1956.

20 יישובי הספר תובעים תוספת אדם ואמצעים, על המשמר, 26 בינואר 1956; ישראל גל, אנו צבא הקבע באזור הספר..., השבוע בקיבוץ הארצי, 4 בנובמבר 1955; יעקב עין־דור, עם האסון בכרמיה, שם, 17 בפברואר 1956; שדרה ע"ש חיים מילר ז"ל בכרמיה, שם, 16 במרץ, 1956.

21 א"מ, פרטי־כל ישיבה ט"ז/שט"ז של הממשלה, 8 באפריל 1956.

כאלף מתנדבים עבדו בעיר אשקלון בחפירה של שוחות ובניית ביצורים. ההתנדבות נמשכה גם לאחר מכן במחזורים בני שבוע ימים, ונוכח העובדה שמדובר היה בעבודה גופנית קשה, אותם אנשים שלא היו מורגלים בה או מסוגלים לעשותה תרמו את ימי חופשתם עבור עובדים אחרים שיצאו לספר.[22] עבודת ההתבצרות הקדחתנית וסבבי העובדים שהגיעו מדי פעם ליישובים לא נעלמו מעיניהם של מפקדי הצבא המצרי ברצועת עזה, שהעריכו שמדובר בסימנים למלחמה הולכת וקרבה, ובהתאם לכך הורו על חפירת מקלטים בעיר עזה והקימו מועצה עליונה להגנה אזרחית.[23]

על פי החלטתו של דיין, באביב 1956 עבר מערך ההגנה המרחבית תהליך של ארגון מחדש, שבמסגרתו חולקו יישובי הספר לשלוש קטגוריות. יישובים מסוג א' היו יישובי קו ההגנה הראשון שהיו ברובם הגדול קיבוצים. להגנה עליהם הוקצה כוח בסדר גודל של פלוגה לכל משק שהורכבה מלוחמים מבני המקום, בני גרעיני נח"ל שעדיין לא עברו הכשרה צבאית מלאה וחיילים מגדודי חק"ש (חיל הקשישים). ליישובים אלה גם הוקצו עיקר המשאבים החומריים, בכספים ובכוח אדם להשלמת עבודת ההתבצרות. יישובים מסוג ב' היו מרוחקים יותר מקו הגבול ושולבו בקווי הגנה משניים. לכל אחד מהם הוקצה כוח בסדר גודל של מחלקה מאנשי היישוב, שהיו כפופים למפקדות החבלים (חבל – יחידת משנה של גוש). בהתאם לסדר העדיפויות שקבע הצבא, הוקצו גם עבורם משאבים לעבודת ההתבצרות. יישובים באזורים פנימיים יותר הוגדרו כיישובים מסוג ג' או ד', ולשעת חירום הוקצו עבורם חיילי מילואים מתושבי המקום מגיל 39 ומעלה, שצוידו בנשק מיושן ושעיקר תפקידם היה בתחום ההתגוננות האזרחית. בסופו של דבר, מערכי הביצורים כמעט ולא נדרשו לעמוד במבחן המציאות. הקמת הביצורים, שהטילה עול כספי כבד על היישובים, הביאה אותם לבקש מענק מיוחד לכיסוי הוצאותיהם לאחר תום מערכת סיני.[24]

22 שם, גל-47397/19, תרומה לערך החופשה, 3 באפריל 1956; 50 אלף בעבודת ביצורים ב־1 במאי, דבר, 2 במאי 1956; אלפים עבדו בביצורים ביישובי הדרום, קול העם, 2 במאי 1956; ר. יואל, מתנדבים בביצורים, הבקר, 22 ביוני 1956; נ. עמינח, לעזרת יישובי הספר, הצפה, 21 ביוני 1956; יעקב עין־דור, היש להם הכול?..., השבוע בקיבוץ הארצי, גליון 1 במאי 1956.

23 ק. אמנון, חוגים רשמיים במדינות ערב טוענים שישראל תתקיף באביב, על המשמר, 13 בפברואר 1956.

24 בר־און (1992), עמ' 95-98; א"מ, ש-71/15, אבני משה, יו"ר המועצה האזורית חבל מעון אל שר הפנים, הח' בר־יהודה, 13 בנובמבר 1956, אבני משה אל מר רוטנברג, היועץ הכספי, משרד הפנים, 8 במרץ 1957.

טבלה מס' 4: יישובי סְפַר עזה על פי קרבתם לקו שביתת הנשק ועדיפותם לביצור – מרץ 1956[25]

יישוב סוג א'	יישוב סוג ב'	יישוב סוג ג'	יישוב סוג ד'	אינם ברשימה
כרמיה ק	אורים ק	משען מ"ע	אשקלון ע	שדרות מב
זיקים ק	מבקיעים ק			נתיבות מב
ארז ק	דורות ק			
מפלסים ק	רוחמה ק			
ברור חיל ק	תלמי יפה ק			
כפר־עזה ק	יכיני מ"ע			
נחל עוז ק	גיאה מ"ע			
סעד ק	בית־שקמה מ"ע			
בארי ק	שובה מ"ע			
רעים ק	תקומה מ"ע			
גבים ק	זרועה מ"ע			
כיסופים ק	בית־הגדי מ"ע			
עין־השלושה ק	יושביה מ"ע			
נירים ק	שרשרת מ"ע			
מגן ק	שיבולים מ"ע			
ניר עוז ק	גבעולים מ"ע			
גברעם ק	מלילות מ"ע			
ניר יצחק ק				
גבולות ק				
יד מרדכי ק				
ניר עם ק				
מבטחים מ"ע				

ק=קיבוץ, מ"ע=מושב עולים, ע=יישוב עירוני, מב=מעברה

25 אצ"מ, S92/378, רשימת סיווג האזורים, א.ת. כנראה מרץ 1956.

ב. לקראת קדש – התכנון הצבאי

משמעות חתימת עסקת הנשק המצרית-צ'כית שנחתמה בספטמבר 1955 הייתה הטיה של מאזן הכוחות הצבאי במזרח התיכון לטובת הצד הערבי. יצרנית הנשק היחידה במערב שמוכנה הייתה לספק מתוצרתה למדינת ישראל הייתה צרפת, אך חוסר היציבות הפוליטית ששרר בה עד אביב 1956 גרם לעיכוב בהשלמת עסקות הנשק.[26] בנוסף, היה צורך דחוף בגיוס הון נוסף בהיקף של 25-35 מיליון דולר על מנת לשלם עבורן. בנוסף לענייני הרכש היה בן־גוריון עסוק בדיונים לגבי ההיערכות והתוכניות של צה"ל לקראת המלחמה, והתרשמותו הייתה שבמטכ"ל שררה אופטימיות לגבי יכולתה של ישראל להילחם במצרים גם במקרה של הצטרפות צבאות ירדן, סוריה ולבנון ללחימה, אך הוא הטיל בכך ספק.[27]

התוכניות האופרטיביות של צה"ל שהותוו בשנים 1955-1956 הוגבלו לרצועת עזה ומרחב ניצנה. כיבוש הרצועה נועד להתחיל בהתקפה על צומת רפיח במטרה לבודדה מחצי האי סיני, והשלב שני היה טיהורה מכוחות הצבא המצרי. בכמה מן התוכניות הופיע מרכיב של גירוש של לפחות חלק מתושביה של הרצועה אל מחוץ לתחומה. בחינה של דרכי פעולתו האפשריות של הצבא המצרי העלתה שהוא יכול היה לפלוש לתחומה של מדינת ישראל באותם צירים שבהם עשה שימוש ב־1948, ציר אבו־עגילה-ניצנה-באר שבע וציר החוף מעזה צפונה, או לתקוף את מרחב אילת.[28] אלא שמאז גדל מספר הכבישים והדרכים במרחבי הנגב הצפוני ובדרום מישור החוף, ואלה אפשרו למצרים להניע כוחות בצירי רוחב לביצוע מהלכים אוגפים ולעשות בהם שימוש לצרכים לוגיסטיים. אך התרחבותה של המערכת היישובית הישראלית ושילובה במערך ההגנה המרחבית, יצרה יחד עם התעצמותו של צה"ל מערך הגנתי חזק בהרבה מזה שעמד בפני המצרים ב־1948, ושדומה שהיה בו כדי להרתיעם מיוזמה התקפית. אלא שעם הגעתו של נשק סובייטי למצרים חלה עלייה ביכולתו של הצבא המצרי ליזום מהלך התקפי.[29] בהתאם לכך השתנה

26 בר־און (1992), 168-195; גולני (1997), עמ' 125-129.

27 א"מ, פרטי־כל ישיבה נ"א/שט"ז של הממשלה, 29 באפריל 1956, דברי בן־גוריון עמ' 10-11.

28 א"צ, 1967-678-29, תכנון מבצעי 'חול', 1 ביוני 1955.

29 מחומר שלל שנאסף לאחר תום מערכת סיני לא התגלה שום מסמך המלמד על תוכנית התקפה מצרית שהייתה קיימת בטווח הזמן המיידי, ראו: אש"צ, ארכיון גידי אילת (אג"א), מצרים, ינואר 1957.

התכנון האופרטיבי הישראלי, וכוון להבסתו של הכוח המצרי בסיני בטרם ינסה ליזום מהלך אופרטיבי התקפי.[30]

בקיץ 1956 הייתה התוכנית למתקפה בגזרה המצרית, שכונתה בשמות הקוד 'ספיח מורחב' או 'מקבת', מכוונת להשתלטות על מצרי טיראן והבסת הצבא המצרי בצפון־מזרח סיני וברצועה. אך בה בעת הוחל בתכנון מבצעי שמטרתו הבסת הצבא המצרי תוך השתלטות על חצי האי סיני כולו.[31] תכנון הלחימה וכיבוש המרחב רחב־הממדים של חצי האי סיני הציב בעיות מבצעיות ולוגיסטיות שונות מאלה שהיו כרוכות בתכנון מבצע המוגבל בהיקפו הטריטוריאלי. בהתאם לכך גובשה באג"ם/מבצעים תוכנית אופרטיבית בשם 'עמלק' למתקפה שמטרתה "להשמיד את כוחות האויב ברצועת עזה-אל־עריש ולהוציא את הצבא המצרי מהמערכה". לשם כך נקבע כי יוקמו טריזים (חסימות – א.ג.) באזור ג'בל חלאל-ג'בל ליבני על הצירים המובילים לאיסמעילייה ולסואץ, שנועדו לבודד את המערך המצרי בגזרת אבו־עגילה ולנתקו הן מגזרת אל־עריש והן מגזרת התעלה.[32] במרחב כונתילה-א־תמד-קלעת א־נחל שבמרכז סיני נועד להיערך מאמץ הטעיה במטרה לפצל ולחסום את כוחות העתודה המצריים, שצפוי היה שינועו ממרחב תעלת סואץ מערבה. בנוסף לכך, נועדו להיערך פשיטות מן הים ובדרך היבשה על דרכי התחבורה וקווי התקשורת ברחבי חצי האי סיני.[33] רצועת עזה הייתה למטרה משנית, שבה, על פי הנתונים שהיו בידי אמ"ן, נפרסו בעיקר יחידות פלסטיניות בעלות ציוד וכושר לחימה נחות ביחס לצבא המצרי הסדיר. גם בצפון מזרח סיני דולל מערך ההגנה המצרי, שנועד במקור עבור שתי אוגדות אך הוחזק על ידי אוגדה אחת.[34]

ב־7 בספטמבר 1956 העלו הצרפתים לראשונה את ההצעה שישראל תצטרף למאמץ לכיבוש אזור תעלת הסואץ שיזמו עם הבריטים. יומיים לאחר מכן הטיל דיין על אג"ם/מבצעים לבדוק ולעדכן את התוכנית האופרטיבית למלחמה נגד מצרים, ובראשית אוקטובר החלה הכנתה של תוכנית המבצע 'קדש 1', לאחר שסוכמו עיקרי שיתוף הפעולה בין ישראל לבין בנות בריתה

30 דיין (1976), עמ' 157-158.

31 גולני (1997), עמ' 231-232.

32 א"צ, 1967-678-23, מבצע עמלק, א.ת.

33 שם.

34 אש"צ, אג"א, לקט מתוך סקירת מודיעין דו־חודשית, פברואר-מאי 1957, עמ' 21; א"צ, 2006-79-228, דו"ח מודיעין מסכם רצועות עזה, גדוד חש"ן 278 מודיעין, א.ת; דיין (1965), נספח מס' 5: מערך הכוחות המצריים בסיני; Pollack, (2002), pp. 29-31; גולני (1997), עמ' 340-341.

החדשות. על פי סעיף הכוונה של 'קדש 1', צה"ל נועד לכבוש את צפון סיני ולבסס קו הגנה בגדה המזרחית של תעלת סואץ, תוך שהוא מגן על הגבולות עם מדינות ערב האחרות. השלב הראשון של המבצע נועד להיות כיבוש צפון סיני עד לקו אל־עריש-ג'בל ליבני-ביר חסנה, ונועד להתבצע במשך יממה אחת מתחילת המלחמה. טיהור רצועת עזה וההתקדמות לתעלת סואץ היו מטרות שלב ב' של המבצע, שנועד להימשך יומיים. כיבוש מצרי טיראן נועד לשלב השלישי. כפי שמציין מוטי גולני, כיבוש המצרים ורצועת עזה היו למטרה משנית ביחס למטרה העיקרית של 'קדש 1' – הבסת הצבא המצרי בסיני.[35]

בפרק כוחות ומשימות של 'קדש 1' נקבעו שלושה מאמצים מדרום לצפון. המאמץ הדרומי כלל שני כוחות גדודיים מוגברים, שנועדו לפעול במרכז סיני בואכה מעבר המיתלה ונמל פורט תאופיק שבמוצאה הדרומי של תעלת סואץ. המאמץ המרכזי כוון לפריצה של אוגדה משימתית 38 את השער הדרומי לסיני ולהתקדמות בציר ניצנה-אבו־עגילה-ג'בל ליבני-ביר גפגפה-איסמעילייה. המאמץ הצפוני שהוטל על אוגדה משימתית 77, שמפקדה היה האלוף חיים לסקוב, נועד לפריצת השער הצפוני, מצומת רפיח לאל־עריש בואכה קנטרה. רצועת עזה לא הוזכרה ודומה שהמתכננים הניחו שלאחר תבוסת הצבא המצרי בסיני היא תיפול מאליה. בגרסה הסופית של הפקודה נקבע שרצועת עזה תיכבש על ידי אחד הכוחות שהוקצו לאוגדה 77.[36] לאחר ועידת סבר שונתה תוכנית 'קדש 1' והותאמה לסיכומים שהושגו עם הצרפתים והבריטים. בפקודת התכנון המעודכנת 'קדש 2', שהעביר ב־28 באוקטובר אג"ם/מבצעים לפיקודים המרחביים, המשימה הראשונה על פי סעיף הכוונה הייתה יצירת איום צבאי על התעלה. השנייה הייתה כיבוש מצרי טיראן, והשלישית – שיבוש המערך המצרי בצפון סיני ומיטוטו. המלחמה נועדה להתחיל ב'מהלך העילה', הצנחת גדוד הצנחנים הסדיר בפתחת המיתלה וחבירה אליו דרך ציר כונתילה-תמד-נחל על ידי יתר הכוחות של חטיבה 202. לאחר מכן הייתה אמורה להתחיל ההתקפה בגזרה המרכזית, שמטרתה כיבוש מרחב אבו־עגילה, ובמקביל נועדה חטיבה 9 לכבוש את ראס א־נקב כשלב מקדים לקראת יציאתה בדרך היבשה אל מצרי טיראן. בשלב השלישי נועדה להתבצע ההתקפה בציר רפיח-אל־עריש-קנטרה, על ידי אוגדה 77.[37]

35 בר־און (1992), עמ' 225-239, 268-269; גולני (1992), עמ' 199-212.
36 גולני (1992), עמ' 212-213, 216-217.
37 שם, עמ' 263-266.

המבצע החל ביום ה־29 באוקטובר בשעות אחרי הצהריים, עם הצנחתו של גדוד הצנחנים במוצא המזרחי של מצר המיתלה. בערבו של יום ה־30 באוקטובר, עם הגשת האולטימטום האנגלו־צרפתי למצרים, ניתן היה להגביר את קצב הלחימה, ודיין הורה להתחיל בתנועה אל רפיח ומשם לאל־עריש. מהלך זה אמור היה להביא לנפילת הרצועה, שלאחריה נקבע שיש לבודדה משאר חלקי הארץ, להקים בה ממשל צבאי ולהעביר ממנה פליטים להר חברון. אלא שהעיכוב בכניסת הבריטים והצרפתים ללחימה גרם לדחיית ההתקפה על רפיח ל־1 בנובמבר ומכאן לדחיית מבצע ההשתלטות על רצועת עזה. דיין העריך שנוכח חולשת היחידות הפלסטיניות יהיה די בכוח קטן להשתלטות על הרצועה, צוות גדודי משוריין (צג"מ) ובו פלוגת טנקים ופלוגת חרמ"ש מחטיבת המילואים 37, שיסתייע בגדוד 251 של משמר הגבול, שמשימתו הוגדרה ככיתור הרצועה והשלטת סדר בתחומה עם כניעתה. מועד ההתקפה על הרצועה נקבע ל־2 בנובמבר לאחר השלמת כיבוש צומת רפיח. כלקח מלחימתם העיקשת של המצרים במרחב אבו־עגילה, ערב ההתקפה חוזק הכוח שנועד לכיבוש הרצועה, והמשימה הוטלה על חטיבת חי"ר מילואים 11 מוגברת בצג"מ מחטיבה 37.[38]

כיבוש רצועת עזה הותנה בכיבוש שטח המפתח של צומת רפיח שבו החזיקה חטיבה 5 המצרית, כאשר מצפון לה, בחלקה הדרומי של הרצועה, נערכה חטיבה 87 הפלסטינית. הכוח המגן על צומת רפיח מנה שני גדודי חי"ר מצריים, גדוד חי"ר פלסטיני, פלוגת טנקי שרמן, פלוגה של משמידי טנקים מדגם ארצ'ר וגדוד תותחי שדה.[39] הוא נפרס בצפיפות במוצבים פלוגתיים ומחלקתיים שהגנו על דרכי הגישה אל מרחב רפיח. פני השטח הגלי, שהיה חולי בחלקו, עם תכסית של מטעים וגדרות צבר, הקשו על התנועה ועל זיהוי המוצבים המצריים, בעיקר בשעות הלילה. לצורך ההתקפה עמדו לרשות אוגדה 77 חטיבות גולני ו־27 המשוריינת, שהייתה חטיבת מילואים שאוגדו בחמש מסגרות גדודיות רגליות: גדוד חיל הרגלים הממונע (חרמ"נ) 11, שלושת גדודיה של חטיבת גולני (12, 13 ו־51) שתוגברו כל אחד בפלוגה של חיילי נח"ל וגדוד 115 מחטיבה 11, ובשלושה צוותים גדודיים משוריינים: צג"מ 19 שכלל פלוגת טנקים קלים AMX-13 מוקטנת ופלוגת חרמ"ש, צג"מ 277 שכלל פלוגת טנקי שרמן M-50 ופלוגת חרמ"ש וצג"מ

38 שם, עמ' 300, 311-318.
39 אש"צ, אג"א, שם.

79 שכלל פלוגת טנקי סופר שרמן ושתי פלוגות חרמ"ש.[40] תוכנית ההתקפה של אוגדה 77 הייתה אופיינית לגישה הישירה בנוסח המתקפה הבריטית באל־עלמיין ב־1942: התקפת רגלים במספר מאמצים לכיבוש מוצבי הקו הראשון על מנת ליצור פרצה שתאפשר את מעבר הכוח המשוריין, שנועד לשטוף את מערכי העומק של צומת רפיח, לנוע ולכבוש את מרחב אל־עריש ומשם להמשיך מערבה בואכה קנטרה.

ג. "ושערי העיר ביד השמשונים":[41] קרבות רפיח ורצועת עזה

על פי התוכנית שגובשה במפקדת אוגדה 77 ההתקפה נועדה להתחיל בשעה 02:00 אור ליום ה־1 בנובמבר, בהפגזת הצי הצרפתי על מחנות רפיח ואחריה נועדו להתבצע הפצצות ריכוך מהאוויר. במסגרת הפעולה הקרקעית נקבעו ארבעה מאמצים, במסגרתם שלושה גדודים נועדו לתקוף חזיתית את מוצבי רפיח ממזרח למערב וכוח רביעי לאגפם מדרום ולכבוש את הצומת. גדוד 11 נועד לכבוש שני מוצבים שחלשו על צומת הכביש שהובילה למחנות רפיח ממזרח, ועל גדוד 12 שפעל מדרום לו הוטל לכבוש שני מוצבים נוספים שאחד מהם הוגדר שטח חיוני. מדרום לגדוד 12 נועד גדוד 13 לכבוש שני מוצבים שחלשו על צומת רפיח ממזרח. על צג"מים 277 ו־79 הוטל לסייע בעת הצורך לשלושת גדודי החי"ר. את מאמץ האיגוף עומק מדרום נועד להוביל גדוד 115 שמשימתו הייתה לחפות על פריצת שדה המוקשים שהמצרים הניחו ממערב לקו שביתת הנשק, ולכבוש שלושה מוצבים ששלטו על גזרת הפריצה, על מנת לאפשר את מעבר גדוד 51 בדרכו לכיבוש מוצבי צומת רפיח.[42]

ההתקפה החלה אור ליום ה־1 בנובמבר עם הפגזת מחנות רפיח על ידי הסיירת הצרפתית Georges Leygues, שתוצאותיה היו מאכזבות. גם ההפצצה האווירית הופסקה לאחר זמן קצר משעלה החשש שחיל האוויר תוקף את הכוח הישראלי במקום את היעדים המצריים.[43] לעומת זאת, האש

40 גפני (1986), עמ' 52; א"צ, 2006-79-137, סיכום אבדות חט' מוג' חי"ר 1 בתאריך 29/10-1/11.

41 "מול הר סיני", מילים: יחיאל מוהר, לחן: משה וילנסקי, בוצע על ידי להקת הנח"ל וזוהה יותר מכל עם מלחמת סיני.

42 שטייגמן (1990), עמ' 249; פעיל (1968), עמ' 10-11; טחן (1958), עמ' 28-33; גפני (1986), עמ' 52-53.

43 דיין (1976), עמ' 292; גולני (1992), עמ' 375-376; שטייגמן (1990), עמ' 250-253; לפרטים על הסיירת הצרפתית ז'ורז' לז' ראו: https://en.wikipedia.org/wiki/French_cruiser_Georges_Leygues, נדלה ב־4 במאי 2020.

הארטילרית שהונחתה באמצעות ריכוז אש של שבעה גדודים של תותחים ומרגמות, הייתה מדויקת ויעילה.[44] ההתקפה ממזרח נתקלה בהתנגדות עיקשת של הכוחות שהחזיקו בקו ההגנה המצרי, אלה ניצלו היטב את פני השטח המתאפיינים בבוסתנים ומשוכות צבר המַקשים על התנועה והניווט בשטח, ואלה שיבשו את ביצוע המשימה. אך בסיוע טנקי השרמן של צג"מים 79 ו־277 נשברה ההתנגדות המצרית והיעדים נכבשו. גם ההתקפה בגזרה הדרומית השתבשה בשל טעויות ניווט וגילוי של שדה מוקשים נוסף. ההתנגדות המצרית שהייתה לעיתים עיקשת נשברה וגדוד 51 כבש את מוצבי צומת רפיח הסתיים כשש שעות לאחר שהחלה ההתקפה עת חבר בשעה 9 בבוקר הטנקים של חטיבה 27. זו המשיכה במתקפה מערבה לאורך הציר הצפוני המוביל לעומק חצי האי סיני, ובמהלך יום ה־1 בנובמבר כבשה את מערך המוצבים שממזרח לאל־עריש ואת העיירה עצמה בבוקר המחרת. כיבוש מערך רפיח עלה בחייהם של 36 חיילים, 24 מחטיבת גולני ו־12 מחטיבה 27, שכולם למעט אחד – מג"ד 277 סא"ל זיוי צפרירי, היו מגדוד 11. מרבית 24 חלליה של גולני היו מקרב חיילי הנח"ל, 16 במספר. לגדוד 115 היו שני הרוגים ושישה מן החללים היו חיילי גולני.[45]

עם השליטה במרחב רפיח ניתן היה להתחיל בכיבוש הרצועה שהייתה באחריות דיוויזיה 8 הפלסטינית. חלקה הצפוני של הרצועה, מבית חאנון בצפון ועד לדיר אל־בלח הוחזק על ידי חטיבת המשמר הלאומי 26 שמסגרות המשנה שלה נפרסו במוצבים לאורך קו שביתת הנשק ובעומק השטח. מדרום, את מרחב חא'ן יונס החזיקה חטיבה 86 הפלסטינית שנערכה בשלושה מתחמים גדודיים: האחד מצפון לח'אן יונס בשורה של מוצבים שהגנו על הגישה לעיירה מצפון וממזרח; השני מדרום לעיירה לאורך ציר הכביש הראשי המוביל לרפיח; וגדוד שלישי הוצב בעתודה. עם נפילת צומת רפיח ניתנה לכוחות ברצועה פקודת נסיגה כוללת אך בשל הניתוק מחצי האי סיני לא ניתן היה לבצעה באופן מסודר. פקודת הנסיגה פגעה ברוח הלחימה של הגייסות והחל בשעות אחר הצהריים של ה־1 בנובמבר החלו מקצת החיילים ועמם גם אזרחים לנסות ולהימלט מן הרצועה בדרך הים באמצעות סירות דיג.[46] אחרים החלו כפי הנראה לעזוב את עמדותיהם

44 פטישי (2013), עמ' 176-177.

45 א"צ, 2006-79-137, שם; דיין (1976), עמ' 295-296; פעיל (1968), עמ' 10-11; טחן (1958), עמ' 28-33; גפני (1986), עמ' 54-59; פטישי (2013), עמ' 176-178.

46 טחן (1958), עמ' 40-41; דיין (1965), עמ' 186-187; דיין (1976), עמ' 299; גולני (1997), עמ' 549.

ולנסות ולהשתלב בקרב האוכלוסייה האזרחית על מנת להימנע מנפילה בשבי.

משימת כיבוש הרצועה הוטלה על חטיבת חי"ר מילואים 11, שמפקדה היה אל"מ אהרון דורון וסגנו סא"ל אביב ברזילי. בגיוסה הוחל בשבת ה־27 באוקטובר בשעות אחרי הצהריים, והוא הושלם 48 שעות לאחר מכן, וגדוד 115 הועבר בו ביום תחת פיקוד חטיבת גולני, על מנת להחליף את גדוד 13 שהחזיק בקו בגזרת הרצועה. החטיבה הוגדרה בשלב זה כעתודה פיקודית וכללה את גדוד 113 בפיקודו של סא"ל פנחס ויינשטיין, גדוד 128 בפיקודו של סא"ל שאול גבעולי, פלוגת סיור חטיבתית, גדוד מרגמות 120 מ"מ וגונדת נ"ט.[47] על מפקדת החטיבה הוטל לתכנן שתי משימות: האחת קיטוע הרצועה באזור העיר עזה והשנייה כיבוש מתחם צומת רפיח. ב־30 באוקטובר הוטל עליה להחליף את חטיבת גולני בהחזקת גזרת קו הרצועה שהוצאה מתחום אחריותה של אוגדה 77 והחטיבה הוכפפה ישירות למפקדת פיקוד הדרום. מפקדת החטיבה, היחידות החטיבתיות והגדודים התרכזו בשטחי כינוס בקרבת יושביה, בארי ויכיני, על גדוד 128 הוטלה משימת החזקת הקו, שעיקרה היה מארבים נגד חוליות פדאיון שניסו לחדור מתחום הרצועה. בשעות אחר הצהריים של ה־1 בנובמבר התייצב במפקדת החטיבה סא"ל זאב אשכולות, מפקד צג"מ 278 מחטיבת שריון 37, שכלל פלוגת טנקים סדירה שהורכבה על בסיס סגל ההדרכה של בית הספר לשריון ובה 14 טנקי שרמן ופלוגת חרמ"ש. בשלב זה עדיין לא הוטלה כל משימה התקפית על החטיבה ועל כן נשלח קצין האג"ם החטיבתי למפקדת פיקוד הדרום לברר את פשר הגעת הצג"מ, ונאמר לו שנשלח לבצע סיור אלים בציר הכביש עזה-רפיח, וכי הדבר תוֹאַם עם מפקדת חטיבת גולני שהחזיקה ברפיח ועם מפקדת אוגדה 77.[48]

אור ליום ה־2 בנובמבר בשעה 01:00 קיבל מח"ט 11 שהגיע אף הוא למפקדת הפיקוד, את משימת כיבוש רצועת עזה מסא"ל זאב (זוניק) שחם, עוזר קצין האג"ם הפיקודי, מבלי שנקבעה שעת "ש" וללא פירוט שלבי הפעולה. כל שנאמר למח"ט היה שעל החטיבה לצאת למשימתה לא יאוחר

47 א"צ, 1967-675-101, ביה"ס לפיקוד ולמטה, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, עמ' 5-7; שם, 1962-619-116, בורשטיין יעקב, רס"ן, קצין אג"ם חט' 11 אל גדוד 115, גוש מגן, גוש יד מרדכי, 29 באוקטובר 1956.

48 א"צ, 1967-675-101, ביה"ס לפיקוד ולמטה, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, עמ' 7; נגר (2017), עמ' 26-29; גולני (1997) עמ' 549-550; טל זגרבה, בזכות הארנק עם התמונה של אשתי, הקליע לא נכנס לי ללב, במחנה, 12 ביוני 2009, עמ' 54-55.

מאשר שחר היום ושצג"מ 278 הוכפף לו לאחר שמשימת הסיור האלים בוטלה. לאור התכנונים הקודמים שערכה מפקדת החטיבה, השטח והיעדים לא היו זרים לה ובקבוצת הפקודות שנערכה למפקדי המשנה בשעה 04:15 הוצגה התוכנית כדלהלן:

א. את ההתקפה יוביל צג"מ 278. הוא ינוע משטח הכינוס באזור בארי לצפון־מערב, יכבוש את מוצב 125 השולט על הכביש העוקף את עזה ממזרח, יפנה לדרום־מערב, יכבוש את מוצב 122 החולש על צומת אום דרג' (לימים צומת נצרים – א.ג.), ינוע בציר הכביש מדרום לצפון אל עזה, יפרוץ אל העיר וימשיך בתנועה על הציר הראשי עד לצומת עם הכביש הישן המוביל למפלסים, כק"מ מדרום־מזרח לכפר ג'בליה.
ב. גדוד 113 ינוע בעקבותיו, פלוגה אחת תטהר את מוצב 125 ומוצב 118 שמדרום לו, ויתרת הגדוד תפנה צפונה ותטהר את המוצבים שעל רכס הכורכר שממזרח לעזה, רכס אל־קובה-עלי אל־מונטר.
ג. גדוד 128 נועד לטהר את מוצב 122 ולהמשיך צפונה לעזה על מנת לקחת חלק במשימת כיבוש וטיהור העיר.

כיבושה של עזה נועד איפה להתבצע באיגוף מדרום לצפון בסיוע של מאמץ משני ברכס הכורכר, שפסגתו גבעת עלי אל־מונטאר ששלטה על ציר הכניסה המזרחי לעיר, ולהטעות את הכוח המצרי המגן על עזה לחשוב שמדובר היה במאמץ התקיפה העיקרי.[49]

הסיוע האווירי שהוקצה להתקפה היה דל למדי ותחילתו במהלך של מלחמה פסיכולוגית שנערך בשעות הלילה, באמצעות מטוס תובלה שבו הותקנו רמקולים. המטוס חג מעל העיר עזה ושידר קריאה לתושבים וללוחמים להיכנע. בבוקרו של יום ה־2 בנובמבר בשעה 04:40 הופצצה עזה מהאוויר אך בעטיים של תנאי מזג האוויר הגרועים, לא פגעו הפצצות במטרות המיועדות במרכז העיר אלא בשטחים בשוליה.[50] ההתקפה הקרקעית החלה בשעה 05:30 כאשר צג"מ 278 החל בתנועה ליעדיו. על הכוח ניחתה אש מרגמות ומקלעים מן המוצבים המצריים אך אלה נכבשו בקרב תנועה ואש תוך שיתוף פעולה בין הטנקים לבין החרמ"ש. משם המשיך הכוח

49 א"צ, שם, עמ' 8; כרמל (2009), עמ' 343-344; גולני (1997), עמ' 550.
50 שטיגמן (1990), עמ' 256.

לצומת חרת דרג׳ וכבש את מוצב 122, פנה צפונה ונע לעבר עזה תוך שהוא סופג אש מרגמות, נכנס לעיר ונע ברחוב הראשי כשהוא משתק באש קיני התנגדות בודדים. כוח משולב של חרמ״ש וטנקים יצא מן העיר צפונה ונע לאורך ציר הכביש הראשי תוך ניהול אש עם מוצבים מצריים לאורכו, והגיע עד המבואות הדרומיים של הכפר בית חאנון. משם שב על עקביו דרומה והמשיך לנהל אש עם מוצבים מצריים שלאורך הכביש. מוצבים אלה שותקו רק לאחר שלירי הטנקים נוספה אש סיוע של מרגמות ושל תותחי נ״ט. במהלך היום התכנס הצג״מ במרכז העיר ולקח חלק יחד עם גדוד 128 בפעולת הטיהור של שכונותיה. תוך כדי הפעולה נהרג מפקד פלוגת החרמ״ש בניסיון כושל להכניע את משטרת עזה ולקחת את מפקד העיר המצרי בשבי.[51]

מפקדת גדוד 113 קיבלה את משימתה בשעה, 03:00 כאשר הפלוגות היו ערוכות בשטח הכינוס ליד יושביה, והגדוד יצא בעקבות צג״מ 278 מבלי שהוקם קשר עמו. המוצבים שתקף הצג״מ נמצאו ריקים והגדוד פנה צפונה לעבר רכס אל־קובה-עלי־מונטאר. בקרב שהתפתח הסתייע הגדוד בפלוגה של שריוניות מדגם סטגהאונד מגדוד סיור 182 של פיקוד המרכז שהגיעה ללא כל תיאום וללא כל ידיעה מוקדמת של מפקדת החטיבה. אש תותחיהן הקלים בקוטר 37 מ״מ סייעה רבות לשבירת התנגדות הכוח המצרי שהחזיק ברכס, ובמהלך שעות הבוקר של ה־2 בנובמבר השלים הגדוד את משימת הטיהור וההשתלטות על המבואות המזרחיים של עזה.[52] גדוד 128 היה מגויס בחלקו בשלהי אוקטובר 1956, שתיים מפלוגותיו החזיקו בקו העירוני בירושלים וחברו לגדוד רק כיממה לאחר שהוחל בגיוס החטיבה. בתחילה עסק הגדוד באימונים בשטח הכינוס ליד ניר משה, והציב מארבים בקו הרצועה בגזרה שבין ארז בצפון לנירים בדרום. אור ליום ה־2 בנובמבר הטילה מפקדת החטיבה על הגדוד לטהר מוצבים ממזרח לצומת חרת דרג׳, לנוע מערבה ולהשתלט על הצומת. התארגנות הגדוד נעשתה תוך כדי תנועה נוכח הצורך לכנס במהירות את הכוחות הפרוסים במארבים. חלק מן החיילים הגיעו לשטח ההיערכות ליד בארי עם חוסר בציוד כקסדות ואתי חפירה שאותם לא נהוג היה לקחת למארבים. פלוגות הגדוד השתלטו על

51 א״צ, 2006-79-228, גדוד חש״ן 278, דו״ח פעילות מסכם, 4 בנובמבר 1956.

52 שם, 2006-79-128, דו״ח מסכם גדוד 113, 11 בדצמבר 1956; שם, 2006-79-327, כיבוש רצועת עזה, עדותו של סא״ל א׳ ברזילי סמח״ט מוג׳ חי״ר 11 ועדותו של רס״נ ה׳ אליאב, קצין אג״מ חט׳ מוג׳ חי״ר 11.

היעדים שנקבעו להן מבלי שנתקלו בהתנגדות של ממש, ולאחר מכן נע הגדוד צפונה והחל בסיוע הצג"מ בטיהור העיר עזה.[53]

בצוהרי יום ה־2 בנובמבר הושלמה משימת כיבוש העיר עזה והמושל המצרי של הרצועה, הגנרל מוחמד פואד אל־דיגווי נכנע בשעה 12:30. טקס הכניעה נערך כשעתיים לאחר מכן במוצב מצרי שבו התמקמה חבורת הפיקוד הקדמית של חטיבה 11, ונכח בו אלוף פיקוד הדרום אסף שמחוני שקיבל רשמית את כניעתו של אל־דיגווי. אלא שבכך לא נפסקה הלחימה ברצועה מאחר שבתחום סמכותו של אל־דיגווי היה הניהול האזרחי של הרצועה, והכוח שנערך במרכז ובדרום הרצועה היה תחת פיקודו של מפקד דיוויזיה 8, הגנרל יוסף עבדאללה אל־אגרודי, שהתמקם בח'אן יונס וסירב עדיין להיכנע.[54] בהתאם לכך, בשעה 13:00 הורה פיקוד הדרום לחטיבה 11 להמשיך דרומה ולהשתלט על מרחב ח'אן יונס ולחבור עם חטיבת גולני ברפיח. קבוצת פקודות חטיבתית נערכה בשעה 14:30 ועל פי התוכנית שגובשה נקבע כי צג"מ 278 מתוגבר בשתי מחלקות של שריוניות ינוע בציר הכביש הראשי עזה-רפיח ויטהר את המוצבים שלאורכו, גדוד 128 ינוע אחריו, יסייע בטיהור המוצבים עד מבואות ח'אן יונס ומשם יפנה מזרחה ויכבוש ויטהר את הכפר בני סוהילה. על גדוד 113 ועוד מחלקת שריוניות הוטל לנוע בשני צירים מקבילים ממזרח לכביש הראשי ולטהר את המוצבים שלאורך קו שביתת הנשק עד מוצב 88, ולפנות משם מערבה אל ציר הכביש הראשי ולכבוש את ח'אן יונס.[55]

הצג"מ התעכב על מנת לתדלק ולהשלים מלאים בטנקים ובזחל"מים והחל בתנועה רק בשעה 22:30 בלילה. הכוח נע באורות מלאים ופילס את דרכו תוך פינוי מוקשים ושיתוק אש נ"ט ואש מרגמות שנורתה ממוצבים חפורים לאורך הציר בואכה ח'אן יונס. לאחר שהשתלט על צומת ח'אן יונס וחיסל מספר קיני התנגדות בסביבתה, החליט המג"ד לעצור ולהתארגן לחניון לילה ולא לנוע דרומה לכיוון רפיח, מאחר שלא הצליח לתאם בקשר את החבירה עם חטיבת גולני. בבוקר ה־3 בנובמבר התברר שלא ניתן היה להמשיך לנוע דרומה נוכח התנגדות עיקשת שגילו כמה מוצבים שהגנו על

53 א"צ, 2006-79-128, דו"ח מסכם גדוד חי"ר מלואים 128, א.ת, גדוד 128/מבצעים, פק' מבצע קדש, 29 באוקטובר 1956; שם, 2006-79-327, שם.

54 כרמל (2009), עמ' 345-347; דיין (1965), עמ' 140-141; א"צ, 2006-79-128, מבצע קדש דו"ח מסכם חטיבה מוג' חי"ר 11, 14 בדצמבר 1956, עמ' 7.

55 א"צ, 2006-79-327, כיבוש רצועת עזה, עדותו של סא"ל א' ברזילי סמח"ט מוג' חי"ר 11; דיין (1976), עמ' 300.

מרחב הצומת, אלה הוכרעו לאחר התקפה משולבת של טנקים וחרמ"ש. בשעות הצהריים לאחר שההתנגדות פסקה והושג תיאום עם מפקדת חטיבת גולני, המשיך צג"מ 278 בתנועה דרומה מבלי שנתקל בהתנגדות נוספת וחבר למתחם צומת רפיח בשעה 14:00. לאחר כ־30 שעות לחימה עמדו אבדות הצג"מ על 7 הרוגים ו־23 פצועים, ושני טנקים ושני זחל"מים שנפגעו. על פי דו"ח שכתב קצין המודיעין הגדודי, המוצבים שבהם נתקלו היו בנויים היטב, אך ממרביתם ברחו חיילי האויב לאחר לחימה קצרה והותירו אחריהם מספר לא גדול של חללים, כ־70 בסך הכול, ונשק וציוד בכמות מרובה.[56]

התנועה של גדוד 113 שלא הייתה מותנית בזו של הצג"מ החלה בשעה 16:00 אחר הצהריים, כאשר פלוגת הסיור החטיבתית משמשת משמר קדמי. הכוח נע על ציר הכביש הראשי, עבר את הגשר על נחל הבשור ונע מזרחה למחנה הפליטים נוצ'יראת. משם פנה למוצב 103 ובשעות הלילה נע דרומה והשלים את משימת ההשתלטות על המוצבים המצריים לאורך קו שביתת הנשק עד למוצב 88 מבלי שנתקל בהתנגדות. בשעה 07:00 בבוקרו של יום ה־3 בנובמבר נכנס הגדוד לח'אן יונס וכבש אותה בסיוע כוח של שריוניות, מול התנגדות שהוגדרה כחלשה בדו"ח המג"ד. מפקד הדיוויזיה ה־8, שמפקדתו הייתה בעיירה, הודיע על כניעה בשעה 10:30 אך פעולות הטיהור נמשכו עד לשעה 13:30. הגנרל אל־אגרודי השבוי טען במסיבת עיתונאים שנערכה יום לאחר מכן, כי חייליו שהיו ברובם הגדול פלסטינים לחמו בעקשנות למרות שהיו מכותרים.[57] חיל האוויר ערך מספר גיחות תקיפה על מטרות בח'אן יונס, אך בהיעדר תיאום יעיל בין הכוח האווירי לכוחות היבשה, אלה נעשו שעות מספר לפני הגעתו של צג"מ 278 לצומת הכניסה לעיירה ושעות רבות עוד יותר טרם שהחל גדוד 113 בטיהורה.[58]

לאחר כיבוש ח'אן יונס טענו גורמים מקרב האוכלוסייה המקומית בפני עובדי אונר"א, שחיילי צה"ל הוציאו להורג עשרות רבות של בני אדם בזמן הסריקות שנערכו לאיתור אנשי פדאיון וחיילים מצריים שהסתתרו בתחומה.

---

56 א"צ, 2006-79-128, גדוד חש"ן 278, דו"ח פעילות מסכם, 4 בנובמבר 1956, דו"ח מודיעין מסכם, א.ת.., דו"ח על הפעולה, רס"ל וינברג גדליהו, 15 בנובמבר 1956; שם, 2006-79-137, צֶלם שנפגע בזמן קרב, א.ת.; דיין (1976), שם; נגר (2017), שם.

57 א"צ, 2006-79-202, מבצע קדש דו"ח מסכם חטיבה מוג' חיר 11; שם 1965-1034-1119, אג"מ/מבצעים, סיכום פעילות כוחותינו נכון ל־031030, 3 בנובמבר 1956; שם, 2006-79-128, דו"ח מסכם גדוד 113, 11 בדצמבר 1956; שם, 2006-79-327, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, עמ' 11, 62; אהרן להב, הגנרל המצרי מספר על כניעת ח'אן יונס, דבר, 5 בנובמבר 1956.

58 שטייגמן (1990), עמ' 256-257; נגר (2017), עמ' 28.

על פי מקורות שנחשבו מהימנים קבע מנהל אונר"א את מספר ההרוגים בח'אן יונס על 275 איש, מהם 140 פליטים ו־135 ותיקים, אך לא ידע לומר כמה מהם נהרגו בזמן הלחימה, כולל מהפצצות מהאוויר, וכמה אכן הוצאו להורג, ולא ציין את זהותם של ההרוגים, אם היו לוחמים או אזרחים. כתב של ה־Jewish Observer and Middle East Review טען על פי מקורות בביירות כי 225 הפליטים (צ"ל 275, כנראה טעות דפוס – א.ג.) שעל מותם נמסר בח'אן יונס בדו"ח של מנהל אונר"א, נהרגו בזמן הלחימה העיקשת של היחידות הפלסטיניות שנותרו בעיירה. בשידורי רדיו מקהיר מינואר 1957 נטען שחיילים ישראלים הוציאו מאות צעירים מבתיהם וטבחו 430 מהם לעיני אימהותיהם. החוקר הפלסטיני סלמן אבו־סיטה מעמיד את מספר הרוגי ח'אן יונס והכפרים הסמוכים על 520 איש, וטוען כי ההרג נמשך ארבעה ימים רצופים, שבמהלכם היו המתים מוטלים ברחובות.[59]

עם קבלת ההתראה לקראת התנועה דרומה הפסיק גדוד 128 את משימת טיהור העיר עזה, ובשעה 15:00 אחה"צ יצא להתארגנות בצומת חרת דרג'. משימת הגדוד שתוגבר במחלקת שריוניות הייתה לנוע אחרי הצג"מ על הכביש הראשי עד כשני ק"מ מדרום לדיר אל־בלח, לפנות דרום־מזרחה ולכבוש ולטהר את מוצב 88 המרוחק כשני ק"מ ממזרח לציר הכביש הראשי וכ־3.5 ק"מ ממערב לקיבוץ כיסופים. התנועה החלה בשעות הלילה והמוצב נתפס ללא התנגדות. בשחר ה־3 בנובמבר המשיך הגדוד בטיהור קו המוצבים דרומה בואכה בני סוהילה וכבש את הכפר. בבוקר ה־4 בנובמבר תפס הגדוד את מרחב הכפר עבסאן, ובכך הושלמה משימת החטיבה ותמה לחימתה ברצועת עזה. מספר נפגעיה של חטיבה 11 בקרב על רצועת עזה עמד על שישה הרוגים ו־40 פצועים.[60] בעת שטיהור העיר עזה היה בעיצומו נכבש הכפר בית חאנון על ידי כוח גדודי מקובץ מגוש יד מרדכי. לאחר שהכפר וסביבתו רוככו באש מרגמות, יצא הכוח בשעה 11:00 בבוקר והשתלט עליו

---

59 General Assembly, Special Report of the Director of the United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, 15 December 1956, A/3212/Add.1, https://web.archive.org/web/20131104160006/http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/6558F61D3DB6BD4505256593006B06BE, נדלה ב־27 ביוני 2019; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, טיוטה למסמך סיכום תקופת השלטון הישראלי בעזה, עמ' 3; תושבי רצועת עזה אינם רוצים בשיבת המצרים, הצפה, 18 בינואר; Filiu (2014), pp. 95-97; Morris (1993), p. 424; Abu Sitta (2016).

60 א"צ, 202-79-2006, מבצע קדש דו"ח מסכם חטיבה מוג' חיר 11; שם, 1119-1034-1965, אג"מ/מבצעים, סיכום פעילות כוחותינו נכון ל־031030, 3 בנובמבר 1956; שם, 128-79-2006, דו"ח מסכם גדוד חי"ר מילואים 128, א.ת.; שם, 327-79-2006, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, עמ' 11; מיטיב (1972), עמ' 79.

בתוך כשעה. לאחר מכן המשיך בתנועה לאורך הכביש הראשי בואכה עזה ותפס ללא התנגדות מוצבים שננטשו על ידי חיילי המשמר הלאומי לאחר קרב התנועה, והאש שניהל עמם בבוקרו של אותו היום הטור המשוריין מצג"מ 278.[61]

עוד כיבוש רצועת עזה נמשך, עלה הצורך להשלים את טיהורה וללכוד את מאות המגויסים הפלסטינים שנותרו בתחומה. בתחילה נקבע שמשימה זו תבוצע על ידי גדוד משמר הגבול 251 אלא שעד מהרה הסתבר שזו הייתה הרבה מעבר לכוחו. בהתאם לכך הועברה מפיקוד המרכז חטיבת חי"ר 12 בפיקודו של אל"מ דוד אלעזר, שנשאה את מספרה של חטיבת הנגב מימי מלחמת העצמאות ושהוקמה מחדש בפברואר 1955. לחטיבה הוכפפו שלושה גדודי חי"ר קיימים – גדוד 44, גדוד 75 וגדוד 112, וכן גדוד מרגמות 120 מ"מ ופלוגת סיור חטיבתית. גדוד 112 נגרע ערב פרוץ המלחמה מסדר כוחה והוקצה להגנה על מרחב אילת.[62] גדוד 251 הועמד תחת פיקוד המושל הצבאי המיועד של הרצועה במטרה לטהר את העיר עזה ממבואותיה המזרחיים ועד לחוף הים. הגדוד מנה שתי פלוגות, שבכל אחת מהן כ־130 שוטרים, וערב פרוץ המלחמה היה פרוס במרחב ירושלים והפרוזדור. ב־1 בנובמבר בשעות אחר הצהריים החל הגדוד לנוע דרומה, ובבוקרו של יום המחרת נכנס לתחומה של הרצועה והתכנס במנחת המטוסים שלמרגלות רכס עלי אל־מונטר.[63]

עם תום הלחימה החל גדוד 251 לנוע מערבה על ציר הכביש אל העיר ועמו אנשי יחידת הממשל, בראשות סא"ל חיים גאון שמונה למושל הצבאי של הרצועה. עד מהרה נעצרה השיירה בטענה שהכביש ממוקש והכוח הופנה אל הכניסה הדרומית לעיר. הרכבים העמוסים לעייפה בשוטרים הגיעו לכיכר (כפי הנראה כיכר פלסטין – א.ג.) שם התרכזו כוחות צה"ל טרם יציאתם דרומה. לאחר קבוצת פקודות גדודית, חולקו הפלוגות לכוחות משימה מחלקתיים (מחלקות הגדוד מנו 30-35 שוטרים כל אחת), שלכל אחד מהם הוקצה קטע לטיהור. חיילי מג"ב לא הוכשרו בלחימה בשטח בנוי והפעולה נעשתה תוך ירי ללא אבחנה לכיוון חלונות וגגות. עם סיומה הוחל בריכוז הגברים במכלאות על מנת לזהות את החיילים ואנשי הפדאיון שהסתתרו

61 א"צ, 202-79-2006, כהן אברהם, רס"ן, סמג"ש אל מה"ד/תו"ל/ענף היסטוריה, 2 ספט' 1960; נשרי (1993), עמ' 85-86.

62 כרמל (2009), עמ' 344; א"צ, 40-779-1958, דו"ח צוות ביקורת חט' 12, 21 ביוני 1955.

63 א"צ, 202-79-2006, מבצע קדש דו"ח מסכם חטיבה מוג' חיר 11, עמ' 5; שם, א"צ, 137-79-2006, סקירה על השתתפות פל' א' מג"ב בכניסה לעיר עזה, ספטמבר 1958.

בקרב האוכלוסייה האזרחית, ובין השאר נתפסו כשלושים קצינים מצריים. לטענת אחד ממפקדי הפלוגות, פעולת הטיהור לא תואמה כראוי עם צה"ל, ורק נוכח הוראות הפתיחה החמורות שניתנו לאנשיו לא היו היתקלויות באש עם כוחות הצבא ששהו בעיר.[64]

פעולת הטיהור לוותה בביזתן של חנוית במרכז העיר על ידי החיילים והשוטרים. לדבריו של אחד ממפקדי הפלוגות של משמר הגבול, החלו בכך חיילי צה"ל שהמתינו ליציאתם דרומה, אנשיו הצטרפו לחגיגת הביזה, ועברו שעות ארוכות עד שהצליחו מפקדי הגדוד להשתלט עליהם. בה בעת הגיעו לעיר חברי המשקים מהסביבה על גבי מכוניות משא והחלו להוציא ממנה את כל שניתן היה להם לקחת, ולנוכחותם הייתה תרומה מרכזית ליצירת אווירת ההפקרות ששררה בשעות הראשונות לאחר כיבוש עזה. נוכח המתרחש עלה הצורך להאיץ את כניסתה של חטיבה 12 לצפון ומרכז הרצועה, אך בהיותה עדיין מוגדרת כעתודה מטכ"לית, היא שהתה בשטחי ההתארגנות במרכז הארץ, כאשר במקום גדוד 112 הועמד תחת פיקודה גדוד חי"ר 55 מחטיבת מילואים 6. לאחר שבשעה 22:00 נתקבלה הפקודה לעבור דרומה הוחל בהכנות לתזוזה מיידית לרצועת עזה.[65]

אור ליום ה־3 בנובמבר החלו כוחות החטיבה נכנסים לצפון הרצועה ובשעות הבוקר נכנסו לעיר עזה, ולדברי סמח"ט 12 סא"ל ישראל כרמי, הם הפסיקו את מעשי השוד והביזה. מחסומים הוקמו בדרכים על מנת לעצור את הבוזזים ובתיאום עם המושל הצבא סא"ל גאון, הוכפף גדוד משמר הגבול לפיקוד החטיבה. גבול הגזרות בין חטיבה 12 לחטיבה 11 שהלכה והשלימה את כיבוש דרום הרצועה נקבע בקו הרוחב 91, כשני ק"מ מדרום לדיר אל־בלח, כך שבתחום אחריות חטיבה 12 נכלל גם גוש מחנות הפליטים של מרכז הרצועה, אל בורייג', אל־מע'זי ונוסייראת. מפקדת החטיבה הטילה על גדוד 44 את האחריות על הגזרה שמצפון לציר כביש הרוחב המרכזי של העיר עזה (רחוב עומר אל מוכתר – א.ג.), גדוד 75 הופקד על הגזרה שמדרום לציר וגדוד המרגמות הכבדות נותר במרחב בית חאנון ככוח עתודה ולביצוע מארבים. עם הגעתו של גדוד 55 מספר שעות לאחר הגוף העיקרי של החטיבה, שונו גבולות הגזרה והוא קיבל את האחריות על העיר עזה עצמה ואת השמירה על מכלאות השבויים. פלוגת הסיור החטיבתית פעלה לאכיפת העוצר ולמניעת מעשי השוד והביזה שערכו חברי הקיבוצים

64 א"צ, 2006-79-137, שם.

65 שם; א"צ, 2006-79-327, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, נספח י, עמ' 74-75, נספח יא, עמ' 82.

ואזרחים אחרים. גדוד משמר הגבול נשלח להציב מחסומים סביב הרצועה על מנת למנוע את כניסתם של מי שלא הורשו לשהות באזור. בעיר עזה הוצב גדוד חק"ש 967 שהועמד תחת פיקודו הישיר של המושל הצבאי, שעסק בשמירה על מתקנים ומוסדות בעיר, כולל אלה של אונר"א שנבזזו על ידי מקומיים וחיילים כאחד בשעות הראשונות לכיבוש הישראלי. מעבר להשלטת הסדר, המשימה העיקרית שהוטלה על חטיבה 12 הייתה ביצוע סריקות במטרה לאתר אנשי פדאיון וחיילים מצריים שהסתתרו בקרב האוכלוסייה האזרחית.[66]

זמן קצר לאחר תחילת המלחמה החלו חוליות הפדאיון לפשוט על ספר עזה ומטרתם העיקרית הייתה לפגוע במתקני מים ובדרכי תחבורה. בלילה שבין ה־30 לבין ה־31 באוקטובר נלכדה ליד קיבוץ ארז חוליה בת ארבעה אנשים אך חוליות אחרות חמקו מן המארבים שהציבה חטיבה 11 ופוצצו מכון מים ליד ניר עם, מספר בארות בקרבת יד מרדכי ואת קו צינור המים ליד ברור חיל. בלילה הבא הותקף רכב צבאי ליד קיבוץ רעים, רב הסמל של פלוגה ג' מגדוד 128 נהרג והפקיד והרץ הפלוגתיים נפצעו. בה בעת עלה על מוקש אוטובוס שהסיע חיילים של הגדוד בדרך שבין יד מרדכי לבין כרמיה ואחד־עשר מהם נפצעו, מהם שמונה קשה. ליד קיבוץ ארז עלה בבוקר המחרת טנדר אזרחי על מוקש ושישה מנוסעיו נהרגו: מנהל אזור הנגב של חברת מקורות ואחד מעובדיו שנסעו לבדוק את הנזקים שנגרמו למתקני מים באזור, וארבעה חיילי הגמ"ר שליוו אותם, חבר משק ארז ושלושה חיילי נח"ל. אל מושב תלמים נפתחה אש על ידי חוליה של פדאיון ובחלץ נזרקו ארבעה רימוני יד אל בתים בשולי המושב ואדם אחד נפצע. כן פוצצו צינור המים של קו ירקון-נגב באזור מושב תקומה, מעביר מים בכביש הגישה לקיבוץ דורות וגשרון במסילת הברזל בקרבת קיבוץ ניצנים. החוליה שביצעה את מעשה החבלה האחרון עלתה על מארב ובקרב שהתפתח נהרגו ארבעה מאנשיה וחמישי נפצע ונפל בשבי. במרדפים שהתנהלו באזור שמצפון לרצועה נהרגו עוד כמה מהפדאיון וכן שניים מלוחמי סיירת שקד.

הגנת מרחב ספר עזה הוטלה על יחידות ההגנה המרחבית בגושים יד מרדכי ומגן שהועמדו תחת פיקודה של חטיבה 11. שטחי העומק בתחומו של פיקוד הדרום הוכפפו למפקדת מרחב הדרום, שהוקמה מספר ימים לפני תחילת מלחמת סיני במטרה לאפשר לפיקוד להתמקד בניהול הלחימה

66 שם, 2006-79-327, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, נספח י עמ' 75-77, נספח יא, עמ' 82-84.

מול המצרים. בראשה עמד אל"מ יוסף נבו והיא הוקמה על בסיס מפקדת חטיבת חק"ש 20 שאחד מגדודיה, גדוד 966 הוכפף לאוגדה 77 במטרה להחזיק בקו שביתת הנשק מול דרום הרצועה. הגדוד השני, גדוד 967 פוצל כאשר שתיים מפלוגותיו הוקצו לגוש מגן ופלוגה ושתי מחלקות לגוש יד מרדכי. ערב תחילת ההתקפה על הרצועה הוכפפו למפקדת מרחב הדרום יחידות ההגמ"ר כולן והממשל הצבאי בנגב והוטלה עליה האחריות להקמת הממשל הצבאי ברצועת עזה.[67] על מנת לסייע לעולים שהתגוררו במושבים ובעיירות שדרות ונתיבות ולמנוע התפתחות של בהלה בקרבם, גויס צוות תמיכה שהורכב מעובדי מפעל הנגב ומשרד החינוך ומחיילי הגמ"ר, שסייע בין היתר באספקת מים לעיירות, שנותקה לאחר שחוליות פדאיון פוצצו צינורות ובארות מים. העומס הרב שהוטל עליה וחוסר הבהירות בחלוקת הסמכויות בינה לבין הדרג האזרחי הביאו לפירוקה של מפקדת מרחב הדרום ב־7 בנובמבר.[68]

ד. היערכות מחדש והקמת הממשל הצבאי ברצועה

ב־8 בנובמבר יצאה חטיבה 11 מדרום הרצועה לחצי האי סיני במסגרת הארגון מחדש של מערך הכוחות בפיקוד הדרום, והשליטה ברצועה עברה לידי חטיבה 12. במקביל החל פיקוד הדרום באיסוף השלל שהותירו אחריהם הכוחות המצריים ובהעברתו לתחומי מדינת ישראל. במרחב הרצועה, שכלל את מרחב רפיח על מחנותיו הצבאיים ומוצביו, הוטלה משימת איסוף השלל על חטיבה 12. משימות האבטחה במרחב העיר עזה נותרו באחריות ישירה של המושל הצבאי ולרשותו הועמדו גדוד פלסי משמר (חק"ש הנדסה) 263 ויחידת משטרה צבאית מטכ"לית.[69] השינויים וההתאמות בהקצאת הכוחות למשימות ובהיערכות החטיבה נמשכו גם במהלך הימים שלאחר מכן.

67 שם, 2006-79-202, מבצע קדש דו"ח מסכם חטיבה מוג' חיר 11; שם, 2006-79-128, מפקדת מרחב דרום, סיכום מבצע קדש, נובמבר 1956; שם, 1962-619-104, חיים לוין, רס"ן, קצין אג"ם, מפקדת מרחב דרום אל מפקדת פיקוד דרום/מבצעים, 30 באוקטובר 1956, מפקדת גוש יד מרדכי, דוח מבצעי מסכם למבצע קדש – תוספת, 6 בדצמבר 1956, מפקדת גוש באר שבע, דו"ח מבצעים מסכם מבצע 'קדש', 3 בדצמבר 1956; שם, 1-1967, מפה "כ" גבולות גזרות ושטחי כינוס למבצע קדש, פקודת תכנון מס' 1.

68 שם, 2006-79-202, שם; שם, 2006-79-128, שם; שם, 1962-619-104, שם.

69 שם, 1958-225-3, פיקוד דרום/אג"ם, מבצע "סיני" פק' מבצע מס' 1, 9 בנובמבר 1956; שם, 2006-79-327, מברק בנושא האחריות על רצועת עזה מפיקוד דרום/אג"ם, 051930, פיקוד דרום/אג"ם אל חט' מוג' חי"ר 11, 12, מברק מ־081345.

ב־14 בנובמבר התמקמו מפקדת החטיבה וגדוד 55 בעיר עזה וכן סיירת שקד וגדוד חק"ש 967. גדוד 75 החזיק בגזרת ח'אן יונס וגדוד 44 התמקם סמוך למחנה הפליטים ג'בליה והחזיק בגזרת בצפון הרצועה. בגזרת רפיח החזיקו גדוד המרגמות הכבדות 345 וגדוד חק"ש 966. מפקדות הגושים יד מרדכי ומגן לא שבו לשגרה עם תום הקרבות מפני שחוליות פדאיון הוסיפו לפעול בשטח וכוחות מילואים נותרו לשמור על מתקנים ולהציב מחסומים בדרכים.[70] האחריות לשליטה באוכלוסייה האזרחית ברצועת עזה הוטלה על המושל הצבאי, שהוגדר כמפקד הצבאי של הרצועה, אך הפעילות העיקרית בשטח -מעצר ומיון החשודים כאנשי פדאיון או כחיילים שניסו להסתתר בקרב האוכלוסייה האזרחית – הייתה באחריות מפקדת חטיבה 12. במהלך פעילותה זו נהרגו שישה מחיילי החטיבה ונפצעו 18.[71]

הקמת הממשל הצבאי ברצועה החלה זמן קצר לפני כיבושה עת מונה לתפקיד סא"ל חיים גאון על ידי האלוף מאיר עמית שכיהן כראש אג"מ. במפקדת מרחב הדרום בבאר שבע הוא קיבל תיקי נתונים על הרצועה, ולאחר מכן נסע לאשקלון, שם המתינו לו אנשי מילואים שהוכפפו לו ושלדעתו חלק ניכר מהם לא התאימו לתפקידים שיועדו להם. הממשל הצבאי נכנס בליווי גדוד משמר הגבול 251 לעזה ביום ה־2 בנובמבר בשעות הצהריים וב־4 בחודש הוקמו נציגות הממשל בח'אן יונס. הממשל הצבאי שהוקם ברפיח עם כיבושה ב־1 בנובמבר היה כפוף עדיין לממשל צבאי נגב ופעל תחת פיקוד אוגדה 77. בעוד שכוחות הצבא החלו באיסוף ובריכוז השבויים ושלל המלחמה, החל הממשל הצבאי בארגון החיים האזרחיים ברצועה, והפעולות הראשונות שעשה המושל היו הוצאת צווים שונים על מנת לאפשר שיבה לחיי שגרה והסרה הדרגתית של העוצר לשם הצטיידות במזון.[72]

הסמכויות שהוקנו לסא"ל גאון עם הכרזת רצועת עזה כאזור כיבוש היו מעוגנות בתקנות שעת חירום – 1945. הרצועה הוכרזה שטח סגור לאזרחי מדינת ישראל ועל תושבי הרצועה נאסר לצאת מתחומה. על הממשל הוטל לקבוע סייגים לתנועה לכלי רכב ולהולכי רגל בתוך הרצועה ולסגור שטחים חיוניים לצורכי ביטחון. כן הוטל עליו לאבטח מוסדות ממשלתיים, בנקים ובתי עסק מפני שוד וביזה ולמנוע השמדת מסמכים, הן צבאיים והן חומר

70 שם, 1958-225-8, פיקוד דרום/אג"ם, דו"ח עיתי נכון ל־140600, 14 בנובמבר 1956; שם, 1962-619-104, מפ' גוש יד מרדכי (מודיעין), דו"ח מבצעים עתי נכון ל־180800, 18 בנובמבר 1956.

71 שם, 2006-79-327, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, נספח י, עמ' 78-79.

72 שם, נספח ט' עמ' 71-73.

ארכיוני אזרחי. כמו כן הוטל על הממשל לקשור קשרים עם חוגים משתפי פעולה אוהדים לישראל ולאתר ולעצור אזרחים זרים ממדינות עוינות, בעיקר ממצרים.[73] המושל הוכרז כמפקד כוחות צה"ל ברצועה ועל הממשל הוטלה האחריות הכוללת לפיקוח הביטחוני, לאיסוף הציוד המלחמתי ולריכוז השבויים והעצירים לקראת העברתם למחנות שהוקצו עבורם.[74] בתחום האזרחי הוטלה על הממשל האחריות לחידוש אספקת השירותים החיוניים לאוכלוסייה כחשמל ומים, להחרים מחסני מזון ולחלקו לאוכלוסייה על פי הצורך, למנוע התפרצות מגפות באמצעות הפעלת שירותים סניטריים, לאסוף אנשים חולים, ילדים עזובים ופצועים ולהעבירם לטיפול במוסדות מתאימים באזור. על המושל הוטל גם להקים גוף של נכבדים מקומיים שיהיה אחראי להעברת הוראותיו לאוכלוסייה. בנוסף לאיסוף הציוד המלחמתי, הוטל על הממשל האיסוף של כל ציוד חיוני אחר, מתקנים, מבנים, כלי רכב ובתי דפוס הנדרשים לצורך פעילתו, וכן החרמת כספים, אגרות חוב, שטרות ובולים בעלי תוקף, בתנאי שאינם ברשות היחיד. כל פעולות ההחרמה נועדו לעשות באופן מסודר באמצעות תעודות משלוח של אגף האפסנאות ותמורת קבלות שיינתנו על ידי מוסדות מוסמכים כצה"ל, משרד הביטחון או משרד האוצר. משימות נוספות שהוטלו על הממשל הצבאי היו מיפוי הרצועה תוך ציון אתרים חיוניים מבחינה ביטחונית, עריכת רשימה של אישים העוינים את ישראל ומעצר של פושעים פליליים.[75]

הקמת הממשל הצבאי ברפיח סוכמה בישיבה שכונסה ערב ההתקפה על המרחב בהשתתפות נציג הממשל הצבאי בנגב, קב"ט (קצין הביטחון) אוגדה 77, הקצין לתפקידים מיוחדים (קת"מ), שתפקידו היה לגייס ולהפעיל סוכנים מקרב האוכלוסייה הערבית ונציג השב"כ. נקבע כי עם סיום הלחימה יוטל עוצר על העיירה ועל מחנות הפליטים הסמוכים לה, יוצג אולטימטום לתושבים למסור את נשקם בתוך שעתיים ויופעלו מודיעים על מנת לאתר מבוקשים. כן נקבע שעל הממשל לספק שירותי מים, חשמל ואחרים לאוכלוסייה והקמת קשר קבוע עם המוח'תארים על מנת לאפשר את השבת החיים למסלולם. יחידת ממשל צבאי בפיקודו של סגן זאב שמאי נכנסה למרחב רפיח בבוקרו של ה־1 בנובמבר, בעוד הכוחות הלוחמים משלימים את טיהור המוצבים, והיא סייעה בלקיחת שבויים, טיפול בשבויים פצועים

73 שם, 1962-619-95, ממשל צבאי רצועת עזה/אג"ם, דו"ח מבצעים מסכם למבצע 'קדש', נובמבר 1956.

74 שם.

75 שם.

ואיסוף מסמכי שלל. לעיירה עצמה נכנסה היחידה בשעה 16:00 והודיעה לתושבים להסתגר בבתיהם עד להודעה חדשה. בבוקרו של ה־2 בנובמבר הודיעו לתושבים באמצעות רכב משטרתי מצויד במערכת כריזה, שעליהם למסור את כלי הנשק שהיו ברשותם, ואכן רבים עשו זאת. מחסני האספקה של אונר"א נבזזו על ידי תושבים שניצלו את תקופת הביניים שבין יציאת המצרים להתבססות הממשל הישראלי, וכוח צבאי שהוזעק לעיירה עצר את הביזה תוך כדי כך שהרג שישה מן הבוזזים.[76]

בשעות הערב של ה־2 בנובמבר איתר הממשל הצבאי ברפיח תנועה של מאות חיילים מצרים שנסוגו מעזה דרך שפת הים וניסו להימלט לסיני. כוח סיור, כפי הנראה סיירת שקד ומחלקה מפלוגת הסיור של חטיבה 6, בלם אותם בירי שהסב בקרבם אבדות. למחרת היום הוחל באיתור מבוקשים בעזרת משתפי פעולה מקרב השוטרים המקומיים אך הסתבר שרובם של 20 פעילי הפדאיון שהופיעו ברשימות שהפיץ השב"כ הקדימו להימלט מערבה בסיוע הצבא המצרי. העוצר הוסר באותו היום לארבע שעות על מנת לאפשר לתושבים להצטייד במזון. כמו כן החלו שבים לרפיח אלפי פליטים שנמלטו מבתיהם שבמחנות אל חוף הים ועִמם פליטים שנמלטו מח'אן יונס. על אלה האחרונים נאסר להיכנס לרפיח, הם רוכזו בחוף הים ונאמר להם לשוב כלעומת שבאו. בין הפליטים זיהה כוח סיור 25 גברים חשודים שלבשו בגדים אזרחיים. כשניסו לעוצרם הם השליכו שני רימוני יד, נענו במכת אש ונכנעו. בבדיקה נתגלה כי חלקם היו לבושים מדי צבא מתחת ללבוש האזרחי ונתגלו ברשותם פנקסי חיל ומסמכים. בסופו של דבר הושארו במקום רק שבעה מהם "...שזיהינו שהם חיילים כי לא יכולנו להשתלט על כולם. השבעה מיד." (כך במקור, לא ברור אם נעצרו מיד או נורו מיד – א.ג.) בשעות הערב נעצר החשוד מספר 1 ברשימת המבוקשים של השב"כ. לדברי סגן שמאי, לאחר שבעת מעצרו ניסה לחטוף את נשקו של אחד החיילים, הוא נורה ונהרג.[77]

ביום ה־4 בנובמבר התברר כי לא כל כלי הנשק ברפיח הוסגרו לידי הצבא והמוח'תארים שבו והוזהרו שעליהם למוסרו. העיירה הוכרזה שטח מחוץ לתחום למעט לחיילי גדוד, 115 שנותר להחזיק במרחב רפיח לאחר שחטיבת גולני הועברה לחצי האי סיני, וחוליות משטרה צבאית החלו לפקח על הכניסות לתחומה. בממשל הצבאי הוחלט לאפשר לאונר"א לחלק מזון

76 שם, 1958-579-259, מבצע 'רפיח', 31 באוקטובר-6 בנובמבר 1956.
77 שם.

על מנת למנוע מחסור שעלול היה להביא לחידושה של הביזה. באותו יום לא התחוללו תקריות ירי והוחל בקבורת הגוויות שנותרו בחוף הים ובשכונות המגורים. בשדה הפעולה האזרחי הושבה אספקת החשמל, שוטרי תחנת רפיח שבו לשמור על הסדר הציבורי, הם צוידו באלות ונשלחו לפקח על חלוקת המזון מטעם אונר"א, ושבו לפעול גם אנשי המחלקה הסניטרית של הצלב האדום.[78] ב־5 בנובמבר הגיע לראשונה לביקור ברפיח המושל הצבאי של הרצועה אך ממשל רפיח טרם הוכפף לו רשמית. מחסני אונר"א נפתחו, הוחל בחלוקת המזון לפליטים והשמירה עליהם בשעות הלילה הוטלה על כוח בן שתי מחלקות מגדוד 115. בו בלילה נתפסו שניים מחיילי הגדוד בניסיון פריצה לחנות שעונים במרכז העיירה. ב־6 בנובמבר הגיע לעיר מג"ד 966 שהחזיק מאז ה־3 בחודש במחנות רפיח, לסיור במחנות הפליטים לקראת קבלת אחריות עליהם, מאחר וגדוד 115 עמד לעבור עם חטיבה 11 לחצי האי סיני. גדוד החק"ש שלא היו ברשותו די כלי רכב בעלי הנעה קדמית התקשה באכיפת העוצר ולא יכול היה למנוע מן הבדואים להמשיך ולאסוף כלי נשק וציוד מהמוצבים הנטושים במרחב שבין רפיח לבין ח'אן יונס.[79]

עם כניסתם לרצועה ביום ה־3 בנובמבר יצאו גדודיה של חטיבה 12 למשימותיהם. על החטיבה הוטל לסרוק בשעות היום את המוצבים ולפנות מהם את הציוד שהותיר אחריו הצבא המצרי, ולמנוע כניסה ויציאה מן העיר עזה באמצעות מחסומים ופטרולים ניידים. גדוד 44 נועד לפעול במבואותיה הצפוניים של העיר וגדוד 75 בדרומיים, ועל פלוגת הסיור החטיבתית וכוחות ממשמר הגבול הוטל לפטרל בתחומה ולבצע חסימות. גדוד המרגמות הכבדות 345 הוצב באזור בית ח'אנון ונקבע ככוח עתודה.[80] עם קבלת האחריות על הרצועה כולה ב־8 בנובמבר שונתה היערכות הגדודים, כאשר גדוד 44 הועבר לגזרת מחנות המרכז, גדוד 55 קיבל את האחריות על העיר עזה והשטח שמצפון לה, גדוד המרגמות נותר בבית חאנון וגדוד 75 הוצב בגזרת ח'אן יונס. פלוגת הסיור החטיבתית הוצבה לשמור על מצבור ציוד השלל שבתחנת הרכבת בעזה, ויחידת הסיור שקד התמקמה בקרבת הציר הראשי מדרום לעיר. בגזרת רפיח נותר גדוד חק"ש 966 שלא נזכר בדיווחי חטיבה 12 מאותו יום.[81] דומה כי המח"ט דוד אלעזר וסגנו ישראל כרמי, שני

78 שם.

79 שם.

80 שם, 1962-619-113, מפקדת חטיבה 12, פקודת מבצע חיסול מס' 2, 3 בנובמבר 1956.

81 שם, 1967-675-101, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, עמ' 11-12; שם, 1962-619-113, מפקדת חטיבה 12 דמ"ע (דו"ח מבצעים עתי) נכון לשעה 080900, 8

קצינים בעלי ניסיון קרבי אך חסרי ניסיון בניהול של ממשל צבאי, עסקו בעיקר בנעשה בצפון ובמרכז הרצועה ולא נתנו דעתם לנעשה בדרומה, שבו החזיק גדוד החק"ש. בדיעבד נשמעה על כך ביקורת מרומזת מצד סא"ל גאון. בפגישה עם עיתונאים הוא ציין כי לא נשלח כוח להחליף את היחידות מחטיבה 11 שעזבו את מרחב רפיח.[82]

דומה שגם התושבים הבחינו בחולשת הכוח הצבאי שהוצב בדרום הרצועה ואנשי פדאיון וחיילים מצריים שחמקו מן השבי ביקשו לנצלה. בבוקרו של יום ה־11 בנובמבר עלה רכב סיור מגדוד 75 על מוקש בדרך המובילה למוצב שייח' מוחמד, כק"מ ומחצה מדרום לצומת ח'אן יונס, ומן הפיצוץ נפצעו שלושה חיילים. בדו"ח האירוע צוין כי הסיור עלה על המוקש כאשר שב על עקבותיו בדרך שבה הגיע, כך שלא מדובר היה במוקש ישן אלא במוקש שהוטמן במהלך אותו היום. בצוהרי היום נתקבלה הודעה במטה הגדוד מגורם מקומי על רכב צבאי נוסף שעלה על מוקש. סיור שיצא למקום האירוע, כשני ק"מ מדרום לשייח' מוחמד, גילה רכב שרוף השייך לגדוד ולצדו שבע גופות. בהרוגים היו חמישה חיילים ושני תושבים מקומיים שהיו עמם ברכב. הפיצוץ היה כה עז עד שהיה צורך במספר שעות כדי לברר את זהות ההרוגים שגופותיהם רוסקו. הסתבר כי הרכב עלה על מקבץ של 5-6 מוקשים, הועף למרחק של 10-15 מטרים וחלקים ממנו התפזרו עד למרחק של כ־100 מטרים. עוד התגלתה בסריקה גופה שמינית, של תושב שהתגורר כ־400 מטרים צפונית למקום הפיצוץ, ושבני משפחתו לקחו אותה. מה בדיוק היו מעשיו של הכוח הישראלי, לא הובהר בדו"ח, אך לגבי חוסר המשמעת המבצעית ששררה בגדוד ניתן ללמוד ממקרה נוסף שאירע באותו היום. נהג של רכב סיור החרים רובה ציד מתושב מקומי, טען אותו וירה. הרובה התפוצץ והנהג איבד שלוש מאצבעות ידו.[83]

לאווירת המרי שהשתררה בדרום הרצועה נוכח דילול הכוח הצבאי, הוסיף הנאום שנשא בן־גוריון בכנסת יומיים לפני כן, ובו הצהיר על נכונות ישראל לסגת מסיני. בקרב תושבי האזור נפוצה שמועה שכוחות צה"ל אכן

בנובמבר 1956, דמ"ע נכון לשעה 090900, 9 בנובמבר 1956, דמ"ע נכון לשעה 100900, 10 בנובמבר 1956; שם, 2006-79-128, מפקדת מרחב דרום, סיכום מבצע קדש, נובמבר 1956.

82 מצרים זממה להרעיל בארות, למרחב, 19 בנובמבר 1956; במאורעות הדמים ברפיח נהרגו 50 ערבים ביניהם נשים וילדים, קול העם, 21 בנובמבר 1956; התפרעות והפגנות ברפיח, הארץ, 19 בנובמבר 1956; על מעמדה של רפיח במסגרת הממשל הצבאי ראו: א"צ, 1965-55-662, פיקוד מרכז, הממשל הצבאי באזור עזה, 6 בדצמבר 1956.

83 א"צ, 1962-619-113, מפקדת חטיבה 12, דמ"ע נכון לשעה 120900, 12 בנובמבר 1956.

נסוגים והמפגעים יצאו כפי הנראה לפעול במטרה לזנב בהם. לגבי אירועי יום המחרת, ה־12 בנובמבר, קיימים דיווחים שונים. בעדותו של אל"מ אלעזר על פעילות החטיבה שניתנה לאחר מעשה, צוין כי באותו יום נהרג אחד מחייליה מיריות ברפיח, אך מעבר לכך אין כל התייחסות למה שאירע בו וכך גם בעדותו של סא"ל ישראל כרמי. מדיווחים יומיים של אג"ם/חטיבה 12 ניתן להסיק שבעקבות העלייה בפעילות העוינת בדרום הרצועה, הוחלט להעביר את גדוד 44 לגזרת רפיח על מנת לתגבר את גדוד 966 שהתקשה לשלוט במרחב אחריותו.[84]

ואכן, בשעות הבוקר המוקדמות הקיפו חיילי גדוד 44 את רפיח והחלו בסריקות במחנות הפליטים בניסיון לאתר חיילים מצרים ואנשי פדאיון שעדיין לא הסגירו את עצמם. קדמה לסריקה הכרזה על עוצר ל־24 שעות והגברים נקראו להתאסף במקומות שנקבעו על מנת שניתן יהיה לסרוק את הבתים ולאתר חשודים. הכוח הסורק נתקל בהתנגדות, בעיקרה פסיבית אך במספר פעמים גם באש חיה שממנה נהרג החייל. על פי מנהל אונר"א לסלי קארבר, שדיווחו התבסס על עדויות התושבים, הירי הישראלי החל כאשר פליטים ששמעו את הודעות הצבא באיחור מפאת גודלו של מחנה הפליטים החלו לרוץ לעבר נקודות הכינוס על מנת להגיע בשעה היעודה וחיילים ישראליים שנבהלו מההמון הרץ פתחו באש. את מספר ההרוגים העמיד על 111, מהם 103 פליטים, שבעה מקומיים ומצרי אחד. עוד טען שמלבדם ומלבד ההרוגים בח'אן יונס, נהרגו במהלך שלושת השבועות הראשונים של השלטון הצבאי הישראלי 66 תושבים מקומיים בתקריות שהתחוללו ברחבי הרצועה. בשידורי רדיו מקהיר מינואר 1957 נטען שברפיח נהרגו 400 צעירים שנורו בדם קר על ידי חיילי צה"ל, ושבעזה נפלו קורבנות רבים בקרב שהתלקח לאחר שחיילי צה"ל ניסו לחלל את כבודן של נשים.[85]

בשיחה שקיים קארבר ב־14 בנובמבר עם שבתאי רוזן, היועץ המשפטי של משרד החוץ, הוא מחה על מה שהגדיר כאירועים מזוויעים וחמורים שאירעו בעזה ובח'אן יונס, שבהם לדבריו נהרגו כמאה אזרחים על ידי כוחות צה"ל. הוא הודה שהמתיחות ברצועה והאירועים האלימים היו תולדה של

84 שם, 2006-79-128, דו"ח מסכם – גדוד 966, נובמבר 1956; שם, 2006-79-327, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, נספחים י', יא'.

85 Director of the United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, 15 December 1956, A/3212/Add.1, Ibid.; Filiu (2014), pp. 99-100; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, טיוטה למסמך סיכום תקופת השלטון הישראלי בעזה, עמ' 3.

השמועות על נסיגת ישראל, והביע הבנה לצורך שהיה בנקיטת אמצעים חריפים על מנת למנוע שוד וביזה. יחד עם זאת ביקש שצה"ל יקל בעוצר שהטיל על ח'אן יונס ויאפשר לעובדי אונר"א להמשיך ולתפקד, ובעיקר לאנשי הצוות הרפואי שאינם מוכנים לעבוד בתנאים של שדה קטל.. עוד התלונן קארבר "...במיוחד על חיילינו 'המרוקאים' אשר לדבריו מתנקמים בערבים". טענה תמוהה משהו מפיו של ניו־זילנדי, אלא שדומה כי הדבר מעיד על מקורות המידע שלו, שהיו מקרב ערביי הרצועה, שייחסו את היד הקשה שננקטה נגדם לחיילים בני עדות המזרח שביקשו כביכול לנקום בערביי הרצועה על היחס לו זכו בארצות מוצאם.[86]

בגרסה לאירועים שהציג לעיתונות סא"ל גאון, הוא טען שפעולות המרי החלו ברפיח ב־10 בנובמבר ונמשכו גם ביום המחרת, ועיקרן היה הפגנות נגד הממשל הישראלי שלוו בשוד של מחסני אונר"א, ושהשתתפו בהן פליטים, תושבי רפיח ובדואים מן הסביבה. הכוחות הישראליים (הכוונה כפי הנראה לחיילים מגדוד 966 – א.ג.) פתחו במספר מקרים באש על הבוזזים וגרמו מספר אבדות בקרבם אך לא הצליחו להשתלט על המצב, ובשעות הלילה אף נורתה אש על בית הממשל הצבאי ולעבר כלי רכב צבאיים. על כן הוחלט לתגבר את כוחות צה"ל בגזרת רפיח (להעביר את גדוד 44 לגזרה – א.ג.). צה"ל כיתר את המרחב העירוני בשעת בוקר מוקדמת של ה־12 בנובמבר וקרא לתושבים לצאת מבתיהם ולאפשר את סריקתם. על פי דו"ח של קצין בודק שמונה לחקור את אירועי ה־12 בנובמבר, התנגדו התושבים לצאת מבתיהם וגברים רבים ניסו להימלט לחולות, מהם שהיו לבושים בבגדי נשים. על מנת להשליט סדר ולעוצרם השתמשו חיילי גדוד 44 באש חיה והרגו כ־30 איש, בהם אנשי צבא מצרים ופדאיון שהחליפו את מדיהם בבגדים אזרחיים. על פי הגרסה הישראלית לא היה מדובר בהמון שרץ אל החיילים אלא בירי על חשודים שניסו לחמוק ממעצר. על פי בקשת סיעת מק"י נדונו בכנסת האירועים שהתרחשו ברצועה, ובן־גוריון השיב לשאילתה של חברת הכנסת אסתר וילנסקה, תוך שהציג גרסה דומה לזו של סא"ל גאון אך העמיד את מספר ההרוגים בתקרית רפיח על 48. בעדות מאוחרת של סמל שפיקד על החוליה שעסקה בקבורת ההרוגים באותו היום צוינה קבורתן של 40 גופות, מהן אחת של אישה ושניים של ילדים. בעטיו של מספר ההרוגים החריג, הורה אל"מ אלעזר למג"ד 44 להפסיק את השימוש באש חיה. בסריקות שערכו חיילי הגדוד נתפסו כ־200 אנשי צבא מצרים, 150

86 א"מ, חצ-1871/10, רוזן אל משלחת ישראל ניו־יורק, 14 בנובמבר 1956.

מהיחידות הפלסטיניות, חמישה אנשי פדאיון וכלי נשק רבים. הסריקות לוו במספר לא מועט של מקרי ביזה שערכו חיילים בבתים ובשוד של חנויות, ובעטים של מעשים אלה, הורה אל"מ אלעזר למג"ד לערוך חיפוש מדוקדק בחפצי החיילים ולהעביר את הטובין שנבזזו לידי הממשל הצבאי.[87]

הידיעות שהגיעו מרפיח הביאו את מזכ"ל האו"ם לפנות ב־21 בנובמבר לשרת החוץ גולדה מאיר, ולדרוש שישראל תאפשר למשקיפים מכוח החירום של האו"ם, שהחל לפעול באזור התעלה, לשלוח נציגים לבדוק את הנעשה ברצועת עזה. גולדה מאיר השיבה ב־23 בנובמבר שהמצב ברצועה נרגע לאחר המהומות ברפיח שהיו תוצאה של הסתה של סוכנים מצרים, ושמרבית ההרוגים היו מקרב ההמון שניסה לבזוז את מחסני אונר"א בעיירה, והציעה שהמזכ"ל ישלח נציגים מטעמו לעמוד על מצב העניינים ברצועה. נציגיו של מזכ"ל האו"ם, הקולונל נלסון האמריקני והסרן סווידלנד השוודי ערכו סיור ברצועת עזה בימים 27-30 בנובמבר, ועל פי דרישתם ניתן להם לסייר גם באזור רפיח. בסיורים נכלל השטח שבקרבת העיירה, שבו על פי צו של המושל הצבאי רוכזו בדואים שהתגוררו באזור הדיונות שלאורך שפת הים, שהעברתם לתחומו נעשתה בהמשך לצעדים שננקטו לאיתור חיילים ואנשי פדאיון שמצאו מחסה בקרב הבדואים וסחורות ונשק שנבזזו בימים שלאחר תום הקרבות. בריכוז הבדואים הנדון נמצאו בעת ההיא רק כ־200 משפחות, ולדברי סא"ל גאון רובם עזבו את אזור רפיח מיוזמתם, ובעידוד הממשל הצבאי עברו לאזור נוסייראת שבמרכז הרצועה, שם היה קל יותר לפקח על מעשיהם. יוסף תקוע ממשרד החוץ, שליווה את המשלחת, חשש ש"...ההתעניינות שגילו נלסון וסווידלנד בביקור אצל הבדואים עוררה את הרושם כי נודע להם שבדואים אלו נפגעו קשות על ידי כוחותנו בזמן הקרבות ומיד אחריהם". החששות בישראל מהביקור היו מוגזמים מעט ובסך הכול היה הדו"ח של נציגי המזכ"ל ענייני וציין לחיוב את השבת החיים ברצועה למסלולם.[88]

לאחר אירועי ה־12 בנובמבר הועבר גדוד 44 לצפון הרצועה והוחלף על ידי גדוד המרגמות הכבדות. בה בעת הוסדר נושא הכפיפות של ממשל רפיח

87 יגיל הנקין, הקו השחור המקווקו, 16 ביוני 2004, https://www.fresh.co.il/vBulletin/showthread.php?t=505283, נדלה ב־30 ביוני 2019; התפרעות והפגנות ברפיח, הארץ, 19 בנובמבר 1956.

88 א"מ, ג-5577/14, Ministry of Foreign Affairs, Correspondence between the Government of Israel and the United Nations, Letters and Cables Sent between 29 October and 1 December 1956, pp. 16-18; שם, חצ-2401/17, י. תקוע, ביקור נציגו האישי של המזכ"ל באזור עזה, 5 בדצמבר 1956.

למושל הצבאי של הרצועה, ולרפיח נתמנה מושל צבאי חדש, בני מיטיב (מוטילוב) מקיבוץ נירים, שהיו לו מהלכים בקרב ערביי האזור עוד משלהי ימי המנדט, ושהחל לפעול להרגעת הרוחות בעיירה ובסביבתה. לקח אחר ממהומות ברפיח היה הכנסתו לשימוש של גז מדמיע לפיזור הפגנות. לאחר ה־12 בנובמבר דומה כי הלכה והשתררה רגיעה יחסית ברצועת עזה. הוסיפו להתבצע סריקות ופעולות יזומות במטרה לאתר ולתפוס 6,000-7,000 חיילים ופדאיון, שהממשל הצבאי העריך שעדיין הסתתרו ברחבי הרצועה. ב־13 בנובמבר נסרק האזור שבין רפיח לבין ח'אן יונס, נתפס קצין מצרי חמוש וכן אותרו מספר כלי נשק במאהלי הבדואים שממערב לרפיח. נערכו גם מן סריקות האוויר באמצעות מטוסי סיור קלים בשיתוף עם פלוגת הסיור החטיבתית. כמו כן הוצבו מארבים באזורים שונים של הרצועה על מנת לנסות וללכוד חיילים ופדאיון שנהגו לצאת בשעות הלילה ממחבואיהם בחיפוש אחר מזון. בסריקות שנערכו בעיר עזה התגלה בית חולים תת־קרקעי ובו 15 פצועים וקצין ו־3 חיילים מחיל הרפואה המצרי.[89]

בדו"ח שנכתב כשבועיים לאחר תחילת פעולת הממשל הצבאי בעזה, ציין אל"מ מישאל שחם, ראש ענף ממשל צבאי באג"ם/מבצעים, שממשל עזה מורכב מאנשי מילואים, למעט המפקד, סגן המפקד וקצין האג"ם, שהיו חסרי ניסיון ומרביתם לא פעלו בעבר במסגרת יחידה אורגנית בתחום הממשל הצבאי. על אנשי ממשל צבאי ותיקים ששירתו בתחומי מדינת ישראל נאסר בהוראת שר הביטחון לשרת בשטח שנכבש, ולא ניתן היה להם להנחיל מניסיונם העשיר לאלה שנשלחו להקים את הממשל ברצועת עזה. היה מחסור בדוברי ערבית ובבעלי תפקידים בתחום הלוגיסטי וכן באמצעי תחבורה מתאימים. למרות שהמושל הצבאי הוגדר כמפקד כוחות צה"ל ברצועה, דרגתו הייתה סא"ל ואילו מפקד חטיבה 12 שאמור היה להיות כפוף לו היה בדרגת אל"מ. התיאום בין המושל הצבאי לבין מפקד חטיבה 12 עורר בעיות והיה צורך לכפוף את הכוחות כולם למרותו של המושל

89 א"צ, 1962-619-113 מפקדת חטיבה 12, דמ"ע נכון ל־140600, 14 בנובמבר 1956, דמ"ע נכון ל־150600, 15 בנובמבר 1956, דמ"ע נכון ל־170600, 17 בנובמבר 1956, דמ"ע נכון ל־190600, 19 בנובמבר 1956; שם, 1962-619-95, ממשל צבאי לרצועת עזה/אג"ם, דו"ח מבצעים עתי נכון ל־201200, 20 בנובמבר 1956, ממשל צבאי רצועת עזה/אג"ם, דו"ח מבצעים מסכם למבצע 'קדש', נובמבר 1956; מיטיב (1972), עמ' 82-87; ת. לויטה, חיילים מצריים עוד מסתתרים ברצועה, מעריב, 11 בנובמבר 1956; גז מדמיע לרצועה, שם, 18 בנובמבר 1956.

הצבאי על מנת שניתן יהיה לייעל את פעילותם ולמנוע מעשי שוד וביזה.[90] מפקד חטיבה 12 ציין בדו"ח הסיכום של פעילות החטיבה בגזרת הרצועה שהיה צורך למנות מושל צבאי בדרגה של אלוף משנה או אלוף ולקבוע באופן נחרץ שהוא הסמכות העליונה בשטח.[91] בנוסף לכך התעוררו בעיות בתיאום הפעילות בין הממשל לבין הגורמים המודיעיניים השונים שפעלו בשטח – ביטחון שדה, הקת"מ, השב"כ ומשטרת ישראל, וגם שיתוף הפעולה בין גורמים אלה לבין עצמם היה לקוי. מעצרים, סריקות לתפיסת חשודים וחשיפה של כלי נשק שהוסתרו לא נעשו בתיאום עם כל הגורמים ונתגלעו אי סדרים במיון ורישום של נשק שנאסף, של כלי רכב שנלקחו שלל ושל פריטים אחרים. גיבוש נוהלי עבודה של הממשל הצבאי נעשה תוך כדי הפעילות בשטח.[92]

חיילים מצרים ופדאיון שלא נלכדו נמלטו בנתיבי המבריחים לאזור הר חברון, ובתחומה של מדינת ישראל לא נותרו מספיק כוחות מגויסים שיכולים היו לעוצרם, ואחרים העדיפו לברוח לסיני בדרך הים או ביבשה. חצי האי סיני היה אמנם בשליטה ישראלית אך היערכותם של כוחות צה"ל במרחבו הייתה דלילה והיחידות התמקדו באיסוף השלל שהותיר אחריו צבא מצרים הנסוג.[93] מספר הבורחים מרצועת עזה להר חברון במהלך שלושת השבועות הראשונים לאחר תום הקרבות הוערך בכ־1,200 ובמהלך חודש דצמבר 1956 ירד מספרם ל־400-600. שיירות הבורחים מעזה זכו לסיוע של בדואים ישראלים שסיפקו להם מזון ושימשו להם מורי דרך. מקרב אלה שבחרו לעזוב את תחומי הרצועה בעזרת מבריחים היו גם אזרחים, בהם בני משפחה של הפדאיון שזכו ליחס אוהד מהשלטונות הירדניים. עם זאת נצפתה גם תנועה בכיוון ההפוך של תושבים שעזבו את הרצועה ולא הצליחו להתבסס בירדן והעדיפו לנסות ולשוב. מקרב הפדאיון היו שנעו הלוך ושוב

90 א"צ, 1957-449-79, רצועת עזה – סקירה כללית, 19 בנובמבר 1956; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, מובאה מא"צ, דו"ח עזה, נובמבר 1956-מרץ 1957 עם הערה של צבי אלפלג.

91 א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 2-4; שם, 2006-79-327, חקר מערכת סיני, מערכת עזה, דצמבר 1956, עדות סא"ל חיים גאון, עמ' 71-73 ונספח י"א.

92 שם, 1959-846-111, שם, עמ' 4-8.

93 שם, 1958-225-3, פיקוד דרום/אג"ם, דו"ח עיתי נכון ל־140600, 14 בנובמבר 1956; שם, 1962-619-104, מפ' גוש יד מרדכי/מודיעין, דו"ח מבצעים עתי נכון ל־180800, 18 בנובמבר 1956, מפקדת גוש באר שבע, דו"ח מבצעים עיתי נכון ל־150600, 15 בנובמבר 1956 ודו"ח מבצעים עיתי נכון ל־210600, 21 בנובמבר 1956; באל־עריש התגוררו בסוף נובמבר 1956 כ־4,600 פלסטינים מהם כ־800 שהגיעו לאחר כיבוש הרצועה. מקור: א"מ, גל-17111/1, דו"ח על אל־עריש לפי שיחות אישיות עם תושבים משכבות שונות, 29 בנובמבר 1956.

בין רצועת עזה לבין הר חברון למטרת מסחר בכלי נשק, שאותם מכרו בירדן תמורת מחיר גבוה. בדרכם נהגו לבצע מעשי גנבה וחבלה ביישובים ישראליים, ופגעו באזרחים שנקרו בדרכם. בין השאר נהגו לזרוע מוקשים בדרכי העפר על מנת להקשות על כוחות הביטחון לרדוף אחריהם ועל מוקש אחד מאלה עלתה עגלה רתומה לסוס שהובילה פועלים בני העיירה שדרות, וחמישה מהם נהרגו. בעקבות זאת הוזהרו תושבי ספר עזה שלא לנוע בדרכי עפר שלא נבדקו על ידי הצבא. הכוח הצבאי בספר עזה דולל לאחר כיבוש הרצועה ולא היה בו כדי לבלום את פעילות הפדאיון. במציאות זו היו אלה דווקא שומרים אזרחיים דרוזים שהועסקו במשתלה שליד מושב גילת שאיתרו 13 מהם שהסתתרו בקרבתה, ובקרב שהתפתח הרגו שבעה ולקחו חמישה בשבי.[94]

ה. מעבר לשגרת ממשל

כארבעה שבועות לאחר גיוסם, שוחררו חיילי חטיבת חי"ר 12 וגדוד חק"ש 966 וב־22 בנובמבר הוחלפו על ידי חיילי חטיבת גולני הסדירה שהגיעה בהרכב חסר של שני גדודים, ללא גדוד 51, גדוד המרגמות הכבדות החטיבתי 334 וגונדת הנ"ט 417 שנותרו לפעול תחת פיקוד חטיבה 7 בסיני. גדוד 12 הוצב בצפון הרצועה וגזרתו של גדוד 13 שתוגבר בפלוגת הסיור החטיבתית הייתה במרכז ודרום הרצועה.[95] ב־5 בדצמבר עברה האחריות על רצועת עזה לידי פיקוד המרכז על מנת לאפשר לפיקוד הדרום להתמקד במשימת פינוי חצי האי סיני. נקבע כי במועד העברת האחריות יופרד הממשל הצבאי בסיני

94 א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, תוספת א' דו"ח־פעילות, עמ' 9; שם, 1957-449-79, ממשל צבאי רצועת עזה, המפקדה – ביטחון, ד.מ.ע. נכון ל־21200, 2 בדצמבר 1956, דו"ח ביטחון יומי נכון ל־111200, 11 בדצמבר 1956, פיקוד מרכז, מצב הביטחון באזור עזה, 18 בינואר 1957; א"מ, חצ-3738/25, דו"ח תלת חודשי, המנהל האזרחי, נובמבר 56-ינואר 1957; שם, חצ-2440/7, משן, המשרד ירושלים אל משלחות ישראל בלונדון, פריז, רומא, מוסקבה, שטוקהולם, אתונה, ברן, בלגרד, וינה וקלן, 9 בנובמבר 1956; אש"צ, אג"א, סכום ביטחון שוטף חודש דצמבר 1956; מ. בן שחר, קומזיץ ענק של יישובי הרצועה, חרות, 8 בנובמבר 1956; שישה פדאינים נתפסו ואחד נהרג, דבר, 6 בנובמבר 1956; עזרא ריכליס, שרידי הפדאיון ברצועה מנסים להימלט לירדן, על המשמר, 7 בנובמבר 1956; 7 ערבים נהרגו ו־5 נשבו כשתקפו את מושב גילת, דבר, 19 בנובמבר 1956; 1200 פליטים שגורשו מרצועת עזה עברו לירדן, קול העם, 25 בנובמבר 1956; תושבי הרצועה נעצרו בדרכם לגבול הירדני, המודיע, 30 בינואר 1957.

95 א"צ, 1958-225-4, גדוד חי"ר 12, מבצע 'תוהו ובוהו', פקודה מס' 1, 20 בנובמבר 1956; שם, 1958-225-10, מפקדת חטיבה 1/אג"מ, משימות ראשוניות ברצועה וגבולות גזרה, 22 בנובמבר 1956.

מזה של הרצועה, גבול הגזרות בין הפיקודים יחפוף את קו הגבול הבינלאומי והצומת, ומחנות רפיח שהיו מצדו המצרי של הקו יעברו לאחריות חטיבה 7.[96]

משימתה המרכזית של חטיבת גולני הייתה להמשיך באיתורם של "א. חיילים מצריים, ב. חיילים פלסטיניים, ג. פדאיון, ד. אנשי צבא למחצה (מהמשמר הלאומי – א.ג.)". למודת ניסיון מאירועי רפיח הורתה מפקדת הממשל הצבאי להקפיד על ביצוע פעילות האיתור בהתאם לנוהל שגובש לאחר שהחלה בריכוז הגברים בגילאי 18-50 במכלאות ובזיהויים, ונמשכה בסריקת הבתים אחר נשק וציוד צבאי "...ללא שימוש באש חיה במידת האפשר". על פי ההוראות לפתיחה באש נקבע ש: "א. לפני פתיחה באש יש צורך לתת התראה לפורעים/או העוברים על החוק. ב. הוראות לפתיחה באש חייבות להינתן אישית ע"י מפקד הכוחות הפועלים. ג. שמוש באש חיה הותר על מנת לפצוע במקרים כדלקמן: (1) אך ורק כאשר אין אפשרות לבצע את המשימה בדרך אחרת. (2) כדי להבטיח חיי [מלה לא ברורה] ורכוש ממשלתי. (3) על בורחים מאזור בשעת הסריקה." עוד נקבע שיש להשאיר רווח זמן של שעה בין גמר הכריזה ברמקול לבין השלמת הכנסת הגברים למכלאות ועם סיום המשימה והחזרת הסדר על כנו יש להגיש עזרה לפצועים.[97]

לחטיבת גולני הוקצו יעדים בשטחים שעדיין לא נסרקו ביסודיות וכאלה היו לא מעטים. באזור העיר עזה היה זה מחנה פליטים א־רמאל (כנראה מחנה שאטי – א.ג.) שמנה כ־16,300 תושבים, והכפרים בית לאהיה שמספר תושביו עמד על כ־1,000 ובית חאנון שבו התגוררו כ־1,500 תושבים. נקבע כי שני הכפרים יהיו הראשונים שייסרקו, כנראה על מנת לאפשר לחיילי החטיבה להתנסות בפעילות בריכוזי אוכלוסייה קטנים יותר ובעייתיים פחות. גם מחנות המרכז, אל בורייג', אל־מע'זי ונוסייראת, שמנו כ־23,000 תושבים לא נסרקו באופן יסודי, וכן מחנה הפליטים ח'אן יונס, שמנה כ־18,000 תושבים, והכפרים בני סוהילה שמנה כ־4,500 תושבים ועבסאן שמנה כ־1,000 תושבים.[98]

96 שם, 1958-225-4, מבצע סיני, פק' מבצע מס' 2 – תיקון מס' 5, פיקוד דרום/אג"ם, 2 בדצמבר 1956.

97 שם, 1958-225-7, ממשל צבאי לרצועת עזה/אג"ם, תוכנית סריקות לשבוע 2-7 דצמ. 56, 30 בנובמבר 1956.

98 שם, שם, וכן ממשל צבאי לרצועת עזה/אג"ם, שטחים שטרם נסרקו ומוינו, 26 בנובמבר 1956, א' טמיר, קצין אג"ם בשם אלוף הפיקוד אל חט' מוג' חי"ר 1, 7 בדצמבר 1956.

משימת סריקת מחנה אל־מע'זי הוטלה על גדוד 13 ובנוסף לקחו בה חלק גופים מקצועיים – מחלקת שוטרים אזרחיים, 15 שוטרים צבאיים ונציגי גופי המודיעין השונים. הסריקה כונתה 'מבצע טיהור מס' 1', והיא בוצעה ביום ה־3 בדצמבר. במסגרת המבצע, מוינו 1,800 גברים מתוך 8,000 תושבי המחנה שמהם הועברו למעצר בעזה 115 חיילים מיחידות פלסטיניות ומצריות, 42 חשודים ככאלה, ו־8 חשודים בפעילות פלילית. כן נתפס ציוד צבאי שכלל מעילים, שכמיות ונעליים, אך לא נתגלו כלי נשק. בעניין זה צוין בדו"ח שהגיש הגדוד כי רצוי היה להקצות מגלי מוקשים לאיתור מתכות על מנת לערוך סריקה יעילה יותר. שבוע לאחר מכן יצא הגדוד למבצע טיהור מס' 2 באזור החולות שממערב לח'אן יונס ובמחנה הפליטים הסמוך. שיטת הפעולה הייתה זהה, כיתורו עם שחר של המחנה על ידי פלוגה אחת בסיוע של ג'יפי סיור, סריקתו על ידי שתי פלוגות בסיוע שוטרים צבאיים, ריכוז הגברים במכלאות שנשמרו על ידי שוטרים אזרחיים בסיוע חיילי גונדת הנ"ט החטיבתית, ומיון העצורים על ידי גורמי המודיעין. עוד נקבע כי לאחר תום הפעולה ייערכו חיפושים אצל החיילים לאיתור ביזה.[99] בשבוע האחרון של נובמבר 1956 נחקרו כ־1,000 עצורים ונתגלו 357 חיילים מצרים ופלסטיניים מהם 15 שהסכימו לשמש מודיעים עבור שירותי הביטחון הישראלים, 14 אזרחים מצרים ו־7 מבריחים ו־584 עצורים שלא נמצאה נגדם כל אשמה שוחררו. פעולות הסריקה נמשכו גם במהלך חודש דצמבר, כמו זו שנערכה בבית לאהיה, שכונתה 'מבצע ביעור', שנערכה ב־21 בחודש על ידי גדוד 12. למבצע הוקצה כוח של פלוגה מוגברת בסיוע הגורמים המקצועיים, למרות שמדובר היה ביישוב קטן, במטרה להרתיע גורמים שביקשו להתנגד לפעילות הצבא.[100]

משימה ייחודית שהוטלה על החטיבה הייתה הרס מצבות ואתרי זיכרון שהקימו המצרים לחיילים ולפדאיון שנהרגו בלחימה נגד ישראל. בהתאם לפקודת מבצע 'נתץ' נקבע שיש להרוס ארבע מצבות שהציבו המצרים ברצועה: המצבה לזכר החייל האלמוני ממלחמת 1948 בשדרה הראשית בעיר

99 שם, 1958-225-10, טורפז אשר, רס"ן, סגן מפקד הגדוד אל חטיבה 1/אג"ם, 3 בדצמבר 1956; שם, 1958-225-4, דרבסקי ברוך, סגן, ק. מבצעים, פקודת מבצע 'טיהור 2', 10 בדצמבר 1956.

100 שם, 1958-225-4, ג. שפעייר, סגן, קמב"ץ, מבצע 'ביעור', פקודה מס' 3, גדוד חי"ר 12, 20 בדצמבר 1956, מבצע 'ביעור' (4), 31 בדצמבר 1956; שם, 1958-225-13, גדוד 51/ מבצעים, דו"ח סריקת בני סוהילה, עבסאן א־זע'יר ועבסאן אל־כביר, 26 בדצמבר 1956; שם, 1957-449-79, ממשל צבאי רצועת עזה, המפקדה – ביטחון, ד.מ.ע. נכון ל־21200, 2 בדצמבר 1956.

עזה, שתי מצבות בכניסה הצפונית והכניסה הדרומית לעיר ומצבה בכניסה לח'אן יונס לזכרו של מוצטפא חאפט'. הביצוע נקבע ללילה שבין ה־12 לבין ה־13 בדצמבר בשעות העוצר על מנת למנוע מהומות. פירוק הלוחות נושאי הכתובות וניתוץ המצבות נעשה על יחידת ההנדסה של פיקוד הדרום באופן שקט ככל הניתן וללא שימוש בחומרי נפץ.[101]

תכנון וביצוע המשימות על ידי חטיבת גולני וביצוען נעשו בנוהל שיטתי מסודר יותר מאשר בתקופה שרצועת עזה הוחזקה על ידי גדודי מילואים. הסריקות בוצעו על פי תוכנית שבועית מסודרת ובהתאם לנהלים שגובשו בעקבות הניסיון שנרכש בשטח. בנוסף על הסריקות הוטלה על החטיבה המשימה של איתור ובדיקת אפשרות המעבר בדרכים ברצועה וסימון של אזורים ממוקשים, שאותה הוביל הקמ"ן החטיבתי רס"ן אבשלום שמואלי (לימים פרופסור לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב – א.ג.). פעילות זו נעשתה תוך שיתוף פעולה עם חיל האוויר, שסרק את השטח במטוסים קלים במטרה לאתר דרכים ושדות מוקשים ועקבות של ניסיונות חדירה ויציאה מן הרצועה, לגלות מצבורי נשק ותחמושת ולפקח על חוף הים ומרחב החולות שבדרום הרצועה.[102]

פרק הזמן של התעסוקה המבצעית של חטיבת גולני ברצועת עזה הסתיים לאחר כשישה שבועות לקראת סיום פינוי כוחות צה"ל ממרבית שטחו של חצי האי סיני, ומפקדת חטיבת גולני ומסגרות המשנה שלה, למעט גדוד, 51 נועדו לצאת מן הרצועה ב־2 בינואר 1957. הפעילות המבצעית ברצועה הותאמה למציאות של רגיעה יחסית לאחר שמאות חיילים מצריים ופדאיון נתפסו או נמלטו מתחומה. על שמירת הסדר הציבורי הופקדה משטרת ישראל שהקימה תחנות בכל אחת מנציגויות הממשל: בעיר עזה, בדיר אל־בלח, בחא'ן יונס וברפיח. בראש וראשונה מטרת המשטרה הייתה להיאבק בפשיעה הפלילית ברצועה, ובנוסף הוטל עליה לקיים את העוצר, לאבטח מתקנים, כולל מתקני אונר"א, שבשעות הלילה היו אמורים להיות מאובטחים על ידי שוטרים מקומיים מצוידים בנשק חם, ולסייע בביצוע

101 שם, 1958-225-4, מ. אלון, רס"ן, ממשל צבאי דרום אל חטיבה 1/אג"ם, 2 בדצמבר 1956; שם, 1958-225-10, פיקוד מרכז, מבצע 'נתץ', 11 בדצמבר 1956, כולל הערה על ביצוע הפקודה, 13 בדצמבר 1956.

102 שם, 1958-225-13, מפקדת חטיבה 1/מודיעין, סיורי אוויר ברצועת עזה, 23 בנובמבר 1956, מפקדת חטיבה 1/מודיעין, סיכום הסיורים שנערכו ברצועת עזה ע"י חטיבה 1 בין 23.11.56-6.12.56, 9 בדצמבר 1956, סיורי דרכים ברצועת עזה מבחינת מקוש, 13 בדצמבר 1956, מפקדת אזור עזה/אג"ם, תכנון משימות, 17 בדצמבר 1956.

סריקות.[103] על גדוד 51 הוטל, כפי שהגדיר זאת אלוף פיקוד המרכז צבי צור, "לגמור את הבעיות הביטחוניות של האזור", היינו לסיים את איסוף השלל ואת מעצר החשודים כפדאיון או כאנשי צבא. פריסתו של הגדוד הותאמה למשימותיו ולסדר העדיפויות שנקבע לביצוען: בעיר עזה מחלקה אחת, וכך גם בח'אן יונס, שבהן עיקר עול הפעילות הוטל על המשטרה. מפקדת הגדוד ויתרת הכוח נפרסו בגזרת רפיח, שלאחר יציאת צה"ל מצפון סיני הייתה לאזור חיץ בין הרצועה לבין השטח המצרי, ובתחומה מצאו מחסה הפדאיון ואנשי צבא מצריים שביקשו להימנע מנפילה בשבי ולעבור לצד המצרי. בנוסף נותרה ברצועה יחידה של המשטרה הצבאית שעליה הוטל להקים מחסומים במעברים בין רצועת עזה למדינת ישראל, לאתר חיילים ואזרחים ישראלים הנכנסים לרצועה ללא היתר ולסייע בפעולות שיטור ומעצר חשודים.[104]

הסריקות לאיתורם של חיילים ואנשי פדאיון נמשכו במהלך ינואר 1957 והעצורים רוכזו במכלאות שמוקמו במרכז עזה, ולאחר מיון וחקירה הועברו למחנות שבויים בתחומה של ישראל. השהות במכלאות הייתה תחת כיפת השמיים בתנאים קשים ותוך גילוי יחס משפיל, ואלה היו בין הסיבות שהביאו רבים להעדיף להסתתר ולא להתמסר לשבי. בנוסף, ריכזו אנשי הממשל הצבאי במחנה מעצר נפרד בעזה כ־300 בני משפחות של קצינים מצריים ואזרחים מצריים שעבדו ברצועה, שבינואר 1957 הועברו בתיווך הצלב האדום לידי המצרים. כן נמשכו סריקות לגילוי מצבורים ולאיתור כלי נשק שנותרו בידי האוכלוסייה המקומית. המצרים חילקו נשק לתושבים ברצועה בעיקר ערב פרוץ מלחמת סיני, ולמרות שהדרישה למוסרו לממשל הצבאי נענתה בדרך כלל בחיוב, בסריקות אלה התגלו כלי נשק במספר לא מועט, בעיקר בראשית ימי הממשל. בחודש נובמבר לבדו נתפסו 540 רובים

103 א"מ, גל-17111/2, א. טמיר, סא"ל, קצין אג"ם, נושאים לטיפול בממשל הצבאי אזור עזה, 26 בדצמבר; שם, גל-17100/5, ישיבת תיאום עם הפיקוד, 8 בינואר 1957; א"צ, 25-225-1958, סיכום ישיבת תיאום אג"ם, פיקוד מרכז, 24 בדצמבר 1956; שם, 11-225-1958, פיקוד מרכז, מבצע 'פלשת' – פקודת התראה, 1 בינואר 1957, ממשל צבאי עזה – ישיבה שנערכה עם אלוף הפיקוד ב־31 בדצמבר 1956, ינואר 1957.

104 א"מ, גל-17111/2, א. טמיר, סא"ל, קצין אג"ם, נושאים לטיפול בממשל הצבאי אזור עזה, 26 בדצמבר; א"צ, 11-225-1958, פיקוד מרכז, מבצע 'פלשת' – פקודת התראה, 1 בינואר 1957, ממשל צבאי עזה – ישיבה שנערכה עם אלוף הפיקוד ב־31 בדצמבר 1956, ינואר 1957.

ורובי ציד, 260 אקדחים, ועוד מספר כלי נשק אוטומטיים אך בחודשים שלאחר מכן הלך וירד מספר כלי הנשק שאותרו.[105]

דומה היה שהרגיעה העידה על כך שתושבי הרצועה השלימו עם השלטון הישראלי, אלא שמתחת לפני השטח החלה להתעורר תסיסה נגד שלטון ישראל, שקיבלה רוח גבית עת גבר הלחץ המדיני על ישראל לסגת מן הרצועה לאחר שפינתה את חצי האי סיני.

105 א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 9-16, נספח מס' 1 עמ' 131; שם, 1958-225-11, פיקוד מרכז, מבצע 'פלשת' – פקודת התראה, 1 בינואר 1957, ממשל צבאי עזה – ישיבה שנערכה עם אלוף הפיקוד ב־31 בדצמבר 1956, ינואר 1957; הצלב האדום בדק מצבם של הפקידים המצריים בעזה, דבר, 30 בנובמבר 1956; המצרים הועברו מעזה לאל־עריש, למרחב, 14 בינואר 1957.

חקלאות מסורתית ברצועה, דצמבר 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, פריץ כהן

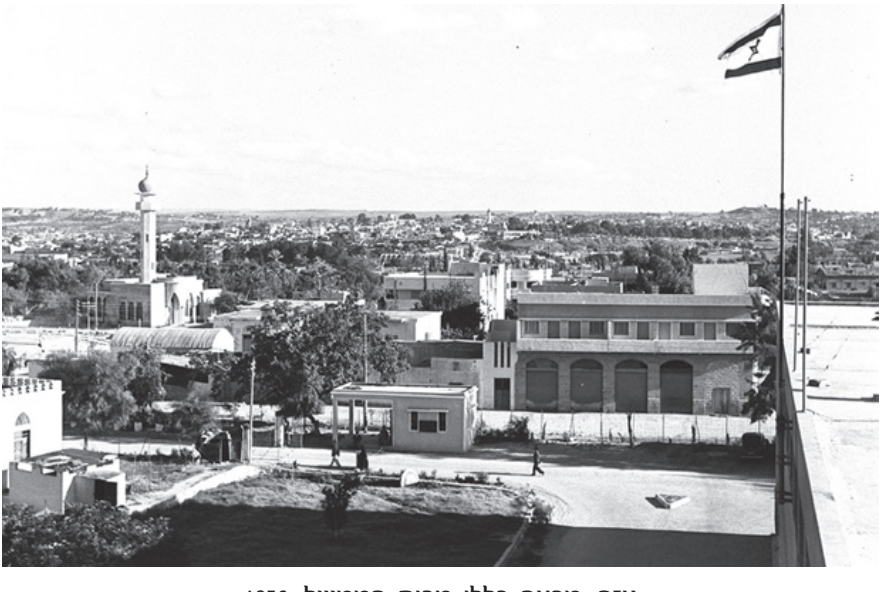

עזה, מראה כללי מבית הממשל, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, פריץ כהן

סא"ל גאון חונך את סניף הדואר בעזה, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, פריץ כהן

דיר אל בלח, פברואר 1957
ארכיון הצילומים הלאומי, ללא קרדיט

ספר רחוב בח'אן יונס, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, ללא קרדיט

בית ספר בדיר אל בלח, 1956
אוסף הצילומים הלאומי, משה פרידן

שכונת רימאל, עזה, 1957
אוסף הצילומים הלאומי, ללא קרדיט

דיין בעבודות ביצורים במושב מבטחים, מרץ 1956
אוסף הצילומים הלאומי, פריץ כהן

בן־גוריון בעבודות ביצורים במושב מבטחים, 1956
אוסף הצילומים הלאומי, פריץ כהן

רושדי א־שווא וחיים גאון, ישיבת פתיחה של המועצה העירונית עזה, 1956
אוסף הצילומים הלאומי, משה פרידן

תיירים ישראלים בתחנת הרכבת ברפיח, 1956
ארכיון המדינה, אוסף תצלומי המברקה

טיהור בתים בעיר עזה, נובמבר 1956
ארכיון המדינה, אוסף תצלומי המברקה

פרשים מפזרים הפגנה של מפלגת חרות נגד נסיגה מהרצועה, ירושלים 1957
ארכיון המדינה אוסף הצילומים, יהודה איזנשטרק

סניף בנק לאומי, ח'אן יונס, 1956
ארכיון הצילומים הלאומי, פריץ כהן

האו"ם נכנס לעזה, מרץ 1957
ארכיון המדינה אוסף הצילומים, יהודה איזנשטרק

פרק שמיני

מה לעשות ומה נעשה ברצועה

א. המסגרת החוקית של הממשל הצבאי ברצועה

המצרים השתיתו את שלטונם בן שמונה השנים על חוק שהסמיך את ממשלת מצרים להחזיק ברצועת עזה במעמד של מושבה מצרית, שר המלחמה המצרי ירש את הסמכויות שהיו לשר המושבות הבריטי בארץ־ישראל המנדטורית, ובמשרדו הוקמה מחלקת פלסטין שהייתה הגוף הממשלתי שטיפל בענייני הרצועה. רצועת עזה הייתה יחידה טריטוריאלית סגורה מבחינה פוליטית, כלכלית ופיסקלית, כאשר הלירה המצרית החליפה ביוני 1951 את זו הפלסטינית כהילך החוקי ברצועה. המצרים הותירו על כנה את החקיקה המנדטורית אך מדי פעם שינו או הוסיפו עליה חוקים חדשים שמקורם היה בדרך כלל בחוק המצרי. המערכת המנהלית שפעלה ברצועה בזמן המנדט הושארה אף היא על כנה אך הוכנסו בה שינויים שהתאימו להחזקתה כשטח נפרד. המושל הצבאי המצרי היה למושל כללי ותפקידו הופרד מזה של המפקד הצבאי של הכוחות המצריים ברצועה. לצדו של המושל כיהנו פקידים הממונים על תחומים שונים, שמשרדיהם שימשו מעין משרדי ממשלה. נקבעו משרות של יועץ משפטי, מפקח כללי של המשטרה והוקמה מערכת משפטית על כל שלביה כולל בית משפט עליון. הדרג העליון של המערכות המנהלית והשיפוטית מונה מקרב קציני צבא מצרים, ואילו מקרב האוכלוסייה הפלסטינית מונו פקידים ושופטים בדרגים נמוכים.[1]

לאחר האפיזודה של ממשלת כל פלסטין סירב הממשל המלוכני המצרי לאפשר כל סממן של שלטון עצמי פלסטיני ברצועה. כשנה ומחצה לאחר מהפכת הקצינים, ב־12 בדצמבר, 1953 נחקק חוק שניסח מחדש את יסודות המנהל של הרצועה. המושל הכללי נותר ראש הרשות המבצעת אך לידו

1 א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, מפקדת אזור עזה, סגן המפקד לעניינים אזרחיים, 27 במרץ 1957, עמ' 1-2; עוד ראו: כהן-שני (2007), עמ' 79-82.

נועדה לפעול מועצה מבצעת שכללה את המושל ואת ראשי המחלקות הממשלתיות שהיו כולם קציני צבא מצרים. בנוסף נקבע שתמונֶה רשות מחוקקת שגם בראשה יעמוד המושל ובה יכהנו חברי המועצה המבצעת, ראשי העיריות של עזה ושל ח'אן יונס וכמה מחברי מועצותיהן, ונציגים של בעלי מקצועות שונים – מורים, רופאים, עורכי דין ואחרים. במחלקת פלסטין ובממשל המצרי ברצועה המליצו להמשיך ולאפשר התפתחות של אוטונומיה מקומית ברצועה, וברוח זו גובשה הצעת חוק לבחירה של מועצה מחוקקת שעברה לאישור מועצת השרים המצרית, ובמאי 1955 התפרסם שהחוק אושר אך לא נקבע המועד למימושו הלכה למעשה.[2] מסמך שחיבר ראש משטרת החקירות בעזה בשלהי יולי 1956 מלמד שלא נבחרה מועצה מחוקקת מכיוון שהממשלה המצרית חששה מתסיסה פוליטית שיעוררו נציגים נבחרים של חוגי האופוזיציה ברצועה.[3]

לאחר הכיבוש הישראלי התעוררה בעיה חוקית של הגדרת מעמדה של רצועת עזה, לאחר שב־7 בנובמבר הכריז דוד בן־גוריון בנאום בכנסת כי מת ונקבר הסכם שביתת הנשק עם מצרים, שבמסגרתו נקבע עצם קיומה ותחומה של הרצועה. לחץ אמריקני ואיומים סובייטיים הביאו את ממשלת ישראל להסכים לנסיגה מחצי האי סיני, אך בד בבד דרשה לשמור בתחומה שטחים שהיו חיוניים לביטחון המדינה – רצועת עזה ומצרי טיראן.[4] על מנת להסדיר את מעמדה החוקי של הרצועה פנה הפרקליט הצבאי הראשי ליועץ המשפטי לממשלה, והציג לפניו ארבע אפשרויות: 1) סיפוח הרצועה למדינת ישראל, שמשמעותו החלת החוק הישראלי עליה; 2) הכרזתה כשטח נטוש בהתאם לפקודת שטח נטוש – תש"ח, כפי שהוכרזו שטחים מחוץ לתחום גבולות החלוקה שנכבשו על ידי צה"ל במלחמת העצמאות, ושהוחלו עליהם חוקי מדינת ישראל; 3) הכרזתה כשטח מוחזק שמשמעותו החלת חוקי המדינה על הרצועה גם אם לא סופחה באופן רשמי; 4) הסמכת מפקד הצבא באזור לשלוט בו כנציג המעצמה הכובשת בהתאם לאמנת ז'נבה. על פי החלטת הממשלה מה־11 בנובמבר נבחרה האפשרות הרביעית, לשלוט ברצועה באמצעות ממשל צבאי. ב־13 בנובמבר פורסם מנשר מטעם המושל

2 א"מ, חצ-407/20, גדעון תדמור, אל י.ה. לוין, 28 בנובמבר 1956, רצועת עזה, סקירה שנכתבה עבור האנציקלופדיה העברית, כנראה בקיץ 1955.

3 שם, גל-17100/5, המועצה המחוקקת המוצעת להרכבתה ברצועה זו, 30 ביולי 1956.

4 טובי (2001), עמ' 29; א"מ, חצ-407/20, אביעד יפה, מאה"ב, אל שגרירות ישראל, וושינגטון, משלחת ישראל לאו"ם, ניויורק, מרכז ההסברה, ניויורק, 19 בנובמבר 1956; שם, חצ-1871/9, Michael Comey to Abba Eban, 7 December 1956, מ.ר. קדרון אל מנכ"ל המשרד, 7 בדצמבר 1956, היועץ המשפטי אל המנכ"ל, 13 בדצמבר 1956.

הצבאי שהניח את הבסיס המשפטי להקמת המערכת המנהלית הישראלית ברצועה. המנשר קבע שהמערכת המצרית תמשיך להתקיים בכפוף לשינויים שיערוך המושל הצבאי, שקיבל לידיו את הסמכויות של המושל המצרי בנושאי שיפוט ומנהל. המנהל המצרי נחשב מסורבל ובלתי יעיל והלכה למעשה הוקמה ברצועה מערכת מנהלית חדשה, שהייתה שלוחה של המערכת המנהלית הישראלית ונוהלה על ידי פקידים ממשרדי הממשלה. הם פעלו במסגרת המנהל האזרחי ברצועה שהיה כפוף למושל הצבאי.[5]

למרות שבמטה הכללי נערכה שורה של תכנונים מבצעיים לכיבוש הרצועה, שבהם צוין הצורך בהקמתו של ממשל צבאי בתחומה, דומה כי לא נעשתה בצה"ל עבודת מטה מסודרת בנושא, ועל כן היה צורך לאלתר את יחידת הממשל הצבאי ערב כיבוש הרצועה, שדרכי פעולתה הלכו והתגבשו בשבועות הראשונים לקיומה. רק בתחילת דצמבר 1956, עם העברת הרצועה לאחריותו של פיקוד המרכז, הוציא קצין האג"ם הפיקודי סא"ל אברהם טמיר פקודה מסודרת לארגון ולפעילות הממשל הצבאי באזור עזה. נקבע שהמושל הצבאי הוא מפקד הצבא באזור עזה, הוא כפוף לאלוף הפיקוד ואחראי על הביטחון השוטף, שכלל אבטחת מתקנים צבאיים ואזרחיים, מעצר אנשי צבא האויב, מעצר של פושעים פליליים ואנשי מחתרת וגילוי ואיסוף נשק בלתי חוקי. בתחום האזרחי הוא היה אחראי על קיום חיים תקינים של האוכלוסייה האזרחית באמצעות חידוש פעולות הרשויות המקומיות, שיתוף פעולה עם אונר"א בחלוקת המזון ומתן שירותים לפליטים, עידוד פעילות כלכלית והפעלת שירותים חיוניים כאספקת מים וחשמל, ושירותי בריאות וחינוך. בתחום הביטחון השוטף טיפל סגן המפקד הצבאי של המושל ואילו סגן המפקד לעניינים אזרחיים טיפל בכלל הנושאים הקשורים באוכלוסייה.[6]

ב. התארגנות הממשל הצבאי: המנהל האזרחי והכלכלה

נציגי משרדי הממשלה שתוארם היה קציני מטה פעלו בכפוף לסגן המפקד לעניינים אזרחיים, ומונו לו שלושה עוזרים ראשיים שהיו אחראיים לשלוש קבוצות של קציני מטה: א. קבוצת מִנהל כללי שכללה את קציני המטה בתחומי הפנים, הדתות, החינוך והמשפטים; ב. קבוצת הכלכלה שכללה

5 א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 2-4; שם, חצ-1871/9, ד"ר מ. זהר, אל"מ, פרקליט צבאי ראשי אל היועץ המשפטי למשלה, 6 בנובמבר 1956, רוזן, המשרד ירושלים אל משלחת ישראל, ניו יורק, 12 בנובמבר 1956.

6 א"צ, 1965-55-662, ממשל צבאי באזור עזה, פיקוד מרכז, 6 בדצמבר 1956.

את הממונים על תחומי האוצר, החקלאות, והמסחר והתעשייה; ג. קבוצת השירותים שכללה את הממונים על נושאי הבריאות, הסעד, הדואר, התחבורה והעבודות הציבוריות. כל קצין מטה עמד בראש גוף שנקרא חוליה וזו טיפלה בעניינים הקשורים לתחום סמכותו. בנוסף לכך, לצד המושל הצבאי פעלו יועץ משפטי, יועץ כלכלי, קצין מנגנון וקצין יחסי חוץ, שהיה ממונה הן על היחסים עם העיתונות והן על ההסברה לאוכלוסייה המקומית. גזרת הממשל הצבאי חולקה לארבע נפות: עזה, דיר אל־בלח, ח'אן יונס, ורפיח, ובהן מושל צבאי ומשרדים אזוריים של כל אחת מחוליות קציני המטה.[7]

במהלך הקרבות לא נגרמו נזקים רחבי היקף לתשתית האזרחית ושיעור האבדות בקרב התושבים היה נמוך. בראשית ימי הממשל נאספו גופות החללים ונקברו על ידי שבויי מלחמה או עובדים מקומיים, והפצועים פונו לבתי חולים מקומיים שקיבלו מצה"ל אספקה של חומרי רפואה ומוצרי מזון. הכבישים פונו ממוקשים על ידי חיל ההנדסה וקטע מסילת הברזל מגבול הרצועה דרומה לעזה נסלל מחדש. מכוני מים הוחזרו לפעולה וכך גם רשת החשמל, והוחל בפעולות של רפואה מונעת באמצעות חיטוי של שבויים ושל תושבים וחיסון כלבים נגד כלבת. כן הוחל בשיתוף פעולה עם אונר"א בחלוקת המזון, ולצורך זה הוסר למספר שעות העוצר שהוטל על האוכלוסייה, וניתנו היתרי תנועה בשעות העוצר לסגל רפואי ולצוותים טכניים שתחזקו את השירותים החיוניים בתחומי החשמל, אפיית הלחם והניקיון. כשבוע לאחר הקמתו של הממשל הצבאי ניתן לחקלאים אישור לצאת לשדות ולאסוף את יבוליהם.[8]

מספר התושבים ברצועה עמד על פי ההערכה הישראלית על כ־310,000 נפש, שמהם כ־215,000 היו פליטים וכ־95,000 תושבים ותיקים. האוכלוסייה העירונית הוותיקה שהתגוררה בעזה ובח'אן יונס עמדה על כ־67,000 נפש, יתר הוותיקים הוגדרו כפריים, כולל כמה אלפי בדואים. מקרב הפליטים התגוררו כ־130,000 נפש במחנות וכ־80,000 היו פזורים ביישובים הוותיקים. כ־30,000 נפש מקרב הפליטים היו בדואים שרובם התגורר במחנות. למעט כ־2,300 נוצרים שמרביתם היו יוונים אורתודוכסים, תושבי הרצועה נמנו רובם ככולם על מאמיני דת האסלאם. מבחינת משלח היד, רוב מניינה של האוכלוסייה הוגדרו כחקלאים והשאר סוחרים שמרביתם עסקו במסחר זעיר,

7 שם, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 21-23; שם, 1965-55-662, הממשל הצבאי באזור עזה, 6 בדצמבר 1956, עמ' 2-3; טובי (2001), עמ' 18-19.

8 א"מ, חצ-3738/25, מפקדת אזור עזה, סגן המפקד לעניינים אזרחיים, דו"ח תלת חודשי המינהל האזרחי, נובמבר 56-ינואר 57.

וכן פקידים בדרגים נמוכים. מספרם של בעלי המקצועות החופשיים היה מועט ביותר: עשרה רופאים כלליים, שלושה רופאי שיניים וכמה עשרות עורכי דין. בין הפליטים היו בעלי מקצוע בתחומי האריגה והדיג בעיקר, אך בעלי מקצועות בתחומים שדורשים ידע ומיומנות רבה יותר עזבו ברובם את הרצועה, בעיקר לסעודיה, ללוב ולמדינות המפרץ הפרסי.[9]

לפני 1948 הייתה כלכלת האזור שנתחם בגבולות הרצועה חלק מזו של ארץ־ישראל המנדטורית, אך לאחר שנותרה תחת שלטון צבאי מצרי היא לא הייתה לחלק מן המערכת הכלכלית המצרית. מרבית התוצרת החקלאית המקומית נצרכה על ידי התושבים והפליטים שהצטופפו ברצועה אך ההיצע היה קטן בהרבה מן הביקוש. בעוד שהפליטים היו סמוכים על שולחנה של אונר"א, היה על הממשל המצרי לייבא מוצרי מזון עבור האוכלוסייה הוותיקה. במציאות זו מעט בעלי קרקעות וסוחרים התעשרו ואילו רבים מקרב התושבים הוותיקים התרוששו והיו תלויים בסיוע שהגישה להם ממשלת מצרים. ענפי הכלכלה היחידים שהתפתחו במידת מה היו תעשיית האריג והדיג, הודות להגעתם של פליטים מאל־מג'דל ומיפו. ההכנסות במטבע החוץ ברצועה הגיעו ממשכורות ששילמה אונר"א לעובדים מקומיים, מהעברות כספים מקרובי הפליטים שהיגרו למדינות ערב, מהכנסות מייצוא ההדרים, מהקצבה של ממשלת מצרים לכיסוי הגירעון המסחרי של הרצועה, מכספים שהוציאו אנשי צבא מצריים שהוצבו בתחומה ומכספי גימלאות ששילמו הבריטים לפקידים שעבדו בממשלת המנדט.[10]

עם תום מלחמת סיני הושגה הבנה עם הנהלת אונר"א בדבר המשך אספקת המזון והשירותים לפליטים. ישראל אִפשרה לעובדי הסוכנות שעזבו את הרצועה בעת הקרבות לשוב ולהמשיך לפעול בתחומה והתחייבה לתת להם ולמתקני הסוכנות הגנה מלאה. ב־4 בנובמבר הגיע מנכ"ל אונר"א לארץ מלווה בכמה מעוזריו הבכירים, ובליווי ישראלי נסע לבקר ברצועה ונפגש עם סא"ל גאון. לבקשתו של בן־גוריון נשארו אנשי אונר"א יום נוסף בארץ וב־5 בנובמבר נפגשו עם דיין לשיחה שבה סוכמו נוהלי הפעולה של אונר"א ברצועה. נקבע כי העובדים הבינלאומיים (היינו הזרים) יוכלו למלא את תפקידם גם בשעות העוצר, יזוהו בסרט מזהה ויישאו עמם תעודת מעבר של האו"ם או דרכון בינלאומי. מכוניותיהם תהיינה צבועות בכחול בהיר ועל מקומות מגוריהם יהיו שלטים גדולים בציון הכתובת UNRWA.

9 שם; א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 1957, עמ' 24.

10 א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, מפקדת אזור עזה, סגן המפקד לעניינים אזרחיים, 27 במרץ 1957, עמ' 10-11.

העובדים המקומיים יעברו בדיקה ביטחונית ויקבלו תעודות מעבר שיאפשרו גם להם לנוע בשטח. בנוסף, היה צורך להגיע לסיכום עם הסוכנות על הסיוע הכספי שתקבל מידי ישראל, כפי שקיבלה מן הממשל המצרי בתמורה לסיוע שהגישה לתושבים הוותיקים ברצועה.[11] ישראל רצתה בהמשך הפעילות של אונר"א שבלעדיה היה עול הטיפול בפליטים עובר לאחריותה הבלעדית של ממשלתה. לאחר הסיכום הראשוני והחתימה על מסמכים שאישרו את ההבנות שהושגו, המשיכו נציגים ממשרדי הממשלה לדון עם בכירי אונר"א על בעיות שהתעוררו בפעולתה של הסוכנות ברצועה. אחת הבעיות הייתה שחלק ניכר ממוצרי המזון והטובין האחרים שהגיעו לרצועה יובאו דרך נמלי ביירות ופורט סעיד, אך מדינות ערב אסרו על העברת סחורות משטחן לרצועת עזה כל עוד היא תחת שליטה ישראלית. הוסכם שהטובין יגיעו ישירות לנמל חיפה ומשם ברכבת למחסני אונר"א בעזה. במהלך נובמבר הועלתה האפשרות שהסוכנות תרכוש בישראל מוצרים שבעבר נהגה לרכוש במצרים ובלבנון.[12]

הדחיפות בהגעה לסיכומים עם הנהלת אונר"א הייתה גם תולדת החשש שבמחסני הסוכנות לא נותר מזון אלא לימים ספורים ושמחסור יכול היה להביא להתדרדרות למהומות ולביזה, כפי שאכן אירע ברפיח. סא"ל גאון העריך שיש במחסנים כמות מזון שתספיק לחודשיים אך באונר"א חששו שהערכתו אופטימית. על מנת לקבל מידע מוסמך התקבלה בישיבת ממשלה ב־18 בנובמבר הצעתו של בן־גוריון לשלוח לרצועה ועדה של פקידים בכירים כדי לבחון את נושא אספקת המזון.[13] לאחר בדיקה התברר שבמחסני אונר"א קיים מזון שיספיק לארבעה שבועות, ומאחר שנושא הייבוא ואספקת

11 שם, חצ-1871/10, המשרד, ירושלים אל משלחת ישראל, ניו יורק, 2 בנובמבר 1956, J.F Lalive, General Counsel, UNRWA to Rosenne, 3 November 1956, היועץ המשפטי רוזן אל משלחת ישראל ניו יורק, 4 בנובמבר 1956, ח.א. סידור, מנהל המחלקה למוסדות בינלאומיים אל סגן אלוף חיים גאון, המושל הצבאי – עזה, 7 בנובמבר 1956, H.R. Labouisse to Rav-aloof M. Dayan, 9 November 1956, Letter from the Chief of Staff to Mr. Labouisse to be typed on G.H.Q Stationary, 9 November 1956, Summery Record of Meeting held on 7 November 1956, שבתאי רוזן אל ראש לשכת הרמטכ"ל, 8 בנובמבר 1956, מנהל מאו"ם אל מר מ. קדרון, נציגות ישראל באו"ם, ניו יורק, 20 בנובמבר 1956.

12 שם, Summary Record of Meeting Held at Ministry for Foreign Affairs, Jerusalem, 14 November 1956, מאו"ם אל משלחות ישראל בלונדון, שטוקהולם, פריז, וינה, האג, רומא וברן, 15 בנובמבר 1956, מנהל מאו"ם אל מר מ. קדרון, נציגות ישראל באו"ם, ניו יורק, 20 בנובמבר 1956, סיכום פגישות בין באיכוח ססו"ת ומשרדי הממשלה השונים ב־20 ו־21 בנובמבר ש.ז. [1956].

13 שם, פרטי־כל ישיבה כ'/שי"ז של הממשלה, 18 בנובמבר 1956.

המזון הלך וסוכם בין מנהלי הסוכנות לבין נציגי ממשלת ישראל, לא הייתה צפויה להתעורר כל בעיה. מנהל חטיבת המזון במשרד המסחר והתעשייה התריע בפני השר פנחס ספיר עוד בטרם נכבשה הרצועה, שיהיה צורך לדאוג לאספקת המזון גם עבור האוכלוסייה הותיקה. מנהל המחלקה הכלכלית של משרד החוץ הגיע ב־13 בנובמבר לרצועה על מנת לבחון את הנושא, ומצא שרובם של התושבים הוותיקים שהוגדרו נזקקים קיבלו סיוע מן הממשל המצרי, שכלל קצבה חודשית בת 6 ק"ג קמח לנפש, ומהחברה הפילנטרופית האמריקנית 'קייר' (CARE), שפעלה גם היא בתחומי מדינת ישראל, קיבלו אבקת חלב, גבינות ושמן. על פי בקשתו של סא"ל גאון הסכים פרנק תומס, נציג חברת קייר בישראל, להפנות 20 אחוזים מהסיוע שיועד לנזקקים בישראל עבור התושבים הוותיקים ברצועה, עד אשר יגיע משלוח נוסף של אספקה מארה"ב. לגבי כ־5,000 שבויי המלחמה שהיו כלואים בעזה, גם קייר וגם אונר"א לא יכולות היו לסייע, ועול החזקתם היה על ממשלת ישראל.[14]

עבור תושבי הרצועה שלא נסמכו על סעד, עלה הצורך לדאוג לאספקת מוצרי מזון לשווקים על מנת שיוכלו לרוכשם. בישיבה שנערכה ב־5 בנובמבר בהשתתפות נציגי משרד המסחר והתעשייה, היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה ואל"מ מישאל שחם, נקבע שאספקתם תיעשה באופן חופשי וללא קיצוב, כאשר משרד המסחר והתעשייה יקבע את מחירם של הקמח הלבן, הקמח האחיד, הסוכר, האורז, השמן, והבשר בקופסאות שימורים. עוד נקבע כי המשרד יתקשר לצורך זה עם ספק סיטונאי או שני ספקים בישראל, ואכן ב־5 בדצמבר חתמה ממשלת ישראל הסכם עם חברת האספקה ההסתדרותית 'המשביר המרכזי'.[15] הסכם זה עורר מחאה בקרב סוחרים מהסקטור הפרטי, מכיוון שבכך העניקה ממשלת מפא"י את האפשרות הבלעדית לביצוע האספקה לחברה הסתדרותית, הנשלטת על ידי מפלגה זו. בישיבה בהשתתפות הנוגעים בדבר נקבע שבמרחב שבין ח'אן

14 שם, ג-4169/27, מנהל חטיבת המזון אל השר, 31 באוקטובר 1956; שם, ג-4169/41, מ. ז. לובל, אספקת מזון בעזה ע"י CARE, 13 בנובמבר 1956, המחלקה הכלכלית, משרד החוץ אל מ. הלוי, משרד המסחר והתעשייה, 16 בנובמבר 1956, א. הלוי אל מר אמיר, סגן החשב הכללי, האוצר, 28 בנובמבר 1956; שם, חצ-1871/10, סיכום פגישות בין באיכוח ססו"ת ומשרדי הממשלה השונים ב־20 ו־21 בנובמבר ש.ז.; אצא"פ, תיק מצרים-עזה, R.T. Higgins to P.H. Laurence, 31 January 1957 מקור: NA (PRO), FO 371/128146.

15 א"מ, ג-4169/27, זכרון דברים מדיון ביום 5 בנובמבר 1956, א. הלוי אל ראש הממשלה, 19 בנובמבר 1956, סיכום הפגישה שהתקיימה בנוגע להספקת מצרכים לעזה ולרצועה ביום 19 בנובמבר 1956, מפקדת צה"ל באזור עזה, קצין מטה לעניני מסחר ותעשייה, סיכום פעולות 25-29.11.56; שם, ג-4174/2, המשביר המרכזי בע"מ אל משרד המסחר והתעשייה, הלשכה המשפטית, 21 במרץ 1957.

יונס לבין אל־עריש תפעל חברת 'פלדג' מן הסקטור הפרטי ואילו 'המשביר המרכזי' תפעל בעיר עזה ובסביבתה. בנוסף הוחלט ששתי חברות סיטונאיות תשווקנה עודפי תוצרת חקלאית מהרצועה לארץ: 'תנובה' ההסתדרותית ו'קוריס את סמולר' מן הסקטור הפרטי. המוצר החקלאי הראשון מעזה שהועבר למחסניה של תנובה למכירה בשווקים בישראל היו תמרים טריים מאזור דיר אל־בלח, במשקל כולל של למעלה מארבעים טון.[16]

ג. עתיד הרצועה – הדיון הפוליטי הפנימי בישראל

רוב הציבור הישראלי תמך בהשארת הרצועה בשלטון ישראל, וזו גם הייתה דעתם של מרבית שרי הממשלה, שבהתאם לכך קבעו שיש לפעול לפיתוחה ולשילובה בכלכלה הישראלית.[17] בדיון בממשלה בנושא עתיד הרצועה שהתקיים ב־15 בנובמבר ציין בן־גוריון שיש להשאירה בשלטון ישראל, ועל כך לא היו חולקים בקרב שרי הממשלה. הוא ביקש מן השרים שלא לדון בגורל הרצועה בפומבי והציע להקים ועדה מצומצמת שתדון בנושאים שונים הכרוכים בסיפוח הרצועה, כולל בפתרון בעייתם של 150-200 אלף הפליטים המתגוררים בתחומה.[18] כעשרה ימים לאחר מכן, לאחר שהתקבלה בעצרת האו"ם החלטה שדרשה את נסיגת ישראל אל מעבר לקווי שביתת הנשק, כולל בגזרת הרצועה, שינה בן־גוריון את עמדתו וטען שמבחינתו השליטה הישראלית בשרם א־שייח' חשובה יותר מאשר ברצועת עזה, שסיפוחה על כל תושביה משמעו תוספת של אוכלוסייה ערבית שתשנה את פני החברה והפוליטיקה בישראל.[19] עוד דרש מן השרים שלא להתייחס בפומבי לאפשרות ליישוב מחדש של פליטים מעזה, שהלכה למעשה לא הייתה קיימת, והנחה אותם לציין את הפעולות שנעשו לרווחת תושבי הרצועה, כמו: חידוש הפעילות של הרשויות המקומיות, אספקת המזון והדיג בחוף הרצועה והסיוע לחקלאים באמצעות הסדר שיווק עודפי התוצרת בשוק

16 שם, ג-4169/27, א. הלוי אל א. כהנא, נשיא לשכת המסחר תל אביב-יפו, 29 בנובמבר 1956, מברק מ־ט. קיזלשטיין אל א. הלוי, 4 בדצמבר 1956 שעה 1115, זכרון דברים מדיון שהתקיים ביום ה־4 בדצמבר 1956, פ. ברונשטיין אל קצין המטה לענייני תחבורה, דצמבר 1956, מפקד צה"ל אזור עזה, קצין מטה לענייני מסחר ותעשייה, דו"ח סיכום שבועי 2 – 7 בדצמבר 1956; המשביר קיבל מונופול לאספקה ברצועת עזה, הבקר, 25 בנובמבר 1956; תמרים מרצועת עזה הגיעו לשוק, דבר, 30 בנובמבר 1956.

17 טובי (2001).

18 א"מ, פרטי־כל ישיבה י"ט/שי"ז של הממשלה, 15 בנובמבר 1956.

19 שם, פרטי־כל ישיבה כ"א/שי"ז של הממשלה, 25 בנובמבר 1956.

הישראלי. לדבריו, על ישראל היה להמשיך ולסייע בפיתוח שירותי החינוך, הבריאות והסעד לחדש את פעולת הבנקים ולדאוג לאספקת החשמל, המים ושירותי הדואר והתחבורה, כמו גם לנסות וליזום תוכניות ליישוב מחדש של הפליטים. לשם כך הוחלט להקים ועדת שרים לענייני רצועת עזה, שבראשה יעמוד שר האוצר לוי אשכול וחבריה יהיו זלמן ארן, מרדכי נמיר ופנחס ספיר ממפא"י, יוסף בורג מהמפד"ל, ישראל ברזילי ממפ"ם וישראל בר־יהודה מאחדות העבודה.[20]

חודש לאחר שנכבשה הרצועה החלו בן־גוריון וחלק מן השרים לפקפק בתועלת שבסיפוחה של עזה, בעיקר נוכח העובדה שלא ראו אפשרות ליישוב מחדש של הפליטים מחוץ לתחומה. בישיבת הממשלה שהתקיימה ב־2 בדצמבר הציג בן־גוריון מאמר שהתפרסם ב'אקונומיסט' הבריטי, שבו הוצע להקים שטח חיץ בשליטה בינלאומית במזרח סיני שיכלול גם את הרצועה, לבנות נמל עמוק מים בעזה ולהעביר צינור נפט מסעודיה דרך ירדן וישראל שמוצאו יהיה בעזה. הוא הניח שארה"ב תתמוך בהסדר ברוח זו. לוי אשכול ציין שאם יש לתוכנית רגליים, הרי היא מייתרת את בנייתו של נמל מים עמוק שני לישראל, והממשלה החליטה להתנות את הקמת נמל המים המתוכנן באשדוד בהקמה של נמל בעזה.[21] שלושה שבועות לאחר מכן, ערב השלמת הנסיגה הישראלית ממרבית שטחו של חצי האי סיני, הלך בן־גוריון והתחזק בדעה שסיפוח רצועת עזה אינו רצוי למדינת ישראל בהיעדר אפשרות ליישוב הפליטים מחוץ לתחומה. גם בבִּנאוּם הרצועה לא ראה תועלת מחשש שיתאפשר לפדאיון לשוב ולפעול מתחומה מבלי שאפשר יהיה לפעול נגדם. לדעתו, הפתרון הטוב ביותר היה המשך קיומו של ממשל צבאי ישראלי, תוך שאונר"א תמשיך לספק מזון ושירותים לפליטים, עד אשר יושג הסכם שלום. על מנת למנוע את שובם של המצרים לרצועת עזה, הוא ראה צורך לחזק את הקשרים הכלכליים בינה לבין ישראל וליזום פעולות פיתוח כהנחת צינור מים מישראל, שיאפשרו את הרחבת השטח המעובד בתחומה.[22]

חלופות למעמדה העתידי של רצועת עזה הועלו על ידי מנהיגים ודיפלומטים ישראלים בשיחותיהם עם פקידים בכירים בממשל האמריקני, שגם ביניהם היו שגרסו שאין למהר ולהשיבה לידי המצרים. אבא אבן ציין

20 שם; שם, פרטי־כל ישיבה כ"ב/שי"ז של הממשלה, 28 בנובמבר 1956.

21 שם, פרטי־כל ישיבה כ"ג/שי"ז של הממשלה, 2 בדצמבר 1956; שם חצ-2401/17, Gaza Bulletin, After One Month in Gaza, 4 December 1956.

22 שם, פרטי־כל ישיבה כ"ו/שי"ז של הממשלה, 23 בדצמבר 1956.

במסיבת עיתונאים בניו־יורק, שישראל אינה תובעת לעצמה את רצועת עזה, אך אין להחזיר לשם את המצרים, ודבריו עוררו זעם בקרב שרי אחדות העבודה שהתנגדו לוויתור על הרצועה ודרשו את פיטוריו. בן־גוריון הכחיש שחל שינוי במדיניות הממשלה, אלא שבשלהי דצמבר 1956, פחות משבועיים לאחר מכן, בתגובה לדרישה אמריקנית נחרצת לנסיגה ללא תנאי של ישראל מן הרצועה, הציעו גולדה מאיר ואבא אבן בשיחה עם דאלס את העברת הרצועה והמרחב שמרפיח בואכה אל־עריש לשליטה בינלאומית, תוך הותרת ניהולו בידי מנגנון ישראלי שיטפל גם בנושא פתרון בעיית הפליטים. האמריקנים גרסו שאין לאפשר לכוחות צבאיים או צבאיים־למחצה של המצרים לשוב לרצועה אם כי לא התנגדו להשבתה לשליטה של מנהל אדמיניסטרטיבי מצרי.[23]

היו מאמצים לנסות ולהביא להגירתם של פליטים מרצועת עזה, ראשיתם בתחילת ימי הממשל הצבאי, כפי שצוין במסמך המסכם את פעילותו, שררה אז אי בהירות על אופן תפקודו, בין "...צורך להמעיט את מספר התושבים לבין הצורך להציג את עצמו כשלטון שכולו טוב..."[24] ניסיונות להביא להגירתם של פלסטינים וליישובם מחדש בתחומי המזרח התיכון ומחוצה לו שראשיתם בשלהי ימי מלחמת העצמאות נמשכו ללא הצלחה יתרה במהלך שנות החמישים.[25] לאחר כיבוש הרצועה במלחמת סיני ביקשה שרת החוץ גולדה מאיר להפנותם להגירה של פליטים מן הרצועה ויישובם מחדש. ב־4 וב־11 בנובמבר נפגשה מאיר עם עזרא דנין חבר ועדת הטרנספר ב־1948, שהיה פעיל בנסיונות ליישב פליטים מחוץ לתחומי המדינה במהלך שנות החמישים; עם יהושע פלמון, לשעבר היועץ לענייני ערבים של ראש הממשלה ועם שמואל דיבון, היועץ לענייני ערבים, במטרה לגבש מדיניות שמטרתה: "...להביא מספר גדול ככל האפשר של תושבים מן הרצועה לידי קבלת פיצויים לחסול תביעותיהם ועזיבתם את הארץ לצמיתות". על דיבון

23 שם, חצ-407/20, א. שלמון אל השגריר, 14 בנובמבר 1956, פנחס אליאב, מאה"ב אל מר י. מרוז, שגרירות ישראל, וושינגטון, 18 בנובמבר 1956; שם, חצ-2401/17, ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, על גורל רצועת עזה, 25 בדצמבר 1956; Memorandum from Phyllis D. Bernau to the Secretary of State, 28 December 1956, Memorandum of a Conversation, Department of State, 28 December 1956, FRUS, Vol. XVI (1955-1957), pp. 1340-1342; Telegrams from the Embassy in Israel to the Department of State, 31 December 1956 and 8 January 1957, FRUS, Vol. XVII (1955-1957), pp. 5-6, 9, 13-14, Telegram for the Department of State to the Mission at the United Nations, 11 January 1957, Ibid., pp. 27-28.

24 א"צ, 1959-846-111, דו"ח מסכם ממשל עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס' 1, עמ' 129.

25 דנין (1987), חלק ראשון עמ' 316-324.

ודנין הוטל גם לפעול למען הכשרת דעת הקהל בקרב תושבי רצועת עזה לתמיכה בסיפוח לישראל. ייתכן והם שעמדו מאחורי מכתבם של 25 נכבדים למושל הצבאי מה־15 בנובמבר, שבו הצהירו על נכונותם לשתף פעולה עם השלטון הישראלי.[26] המושל הצבאי שדומה כי לא היה בסוד העניינים, ביקש מאחד מקציני הממשל חוות דעת על הנכבדים החתומים על המכתב על מנת לדעת כיצד להתייחס לעניין.[27]

דומה שבמסגרת יוזמה זו כתבו דנין, פלמון ודיבון מסמך שכותרתו הייתה: "הצעה לטיפול בשאלת הפליטים ברצועה". בפתיח למסמך נאמר ש"...זו הפעם הראשונה שבה נמצאים חלק מפליטי ארץ־ישראל תחת שלטון המעונין ליישבם מחוץ לגבולות ארץ־ישראל...", שמדינות ערב אינן מעוניינות לפתור את שאלת הפליטים ואין לנסות לאתר בתחומן מקומות ליישובם מחדש, ושמוסדות האו"ם ומעצמות המערב, שגילו עניין בפתרון בעיית הפליטים, הראו נכונות להושיט עזרה כספית לצורך יישובם מחדש מחוץ לתחומי המזרח התיכון. על מנת לדרבן פליטים לעזוב את הרצועה נקבע בסעיף 2 ש"...יש לגשת מיד לפתח את מקורות העושר ברצועה להנאת ולתועלת תושביה (הוותיקים – א.ג.) ובצורה המראה שהפיתוח והטפול בה מזניח בכוונה את הפליטים". בסעיף 3 נקבע כי על ישראל "...להשתדל לא לקבל מידי אונר"א כל טפול כל שהוא בעיניניהם [של הפליטים]" ושיש לנהל מו"מ עם מדינות מחוץ לאזור שיסכימו לקלוט בתחומן פליטים שיגיעו עם הון שיאפשר קליטה והשתקעות, ומקורו יהיה בפיצויים שיקבלו עבור נכסיהם שבידי ישראל. הפעולה אמורה הייתה להתנהל על בסיס עסקי אך הומלץ לגלות נדיבות בהענקת הפיצויים. לאחר ש־200 המשפחות הראשונות ייושבו מחדש ניתן יהיה, לדעת מחברי המסמך, לפנות למוסדות הבינלאומיים ולתבוע שיפעלו לפתרון במתכונת זו, עת יוכח שאפשרות זו קיימת ועומדת.[28]

ב־6 בדצמבר מינה שר האוצר לוי אשכול ועדה שנועדה לרכז את ההצעות ליישוב מחדש של הפליטים הערבים ובחינת אפשרות ביצוען. חבריה היו עזרא דנין ויוסף ויץ, שהיה היוזם ויושב הראש של ועדות הטרנספר שפעלו בזמן מלחמת העצמאות ואחריה, שני מומחים להתיישבות – רענן ויץ

26 א"מ, גל-17111/1, שרת החוץ אל ש. דיבון, י. פלמון וע. דנין, 12 בנובמבר 1956, מכתב של רב סרן מ. אלקיים, קת"מ, ממשל צבאי רצועת עזה, נובמבר 1956, כולל שמות 25 חותמים; א"צ, 1957-449-89, תרגום מכתב נכבדי עזה, 15 בנובמבר 1956.

27 א"צ, שם.

28 א"מ, גל-17111/2, הצעה לטיפול בשאלת הפליטים ברצועה, טיוטה, נובמבר 1956.

ויצחק לוי מהסוכנות היהודית, יצחק עילם ממשרד העבודה ושמואל דיבון. בראש הוועדה עמד חיים גבתי, המנהל הכללי של משרד החקלאות, מבכירי המרכז החקלאי ובעל ניסיון רב מפעילותו ב־1948 ביזמות לפינוי ערבים מאדמותיהם בתמורה לפיצוי ובהקצאת קרקעות ערביות נטושות לעיבוד.[29] בישיבת הוועדה שהתקיימה ב־10 בינואר 1957 נדונה הצעה לפתרון בעיית הפליטים ברצועה, שאותה הגה כנראה יצחק גבירץ, קצין המטה לענייני חקלאות במנהל האזרחי ברצועה, חבר קיבוץ שפיים שנמנה אף הוא על המומחים לענייני ערבים מימי המנדט ומלחמת העצמאות. גבירץ הניח שהנעתם של פליטים להגר מרצונם מתאימה למספר מצומצם של פליטים. כחלופה הציע תוכנית להקמת מדינה בשם פלשת־סיני שתכלול את רצועת עזה ואת צפון־מזרח סיני מרפיח בואכה אל־עריש, ולשקם בתחומה את הפליטים. פלשת־סיני תכרות ברית כלכלית עם מדינת ישראל שתעניק לה סיוע ויועצים בתחומים שונים כולל בחקלאות ובהתיישבות. עד לכינונה של ממשלת פלשת־סיני יישאר צה"ל באזור ויפנה אותו בהדרגה תוך שמשטרת פלשת־סיני תיקח את האחריות לשליטה בשטח.[30]

הצעה ליישוב מחדש של פליטים בצפון־מזרח סיני הועלתה כבר בתחילת שנות החמישים על ידי מומחים של אונר"א אך התבררה כבלתי מעשית בגלל מחסור במים, אלא שפיתוח מקורות המים בנגב ובעיקר חנוכתו של קו ירקון-נגב הביאו להעלאתה מחדש. ייתכן ואת הדחיפה להצעתו של גבירץ נתן ד"ר לינקולן הייל (Lincoln B. Hale), ששימש בשנים 1954-1957 ראש משלחת הסיוע האמריקנית לישראל (US operations missions in Israel) ובשלהי שנות העשרים היה מעורב בפיתוח אזור סלוניקי ביוון עבור יישובם של פליטים שגורשו מטורקיה. הייל טען שעיבוד אינטנסיבי והשקיה במים שיגיעו מן הירדן יאפשרו את יישובם מחדש של מרבית הפליטים מן הרצועה במרחב רפיח-אל־עריש. דבריו נאמרו בעת סיור שערך עבורו משרד החוץ ברצועה, במסגרת יוזמה להציג בפני גורמי חוץ את הפעילות שישראל עושה לטובת האוכלוסייה, ולשכנעם לתמוך בהשארתה בשליטה ישראלית או למצער במניעת שיבת השלטון מצרי אליה. יוזמה זו לא זכתה

29 שם, גל-17111/1, א. נתן, סגן המפקד לענייינים אזרחיים, מפקדת צה"ל באזור עזה אל מטכ"ל־אג"מ־ראש ממשל צבאי, 29 בנובמבר 1956, ואל קצין הביטחון, מפקדת צה"ל באזור עזה, 2 בדצמבר 1956, לוי אשכול אל גבתי חיים, ויץ רענן, לוי יצחק, עילם יצחק, ויץ יוסף, דנין עזרא וז. דיבון, 6 בדצמבר 1956, מזל עמויוף, מזכירה, משרד החקלאות, לשכת המנהל הכללי אל י. עילם, י. לוי, י. ויץ וא. [צ"ל ש.] דיבון, 12 בדצמבר 1956.

30 שם, גל-17100/5, בתיה שק, לשכת המנהל הכללי, אל עזרה (כך!) דנין, י. פלמון, י. לביטוב, ר. וייץ, ז. דיבון, י. לוי, י. ע[י]לם, 10 בינואר 1957, הערותיו של גבירץ, א.ת.

להצלחה רבה בקרב ראשי הנציגויות הזרות בישראל. רובם התעלמו או דחו את ההזמנה לסיור ברצועה שנועד להתקיים ב־23 בנובמבר, כולל שגריריהן של ארה"ב ושל בריטניה, ואחרים שלחו לסיור דיפלומטים זוטרים.[31]

במקביל לחיפוש אחר דרך להוצאתם של הפליטים מן הרצועה הוחל בהקמת מנגנון שיעביר לידי ישראל נכסים ובעיקר קרקעות שהיו בבעלות המדינה עוד מימי המנדט הבריטי או שהיו בבעלות יהודית ובעלים נעדרים אחרים. המשימה הוטלה על שלום סברדלוב, שמונה לתפקיד קצין מטה לענייני קרקעות ונכסים במנהל האזרחי, וכעוזריו מונו יצחק כהן מאגף הנכסים באוצר ויצחק שרם מאגף הרישום והסדר הקרקעות. פעולתו החלה בתחילת דצמבר, כאשר הוא החרים את ספרי האחוזה של רצועת עזה על מנת לאתר בתחומה נכסי מדינה, נכסים בבעלות יהודית ונכסים של בעלים נעדרים. על פי הנתונים שנאספו עמד היקף קרקעות המדינה ברצועה על כ־127,000 דונם, היינו כ־37 אחוזים מכלל שטחה.[32] כבמדינת ישראל, גם ברצועה היה קיים חוק נכסי נפקדים שעניינו נכסים של יהודים, וסגן המושל המצרי הופקד במסגרתו על הטיפול בהם. השטח שנכלל במסגרת זו כלל 267 דונם שהוחכרו לחקלאים מקומיים. על פי הנתונים שהיו בידי סברדלוב עמד השטח בבעלות יהודית ברצועה על 901 דונם, רובם אדמות קק"ל שמהם 489 דונם היו בצפון הרצועה, 263 דונם במרכזה וכ־150 דונם בדרומה. כנכנסי נעדרים ערבים הוגדרו 774 דונם של פרדסים ו־1,045 דונם של מטעי עצי פרי שעובדו על ידי מיופי כוח של הבעלים.[33] באמצע פברואר 1957 הסתיימה פעולת איתור הנכסים שהיקפם עמד על 131,500 דונם ובהם 2,510 דונם של פרדסים, 2,000 דונם של מטעים ו־3,000 דונם שנועדו לבנייה ושעל חלקם עמדו מבנים שבעליהם נעדרים.[34]

ביומה האחרון של שנת 1956 הציע יצחק כהן, שהחליף את סברדלוב,

31 שם, חצ-407/20, אורי גורדון, מאה"ב אל השגרירות, וושינגטון ואל הנציגות באו"ם, ניו יורק, 30 בנובמבר 1956, ואל שגרירות ישראל, וושינגטון, 18 בדצמבר 1956; על מינויו של הייל ופרטים על קורות חייו ראו: Jewish Telegraphic Agency, *Daily News Bulletin*, Vol. XXI, No. 83, 30 April 1954, p. 4.

32 א"מ, גל-17111/1, דו"ח מפעולות החוליה לבירור הבעלות לנכסים ברצועת עזה, א.ת. כנראה מתחילת דצמבר 1956.

33 שם; שם, גל-17111/2, רשימת נכסי היהודים ברצועת עזה, 31 בדצמבר 1956; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, וקאיע אל־פלסטיניה, גליון 11 נספח 3, 10 בספטמבר 1952, עמ' 425-426.

34 א"צ, 1957-449-79, ח. גאון, סא"ל, מפקד אזור עזה אל אל"מ מ. שחם – אג"ם/ממשל, פיקוד מרכז ולשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 18 בפברואר 1957.

את אישורו של 'צו נכסי רוטשים',[35] שנוסח על ידי היועץ המשפטי של אגף הנכסים לאחר דיון עם היועץ המשפטי של מפקדת צה"ל באזור עזה, וזאת על מנת לתת תוקף חוקי להשתלטות על נכסי נעדרים. כהן ציין שהעניין דחוף מפני שמדובר בפרדסים העומדים בפני קטיף ושערך הפרי על העץ הגיע לכ־300,000 ל"י. על פי הנוסח המוצע של הצו, 'רוטש' היה "...בעל חוקי של נכס שבשטח אזור עזה או נהנה ממנו או החזיק בו בעצמו או על ידי אחר, ושהוא תושב עזה או תושב או נתין של לבנון, מצרים, סוריה, סעודיה, עבר הירדן, עירק או תימן או של חלק מא"י שמחוץ לשטח ישראל... וערב ז' בחשוון תשי"ז (1.11.56) לא התגורר ברצועת עזה או... בכל יום אחרי התאריך הנ"ל עזב את אזור עזה". הצו נועד לחול לא רק על יחידים אל גם על "חבר בני אדם" שהיו בעלים של נכסים ברצועה. על המושל הצבאי היה למנות מנהל נכסי רוטשים שימנה מפקחים על נכסים אלה, והוצע שכל זכות שהייתה לרוטש בנכס תעבור למנהל נכסי רוטשים. עוד נקבע כי אי ידיעת זהותו של רוטש אינה מונעת את נכסיו מלהיות נכסי רוטש.[36] מדובר היה במסמך ארוך ומפורט ועקב הצורך הדחוף בקטיף הפרי הציע יצחק כהן ב־2 בינואר 1957 נוסח של צו זמני מקוצר.[37] בסופו של דבר, לאחר דיונים ארוכים פורסם צו מס' 24 של המושל הצבאי, שנועד לתקן את פקודת האפוטרופוס הכללי המקומי ברצועה ולהעביר לתחום שיפוטו את הנהלת נכסי נעדרים. על פי צו זה החלו נערכות פעולות לאיתור נכסים אלה ושל הרכוש היהודי ברצועה.[38]

איתור קרקעות מדינה, רכוש של יהודים ורכוש נעדרים ברצועה נעשה בדומה לצעדים שערכה מדינת ישראל בזמן מלחמת העצמאות ולאחריה, במטרה להגדיל את מצאי הקרקעות להתיישבות שברשותה. הקרקעות הזמינות ביותר היו אלה בבעלות יהודית ובראש וראשונה אדמות קיבוץ כפר דרום שפונה ביולי, 1948 ושנכלל באתוס ההתגוננות והגבורה של ההתיישבות הציונית במלחמת תש"ח. בשבועות לאחר כיבוש הרצועה ערכו מפוני כפר דרום מספר ביקורים באתר בו עמד יישובם, אך מעבר

35 רוטש – מילה נרדפת לנוטש, בשימוש נדיר.

36 א"מ, שם, גל-17111/2, יצחק כהן, קצין מטה לעניני מקרקעים ונכסים אל סגן המפקד לעניינים אזרחיים, עוזר ראשי לענייני כלכלה וקצין מטה לענייני אוצר, 31 בדצמבר 1956.

37 שם, גל-17100/5, יצחק כהן, קצין מטה לענייני מקרקעים ונכסים אל סגן המפקד לעניינים אזרחיים, עוזר ראשי לענייני כלכלה וקצין מטה לענייני אוצר, 2 בינואר 1957.

38 אצא"פ, תיק פרק 1, הפליטים, המקומיים והשלטון, אל וקאיע אל־פלסטיניה, נספח 3 לגיליון 11, 15 בספטמבר 1952; א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, ענייני אוצר, עמ' 35, 44.

לאופי הנוסטלגי־רגשני של המפגש עם אתר יישובם שחרב, דומה שלאחר שהקימו ב־1949 את הקיבוץ ולימים המושב השיתופי בני דרום לא היה להם עניין לקומם את הריסותיו של כפר דרום הישן. בפגישה שהתקיימה בשלהי נובמבר בין נציגי הקיבוצים שלאורך גבול הרצועה עם שר הפנים הוזכר הצורך ליישב מחדש את כפר דרום אך לא נעשה דבר מעבר להצהרה עקרונית זו. בידיעה עיתונאית שהתפרסמה בשלהי דצמבר 1956 נמסר מפי סא"ל גאון כי "מתנהלים דיונים על גורל אדמות כפר דרום ועל האפשרות להחזירם לבעליהם החוקיים". עוד הוסיף כי עדיין היה מוקדם לדבר על התיישבות ברצועה אך אם יוחלט על כך בחיוב, ראשיתה תהיה בקימומו של כפר דרום.[39]

היוזמה לחידוש ההתיישבות היהודית ברצועת עזה לא באה מן הממשלה או מהמוסדות המיישבים אלא מגורם פרטי. באמצע נובמבר 1956 פנה האדריכל שמואל קריס אל מזכיר התאחדות בעלי המלאכה בתל אביב בהצעה לחידוש השכונה של בעלי מלאכה בעזה. לאחר חורבן העיר במלחמת העולם הראשונה, שבה והוקמה בתחומה בשלהי 1919 קהילה יהודית. על מנת לחזקה ונוכח העודף שהיה בתל אביב בבעלי מלאכה בתחומים שונים, יזם ב־1923 האדריכל קריס, שפעל מטעם מרכז בעלי המלאכה, את יישובם של נגרים, סנדלרים, חייטים ובעלי מקצוע אחרים בעזה, בח'אן יונס ובדיר אל־בלח. בהתאם שוכנו ארבעים משפחות של בעלי מלאכה בעיר עזה, הוקם בית כנסת, נוסדו מוסדות קהילתיים ונפתח בית מלון. בתחילה הם שכרו דירות מבעליהן הערבים והוחל בתכנון של שכונה יהודית שנועדה לקום על חלקת קרקע שנרכשה בפאתיה המערביים של עזה, אך לפני שהוחל בבנייתה שבה וחרבה קהילת עזה במאורעות תרפ"ט. האדריכל קריס הציע לחדש את שכונת בעלי המלאכה בעזה ולהקים שכונות בח'אן יונס ובדיר אל־בלח עבור בעלי מלאכה שהתקשו למצוא את מחייתם בתל אביב ובעיקר עבור דוברי הערבית שביניהם. התאחדות בעלי המלאכה פנתה ליועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, והתשובה שניתנה לאחר כחודשיים הייתה

39 דוד זכאי, כפר דרום מתנחל מחדש, הצפה, 24 באפריל 1949; אהרון דולב, הם חזרו אל ביתם ההרוס, מעריב, 30 בנובמבר 1956; רוצים ליישב מחדש את כפר דרום, דבר, 28 בנובמבר 1956; דנים בגורל אדמות כפר דרום, מעריב, 24 בדצמבר 1956; על הריסותיו של כפר דרום, הצפה, 18 בדצמבר 1956.

שנושא ההתיישבות היהודית בעזה נמצא בדיון וכשתתקבל החלטה יעדכנו בה את הנהלתה.[40]

התנועות הקיבוציות, תנועת המושבים וארגוני ההתיישבות חקלאית אחרים לא גילו עניין בהתיישבות ברצועה, כפי הנראה נוכח הכרת המציאות המרחבית באזור, שהיה מיושב בצפיפות על ידי למעלה מ־300,000 ערבים וגם אין עדות בידינו שהממשלה פנתה בנושא למוסדות המיישבים. היחידים שגילו עניין בהקמת יישוב חקלאי ברצועת עזה היו חברי תנועת בית"ר מארה"ב. באמצע ינואר 1957 פנה יעקב ליברמן, שליח בית"ר בארה"ב, לאבא אבן בתלונה על שחברי התנועה, שפנו לרשויות המתאימות בישראל בבקשה להתיישב ברצועת עזה בשיתוף עם קבוצה של חברי בית"ר בישראל, לא נענו. הוא מחה על מה שלדעתו היה מנוגד למדיניות הישראלית בנושא של יישוב הספר ואזורי הגבול ושל עידוד העלייה, וביקש מן השגריר שיעביר את הבקשה לגורמים המתאימים. לאחר כשבוע העבירה השגרירות את הבקשה למשרד החוץ, אך דומה ששם לא התאמצו יתר על המידה לטפל בה ורק באמצע פברואר דווח על כוונה לפנות בנדון לסוכנות היהודית. עד למועד נסיגת צה"ל מן הרצועה לא נתקבלה תשובה בדבר פנייתם של הבית"רים מארה"ב.[41]

הממשלה יזמה התיישבות ביטחונית־מדינית ברצועת עזה באמצעות הקמת היאחזויות נח"ל באזור רפיח שנועדו לבודד את עיקר שטח הרצועה מתחומה של מצרים. ההיאחזות הראשונה והיחידה שהוקמה במסגרת זו עלתה להתיישבות בתחילת ינואר 1957, במחנה צבאי נטוש כ־2 ק"מ מדרום מערב לעיירה רפיח, בשטח שנסגר בצו של המושל והשתרע מדרום להיאחזות ועד לקו שביתת הנשק באזור ניר יצחק-כרם שלום. הגרעין המייסד מנה כ־70 חיילים וחיילות שהוכפפו מבצעית לממשל הצבאי אך לא ניתן היה לו להפעילם במשימות מחוץ לתחום ההיאחזות. מלכתחילה הוצע לקיבוץ הארצי לשלוח גרעין של השומר הצעיר להיאחזות ומזכירות התנועה לא פסלה זאת על הסף, אך לבסוף עלו על הקרקע חברי תנועת הצופים הדתיים. נקבע שהחיילים לא ילבשו מדי צבא אלא בגדים אזרחיים, בדומה

40 א"מ, גל-17111/1, שמואל דב חיים קריס אל מזכיר התאחדות מרכז בתי מלאכה, 15 בנובמבר 1956; שם, גל-17100/5, ק. קדיש, בח"ק, קצין מטה לענייני אזרחיים אל התאחדות בעלי מלאכה ותעשייה זעירה, תל אביב, 7 בינואר 1957; צלה רמברג (מרגולין), יהודים בעזה לאחר מלחמת העולם השנייה (צ"ל הראשונה – א.ג.), הארץ, 15 בפברואר 1957.

41 א"מ, חצ-407/20, יעקב ליברמן אל אבא אבן, 14 בינואר 1957, ז. שובל, מאה"ב אל ב. ברק, שגרירות ישראל, וושינגטון, 15 בפברואר 1957, ברוך ברק אל מאה"ב, 5 במרץ 1957.

לנח"לאים ששירתו בהיאחזויות שקמו בשטח המפורז בניצנה. להקמת המשק החקלאי הוקצו 200 דונם לעיבוד בהשקיה בקרבת המחנה ועוד 1,000 דונם בעל מדרום לו. על קצין ההנדסה של פיקוד המרכז הוטל לפנות ממוקשים את השטחים שהוקצו לעיבוד ואת דרך העפר שחיברה בין ההיאחזות לבין כרם שלום. לדברי ותיקי ההיאחזות היו היחסים בינם לבין האוכלוסיה הערבית באזור טובים למדי והאירוע הביטחוני המשמעותי היחידי בו היו מעורבים התרחש צפונה משם, בכביש עוקף עזה, כאשר משאיתם עלתה על מוקש, מבלי שנגרמו אבדות. בדו"ח של הממשל הצבאי מאמצע פברואר 1957 הוזכרה תוכנית להקמת יישוב נוסף מצפון מערב לרפיח – כפר דייגים ליד תל רפיח־ים, שבוטלה עם קבלת ההחלטה בדבר פינוי הרצועה.[42]

ד. ישראל והרצועה: סיפוח זוחל?

ביומה האחרון של 1956 שבה ודנה ממשלת ישראל בגורלה של רצועת עזה, ובן־גוריון הציע שלא לספחה אלא להסתפק בהחזקתה בידי ישראל בחסות האו"ם. לשאלה על התקדמות התוכנית ליישוב פליטים במרחב שבין רפיח לבין אל־עריש ענה בן־גוריון שללא מים שיוזרמו מהנילוס הדבר אינו אפשרי, וחלק מן השרים הביעו חשש שבמצב עניינים זה הסיפוח יתפרש בעולם כהתחייבות של ישראל לשקם בתחומה את הפליטים המתגוררים ברצועה. לבסוף הוחלט להתנגד לשיבת הצבא המצרי לרצועה כמו גם להעברתה לשליטת האו"ם, ובינתיים להשאיר את הסטטוס קוו ברצועה בעינו מבלי לפרסם הצהרות על עתידה.[43]

על מנת למנוע את שיבת המצרים עשתה ישראל מאמצים לשכנע גורמים בעולם ששלטונה היטיב את מצבם של תושבי הרצועה. משרד החוץ הוציא לאור שורה של פרסומים בשפות שונות, שהציגו את המצב הכלכלי הקשה ששרר ברצועה תחת השלטון המצרי ואת ההתדרדרות הביטחונית שהביאו עמן התקפות הפדאיון, לעומת השיפור במצב הכלכלי

42 א"צ, 1958-225-13, ש. פינצ'וק, רס"ן, ק. מבצעים, פיקוד מרכז אל חטיבה מוג' חי"ר 1, 31 בדצמבר 1956; שם, 1957-449-79, דו"ח מסכם דו־שבועי, 30 ינואר 1957-15 פברואר 1957, מפקדת אזור עזה, לשכת המפקד, ישיבת גורמי ביטחון, 18 בפברואר 1957; מירון רפופורט, חשיפה: מפעל ההתנחלות נולד במוחו של משה דיין כבר ב־1956, הארץ, 10 ביולי 2010; עזתי (2015), עמ' 261; תחום השטח הסגור: ראו מפה ב־א"מ, ג-4169/27, מנשרים, צווים והודעות של שלטון צבא ההגנה לישראל באזור עזה, מס' 2, צו מס' 18, 1 בינואר 1957.

43 א"מ, פרטי־כל מישיבה כ"ט/שי"ז של הממשלה, 31 בדצמבר 1956.

והביטחוני שהיה תוצאת מדיניותו ופעולותיו של הממשל הצבאי הישראלי. המצרים הוצגו כמי שהתייחסו לרצועה כאל שטח כבוש ושלא היה להם עניין בפיתוחו, ובעטיו של יחס זה העדיפו אלפי תושבים, בעיקר מקרב הצעירים, לעזוב את הרצועה על מנת להתפרנס ולחיות בכבוד. עבור מצרים הרצועה הייתה לא יותר מאשר בסיס לפעילות נגד ישראל, בעוד שמלחמת סיני, שבמסגרתה נכבשה הרצועה, הייתה פעולה של הגנה עצמית שהביאה לחיסול קיני הפדאיון והבסיסים המצריים ברצועה, ושעם סיומה החלה ישראל בייצובה של המערכת האזרחית בשיתוף פעולה עם גורמים מקומיים – נציגי האוכלוסייה בעזה, בח'אן יונס, בדיר אל־בלח וברפיח. על כך ועל היחס האנושי שמגלים השלטונות הישראליים לתושבי הרצועה מעידים דיווחי נציגים של האו"ם, של הצלב האדום ושל ארגונים כנסייתיים שונים שביקרו בה.[44]

פרסומי ההסברה הישראלית לא שיקפו את צדדיו הפחות נעימים של השלטון הצבאי הישראלי, כמו למשל, הסריקות שנועדו לאתר חיילים מצריים ופדאיון וציוד צבאי וכלי נשק, נערכו חדשות לבקרים ולוו ביחס נוקשה כלפי האוכלוסייה האזרחית, והטלת צנזורה קפדנית על מכתבים שנשלחו ברצועה וממנה ואליה. עם זאת אין להמעיט בערכן של הפעולות שערך המנהל האזרחי הישראלי לשיפור תנאי החיים של האוכלוסייה ברצועה, שנעשו בהתאם להחלטותיה של ועדת השרים לענייני עזה. על מנת לאפשר לתושבים לנהל את ענייניהם בעצמם במידת האפשר הועסקו 45 עובדים ישראלים במנהל האזרחי לעומת 1,092 מקומיים, רבים מהם עובדים לשעבר של המנהל המצרי – פקידים, מורים, שוטרים ועובדים בענפי הבריאות ובריאות הציבור, וכן שבה וחודשה פעולתן של הרשויות המקומיות. בנוסף, התקיים שיתוף פעולה עם אונר"א באספקת מזון ושירותים לפליטים, חודש הדיג לאורך חופי הרצועה, מחירם של מצרכי מזון נשמר בעזרת סובסידיות ממשלתית, ניתנו הקלות לשיווק תוצרת חקלאית מן הרצועה וחודשה פעילותם של בנקים ומוסדות כספיים.[45]

גם בתחום רגיש כביטחון פנים נעשו צעדים להעברת הסמכויות לידיים

---

44 שם, חצ-2401/17, Gaza …Aggression or Peace, Israel Office of Information, New York, January 1957.

45 שם, גל-17111/1, מפקדת צה"ל באזור עזה, סגן המפקד לענייני אזרחיים, פתיחת בית הדואר בעזה, 6 בדצמבר 1956; שם, גל-6339/19, סיכום ישיבת קציני מטה, ישיבה שבועית מס' 6, 31 בינואר 1957; א"צ, 1985-621-37, א. שרון, נציג המנהל הכללי של הדואר באזור עזה אל סגן המפקד לענייני אזרחיים באזור עזה, 29 בנובמבר 1956, ש. כץ, צנזור לדואר והברקה, ת"א אל הצנזור הראשי, 13 בדצמבר 1956; טובי (2001), עמ' 19-22.

אזרחיות. בשבוע השני של נובמבר 1956 הוחל בהקמתה של נפת עזה של משטרת ישראל, שנועדה להחליף את הצבא בפיקוח על הסדר הציבורי ברצועה. ראשונים לפעול בשטח היו אנשי הלת"ם וחוקרים פליליים שנקבע כי עליהם להיות דוברי השפה הערבית, בעלי ניסיון ומהימנים, ואליהם צורפו אנשי משמר הגבול שנועדו לפעול במשימות של שיטור. נפת עזה החלה לפעול ב־23 בנובמבר, לאחר שנקבעו נהלים לעבודתה, הוקמו תחנות משטרה בח'אן יונס, דיר אל־בלח ורפיח, ומשימותיה הוגדרו כטיפול בתלונות בתחום הפלילי והאזרחי ושמירה על הסדר הציבורי. לאחר שהסתבר שהאוכלוסייה בכללה אינה נוטה לפעילות עוינת הוחל בשילוב של שוטרים מקומיים בפעילות הנפה. באמצע דצמבר גויסה קבוצה ראשונה של 50 איש, שרובם נמנו על ותיקי משטרת המנדט ששירתו גם את המצרים, והם שולבו בעבודת החקירות, הבילוש והסיור ושביצעו את עבודת המשטרה ללא דופי. לאחר שהמשטרה קיבלה גם את משימת השמירה על מתקני אונר"א ומתקנים נוספים ברצועה ונפתחו נקודות משטרה במחנות הפליטים, גויסו כ־220 שוטרים מקומיים נוספים, והוענקו להם דרגות מקבילות לאלה שהחזיקו בזמן השלטון המצרי. הם צוידו בנשק אישי ומרביתם המשיכו לשרת עד לסוף ימי הממשל הישראלי. עם זאת, השוטרים המקומיים נרתעו מלקחת חלק בפעילות בעלת אופי ביטחוני ומהשתתפות בחקירת חשודים מקרב מעמד הנכבדים ברצועה.[46]

על מנת לאפשר למערכת הכלכלית ברצועה לחזור ולתפקד היה צורך דחוף בחידוש הפעילות הבנקאית בתחומה. ערב פרוץ הקרבות פעלו ברצועה שלושה מוסדות בנקאיים: 'ברקליס בנק' ו'בנק האומה' שסניפיהם היו בעיר עזה והבנק הערבי, שלו היו שני סניפים: בעזה ובח'אן יונס. עם הכיבוש נסגרו סניפי הבנקים ומפתחותיהם נלקחו והושמו במעטפה חתומה שהועברה לידי הממשל הצבאי. בדיקת מאזני הבנקים העלתה שכשליש מסך הפיקדונות בברקליס בנק היו כספים של אונר"א שהושבו לידיה. סכומי הכסף שנמצאו בסניפי שני הבנקים האחרים הועברו למשמרת בבנק ישראל. על מנת שניתן יהיה לקיים פעילות בנקאית, נפתח בעזה סניף של בנק לאומי לישראל ועל פי הודעה מטעם המושל מה־8 בנובמבר, הותר לתושבי הרצועה להמיר בו מטבע מצרי למטבע ישראלי. בצו של המושל מיום ה־11 בנובמבר נקבע כי הלירה הישראלית תהיה להילך חוקי ברצועה וב־3 בדצמבר נקבעה כהילך החוקי הבלעדי ונאסר על ביצוע עסקאות בכל מטבע אחר שלא דרך סוחר

46 א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס' 4.

מוסמך, היינו בנק לאומי לישראל. שער החליפין החוקי נקבע בתחילה ל־3.5 לירות ישראליות ללירה מצרית ושונה ב־30 בנובמבר ל־4 ל"י לכל לי"מ. בשוק השחור היה מחירה של לי"מ יקר יותר באופן משמעותי, בין 7 לבין 14 ל"י כאשר התנודות היו תולדה של שמועות שרווחו על עתיד הרצועה.[47]

מסמן מרכזי של שיבת החיים למסלולם היה פעולת השלטון המקומי. ראשונה לשוב לפעילות הייתה עיריית עזה לאחר שמונתה לה מועצה עירונית ב־23 בנובמבר, ואחריה עיריית ח'אן יונס ששבה לפעילות ב־3 בדצמבר. המועצה הכפרית בדיר אל־בלח שבה לפעול ב־20 בדצמבר וזו שברפיח, בחלק שנמצא בתחומי ארץ־ישראל המנדטורית, ביום האחרון של שנת 1956. מועצה כפרית בג'בליה – נזלה החלה לפעול ב־17 בינואר וזו של בני סוהילה הייתה בשלבי התארגנות כשהסתיים השלטון הישראלי בעזה. כמו כן הוחל במינויים של מוח'תארים ביישובים כפריים קטנים, בית חאנון, בית לאהיה, עבסאן וח'רבת אחזעה. הממשל הצבאי ביקש להתאים את אופי פעילותן של המועצות המקומיות לדפוסים המקובלים במדינת ישראל, ולמטרה זו גויס מנחם ארקין, מזכיר עיריית נתניה ששימש מושל העיר טריפולי בלוב מטעם הצבא הבריטי בימי מלחמת העולם השניה.[48]

כראש עיריית עזה מונה רושדי א־שווא, שהסכים לקבל את המינוי כפי הנראה בתמורה לפיצוי שיקבל בתמורה לאדמותיו שנותרו לאחר 1948 בתחומה של ישראל. הוא היה יו"ר אגודת עורכי הדין בעזה וראש העירייה הנבחרת של העיר מאז 1939, אך מכיוון שנחשב פרו־בריטי הודח מתפקידו על ידי הממשל המצרי והושם במעצר ב־1952 למשך שלושה חודשים. מוניר א־ריס שכיהן ערב פרוץ המלחמה כראש העירייה מונה לסגנו של א־שווא אך עד מהרה הפך את עורו, סירב לשתף פעולה עם השלטון הישראלי והיה לגיבור לאומי ברחוב העזתי. בדיקה של קצין המטה לענייני פנים שקיבל מידע מא־שווא העלתה כי א־ריס מעל לכאורה בכספי ציבור בהיותו ראש

47 א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 44-45; שם, גל-17100/5, ערביי ישראל, עלון ידיעות, 6 בינואר 1957; אצא"פ, תיק תוצאות הקצנת ערביי ישראל, ראש עירית עזה מוניר אל רייס אל המושל הצבאי לעזה, 11 בנובמבר 1956.

48 א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, פנים – סיכום פעולות החוליה; שם, גל-17111/1, י. גבירץ, קצין מטה לעניני פנים, עיריית ח'אן יונס, 2 בדצמבר 1956, מושל צבאי לרצועת עזה/דיר אל־בלח אל סגן המושל לעניינים אזרחיים, 9 בדצמבר 1956; שם, גל-17111/2, נושאים לטיפול בממשל צבאי אזור עזה, 18 בדצמבר 1956; א"צ, 1957-449-79, קצין מטה לענייני פנים אל סמנכ"ל מינהל, משרד הפנים, 10 בדצמבר 1956, א. נתן, סגן המפקד לענינים אזרחיים אל הנציגים בעזה, דיר אל־בלח, ח'אן יונס ורפיח, 17 בדצמבר 1956.

העירייה ועל כן הוחלט להעמידו לדין ולא רק מטעמי טוהר כפיים, אלא על מנת להוריד את קרנו בעיני הציבור העזתי. לחקירת מעשיו נדרש מומחה לענייני חשבונות הבקיא בשפה הערבית, אך המנהל האזרחי בעזה לא הצליח לאתר מועמד מתאים. פנייה למבקר המדינה העלתה שאין לו סמכות חוקית ברצועת עזה, אך הוא יוכל להשאיל מומחה מאנשיו לממשל הצבאי, שימיו הסתיימו לפני שניתן היה לסיים את הטיפול בפרשה.[49]

בראשית ימי השלטון הצבאי הישראלי נקבע שעבריינים מקומיים יישפטו על ידי בית משפט צבאי. במסגרת השבת החיים למסלולם ביקשה ממשלת ישראל לכונן מחדש את מערכת המשפט המקומית ברצועה בהתאם להחלטת ועדת השרים לענייני רצועת עזה שהתקבלה ב־5 בדצמבר 1956. בתחילה נועד לפעול בית משפט השלום שבו יכהנו שלושה שופטים, בעזה, בח'אן יונס וברפיח, ובית המשפט המחוזי ובו שופט אחד בעזה. בית משפט עליון שהיה קיים בזמן השלטון המצרי עדיין לא אמור היה לשוב ולפעול, מכיוון ששופטיו היו קצינים של הצבא המצרי ולא היו בנמצא מחליפים עבורם. נקבע שהשופטים המכהנים בדין יהיו מקומיים, והבסיס לפעולתם של בתי המשפט יהיה החוק הפלילי והאזרחי המנדטורי בתוספת תיקונים שהכניסו השלטונות המצריים והישראליים. על פי רשימה מסכמת של מינויים וצווים שהוציא הממשל הצבאי בעזה הוא הצליח לגייס שופט שלום מקומי אחד בלבד ועל כן נמשכה פעילותו של בית המשפט הצבאי.[50] יש להניח כי משפטנים מקומיים כולל שופטים לשעבר לא ששו לכהן בבתי משפט, מחשש שייחשבו משתפי פעולה עם ישראל וייתנו את הדין כאשר ישוב לרצועת עזה הממשל המצרי.

נושא שיפור רמת שירותי הבריאות ברצועה היה בעל חשיבות רבה

---

49 אצא"פ, תיק תוצאות הקצנת ערביי ישראל, ראש עיריית עזה מוניר אל ריס אל נציג הממשל הצבאי בעזה, 17 בנובמבר 1956; שם, תיק מצרים-עזה, R.T. Higgins to P.H. Laurence, 31 January 1957 מקור: NA (PRO), FO 371/128146; א"צ, 1957-449-89, קצין מטה לענייני פנים אל סגן המפקד לענייני אזרחיים, 3 בינואר 1957, קצין מטה לענייני פנים אל סגן המפקח לענייני אזרחיים, עזה, 24 בינואר 1957, ד. רזי, סרן, קצין ביטחון אל מטכ"ל/אג"ם – ענף ממשל צבאי, 8 בפברואר 1957, אל"מ מישאל שחם אל מזכיר צבאי לראש הממשלה – אל"מ נחמיה ארגוב, 14 בפברואר 1957; א"מ, גל-17100/5, פרטים על רושדי א־שווא, א.ת.

50 א"צ, 1974-20-351, נחמיה ארגוב, אלוף־משנה, אל ראש המטה הכללי ואל המנהל הכללי, משרד הביטחון, 14 בדצמבר 1956; א"מ, ג-5691/15, היועץ המשפטי לממשלה אל אלוף משנה מישאל שחם, 20 בנובמבר 1956, א. מירון אל ראש ענף ממשל צבאי, א.ת.; שם, ג-4169/27, מנשרים, צווים והודעות של שלטון צבא ההגנה לישראל באזור עזה, מס' 2, רשימת המינויים שמינה סגן אלוף חיים גאון, מפקד צבא ההגנה לישראל באזור עזה; שם, חצ-1871/9, ש. קריב אל שגרירות ישראל, אוטווה, 9 בינואר 1957; טובי (2001), עמ' 20.

במסגרת המאמץ להותירה בשלטון ישראל. בתקופת הממשל המצרי פעלה ברצועה מחלקת בריאות שבראשה עמדו רופאים צבאיים ובמקביל לה פעלו גם אונר"א והכנסייה הבפטיסטית. חוליית הבריאות של המנהל האזרחי הישראלי החלה בפעולתה ב־18 בנובמבר, ומשימתה הראשונה הייתה למנוע משבר בשירותי הבריאות ולהמשיך להפעילם כפי שהיה בזמן השלטון המצרי. בנוסף היה על החוליה לתת דעתה על הטיפול בבעיות הבריאות שהתעוררו במכלאות החשודים שנעצרו ברצועה ובמחנה המעצר לאזרחים מצריים. נקבע שחולים שלא ניתן היה לטפל בהם ברצועה ושבעבר הועברו לטיפול במצרים, יועברו לטיפול בבתי חולים בישראל. שיתוף פעולה בתחום הבריאות עם אונר"א התקיים כבר מן הימים הראשונים לשלטון הישראלי, כאשר עד להתארגנות חוליית הבריאות של הממשל סייעה הסוכנות לבתי החולים הממשלתיים. החוליה ביקשה לקדם את נושא הטיפול בשיניים, בעיקר אצל ילדים, ויזמה השתלמויות לאחיות ולרופאים ולצוות הטכני הרפואי. בראשית פברואר הוחזרו 9 רופאים ועוד אנשי צוות רפואי בעלי אזרחות מצרית למצרים ואת מקומם מילאו שלושה רופאים מקומיים, ארבעה ישראלים וכמה אחיות ישראליות. החוליה עסקה גם בתחום הרפואה המונעת בעיקר בפעולה נגד מחלות כמלריה, גרענת וגזזת. חיסונים ניתנו לתינוקות בתחנות לאם ולילד, עובדי תעשיית המזון חוסנו נגד מחלות כטיפוס ונערכו פעולות לחיטוי מי השתייה. בתחום התברואה, בתיאום עם אונר"א ועם המחלקה הסניטרית של עיריית עזה, נעשו סידורים לפינוי האשפה בעיר וביתר חלקי הרצועה.[51]

באשר למערכת החינוך ברצועה, בדיקה ראשונית שנעשתה בימים 3-4 בדצמבר 1956 על ידי יהודה לייב בנאור, סגן המנהל הכללי, ושמואל שלמון, מנהל המחלקה לחינוך ערבי במשרד החינוך, העלתה שחידוש הלימודים דרש פתרון של מספר בעיות. האחת הייתה שתוכנית הלימודים ברצועה הותאמה לזו המצרית ועל כן נכללו בה תכנים אנטיישראליים. בסיוע עובדי מערכת החינוך המקומית נפסלו על רקע זה כ־15 אחוזים מספרי הלימוד והיה צורך להחליפם ולהתאים את תוכניות הלימוד המקומיות לאלה הנהוגות בישראל. אלא שגם לחינוך הערבי בישראל עדיין לא גובשה בעת

51 א"מ, גל-17103/7, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, בריאות, עמ' 65-71; א"צ, 1957-449-79, ח. גאון, סא"ל, מפקד אזור עזה אל אל"מ מ. שחם – אג"ם/ממשל, פיקוד מרכז, לשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 18 בפברואר 1957, ד"ר י. שפירא, קצין מטה לענייני בריאות אל ממשל צבאי עזה, 4 בדצמבר 1956; טובי (2001), עמ' 22-23.

ההיא תוכנית מתאימה שניתן היה להחילה ברצועת עזה. בעיה שנייה הייתה מחסור במורים, בעיקר במקצועות הריאליים, מפני שרבים מהם היו אזרחים מצריים שברחו בזמן המלחמה או שהושמו במחנה המעצר. בעיה שלישית הייתה שמשכורותיהם של כמחצית מן המורים בשירות הממשלה שולמו מתרומות שאת מקורן לא הצליחו הפקידים הישראלים לברר והיה צורך לקבוע מי יישא בהוצאה זו, הממשל הצבאי או משרד החינוך. את משכורות המורים שעבדו בשירות אונר"א ושהיו גבוהות משל אלה שעבדו במערכת הממשלתית שילמה הסוכנות.[52]

השבתה לפעולה של מערכת החינוך נתפסה כחלק מן המאמץ להוכיח שישראל היא הגורם המתאים לשלוט ברצועה. הממשל הצבאי טען שקיימת בעיה לתקצב את מימון המשכורות למורים, וביקש להעביר את הנושא לידי משרד החינוך, אך למשרד לא היה עדיין כיסוי תקציבי ולא התקבלה החלטה בנדון. גם לגבי התאמת תוכנית הלימודים לא היה למשרד החינוך פתרון זמין וגם לא לאספקת ספרי לימוד חלופיים. עוד דרש המושל הצבאי שבמקביל לחידוש הלימודים ימונה במנהל האזרחי קצין מטה לענייני חינוך, אותר מועמד אך לא הוקצב לו רכב צמוד, שבלעדיו הוא לא יכול היה לעבור בין בתי הספר על מנת לבצע את תפקידו. לבסוף הוחלט על פתיחה מדורגת של בתי הספר החל מה־10 בדצמבר, בתחילה בכיתות הנמוכות בעזה, והמורים החלו לשוב ללמד, למעט אלה אשר נפסלו על רקע פעילותם נגד ישראל. במשרד החינוך העריכו שעד תחילת ינואר יפעלו בתי הספר היסודיים באופן מלא מכיתות א' ועד ח'.[53]

קצין המטה לענייני חינוך החל בפעילותו עם פתיחת הלימודים ודיווח בתום השבוע הראשון של ינואר 1957, ששיעור התלמידים המגיעים לבתי

52 א"מ, גל-17064/11, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 25-26; שם, גל-17700/6, י"ל בנאור אל המנהל הכללי, 5 בדצמבר 1956, סקר ראשון בחינוך ברצועת עזה, 5 בדצמבר 1956; על התכנים האנטי ישראליים במערכת החינוך העזתית בימי המצרים ראו: שם, חצ-2401/17, אלכסנדר דותן, הסתה בבתי הספר של ססו"ת בעזה, 20 בפברואר 1957; 30 ספרי לימוד נפסלו בעזה, הארץ, 8 בינואר 1957.

53 א"מ, גל-17700/6, י"ל בנאור אל המנהל הכללי, 5 בדצמבר 1956, י"ל בנאור, הצעת תקציב חינוך לאזור עזה לתקופה ינואר-מרץ 1957, 19 בדצמבר 1956, דיווח בכתב יד של שלמון, 18 בדצמבר 1956, י"ל בנאור, סגן המנהל הכללי אל המנהל הכללי, 24 בינואר 1957, גרשון קלך אל סרן ד. רזי, קצין ביטחון, תשובה למכתב של רזי מיום 23.12.56 בליווי רשימה; א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס' 1, עמ' 140; נפתחים בתי־ספר ברצועת עזה, הארץ, 10 בדצמבר 1956; קשר דואר לעזה, חודשו הלימודים בבתי הספר ברצועה, חרות, 11 בדצמבר 1956; נסקרת תוכנית הלימוד בעזה, למרחב, 26 בדצמבר 1956.

הספר הוא נמוך ובחלק מן המוסדות אינו עולה על 10 אחוזים. המורים טענו שההורים חוששים לשלוח את ילדיהם בעטין של שמועות שרווחו בדבר בנות שנחטפות מבתי הספר, על חיתוך אפיהם ואוזניהם של ילדים, על כוונת ישראל לפוצץ בתי ספר על תלמידיהם ועוד. המורים סירבו לבקר בבתי הילדים על מנת לעודדם להגיע ללימודים, בטענה שאין הם מוכנים לשאת באחריות לביטחונם וסירבו לשתף פעולה עם המשטרה בחקירת זהות מפיצי השמועות. קצין המטה ראה בהתנהגות המורים הכרזת מרי, והציע להתריע בפניהם שכל כיתה שתוך שבועיים לא יגיע בה שיעור התלמידים הנוכחים ל־60 אחוזים, תיסגר והמורה יפוטר. ב־16 בינואר נפתחו בתי הספר התיכוניים אלא שאף תלמיד לא התייצב בכיתות באותו היום. באותה עת עמד שיעור הנוכחות בבתי הספר היסודיים על 20-30 אחוזים בלבד, ומשרד החינוך שב ואיים בסגירת הכיתות ופיטורי מורים. האיומים עשו את שלהם וכנראה גם ההורים מאסו מהבטלה מלימודים, ושיעור הנוכחות החל לעלות. במחצית השנייה של ינואר 1957 עמד שיעור הנוכחות בקרב תלמידי כיתות א׳-ד׳ על 75-85 אחוזים ובקרב תלמידי כיתות ה׳-ח׳ על 40-65 אחוזים, אך בבתי הספר התיכוניים נותר שיעור הנוכחות בכיתות אפסי. במחצית הראשונה של פברואר עמד שיעור הנוכחות בארבע הכיתות הנמוכות על 80-90 אחוזים, בכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי על 60-75 אחוזים ובבתי הספר התיכוניים על 19-33 אחוזים.[54]

קצין המטה שסייר בבתי הספר היסודיים והתיכוניים וניהל שיחות עם תלמידים, מורים והורים, שמע הסברים שונים לשיעור הנוכחות הנמוך, בעיקר של תלמידי התיכונים. הסברים אלה נגעו בצורך של התלמידים לסייע בפרנסת משפחתם, בחוסר ידע באשר לסוג התעודה שיקבלו עם סיום לימודיהם ואם תוכר במדינות ערב, ובפחד שהטילו שמועות שונות, בעיקר ביחס לביטחונן האישי של נשים ובנות. לדעתו, כל אלה היו תירוצים, והסיבה העיקרית לנוכחות החלקית הייתה חששם של תושבים רבים ברצועה שבעצם שליחת ילדיהם לבתי הספר ייחשבו כמשתפי פעולה עם ישראל, מאחר שמרביתם לא האמינו שהרצועה תהיה לחלק ממדינת ישראל ושיערו

54 א"מ, גל-17700/6, פתק בכתב יד למר שלמון, חתום כנראה על ידי גרשון קלך, 4 בינואר 1957, גרשון קלך, קצין מטה לענייני חינוך אל סגן אלוף חיים גאון, מפקד אזור עזה, 8 בינואר 1957, י"ל בנאור, סגן המנהל הכללי אל המנהל הכללי, 24 בינואר 1957; שם, גל-17064/11, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס׳ 6; א"צ, 1957-449-79, ח. גאון, סא"ל, מפקד אזור עזה אל אל"מ מ. שחם – אג"ם/ממשל, פיקוד מרכז, לשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 18 בפברואר 1957; נפתחו כל ביה"ס ברצועה, למרחב, 6 בפברואר 1957.

שהמצרים ישובו בהקדם. עוד למד שאנשי המחתרת (על כך להלן – א.ג.) היו אחראים להפצת השמועות ולהשמעת איומים, כולל בשטח בתי הספר, והשפעתם הייתה ניכרת, ותלמידי בתי הספר התיכוניים נטו לפעילות לאומנית וגם לאחר ששבו בחלקם ללימודים, אלה פוצצו תרתי משמע באמצעות רימוני יד שהוטלו לחצרות המוסדות, והבריחו את התלמידים מוכי האימה לרחובות. בהתאם לכך, הציע לערוך מאמצים לאתר את המסיתים, למנות למערכת החינוך מפקחים ישראלים שיקפידו על הנוכחות, לקיים שיחות הסברה עם גורמים משפיעים בקרב האוכלוסייה ולתת את הדעת במיוחד לבעיית בתי הספר התיכוניים.[55]

תחום נוסף שלממשלת ישראל היה עניין לקדם היה תחזוקה ופיתוח מערכות תשתית וחקלאות ברצועה. בנוסף לחידוש קטע המסילה יד מרדכי-עזה, נעשו עבודות רבות באחזקת כבישים שכללו את ניקויים מחול ומסחף, סתימת חורים באספלט ופתיחה של תעלות ניקוז ומעבירי מים שנסתמו. כן חודשה פעולת האוטובוסים ברצועה וחודש הרישוי של מכוניות פרטיות. בח'אן יונס הקימה חברת החשמל הישראלית מערכת תאורת רחוב, באמצעות הלוואה שניתנה לעירייה על ידי הממשל הישראלי, וכן תכננה לחבר מנויים פרטיים לרשת החשמל, אך סיום השליטה הישראלית מנע את השלמת הפעולה. בסיוע הלוואה מן הממשל הוחל בדיר אל־בלח בעבודות להקמת תשתית לאספקת מים לבתים פרטיים אך גם הן הופסקו עם תום ימי השלטון הישראלי. חשיבות פיתוח החקלאות הייתה תולדת מקומה המרכזי בכלכלתה של הרצועה. נוכח העודף הקיים בתוצרת בענפי הירקות והאבטיחים והוצע לבעלי קרקעות ולמעבדים לזרוע תחתם בוטנים על כ־5,000 מתוך 18,000 דונם קרקעות מושקות, וקיקיון ודורה בשטחי חקלאות בעל. בנוסף הובטחו מפרעות על חשבון רכישת זרעים וחומרי דישון ורכישת היבול על ידי המדינה. סיוע בהדרכה חקלאית ניתן בענף המטעים למגדלי תמרים, תפוחים וגויבות, כמו גם למטעי בעל, בעיקר שקדים וענבי מאכל. בענף הטבק שהיקפו עמד על כ־3,500 דונם הוצע להכניס זנים חדשים שישפרו את איכות היבול המקומי על מנת לשפר את איכות הסיגריות שיוצרו בארבעת בתי החרושת שפעלו בעיר עזה. מפעל הפיתוח השאפתני ביותר שביקשה לבצע מדינת ישראל היה חיבור של רצועת עזה לצינור המים ירקון-נגב

55 א"מ, גל-17700/6, נורי דוד, קצין מטה לענייני חינוך ותרבות אל רס"ן ג. אוריון, 20 בינואר 1957; שם, גל-17100/5, דו"ח שבועי מס' 5, 27 בינואר 1957; א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס' 1, עמ' 140; אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, טיוטה למסמך בנושא סיכום תקופת השלטון הישראלי בעזה, עמ' 3-4.

באמצעות קו צינור שיגיע לדיר אל־בלח, ויאפשר השקיה של שטח בהיקף של 10,000 דונם שבהם יזרעו בוטנים וכותנה. על פי ההערכה מיזם זה נועד לספק פרנסה לכ־7,000 משפחות.[56]

התחום הרווחי ביותר בחקלאות ברצועה היה גידול פרי ההדר שהיקפו עמד על כ־6,000 דונם, מרביתם בצפון הרצועה במרחב שבין עזה לבין בית חאנון. השטחים היו בבעלותם של כ־100 פרדסנים, ברשות בודדים היו פרדסים גדולים בהיקף של עד 600 דונם, לכ־10-15 בעלים היו פרדסים בהיקף של 100-200 דונם, ויתרם היו בעלי חלקות שגודלן נע בין 15 לבין 40 דונם. מרבית הפרי נועד לייצוא שנעשה באמצעות ארבע חברות מקומיות ומיעוטו נועד לצריכה מקומית. בשנת 1955, בעקבות ההתקרבות שחלה בין מצרים לבין מדינות הגוש הסובייטי, יוצאו מעזה כ־350,000 תיבות פרי הדר, מרביתן לברה"מ ולצ'כוסלובקיה. עונת הקטיף של 1956 החלה לפני מלחמת סיני ועד לתחילת נובמבר יוצאו לצ'כוסלובקיה כ־23,000 תיבות של תפוזים, לימונים וקלמנטינות. חברות השיווק לא מיהרו לשתף פעולה עם ישראל וגם המועצה הישראלית לפרי הדר לא מיהרה לסייע בידן מחשש שייצוא הפרי מעזה יפגע בזה הישראלי. עד לשבוע האחרון של דצמבר יוצאה דרך נמל חיפה כמות קטנה של כ־2000 תיבות מתוך כ־300,000 התיבות שהיוו את כלל התוצרת של הרצועה לעומת כ־600,000 תיבות ששווקו מפרדסי ישראל באותה התקופה. בשלהי ינואר עדיין נותרו ברצועה כ־160,000 תיבות פרי הדר שלא שווקו והשוק המקומי הוצף בעודפי פרי הדר שנמכרו במחירי הפסד. הסדר הושג רק בשלהי תקופת השלטון הישראלי, המשווקים העזתים קיבלו מפרעות מהמועצה הישראלית לשיווק פרי הדר, וחלק ניכר מתוצרת פרדסי הרצועה שווק בישראל או יוצא דרך נמל חיפה. מלבד הדרים נמכרו מתוצרת עזה בשוק הישראלי גם תמרים שנודעו בטיבם המשובח, תאנים, שקדים, צימוקים, גויבות, בצל, קני סוכר וגרעינים שונים, וקרוב ל־7 טון דגי ים.[57]

---

56 א"מ, גל-17064/11, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 41-42, 68, 106; שם, ג-2413/1, יהודה לביטוב, היועץ לענייני כלכלה, אל ח. גבתי, המנהל הכללי של משרד החקלאות, 7 בינואר 1957; 10,000 דונם ברצועת עזה יושקו ע"י קו ירקון-נגב, דבר, 30 בינואר 1957; הופסק תכנון קו המים לרצועה, הארץ, 22 בפברואר 1957; חודשה תנועת האוטובוסים הערביים מעזה לח'אן יונס, שם, 30 בנובמבר 1956.

57 א"מ, גל-1704/11, עמ' 76-77; שם, ג-2413/1, א. פולני אל פ. ספיר, השר למסחר ותעשייה, 1 בפברואר 1957; 200 משלוח פרי הדר מעזה לחו"ל, הארץ, 20 בנובמבר 1956; ארגזי פרי־הדר שווקו עד עתה לחו"ל מפרדסי הרצועה, למרחב, 25 בדצמבר 1956; שווקי עזה מוצפים הדרים לרוב, המודיע, 28 בינואר 1956; רוב הדרי עזה שווקו דרך ישראל,

הממשל הישראלי גילה עניין בהמשך פעולות הייעור ברצועה, בעיקר בשטחי החולות שהשתרעו על כ־150 אלף דונם ושלמעלה משליש מהם הוכרזו שמורת יער. ערב מלחמת סיני היו קרוב ל־18,000 דונם יער נטוע אך כמחצית העצים נעקרו על ידי התושבים בשבועות הראשונים שלאחריה מחשש למחסור בחומרי הסקה. הממשל הישראלי שיתף פעולה עם אונר"א בתחום הייעור ושיקום הנזקים שנגרמו ליער גם כדי לספק תעסוקה לפליטים. כן הוצע להמשיך ולייעד את מקצת שטחי הדיונות שבהם שכבת החול לא הייתה עמוקה ושהיקפם הגיע לכ־7,000 דונם לנטיעה של מטעי פרי נשירים, פעולה שהחלה בימי השלטון המצרי שיישב 150 משפחות על שטח של 300 דונם מאדמות אלה.[58]

ענף המלאכה העיקרי ברצועה היה אריגת הבדים והשטיחים אך השבתו לפעולה הייתה עניין מורכב, בגלל מחירו הנמוך של האריג העזתי שעלול היה להוות איום על תעשיית הטקסטיל הישראלית. בינואר 1957 החל לפעול ברצועה נציג מטעם חטיבת התעשייה במשרד המסחר והתעשייה במטרה לקדם את פיתוח התעשייה באזור, אך עוד קודם לכן הציע יזם ישראלי, זאב היימן שהיה הבעלים של בית החרושת לשטיחים 'אפיריון', לרכוש את מלאי השטיחים שנמצא ברצועה כולה ולהזמין כמות נוספת שתאפשר ליצרנים לשוב ולעבוד, אך הוא נתקל בסחבת במשרד המסחר והתעשייה שחשש מתחרות עם תעשיית השטיחים בישראל. בפברואר 1957 נחתם הסכם בין 'אפיריון' לבין יצרן עזתי מבלי לקבל אישור מהממשל הצבאי, שניתן בסופו של דבר בדיעבד, בתנאי שהתוצרת מעזה תופנה לייצוא ולא תימכר בתחומי מדינת ישראל. הבעלים של מפעל 'אדרת' ביקש לבחון את המוצרים של תעשיית האריג העזתית ואת האפשרות לייצאם, והממשל הצבאי לחץ על משרד המסחר והתעשייה להגיע להסדר בנושא שיווק תוצרת הענף, אך עד שזה התקבל הלכו והסתיימו ימי השלטון הישראלי. מכירת מוצרים לישראלים התאפשרה בכמויות קטנות לאחר שבשבוע השני של ינואר ניתן היתר לביקור של קבוצות תיירים מישראל ברצועה. למרות שנאסר המגע עם תושבים מקומיים, הותרה הירידה מן האוטובוסים ברחובות הראשיים של עזה, דיר אל־בלח וח'אן יונס, וכך לא ניתן היה למנוע מהתיירים לקנות

למרחב, 12 במרץ 1957; פרדסי הדרים יינטעו בנגב המערבי, על המשמר, 10 באפריל 1957.

58 א"מ, גל-1704/11, עמ' 73-75; שם, ג-2413/1, דוד זכריה, קצין מטה לענייני חקלאות אל ע. גור, מנהל אגף הייעור, 21 בדצמבר 1956; שם, ג-4169/36, פ. ברונשטיין אל חברת נאמנות בע"מ, ח'אן יונס, 14 בפברואר 1957.

מזכרות וביקוש גבוה ביותר היה לכאפיות מתוצרת הרצועה. גם את ענף ייצור כלי החרס ביקש הממשל להחזיר לעבודה במסגרת השבת החיים לתקנם. לשם כך ניתנו ליצרנים היתרים למכור מתוצרתם בישראל, בסה"כ כ־9,000 יחידות שכללו בעיקר עציצים ומכלי אכסון (ג'ארות). ייצוא מוצרי תעשיית החרס לא איים על הענף בישראל, שכן לתוצרת העזתית היה ביקוש רב במשתלות ובעיקר בקרב ערביי המשולש. במשרד המסחר והתעשייה התנו את היתר השיווק בהקפדה על שמחירי המוצרים העזתיים יהיו זהים לאלה המיוצרים בישראל. גם בעלי בתי החרושת לסיגריות ברצועה היו מעוניינים לשווק את תוצרתם בישראל, ופרטי ההסדר בנושא סוכמו באמצע פברואר, שבועות ספורים לפני תום ימי הממשל הצבאי בעזה, ועל כן לא הגיע לכדי ביצוע.[59]

במציאות זו התפתח ברצועה שוק שחור, שרבים מלקוחותיו היו חיילים שרכשו מוצרים שמחירם היה זול מזה שבארץ, ובהם מוצרי מזון מההקצבות של אונר"א. את המוצרים הללו מכרו רוכלים שהתמקמו לאורך ציר הכביש המרכזי שבין עזה לבין רפיח. הממשל הצבאי פעל נגד השוק השחור, ובשלהי דצמבר 1956 נוכח היקפו הגדול הוחלט ליזום מבצע בשם 'פתע 2', במטרה לעצור חיילים שקנו ממוצריו ולהביאם לדין, ולהרחיק בצעקות ובאיומים את הרוכלים. בפקודת המבצע הודגש שנאסר השימוש בנשק חם מכול וכול. המשימה הוטלה על יחידת ביטחון שדה שהוצבה ברצועה כחלק ממבצע מתגלגל שנועד להיערך מדי שבוע באחד ממרכזי האוכלוסייה ברצועה. סחורות מעזה הובחרו לשטח ישראל כמעט בגלוי ובעשרות מקומות לאורך קו שביתת הנשק. היקפו של סחר זה היה גדול בהרבה מאשר של השוק

59 שם, גל-17064/11, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, עמ' 80-81, נספח 13; שם, ג-4581/1, פ. ברונשטיין אל מנהל מחסן המשביר המרכזי עזה, דצמבר 1956, סקר על תעשיית האריגים בעיר, דצמבר 1956, סקר על תעשיית החרס, דצמבר 1956, א. טיבר אל אלוף/מ, מ. שחם, 7 בינואר 1957, ב. אוסטרוג אל מנהל חטיבת התעשייה, משרד המסחר והתעשייה, 9 בינואר 1957, ישיבה שהתקיימה בממשל הצבאי ביום 13 בינואר 1957, ישיבה שהתקיימה בממשל הצבאי ביום 30 בינואר 1957, הזמנה ראשונה למפעלי הקדרות באזור עזה, א.ת. כנראה מינואר 1957, א. טיבר אל ר/סרן מ. שליט, 12 בפברואר 1957, הפעלת תעשיית הטקסטיל בעזה, פרטי־כל מישיבה שהתקיימה במשרד הממשל הצבאי ביום 14 בפברואר 1957, סיכום פגישה שהתקיימה ביום 25 במרץ בעניין שטיחי עזה שנקנו ע"י חברת אפריון, 25 במרץ 1957; שם, גל-17111/1, רם חביב אל מר זאב היימן, 10 בדצמבר 1956; שם, גל-17111/2, זאב היימן אל רם חביב 19 בדצמבר 1956, י. בלטמן, לשכת היועץ לענייני ערבים אל א/מ מ. שחם, ראש ענף ממשל צבאי, 25 בדצמבר 1956; א"צ, 1962-619-126, סיורים באזור עזה, 8 בינואר 1957; אצא"פ, תיק מצרים-עזה, R.T. Higgins to P.H. Laurence, 31 January 1957 מקור: NA (PRO), FO 371/128146; ציוד מצרי מוצע למכירה בעזה, דבר, 7 בינואר 1957.

השחור ברצועה, והוא כלל מוצרים שמחירם בישראל היה גבוה בעטיו של שיעור המכס שהוטל עליהם: סוכר, שמן, אורז, קפה, סיגריות, שימורים, תה, שוקולד, מוצרי הנעלה והלבשה ועוד. הטיפול במניעת ההברחות הוטל על המשטרה האזרחית שתפסה מדי פעם משאיות עמוסות סחורה אך הייתה רחוקה מלבלום את התופעה. כישלון נוסף שנחלה מערכת אכיפת החוק הישראלית היה באיתור והשבת ציוד חקלאי שנגנב לפני מלחמת סיני מיישובי הדרום והנגב. על כן בשלהי פברואר אנשי המחלקה להתיישבות קיבלו אישור מהמושל הצבאי לנסות ולאתר רכוש גנוב ללא מעורבות משטרתית.[60] אלא שמועד זה, ערב פינוי הרצועה, היה מאוחר מדי.

ה. ההתנגדות לשלטון הישראלי

ביסוד האיבה העמוקה של הפלסטינים לישראל עמדו תוצאותיה של המלחמה ב־1948. שמונה השנים שעברו מאז סיומה ועד לפרוץ מלחמת סיני היו של שכנות רעה עם ישראל, ובמהלכן נהרגו מאות רבות של פלסטינים. כיבוש הרצועה במלחמת סיני וטיהור המרחב שלה נעשה תוך כדי לחימה, שגם אם לא הייתה כבדה, גרמה למאות נפגעים בקרב חמושים ואזרחים פלסטינים, ולוותה במעשי שוד וביזה שערכו אזרחים וחיילים ישראליים. גם מערכת היחסים שהתפתחה בין הפלסטינים לבין המצרים שהחזיקו ברצועה כבשטח כבוש ועשו מעט לפיתוחה ולרווחת תושביה הייתה מתוחה. גם אם המצרים נהגו לעיתים ביד קשה בפלסטינים, הם היו אלה שהקצו כוחות צבא ואמצעים להגנתה מפני ישראל, גייסו ואימנו כוחות צבאיים וצבאיים־למחצה מקרבם, בתקווה שיום יבוא וייקחו חלק במלחמה לשחרור המולדת ולשיבת הפליטים לבתיהם. ומעל הכול, מצרים בהנהגתו של נאצר הצטיירה ככוח הצבאי והמדיני המרכזי בעולם הערבי, שיוביל את המערכה להבסתה של ישראל.

במהלך חודש נובמבר, עת הוחל בהשבתה לתפקוד של המערכת

60 א"מ, גל-17111/2, נושאים לטיפול בממשל הצבאי אזור עזה, פיקוד מרכז, 18 בדצמבר 1956, נושאים לטיפול בממשל הצבאי באזור עזה, פיקוד מרכז, 20 בדצמבר 1956, פיקוד מרכז, מבצע 'פתע 2', 25 בדצמבר 1956; אצ"מ, S15/41286, א. בינה, חבל הנגב אל הנהלת המחלקה להתיישבות, 6 בינואר 1957, מ. פלד, אל"מ, מפקד אזור עזה אל מנהל חבל הנגב, 27 בפברואר 1957; שוטר נורה ע"י רוכל בעזה, ידיעות אחרונות, 2 בינואר 1957; המשביר דחה הצעה להסכם מחירים ברצועת עזה, דבר, 7 בינואר 1957; המסחר עם הרצועה פורח על־אף האיסור, על המשמר, 8 בינואר 1957; נתפסו מבריחי סחורות מהרצועה, שם, 31 בינואר 1957; מבקש להפסיק משפט על קניות בעזה, הבקר, 12 ביוני 1957.

האזרחית קיבלה האוכלוסייה את השליטה הישראלית ברצועה כעובדה מוגמרת. בשיחות עם תושבים באה לידי ביטוי הסלידה מן השלטון המצרי ועריצותו, ורבים ביקשו משרות במסגרת הממשל החדש. אך תוך שבועות אחדים השתנתה המגמה וההסתייגות מן הממשל הישראלי הלכה וגברה. למרות מאמצי הממשל הצבאי לא נעשה די על מנת לשפר את המצב הכלכלי הקשה ששרר ברצועה ולכך נוספה התעמולה נגד ישראל שניהלו כלי התקשורת במדינות ערב.[61] צבי אל־פלג ששימש כמושל הצבאי של העיר עזה, טען שעל פני השטח התייחסו התושבים לממשל הצבאי הישראלי כפי התייחסו לזה המצרי בגלל תלותם בחסדי השליט, אך מתחת לפני השטח רחשו כלפי השלטון הישראלי רגשות של כעס ותסכול. כפי שציין בפניו מוניר אל־ריס, ראש עיריית עזה לשעבר: "אינך יכול לתאר לעצמך עד כמה נשרט לבם של התושבים, כאשר הם שומעים עברית ולא ערבית מפי החיילים ברחובות עזה". העזתים, פליטים כוותיקים, סלדו מהשחיתות שבה נהג השלטון המצרי, משלילת חירותם ומאי שיתופם בניהול חיי היום־יום. אך תבוסת הצבא המצרי לימדה כמה קלושה הייתה התקווה לחיסולה של ישראל ולשיבת הפליטים לבתיהם. שיתוף הפעולה עם ישראל היה בו משום התועלת לכלל ולפרט, אך העובדים בשירות הממשל הצבאי ואחרים חששו שייאלצו לשלם על כך ביוקר אם וכאשר ישובו המצרים לרצועה, נוכח האיומים על משתפי פעולה שנשמעו חדשות לבקרים בתקשורת המצרית.[62]

כבר בימי הממשל המצרי פעלו ברצועה תנועות פוליטיות בעלות אופי לאומי או דתי־קיצוני, שהמאבק בישראל היה המכנה המשותף שאיחד ביניהן, וחבריהן היו אלה שעמדו מאחורי פעולות של התנגדות אקטיבית ופסיבית, שלא את כולן הצליחו לסכל גורמי המודיעין שפעלו ברצועה: השב"כ, משטרת ישראל והגורמים הצבאיים – הקב"ט, הקת"מ וקצין המודיעין של הממשל. גם מקרב הנכבדים המקומיים ששירתו את המצרים היו כאלה שמלכתחילה היו מוכנים לשיתוף פעולה עם הממשל הצבאי אך מסיבות שונות נדחו ומצאו פורקן לעלבונם במאבק בשלטון הישראלי.[63]

ההתנגדות הפסיבית באה לידי ביטוי בעיקר בכך שהתושבים לא שלחו את הילדים ובני הנוער לבתי הספר, בניסיונות לארגון שביתות ובסירוב

61 א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, הקדמה, עמ' 10, נספח מס' 1, עמ' 141-142.

62 אצא"פ, תיק ממשל עזה 1956/7, טיוטה למסמך בנושא סיכום תקופת השלטון הישראלי בעזה, עמ' 1-2.

63 א"צ, שם, עמ' 134, 141.

לשתף פעולה עם השלטון הישראלי. עדות ראשונה להתנגדות אקטיבית היה כרוז שהופץ בעזה, שנשא את התאריך 29 בנובמבר, 1956 שסומן במספר 1 ועליו הייתה חתומה "התנועה הלאומית", שחבריה נמנו על המפלגה הקומוניסטית, על מפלגת הבעת' ועל האחים המוסלמים.[64] מאז ועד ל- 19 בינואר 1957 הופצו עוד שלושה כרוזים במספרים עוקבים ותוכנם כלל גינויים כלפי כוחות צה"ל, דרישה מישראל לפנות את הרצועה וקריאה להקמת מדינה עצמאית בתחומה עם זיקה למצרים. תפוצת העלונים לא הייתה גדולה אך תוכנם עבר מפה לאוזן ונפוץ ברצועה כולה. קשייה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית והלחצים שהופעלו עליה לסגת מן הרצועה, הגבירו את פעולות ההתנגדות, וככל שהעמיקה הנסיגה הישראלית בסיני התעצמה הפעילות האנטי ישראלית, ולכרוזים נוספו מכתבי איום ששוגרו למי שנחשבו כמשתפי פעולה. בנוסף, הודבקו כרוזים בגנותה של ישראל על קירות בתים בעזה, בדיר אל־בלח ובח'אן יונס, שכללו קריאה לתלמידים שלא לשוב ללימודים. על פי ידיעות שהגיעו לידי גורמי מודיעין ישראלים, מאמצע ינואר ניסו חברים בתנועה הלאומית להתארגן כרשת חתרנית בסיועם של אנשי מודיעין מצרים שהתמקמו באל־עריש.[65]

במהלך דצמבר 1956 החלה להתעורר פעילות חתרנית אלימה, שכללה ניתוק של קווי טלפון, פיזור מסמרי חבלה בדרכים, וניסיונות לפוצץ את מסילת הברזל, ונכבדים ששיתפו פעולה עם הממשל החלו לחזור בהם לאור לחצים ואיומים מצדם של פעילי ההתנגדות. על מנת להתמודד עם החתרנות, סוכם בישיבה של גורמי מודיעין וקציני ממשל להרחיב ולהעמיק את מאמצי ההסברה הישראלית בקרב שכבות אוכלוסייה שונות, ועל השב"כ הוטל להקים רשת של סוכנים סמויים ברצועה, להגדיל את מספר משתפי הפעולה מקרב התושבים המוסלמים, לגייס גיס חמישי מקרב הנוצרים, לנסות ולהכתים את שמם של החשודים בפעילות חתרנית ולהמשיך ולערוך מעצרים בקרבם.[66] בתחילת ינואר 1957, כאשר נושא שמירת הסדר הציבורי עבר לאחריות משטרת ישראל, סוכם על מיסוד העברת המידע בין השב"כ

64 א"מ, גל-17111/2, גילוי דעת מס, 1, התנועה הלאומית ברצועת עזה, 19 בנובמבר 1956, תרגום לעברית.

65 שם, גל-17100/5, שירות ביטחון כללי, יחידה 50, פעילות חתרנית באזור עזה, 27 בינואר 1957; א"צ, 111-846-1959, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס' 2.

66 א"צ, שם, עמ' 10-11; א"מ, גל-17111/2, נושאים לטיפול בממשל הצבאי באזור עזה, פיקוד מרכז, 20 בדצמבר 1956; שם, גל-17100/5, ממשל צבאי עזה – ישיבה עם אלוף הפיקוד שנערכה ב־31 בדצמבר 1956, שיחה עם מר לוקס על מחנה רמאל, 22 בינואר 1957; אש"צ,

לבין הממשל ועל הגברת התיאום בפעילות נגד גורמים חתרניים. למרות זאת, בשבועיים הראשונים של החודש עלה מספרם של מעשי החבלה ופעולות ההסתה ואף התקיימו מספר הפגנות נגד ישראל בעיר עזה. כמו כן נתגלו במספר מקומות ברצועה עטים ממולכדים שפצעו מספר ילדים. בממשל הצבאי הניחו שהאמצעים שננקטו לטיפול בחתרנות אין בהם כדי להרתיע, אך עם זאת בחרו שלא להסלים את התגובה בשטח ולנקוט במדיניות של מקל וגזר. נקבע שפיזור ההפגנות ייעשה באמצעות התזת מים ושימוש בכלבים ובאלות ולא בנשק חם, ובמקרה שההפגנות תימשכנה יש לשקול הטלת עונשים קיבוציים כמו עוצר ממושך והפסקת אספקת שירותים. בה בעת נקבע שיש להתחיל בביצוע פעולות פיתוח ברצועה ולהרחיב את סמכויות המועצות המקומיות שנחשבו כגורם מתון המעוניין בשיתוף פעולה עם ישראל.[67]

ב־19 בינואר התקבלה ידיעה מודיעינית על ניסיון לארגון שביתה למחרת היום בעיר עזה, שהייתה קשורה לדיון שהתנהל בעצרת האו"ם על עתיד הרצועה. המידע הועבר למושל ולשב"כ והוחלט לזַמֵן את ראשי לשכת המסחר וכמה נכבדים ולהתרות בהם בפני סגירת חנויות. באותו ערב הגיעו לידי המשטרה כרוזים שהופצו על ידי התנועה הלאומית וקראו לשביתה כללית. חוליה של ביטחון שדה עצרה שני מדביקי כרוזים וחקירתם הביאה למעצרם של שבעה חשודים נוספים. החשודים השתייכו לתא של התנועה שהחל להתארגן כבר באמצע נובמבר, העומדים בראשו היו שניים: מורה בבית ספר תיכון ממחנה הפליטים א־רמאל (שאטי) ופעיל קומוניסטי שצוין שהיה הומוסקסואל, סיבה להכפשת שמו באותם ימים, ושכבר נעצר בעבר על ידי המצרים בעוון פעילות חתרנית. במקרה זה הביאו המעצרים לסיכול הכוונה לשבות אך לא מנעו את שליחת מכתבי האיום למי שנחשבו כמודיעים ומשתפי פעולה עם ישראל, שבהם דרשו הפעילים ממשתפי הפעולה לנתק את קשריהם עם היהודים. בהמשך החודש נעצרו פעילים נוספים ודומה היה כי נבלמה פעילות התנועה הלאומית, אך כמה ממנהיגיה הצליחו להימלט וירדו למחתרת. חלק מן העצורים היו עובדי אונר"א,

---

אג"א, סיכום ביטחון שוטף, חודש דצמבר 1956; אצא"פ, תיק מצרים-עזה, R.T. Higgins to P.H. Laurence, 31 January 1957 מקור: NA (PRO), FO 371/128146.

67 א"מ, גל-17100/5, ראש יחידה 50 אל המפקד הצבאי לרצועת עזה, 7 בינואר 1957, ישיבת תיאום עם הפיקוד, 16 בינואר 1957, ויגרט אל אורי לוברני, פתק בכתב יד על נייר מכתבים של הג'רוזלם פוסט שאליו היה מצורף קטע מהעיתון, 29 בינואר 1957; "אי ביטחון" ברצועת עזה לאחר פינוי אל־עריש, הארץ, 18 בינואר 1957; ישראל פז, "עטים נובעים" התפוצצו בעזה, על המשמר, 25 בינואר 1957.

והממשל דחה את בקשת מנהל הסוכנות לבקרם ולקבל פרטים על כתבי האישום שהוגשו נגדם.[68]

ו. פיתוח הרצועה: תוכניות ומגמות

תנועת המחתרת שהתפתחה במהלך ימי הממשל הצבאי לא עצרה רבים מחברי המועצות המקומיות, שנמנו על הנכבדים מבני האוכלוסייה הוותיקה, מלשתף פעולה עם ישראל. המועצות העירוניות של עזה וח'אן יונס והמועצות הכפריות של דיר אל־בלח וג'בליה ביקשו סיוע מישראל בקידום מפעלי האריג, בשיווק פרי ההדר ובפיתוח החקלאות והדיג, בפיתוח שירותי הרפואה ובסיוע לנצרכים. ביוזמה ישראלית הוקמה ועדה מייעצת לממשל הצבאי מקרב חברי המועצות המקומיות ומקורביהם, ונעשו ניסיונות לגייס לשורותיה גם אנשים מקרב אלה שלא ששו לשתף פעולה. בישיבתה הראשונה של הוועדה, שהתכנסה ב־23 בינואר 1957, השתתפו 14 מוזמנים, אך בישיבה השנייה, שהתכנסה למחרת היום, השתתפו 29 איש, שייצגו חוגים שונים: אנשי ציבור, שופטים, סוחרים ובעלי עסקים, בעלי מקצועות חופשיים, מוכתרים ואנשי דת, מרביתם מבני המשפחות הנכבדות והעשירות ברצועה. בסך הכול קיימה הוועדה חמש פגישות, האחרונה שבהן ב־19 בפברואר, שבה לא השתתפו נציגים מן הממשל בניסיון למצב את הוועדה כגוף מייצג של האוכלוסייה המקומית. ראשי המועצות המקומיות אף שלחו לבן־גוריון מברק תודה, שקיבל פרסום רב, ובו הביעו את הוקרתם לפעולותיה של ישראל ברצועה. יש לשער שהייתה זו יוזמה ישראלית ששיקפה אינטרס משותף עם גורמים מקרב האליטה, שהרוויחו או שקיוו להשיג רווחים כלכליים ופוליטיים משיתוף הפעולה עם ישראל, וכנראה אף האמינו כי תמשיך לשלוט ברצועה.[69]

על מנת לשמר את אהדתם של חוגים אלה הבינו גורמים בממשל הצבאי, שיש להיענות בחיוב ולו לחלק מהבקשות של ראשי המועצות והנכבדים. לשם כך הוחל בביצוע תוכנית פיתוח ראשונית, שהוגדרה כ'מינימלית',

68 א"מ, שם, מ. נוביק, ר' מחלקת תפקידים מיוחדים אל היועץ לענייני ערבים, לשכת ראש הממשלה, מטכ"ל/אג"ם, ראש ענף ממשל צבאי, שב"כ, ראש יחידה 50, 20 ו־21 בינואר 1957, שירות ביטחון כללי, יחידה 50, פעילות חתרנית באזור עזה, 27 בינואר 1957, ישיבת תיאום עם הפיקוד ב־28 בינואר 1957.

69 שם, ח. גאון, סא"ל, מפקד אזור עזה אל אל"מ מ. שחם/מטכ"ל ממשל צבאי, פיקוד מרכז, היועץ לענייני ערבים, משרד ראש הממשלה, 25 בינואר 1957, ומצורפים תרגומים לעברית של המכתבים מהרשויות המקומיות; א"צ, 1959-846-111, נספח מס' 1, עמ' 138-139.

שכללה את שיפוץ המזח של נמל עזה והכשרתו להטענת פרי הדר לייצוא ולפריקת המצרכים המיועדים לאונר"א, וסיוע בפיתוח מערכות אספקת החשמל ומי שתייה. בהמלצתו של לוי אשכול אישרה הממשלה שורה של תוכניות פיתוח נוספות, שכללו סיוע לתעשיית האריג, הכנסת שיפורים בענף הדיג ובשיווק פרי ההדר וביצוע של שורה של מפעלי תשתית – קדיחה של בארות מים, הכשרת קרקעות לעיבוד והכנסת מיכון לחקלאות. כן נערך סקר של מע"צ לבחינת היקף העבודות הצפוי בשיפוץ כבישים ותשתיות ברצועה, שנועדו להתחיל בראשית פברואר 1957. מטרתן של עבודות הפיתוח הייתה גם לספק תעסוקה למאות עובדים שאיבדו את מקור פרנסתם עם הכיבוש הישראלי, עליהם נמנו פועלים שעבדו בביצורים עבור הצבא המצרי ופקידי ממשלה שלא נמצאה עבורם תעסוקה במנגנון הממשל הישראלי.[70] גולת הכותרת של תוכניות הפיתוח הייתה הנחת קו המים שנועד לחבר את הרצועה לקו ירקון-נגב.

חברים במועצות העירונית של עזה וח'אן יונס שלחו מברקים למזכ"ל האו"ם ובהם הביעו את רצונם להישאר קשורים כלכלית עם ישראל. אשכול ציין כי היוזמה לשליחת המברקים הייתה של מי שהוא כינה "אנשינו", אך ייתכן והיא גם שיקפה רצון כן של המנהיגים המקומיים להסתייע בישראל לפיתוחה הכלכלי של הרצועה, לאחר שחלק מהם השתתף בביקורים בישראל ביוזמת הממשל הצבאי, והתרשם מרמת החיים והפיתוח הכלכלי בתחומה. הממשלה אישרה את התוכניות הללו, שהתקציב עבורן אמור היה לעמוד על עשרות מיליוני ל"י, וועדת השרים לענייני עזה הייתה צריכה להחליט בדבר סדר העדיפויות בביצוען. למרות הפרסום הרב שניתן לתוכניות הפיתוח, דומה היה שבמערכת הבינלאומית לא התרשמו מהן, ובאו"מ המשיכו לדרוש מישראל לסגת מן הרצועה.[71] במשרד החוץ היו שטענו שלא ניתן

70 א"מ, שם, ראש אג"ם ממשל צבאי אל מנהל אגף התקציבים – משרד האוצר, 30 בינואר 1957, תוכניות פיתוח שצורפו ושנשלחו מהיועץ לענייני ערבים לשר האוצר, 27 בינואר 1957, החלטת הממשלה בדבר אישור הצעות למפעלי פיתוח בעזה, 27 בינואר 1957, א. גיל, מפקח נפת אשקלון, מ.ע.צ. אל מהנדס המחוז, מ.ע.צ. ירושלים, 29 בינואר 1957; אצא"פ, תיק תוצאות הקצנת ערביי ישראל, י. גבירץ אל כבוד שר הפנים, 17 בפברואר 1957; תיקוני כבישים בעזה, המודיע, 29 בינואר 1957.

71 א"מ, פרטי־כל מישיבה ל"ד/שי"ז של ממשלת ישראל, 27 בינואר 1957; שם, גל-17100/5, מברק מאשכול לגולדה, 30 בינואר 1957; אצא"פ, תיק הקצנת ערביי ישראל, מפקדת אזור עזה, תוכנית סיור בישראל לקבוצות נכבדים מאזור עזה, 7 בינואר 1957; שבע תוכניות פיתוח לאזור עזה אושרו בוועדת השרים, דבר, 31 בינואר 1957; תוכנית הפיתוח לעזה, שם, 1 בפברואר 1957; Israelis Pressing Projects in Gaza, *New York Times*, 8 February 1957.

להשתית את הטיעון הישראלי על בסיס זולתני, אלא להדגיש גם את הכורח הביטחוני־קיומי שבשליטת ישראל ברצועה.[72]

זאת ועוד, ככל שישראל התאמצה להוכיח את היתרונות שצמחו ויצמחו לאוכלוסיית הרצועה תחת שלטונה, לא ניתן היה להתעלם מן הפיל שבחדר – גורלה של אוכלוסיית הפליטים ברצועה. נציגיה של ישראל בעולם הונחו שלא להתבטא בנושא, מעבר לאמירה הכללית שהפתרון לבעיית פליטי עזה לא יכול להיות מנותק מפתרון כולל של הסכסוך בין ישראל לבין מדינות ערב, אלא שאמירה זו לא שכנעה את האמרשילד, שהיה מוכן לשקול בחיוב את סיפוח הרצועה לישראל בתנאי שתקלוט את הפליטים שהתגוררו בתחומה ותשקמם. בקרב הפקידות הבכירה של משרד החוץ הבריטי היו שהמליצו שישראל תשוב ותתחייב לקלוט חלק מהפליטים, כפי שעשתה ב־1949 בתמורה לסיפוח הרצועה. בן־גוריון התנגד להתחייבות כזאת מחשש שבסופו של דבר, גם אם תעשה כן, תחת הלחץ שיפעילו עליה ברית־המועצות והגוש האסיאתי, לא תישאר רצועת עזה בשליטתה של ישראל. הוא התחזק בדעתו שיש לוותר על הדרישה לסיפוח ותחת זאת לדרוש שהרצועה תועמד תחת פיקוח משותף של ישראל ושל האו"ם.[73]

לאחר השלמת הנסיגה ממרבית שטחו של חצי האי סיני, בתחילת פברואר 1957 שאלת השליטה ברצועה הייתה לנקודת מחלוקת מרכזית בין ישראל לבין המערכת הבינלאומית. לדרישה לנסיגה ישראלית נוסף איום של מזכ"ל האו"ם להפסיק את התמיכה באונר"א, שגם אם נאמר במובלע ולא במפורש, משמעותו הייתה הטלת עול הטיפול בפליטים על ישראל. במשרד החוץ העריכו שסיפוח הרצועה לישראל ירד מעל הפרק, ושבהיעדר שלטון או לפחות מנהל ישראלי שיפעל בפיקוח האו"ם, גם אם יוסכם שהמצרים לא ישובו לרצועה והרצועה תישאר בשליטת האו"ם או במעמד עצמאי, במוקדם או במאוחר היא תתאחד עם אחת ממדינות ערב. באשר לפתרון בעיית הפליטים הומלץ שישראל תיקח בו חלק באמצעות קליטתם בישראל של כ־30 אחוזים מהם, כאשר עבור יתר הפליטים יש להציע הקמה של ועדה בינלאומית ליישובם מחדש.[74]

---

72 א"מ, חצ-1871/9, שמואל בנדור אל ו. איתן, המנהל הכללי, 25 בינואר 1957.

73 שם, חצ-407/20, The Israel Position on the Sharm El Sheikh Area and the Gaza Strip, 22 January 1957, פ. אליאב, מאה"ב אל י. מרוז, שגרירות ישראל, וושינגטון, 9 בינואר 1957; שם, חצ-1871/9, ז. ש"ק, שגרירות ישראל, לונדון אל מב"ר, 4 בינואר 1957; בן־גוריון מוכן לוותר על עזה, חרות, 1 בינואר 1957; ד. גלעדי, בינאום הרצועה, מעריב, 7 בינואר 1957; טובי (2001), עמ' 28-37.

74 א"מ, ג-5571/2, מ. ברטור אל המנכ"ל, 10 בפברואר 1957.

ז. סיום הממשל הצבאי הישראלי הראשון ברצועה

מאז כיבוש הרצועה רובה של דעת הקהל הישראלית הייתה מאוחדת בתמיכה בהותרתה בשלטון ישראל, ובדעה זו החזיקו נץ מובהק כשר הפנים ישראל בר־יהודה מאחדות העבודה, ויונה מובהקת כשר הדתות והסעד משה שפירא מהמפד"ל. פרט לחברי הכנסת מן המפלגה הקומוניסטית היה בית הנבחרים הישראלי מאוחד בדעתו שאסור היה להשיב את המצב ברצועת עזה לקדמותו, למרות החלטת עצרת האו"ם בנדון מה־2 בנובמבר. העיתונות הישראלית מלאה כתבות ששללו נסיגה מן הרצועה, ואפילו התאחדות הסטודנטים בישראל הצהירה על התנגדותה ללחץ הבינלאומי המופעל על ישראל לסגת מן הרצועה.[75] התמיכה הציבורית באה לידי ביטוי בשורת הפגנות נגד הנסיגה מהרצועה, שנערכו במוצאי שבת ה־9 בפברואר בערים הגדולות ובערי השדה, ובהן השתתפו עשרות אלפים ונאמו שרים וחברי כנסת מהשמאל ומהימין גם יחד.[76]

אלא שבהיעדר פיתרון לבעיית הפליטים ונוכח הלחץ הבינלאומי שהופעל על ישראל, החל בן־גוריון לפקפק בתועלת שבסיפוח הרצועה, ודעה דומה השמיעו אחרים מקרב ראשי מפא"י. השר בכור שלום שטרית טען שרצועת עזה תהווה בעיה ביטחונית גם אם יישאר בה מנהל ישראלי אזרחי, שכן ללא כוח צבאי ישראלי בתחומה לא יהיה מי שיילחם בפדאיון, והחזקתה תהיה לעול כלכלי על ישראל. חבר הכנסת דוד הכהן פקפק בתועלת שבסיפוח רצועת עזה על 300,000 ערבייה למדינת ישראל, ופעיל ההסתדרות והסופר נחום בנארי טען שלמרות שיש חשיבות ביטחונית לשליטה ברצועה, אין תועלת בסיפוחה מפני שאין בה שטחים פנויים להתיישבות. גם בחוגי מפלגת פועלי אגודת ישראל החרדית היה מי שטען שסיפוחה של רצועת עזה יפתור אולי את בעיית ההסתננות, אך הוספה של 300,000 ערבים

75 הפרוגרסיבים מצדדים בהחזקת הרצועה, למרחב, 2 בינואר 1957; שפירא: ישראל תעדיף מלחמה חדשה על נסיגה מעזה, הארץ, 3 בינואר 1957; ננעלה ועידת הסטודנטים, על המשמר, 10 בינואר 1957; יגאל אלון, קו הנסיגה האחרון, למרחב, 11 בינואר 1957; י. בר־יהודה: הגענו לקצה גבול הנסיגה, דבר, 13 בינואר 1957; אין לסגת מעזה ומחופש השיט קובעים כל המשתתפים בוויכוח, שם, 24 בינואר 1957; הממשלה איתנה בהחלטתה בקשר לעתיד עזה ופינוי שרם א־שייך, למרחב, 21 בינואר 1957; הממשלה החליטה לא להיכנע ללחץ, מעריב, 7 בפברואר 1957; הציונים הכלליים אישרו מחדש החלטת הכנסת מה־23 בינואר, הבקר, 22 בפברואר 1957; דניאל סירקיס, בל ניכנע!, הצפה, 14 בפברואר 1957.

76 רבע מיליון הפגינו נגד הפקרת הרצועה ובעד חופש השיט, למרחב, 10 בפברואר 1957; המוני העם הפגינו נגד מזימות החנק של או"ם, דבר, 10 בפברואר 1957; הפגנות־ענק בארץ נגד נסיגה ללא ערובות, הארץ, 10 בפברואר 1957.

לאוכלוסיית המדינה תביא עמה שלל בעיות פוליטיות, כלכליות וחברתיות שאִתן תצטרך מדינת ישראל להתמודד.[77]

הלחץ הבינלאומי הגובר הביא שרים נוספים בממשלה לשנות את דעתם ולתמוך בהסדר של שליטה מנהלית זמנית ברצועה בשיתוף עם האו"ם, שבמסגרתה תציב ישראל ברצועה כוח משטרתי ותפקח על שירותי החינוך, הבריאות והרווחה ועל פיתוח הרצועה. אך גם בעמדה זו לא היה כדי לשכנע את חברות הגוש האפרו־אסיאתי, הגוש הסובייטי וארה"ב, שהשמיעו במפורש או במובלע איומים בדבר סנקציות שיוטלו על ישראל אם היא לא תשלים במלואה את הנסיגה מהשטחים שנכבשו במלחמת סיני.[78] ב־2 בפברואר התקבלה בעצרת האו"ם החלטה מס' 1124, ששבה וקראה לנסיגת ישראל אל מעבר לקו שביתת הנשק ללא דיחוי נוסף. בנוסף המליצה העצרת על הצבתו ברצועת עזה של כוח החירום של האו"ם (UNEF), ששהה בשטחים שמהם נסוגו צבאות צרפת, בריטניה וישראל בחצי האי סיני. התגובה הישראלית הרשמית להחלטה הייתה בהתאם להחלטת הכנסת מה־23 בינואר, ולפיה ישראל תוסיף להחזיק ברצועה נוכח הסכנה שבהשבתה לידי מצרים, מאחר שהממשלה המצרית המשיכה לטעון שבינה לבין ישראל שורר מצב של מלחמה.[79]

בתחום הרצועה, לאחר התייצבות צה"ל על קו הגבול הבינלאומי בגזרת רפיח, סומן הקו בחביות ולאורכו נמתחה גדר. במחצית הראשונה של פברואר 1957 שררה בה רגיעה יחסית לאחר מעצרם של רבים מקרב חברי 'התנועה הלאומית'. חברים אחרים בתנועה נמנו על כ־2,500 תושבי הרצועה, ברובם מקרב המעמד הבינוני המשכיל, שעזבו את תחומה לאחר שהממשל הצבאי החרים את תעודות הזהות שלהם ואִפשר להם לעבור לחצי האי סיני. מעבר לכך, הכוחות הפרוסים לאורך קו הגבול עם מצרים הונחו שלא למנוע את מעברם של מי מתושבי הרצועה אל מחוץ לתחומה. לעומת זאת נרשמה

77 א"מ, פרטי־כל ישיבה ל"ט/שי"ז של הממשלה, 14 בפברואר 1957, דברי שיטרית, עמ' 17-18; 'נר' מציע להחליף את בן־גוריון בראש ממשלה שוחר שלום עם ערב, קול העם, 3 בינואר 1957; מיקוניס מגנה ב'פראבדה' את פלישת ישראל למצרים, הארץ, 10 בינואר 1957; אליעזר בדלח, שרם א־שייח' – נקודה מכרעת, שערים, 18 בינואר 1957; "יש לי דעה פקפקנית לגבי סיפוח עזה לישראל," חרות, 7 בפברואר 1957; נ. בנארי, כיצד נשתלב בהתפתחות האזור, דבר, 13 בפברואר 1957.

78 יואל מרקוס, גבולות הנסיגה של צה"ל בסיני, דבר, 10 בינואר 1957; אבן הגיש לאו"ם תוכנית לפיקוח על רצועת עזה, חרות, 24 בינואר 1957.

79 א"מ, חצ-2401/17, Gaza Bulletin, No. 11, 12 February 1957; General Assembly Resolution 1124 (XI), 2 February 1957, https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/6944B31A7B4998FD852560DF0069B97E, נדלה ב־4 במאי 2020.

עלייה במספר אירועי המיקוש בדרכים, הן בעומק שטח הרצועה והן לאורך קו הגבול בגזרת רפיח, ובהם נפצעו שישה חיילים, ומספר חוליות שניסו לחדור מכיוון אל־עריש לרפיח חוסלו על ידי מארבים שהוצבו על ידי לוחמי גדוד 51 שהחזיק בקו. דומה שהאפשרות לעבור לסיני הביאה לירידה בשיעורי ההסתננות בין הרצועה לבין הר חברון, ונתיב זה נותר בעיקר בשימושם של ותיקי הפדאיון, שעסקו בעברת מידע ובהברחת נשק לירדן. על פי מסמך הערכה שהפיץ הממשל הצבאי באמצע פברואר, השתנה הלך הרוח בקרב התושבים חדשות לבקרים בהתאם למידע שהגיעם לגבי עתידה של הרצועה, שמקורו היה בעיקר בתחנות רדיו ערביות. שיתוף הפעולה עם הממשל הישראלי הלך וירד, מחשש לנקמתם של המצרים באותם משתפי פעולה, לאחר שישובו לשלוט ברצועה. עם זאת רבים מהתושבים לא התלהבו מהאפשרות שהמצרים ישובו לרצועה, והם העדיפו ממשל של האו"ם שיאפשר להם להמשיך את קשרי הכלכלה עם ישראל.[80]

באמצע פברואר ברור היה למרבית שרי הממשלה שאין סיכוי להמשיך ולהחזיק ברצועת עזה. ב־14 בחודש אמר בן־גוריון שעדיפות סנקציות על השבת המצב בעזה לקדמותו, אך בה בעת הצהיר שלא מקובלת עליו הדרישה ליישב פליטים מהרצועה בשטחה של ישראל, ושחופש השיט במצרי טיראן עדיף בעיניו על השליטה בתחומה של הרצועה, שאותה הציע להותיר בידי מנהל אזרחי משותף לישראל ולאו"ם, תוך שייעשה מאמץ לפתרון בעיית הפליטים, שלו ישראל תסייע במידת יכולתה. נוכח מה שהגדיר כעוינותו של האמרשילד לישראל, הציע בן־גוריון לפנות לארה"ב בבקשה להוציא את הדיון בנושא רצועת עזה מדיוניה של העצרת ולנסות להשיג הסכם אמריקני-ישראלי נפרד בדבר גורלה. שרי מפ"ם ואחדות העבודה המיליטנטים חלקו על בן־גוריון, בין השאר נוכח איבתם רבת הימים לאימפריאליזם האמריקני וחוסר אמונם בתקפות ההבטחות של הנשיא אייזנהאואר.[81]

המאמץ הישראלי למציאת נוסחה שתבטיח שמירה של נוכחות אזרחית ישראלית או שותפות בניהול הרצועה לא נשא פרי, ובתחילת מרץ סיכם אבא אבן את הנקודות המרכזיות בהבנה שהושגה בין ארה"ב לבין ישראל

80 א"צ, 1957-449-79, דו"ח מסכם דו־שבועי, 30 ינואר 1957-15 פברואר 1957, מפקדת צה"ל באזור עזה, מצורפת סקירה אודות גזרת עזה, כנראה מאמצע פברואר 1957, פיקוד מרכז, סיכום ישיבת תיאום אג"ם, 7 בפברואר 1957, מפקדת אזור עזה, ישיבה שבועית עם גורמי הביטחון, 5 בפברואר 1957.

81 א"מ פרטי־כל ישיבה ל"ט/שי"ז של הממשלה, 14 בפברואר 1957; שם, חצ-2401/17, משרד החוץ, מחלקת ההסברה, ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, 27 בפברואר 1957.

בדבר השלמת הנסיגה. הראשונה הייתה הצבת יחידה מכוח החירום של או"ם במצרי טיראן במסגרת התחייבותם של האמריקנים לפתיחתם לשיט ישראלי. השנייה קבעה שכוח החירום של האו"ם ייכנס לרצועה ויקבל את השלטון האזרחי והצבאי עד אשר יושג הסדר קבע בדבר גורלה, וארה"ב וצרפת תקבלנה על עצמן למנוע את שובם של השלטון המצרי ושל הפדאיון לתחומה. לאחר שב־1 במרץ הודיעה גולדה מאיר בעצרת האו"ם על הסכמת ישראל לסגת מרצועת עזה, ברגע האחרון התעורר משבר חדש כאשר בנאומו בעצרת קבע נציג ארה"ב הנרי קבוט-לודג', שבעיית רצועת עזה צריכה להגיע לידי פתרון במסגרת הסכמי שביתת הנשק, היינו השבתה לשליטה מצרית. לבקשת ישראל הבהיר שר החוץ דאלס, שמדיניות ארה"ב הייתה שמירת חופש שיט מוחלט במצרי טיראן ושליטה של האו"מ בעזה, ושדברי השגריר האמריקני נועדו לסבר את אוזנו של האמרשילד.[82] בן־גוריון ציין את הקושי הנפשי שיש לו להסביר את הנסיגה משרם א־שייח' ומהרצועה לציבור, לחיילים שלחמו בסיני ולתושבי יישובי ספר עזה, ובעיקר גדולה הייתה דאגתו למושבי העולים, שכן לא היה בטוח שהפדאיון לא יחזרו לפעול בתחומה של ישראל. למרות החשש שקרובה שעת שיבתם של המצרים לרצועה הורתה הממשלה לדיין להיפגש עם ברנס על מנת לקבוע את סדרי הנסיגה.[83]

במחצית השנייה של פברואר החלו להתפרסם בעיתונות הישראלית ידיעות שלפיהן חיילים ששירתו ביחידות הפלסטיניות של הצבא המצרי מועברים לאל־עריש ומסתננים לתוך הרצועה, במטרה להקים מחתרת חמושה, ושהמצרים מתכוננים לחדש את פעולות הפדאיון. ואכן ב־27 בפברואר ניסתה חוליית פדאיון לחטוף את ראש המועצה הכפרית ברפיח, שנחשב כמשתף פעולה עם ישראל. כמו כן נמסר על מצתים שהופצו ברצועה, הנושאים את תמונתו של נאצר, על כך שרבים מאזינים לשידורי רדיו קהיר הקוראים להתקומם נגד ישראל, על מורים שנעצרו לאחר שביקשו מתלמידיהם לכתוב חיבורים על הצורך להרוג ישראלים, ועל סוחרים שאינם מוכנים עוד לקבל כסף ישראלי. המתח בקרב התושבים הלך ועלה, וברפיח גברה תנועת העוברים אל תחומה של מצרים. צעד ישראלי שדומה שבישר על התקרבות מועד היציאה מעזה חל ב־25 בפברואר, כאשר סא"ל חיים

82 שם, פרטי־כל ישיבה מ"ט/שי"ז של הממשלה, 2 בספטמבר 1957, עמ' 2; שם, פרטי־כל ישיבה נ'/שי"ז של הממשלה, 3 במרץ 1957, עמ' 12; שם, חצ-160/3, Embassy of Israel, Washington D.C., Background to Gaza, 15 March 1957.

83 שם, פרטי־כל ישיבה נ'/שי"ז של הממשלה, 3 במרץ 1957.

גאון, איש הממשל הצבאי באל"מ, הוחלף במתתיהו (מתי) פלד, מפקד קרבי ואיש מטה מנוסה, שנועד לארגן ולפקד על מבצע הנסיגה, מהלך מורכב מבחינה לוגיסטית ומבצעית.[84]

ההכרה שהנה הולכים ומסתיימים ימי שלטונה של ישראל ברצועה הביאה לחידוש הגנבות מהקיבוצים הסמוכים לקו שביתת הנשק וההתנכלות לשדותיהם, ועד מהרה גלשו הגנבות וההתנכלויות אל המושבים שבעומק השטח. במחצית השנייה של פברואר חלה עלייה משמעותית בקציר תבואות על ידי מסתננים, בגנבות של רכוש חקלאי ובעלי חיים וברעיית עדרים בשדות המשקים. העקבות הובילו אל מעבר לקו שביתת הנשק, ובמספר מקרים נעצרו על ידי המשטרה תושבים מן הרצועה שאותרו בקרבת יישובים יהודים. מה שהחל כמקרים ספורדיים בפברואר, הפך בראשית מרץ ל"גל גניבות מרצועת עזה", כפי שהוגדר בכתבה עיתונאית אחת, ובאחרת דווח על כך ש"עזה מחדשת ימי גניבותיה".[85] כמו כן חלה בתחומי הרצועה עלייה בפעילות נגד משתפי פעולה עם ישראל, כולל השלכת רימוני יד, כמו זה שכוון לביתו של רושדי א־שווא, וביום האחרון לשלטון הישראלי, נרצח לאור היום ברחוב ראשי בעזה תושב שנודע כמשתף פעולה. פעילות זו נעשתה לפי ההערכה בהשראתו ובהדרכתו של המודיעין המצרי, שנעזר רבות במידע שקיבל מידי אלה שעברו מהרצועה אל חצי האי סיני.[86]

ב־3 במרץ העריך אל"מ פלד שהעברתה של הרצועה לידי האו"ם תדרוש פרק זמן בן כשבועיים או שלושה, על מנת שהתהליך יהיה מסודר ולא יפגע באוכלוסייה האזרחית. בשעות הערב של יום המחרת נפגשו דיין והגנרל ברנס בשדה התעופה בלוד לצורך תיאום הפרטים הטכניים הקשורים בנסיגה מרצועת עזה, וברנס סירב לענות על שאלה שהופנתה אליו על ידי

84 א. שמעון, חיילים מצריים מובחרים לרצועה, דבר, 18 בפברואר 1957; The Land of David, *Time*, 18 February 1957; מושל חדש בעזה, מעריב, 25 בפברואר 1957; חילופי גברי במימשל הצבאי בעזה, חרות, 26 בפברואר 1957; עירנות מתוחה ברצועת עזה, למרחב, 26 בפברואר 1957; חטיפת ראש מועצת רפיח – כנקמה על שיתוף פעולה, ידיעות אחרונות, 28 בפברואר 1957.

85 ערבים מהרצועה קוצרים בישראל, על המשמר, 11 בפברואר 1957; תושבי הרצועה גונבים במשקים, דבר, 14 בפברואר 1957; עדר מעזה רעה בשדות משק בארי, הארץ, 22 בפברואר 1957; רבו הגנבות ביישובי הרצועה, דבר, 28 בפברואר 1957; ערבים מרצועת עזה נעצרו בשטח ישראל, שם, 1 במרץ 1957; גל גנבות מרצועת עזה, שם, 2 במרץ 1957; עזה מחדשת ימי גנבותיה, הבקר, 2 במרץ 1957; ערבים מרצועת עזה קצרו בעין השלושה, דבר, 4 במרץ 1957.

86 א"צ, 1959-846-111, דו"ח עזה, נובמבר 56-מרץ 57, נספח מס' 2, עמ' 174-177; אצא"פ, תיק תוצאות הקצנת ערביי ישראל, אישור קבלה, 5 במרץ 1957.

עיתונאים בדבר השמועה שהאו"ם יעביר את הרצועה לידי מנהל אזרחי מצרי. בעיר עזה שרר מתח רב, החנויות נסגרו, הרוכלים שבתו ממלאכתם והשימוש בכסף ישראלי פסק. לוח הזמנים שעליו סיכמו דיין וברנס היה קצר הרבה יותר מזה שהעריך אל"מ פלד, כפי הנראה נוכח דרישתו של האמרשילד, שהפינוי יסתיים לפני תום מושב עצרת האו"ם על מנת שיוכל לדווח שישראל מילאה אחר החלטותיה. על העיר עזה וסביבתה הוטל עוצר לאחר שהתחוללו מהומות במחנות הפליטים נוכח השמועה בדבר סיומו של השלטון הישראלי. במספר מקרים נפתחה אש על סיורי הצבא והמשטרה שהביאה למותו של חייל ישראלי ולפציעתם של שניים.[87]

ב־5 במרץ נמסרה לכוחות פקודת מבצע 'דלילה' להעברת הרצועה לידי האו"ם. על פיקוד הדרום הוטלה משימת בידודה של הרצועה מתחומה של ישראל ועל הממשל הצבאי בעזה והיחידות הכפופות לו הוטל לאבטח את הפינוי, שנועד להתחיל ב־6 במרץ בשעה שמונה בבוקר ולהימשך כיממה. בשעות הבוקר המוקדמות של ה־7 במרץ יצאו אחרוני החיילים של גדוד 51 מתחום הרצועה, לאחר שבערבו של ה־6 במרץ החלו יחידות של כוח החירום להיכנס לרצועה ועמם ראשוני העובדים של המנהל האזרחי של האו"ם. בכך באו לקיצם 125 הימים של הממשל הצבאי הישראלי הראשון ברצועת עזה.[88]

87 אצא"פ, תיק תוצאות הקצת ערביי ישראל, מפקדת אזור עזה/מוד', דו"ח מודיעין יומי נכון ל־060600; פגישת ברנס-דיין, הארץ, 5 במרץ 1957; י. גינזבורג, מושל עזה: העברה סדירה של הרצועה תדרוש שבועיים-שלושה, הבקר, 4 במרץ 1957; חייל צה"ל נהרג ושניים נפצעו במהומות ערב הפינוי, שם, 7 במרץ 1957; פינוי הרצועה הוחש כדי לאפשר להאמרשילד לדווח באו"ם, על המשמר, 7 במרץ 1957.

88 אצא"פ, תיק תוצאות הקצת ערביי ישראל, מבצע "דלילה', פקודת מבצע מס' 1, 5 במרץ 1957; כוח האו"ם נכנס לרצועת עזה, הארץ, 7 במרץ 1957; נסתיים פינוי רצועת עזה, חרות, 8 במרץ 1957.

דברי סיום:

אחד שהוא שניים ושניים שהם אחד

ראשיתה של רצועת עזה הייתה בתהליך שהביא לקבלתה של החלטת החלוקה של עצרת האומות המאוחדות ב־29 בנובמבר 1947. המלחמה שפרצה בעקבותיה שינתה באופן גורף את המציאות הגיאופוליטית בדרום מישור החוף, שחלקו נותר תחת שליטתו של הצבא המצרי בתום הקרבות. למרות הבסתו של הצבא המצרי בשתי מתקפות מכריעות שערכה חזית הדרום – מבצעי יואב וחורב, לא מומשה הכוונה ברמה האופרטיבית לסלק את המצרים ממרחב עזה-רפיח, נוכח העובדה שהשער הצפוני המוביל מתחומה של מצרים אל ארץ־ישראל היה, בעיניו של דוד בן־גוריון, בעל ערך אסטרטגי משני לעומת השליטה בנגב על משאביו, וברצועת החוף במפרץ אילת, השער הימי הדרומי למדינת ישראל שזה אך קמה. קו הפסקת האש היה לקו שביתת הנשק שתחם את האזור שהפך לרצועת עזה, והתוואי הסופי שלו נקבע בהסכם פשרת השעה שנחתם בפברואר 1950.

מתום הקרבות ועד לערב פרוץ מלחמת סיני, הלך והתפתח סביב הרצועה סִפר עזה על בסיס מערכת התיישבות יהודית דלילה, שהוקמה בנגב הצפוני והמערבי במהלך שנות הארבעים של המאה העשרים. על השטחים, שמרביתם הופקעו מידי בעליהם הערבים שנעקרו מהם בימי המלחמה, התפתח חבל ארץ יהודי ובו מערכת יישובית ענפה של קיבוצים ומושבים ושלושה יישובים עירוניים. למרות ההבדלים האתניים־לאומיים, הכלכליים והמרחביים בין שני חבלי ארץ אלה, ולמרות קו הגבול הצבאי־מדיני, קו של לחימה ואיבה שהפריד בינם, הפכו שני האזורים לאחד. מאבק יומיומי מר ועקוב מדם קשר אותם בקשר בל יינתק כאשר הם הפכו לאחד ממוקדיו של הסכסוך הערבי־ישראלי עד עצם ימינו אנו.

אלא שבה בעת מדובר היה בשני אזורים המופרדים בקו תוצאת הסכם שביתת הנשק שסיים את המלחמה, שהחלה בשלהי 1947, שעבור צד אחד

היא הייתה מלחמת עצמאות ועבור השני – נַכְּבָה, אסון לאומי. שני האזורים התפתחו בצורה שונה לחלוטין זה מזה. עם הגעתם של עשרות אלפי פליטים, מרביתם מקרב תושבי דרום הארץ שנעקרו מבתיהם בזמן המלחמה, למרחב שהפך לרצועת עזה, שילשה האוכלוסייה בו את מספרה, ולצד היישובים הערביים הוותיקים, הוקמו מחנות פליטים שתושביהם נותרו תלויים לפרנסתם בחסדיה של המערכת הבינלאומית. בספר עזה, לאחר עקירתה של האוכלוסייה הפלסטינית והבדואית, הורחבה וגדלה המערכת היישובית היהודית שכללה קיבוצים שהוקמו ברובם בקרבת קו שביתת הנשק, חלקם על ידי גרעינים של תושבים ותיקים וחלקם על ידי עולים חדשים, מושבים שמרביתם היו מאוכלסים בעולים חדשים וקמו באזורים מרוחקים יותר מהקו, ושלושה יישובים עירוניים, הגדול שבהם היה אשקלון, שנוסדה על בסיס העיירה הערבית לשעבר אל־מג'דל. מרבית תושבי היישובים העירוניים היו מקרב העלייה הגדולה ומגל העלייה השני במחצית שנות החמישים, שמרביתם הגיעו מצפון אפריקה. כפי שהיה המצב במדינת ישראל בכלל, בין התושבים הוותיקים לבין העולים החדשים, בין החקלאים לבין העירונים ובין יוצאי ארצות המערב לבין עולי המזרח התהוו פערים כלכליים, חברתיים ותרבותיים, שנוספו על המצוקה הביטחונית תולדת ההסתננות שהעיקה על תושבי ספר עזה כולם.

סִפַּר עזה הלך והתפתח במהירות בתקופה שבין תום מלחמת העצמאות לפרוץ מלחמת סיני, למרות הקשיים הרבים שנבעו מן המצב הביטחוני ההולך ומתדרדר, שהקשה על ניהול החיים ברמה היומיומית; מחוסר משאבים שהקשה על הרחבתם וביסוסם של המערך היישובי ומערכות של תשתיות פיסיות וחברתיות; ומפערים תרבותיים, כלכליים וחברתיים ששררו בין תושביו, קשיים שהביאו לעזיבת היישובים על ידי מאות משפחות, בעיקר מיישובי העולים. רצועת עזה הייתה לאזור של מצוקה בהיעדר אפשרויות לפיתוח כלכלי, מה עוד שהפלסטינים ברצועה התנגדו לכל ניסיון לשקם ולו חלק מן הפליטים, ודחו את המאמצים שערכו ממשלות מצרים וגורמים שונים מטעם האו"ם לקדם תוכניות שיקום תוך שעמדו בקנאות על זכותם לשוב לבתיהם. העוני וחוסר התקווה לשיפור במצב הכלכלי והרצון לנקום את חרפת התבוסה ולהכות באלה שגזלו את אדמתם, הניעו רבים מן הפליטים להסתנן לתחומיה של מדינת ישראל, לגנוב מרכושם ולפגוע בגופם של תושביה, תופעה שהלכה והתגברה עד שהייתה למלחמת גבול בין ישראל לבין מצרים.

זו הייתה לאחד ממוקדיו של הסכסוך הערבי־ישראלי, שבו היו מעורבות

גם מעצמות המערב וברית־המועצות במידה שהלכה וגברה עם התפתחות המלחמה הקרה. ישראל, מצרים, המעצמות והמערכת הבינלאומית בכללה הכירו בכך שרצועת עזה היא אנומליה מרחבית ויש למצוא פתרון מרחבי חלופי לקיומה כחלק מן המאמצים להביא לסיום או למיתון הסכסוך הערבי־ישראלי. הניסיונות לגבש חלופות לקיומה החלו כבר בוועדת ז'נבה ב־1949, כאשר ביקש בן־גוריון להשיג את אשר לא הושג במלחמה ולספח את הרצועה לתחומה של ישראל ולקלוט בה חלק מתושביה, נושא שהיה למחלוקת בינו לבין משה שרת ושרים אחרים בממשלה, כמו גם עם מצרים שדחתה בסופו של דבר את הצעתו. גם הירדנים ביקשו לספח את הרצועה לתחומם במטרה לכונן את עזה כנמל מוצא לים התיכון, שיחובר בפרוזדור יבשתי להר חברון. הבריטים שהיו פטרוניהם הפוליטיים של הירדנים עמדו כפי הנראה מאחורי דרישה זו, בראותם את פתרון בעיית רצועת עזה במסגרת של הסדר טריטוריאלי כולל בין ישראל לבין מדינות ערב, שיעביר את הנגב, או לפחות חלקים ממנו, לידי ירדן או מצרים, ויאפשר למעצמות המערב להגן על המזרח התיכון באמצעות הקמה של ברית הגנה מזרח־תיכונית.

למצרים, החזקה והגדולה מקרב מדינות ערב, לא היה כל עניין להצטרף לברית זו טרם יפנו הבריטים את בסיסם במרחב תעלת סואץ. בהתאם לכך עלה הרעיון של העברת הבסיס הבריטי לרצועת עזה, והדבר נקשר לדרישה לוויתור ישראלי בנגב, שנועד להיות העורף הטריטוריאלי שיאפשר לכוחות שיוצבו ברצועה להתאמן ולנוע דרך שטחה של ירדן צפונה כדי לבלום פלישה סובייטית אפשרית. הסירוב הישראלי לוותר על השליטה במרחב הנגב, וכפי הנראה גם חוסר הרצון המצרי להעביר את רצועת עזה לידי הבריטים, מחשש שימסרו אותה לידי ירדן, היו בין הסיבות שמנעו את מימושה של תוכנית זו. למרות שב־1952 הבינו הבריטים שלתוכנית אין כל סיכוי להתממש, היו מי שניסו מטעמים שונים לקדם אותה גם בתקופה שלאחר מכן, עד ערב פרוץ מלחמת סיני.

כישלון זה וכישלונם של המאמצים המדיניים להגיע להסדר בין ישראל למדינות ערב בכללם תרמו תרומה מרכזית להסלמת העימות הצבאי שהפך את החיים משני צדי קו שביתת הנשק לבלתי נסבלים. בישראל הלכה והתגבשה ההכרה שהפתרון לסוגיית הרצועה הוא צבאי, כיבושה והעברת אוכלוסיית הפליטים מתחומה. עם זאת היו בישראל מי שביקשו לנסות ולפתור את הסכסוך ההולך ומסלים בדרכים מדיניות, ובראשם משה שרת ושלוחיו מקרב פקידות משרד החוץ, שניהלו מגעים עם גורמים מצריים, שגם להם היה עניין בהסדר מדיני. אלא שמגעים אלה לא הובילו לפריצת

דרך ועל כן נתקבלה דעתם של חסידי הקו הנוקשה שהובילו בן־גוריון ומשה דיין, שגרסו שרק מערכה צבאית כוללת נגד מצרים תביא להסרת האיום על קיומה של ישראל ופתרון לסוגיית רצועת עזה. דומה שגם בקרב המשטר המהפכני המצרי, בעיקר מאז תחילת 1954 כאשר גמאל עבד אל־נאצר הפך למנהיגו הבלתי מעורער, עלתה ההכרה שפתרון סוגיית רצועת עזה ייווצר רק במלחמה כוללת, הסיבוב השני שיביא לתבוסתה וחיסולה של מדינת ישראל.

מלחמת סיני פרצה בשלהי אוקטובר 1956 לאחר שהמצרים הלאימו את תעלת סואץ, ונוצרה ברית צבאית משולשת בין בריטניה וצרפת לבין ישראל, במהלכה נכבשה הרצועה והוכפפה לממשל צבאי, ומישור החוף הדרומי כולו עבר לשליטה ישראלית. למרות שהתברר שהאפשרות לגירוש או להגירת מספר משמעותי של תושבים ערבים מן הרצועה הייתה קלושה, היה בישראל רוב מימין ומשמאל בממשלה, בכנסת ובציבור שתמך בסיפוחה. בן־גוריון העלה הצעה לסיפוח רצועת עזה כבר באפריל 1949, והוא היה זה שנקט בעמדה מפוכחת יותר נוכח הלחץ הכבד שהופעל על ישראל לסגת מכל השטחים שכבשה במלחמת סיני. הוא ניסה לשכנע את חבריו לממשלה כמו גם את הממשל האמריקני לתמוך בפתרונות של פשרה, כמו השארת הרצועה תחת שלטון אזרחי ישראלי או כינון שלטון אזרחי בחסות האו"ם, אך העלה חרס בידו. בסופו של דבר הוא הסכים להשבתה של הרצועה לשליטה מצרית תוך שהעדיף את חופש השיט במצרי טיראן על פני השליטה בה, מדיניות דומה לזו שנקט בשלביה האחרונים של מלחמת העצמאות כאשר העדיף את השליטה בנגב והמוצא לים סוף על כיבוש המרחב שהיה לרצועת עזה. שיבתם של המצרים קיבעה את קיומה של הרצועה כאנומליה מרחבית, שנותרה שרירה וקיימת גם לאחר הכיבוש הישראלי השני ב־1967, והיא ממשיכה להוות מוקד מרכזי בסכסוך גם לאחר שאחרון חיילי צה"ל שב ויצא מתחומה עם ההתנתקות בשנת 2005.

רצועת עזה נוצרה במציאות של תקופת החירום המלחמתית ששררה בשנים 1947-1949. כינונו של ספר עזה היה תולדה של יצירת הרצועה חלק מן האסטרטגיה ההתיישבותית מורשת ימי המנדט, שראתה בהתיישבות אמצעי מרכזי בכינון השליטה הישראלית במרחב המדינה. רצועת עזה הייתה תוצר לוואי מרחבי של הקמתה של מדינת ישראל כמו גם של אסונם של הפלסטינים; של ניצחונה הצבאי על המצרים בדרום הארץ שבמסגרתו הועדף הישג אסטרטגי של שליטה בנגב על פני המטרה האופרטיבית של גירוש הצבא המצרי מתחומה של פלשתינה (א"י) המנדטורית לשעבר. הקמתו של

מערך יישובי בספר עזה בהמשך לעקירת האוכלוסייה הערבית של האזור היה, למרות הבעיות שהיו כרוכות בכך, להישג מרשים של אסטרטגיה התיישבותית ישראלית, למרות שבה בעת היה למוקד של עימות אלים מתמשך. השינוי המרחבי המהיר תולדת מלחמת העצמאות הביא לפיצול מרחב מישור החוף הדרומי לשני חבלי ארץ שבינם הפריד קו שביתת הנשק. אך השניים נותרו אחד וגורלם כרוך יחד במציאות של עימות מתמשך, שבו היו ונותרו מוקד מרכזי, הסכסוך הישראלי-ערבי.

מקורות

ארכיונים

ארכיון המדינה (א"מ)
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (א"צ)
הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)
ארכיון הקיבוץ המאוחד – יד טבנקין (אק"מ)
ארכיון השומר הצעיר – יד יערי (אש"צ)
ארכיון אישי צבי אל־פלג (אצא"פ)
The National Archives, UK (TNA)

קבצי מסמכים וזכרונות

בן־גוריון דוד (1983), יומן המלחמה, גרשון ריבלין ואלחנן אורן (עורכים), תל אביב: משרד הבטחון – ההוצאה לאור.

יוגב גדליהו, עורך (תש"מ), תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947-מאי 1948, ירושלים: מדינת ישראל, גנזך המדינה וההסתדרות הציונית העולמית, הארכיון הציוני המרכזי, תש"מ.

פרוינדליך יהושע, עורך (תשמ"א), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך ראשון, 14 במאי-30 בספטמבר 1948, ירושלים: מדינת ישראל, גנזך המדינה.

פרוינדליך יהושע, עורך (תשמ"ד), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך שני אוקטובר 1948-אפריל 1949, ירושלים: מדינת ישראל, גנזך המדינה.

שרת משה (2016), דבר דבור: דברים שבעל פה בזירות פנים וחוץ, שרת יעקב ורנה (עורכים), תל אביב: העמותה למורשת משה שרת, כרך ב'.

שרת משה, יומן אישי, 1953-1957, http://www.sharett.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=880900_sharett_new&act=show&dbid=books&dataid=30

Department of Statistics (1945), *Village Statistics, April*, 1945, Jerusalem: Government of Palestine.

The Foreign Relations of the United States (FRUS).

עיתונות

במחנה
דבר
הארץ
הבקר
המגיד
המודיע
המשקיף
הצפה
הצפירה
השבוע בקיבוץ הארצי
זמנים
חרות
ידיעות אחרונות
ידיעות עיריית תל אביב
למרחב
(ידיעות) מעריב
על המשמר
קול העם
שערים
Jewish Observer and Middle East Review
Palestine Post/Jerusalem Post
The New York Times
The Sunday Star
The Washington Times
Time

ספרות מחקרית

אברהם אבן־שושן (תשמ"ח), **המילון העברי המרכז**, ירושלים: קרית ספר.
אורן אלחנן (תשל"ח), **התיישבות בשנות מאבק**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
אילון אברהם, (1963), **חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי**, תל אביב: מערכות.
אלגום אורי (1984), קרבות חרבת מאחז, **מערכות**, 294-295, עמ' 99-106.
אלרון זאב (2016), **לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון 1952-1955**, בן שמן: מודן ומערכות.
אסיה אילן (1994), **מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956**, ירושלים: יד יצחק בן צבי וקריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן־גוריון.
אריאלי שאול (2018), **כל גבולות ישראל**, תל אביב: ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד.

בן גיגי מוטי (2015), **יחסי עיירות פיתוח – קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב המקרה של שדרות – שער הנגב בין השנים 1950-2012**, חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

בן דרור אלעד (2019), **הדרך לכ"ט בנובמבר: פרשת אונסקו"פ וראשית מעורבות של האו"ם בסכסוך הערבי-ישראלי**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

בן דרור אלעד (2012), **המתווך: ראלף באנץ' והסכסוך הערבי-ישראלי**, שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.

בר־און מרדכי (1992), **שערי עזה: מדיניות החוץ של מדינת ישראל 1955-1957**, תל אביב: עם עובד.

בר־און מרדכי (2006), **מכל ממלכות הגויים**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

בר־און מרדכי (2008), **גבעתי כמו כולם: קורות גדוד 55 במלחמת העצמאות**, אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי.

בר־און מרדכי (2017), **כשהצבא החליף מדיו**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

ברוכי נחום (2009), **בארות יצחק בהתיישבות ובמלחמה**, ירושלים: אריאל.

ברזנר עמיעד (1998), מבצע אסף, התקפת־נגד והשמדת גדוד חי"ר מצרי, **שריון**, 1, עמ' 10-12.

ברזנר עמיעד (1994), **הנגב בהתיישבות ובמלחמה**, המרכז לתולדות כוח המגן ה"הגנה" על שם ישראל גלילי ומשרד הבטחון – ההוצאה לאור.

ברזנר עמיעד (1995), **ניצני השריון**, תל אביב: מערכות.

ברזנר עמיעד (2010), חטיבה 7 בוטלה והוקמה מחדש, **שריון**, 36, עמ' 46-48.

ברטל שאול (2009), **הפלסטינים מהנכבה לפדאאיון 1949-1956**, ירושלים: כרמל.

ברק-גורודצקי דוד (2018), **ירמיהו בציון: דת ופוליטיקה בעולמו של יהודה לייב מאגנס**, שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות.

גולן ארנון (1996), אשקלון: איכלוס המרחב הנטוש ותכנונה של עיר פיתוח מוקדמת, **עיונים בתקומת ישראל**, 6, עמ' 226-249.

גולן ארנון (2001) שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה, שדה בוקר: המכון למורשת בן־גוריון.

גולני מוטי (1992), **מלחמת סיני 1956, היבטים צבאיים ומדיניים**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

גולני מוטי (1997), **תהיה מלחמה בקיץ...: ישראל בדרך למלחמת סיני, 1955-1956**, תל אביב: מערכות.

גיחון מרדכי (1977), תולדות רצועת עזה באספקלריה גיאו־פוליטית וגיאו־אסטרטגית, **קתדרה**, 6, עמ' 133-165.

גלבר יואב (1991), המודיעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות, **עיונים בתקומת ישראל**, 1, עמ' 61-102.

גלבר יואב (1993), פלישת צבאות ערב ב־15 במאי 1948, **עיונים בתקומת ישראל**, 3, עמ' 23-74.

גלבר יואב (2004), **קוממיות ונכבה**, אור יהודה: דביר.

גן אלון (2008), חשופים בצריח ושיח לוחמים כצירי זהות מתפצלים, **ישראל**, 13, עמ' 267-296.

גפני שרגא (1977), "חץ שחור" אל עזה, **מערכות**, 254, עמ' 41-48.
גפני שרגא (1986), הכרעת מערך רפיח ב"קדש," **סקירה חודשית**, 10-11, עמ' 46-61.
דואר יאיר (1992), **לנו המגל הוא חרב**, יד טבנקין: מכון ישראל גלילי לחקר כוח המגן.
דיין משה (1965), **יומן מערכת סיני**, תל אביב: עם הספר.
דיין משה (1976) **אבני דרך**, ירושלים ותל אביב: עידנים ודביר.
דנין עזרא, (1987) **ציוני בכל תנאי**, ירושלים: קידום.
דרוק דותן (2019), הגנה מרחבית – עלייתה, ירידתה ולידתה מחדש, **בין הקטבים**, 19, עמ' 79-94.
הכהן דבורה (1998) **הגרעין והריחיים**, תל אביב: עם עובד.
הלוי דותן (2014), עזה ואנשיה: גלות וחורבן, **זמנים**, 128, עמ' 40-51.
טובי יעקב (2001), מדיניות ישראל כלפי רצועת עזה ופליטיה, נובמבר 1956-מרץ 1957, **ג'מעה**, 7, עמ' 9-53.
טובי יעקב (2003), דוד בן־גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה, 1948-1956, **עיונים בתקומת ישראל**, 13, עמ' 139-162.
טורגן שגיא (2017), **ממני אישית לא יצא גנרל: הכשרת הפיקוד הקרבי בצה"ל 1949-1956**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
טחן בן ציון (1958), מערכת סיני, **מערכות**, 112, עמ' 3-48.
טל אליעזר (2002), **מבצעי חיל הים במלחמת העצמאות**, אפעל: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי.
טל דוד (1998), **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, קרית שדה בוקר: המרכז למורשת בן־גוריון.
טל דוד (2000), מי בלם את המצרים במלחמת 1948? **עיונים בתקומת ישראל**, 10, עמ' 102-121.
יעקב יניב (1999), תנועת ה"אחים המוסלמים" במצרים וסוגיית פלסטין – אידיאה ומעש (שנות ה־30 – מלחמת 48), **מעוף ומעשה**, 5, עמ' 91-127.
יערי אהוד (1975), **מצרים והפדאין, 1953-1956**, גבעת חביבה: המרכז ללמודים ערביים ואפרו־אסיאנים.
יצחקי אריה (2007), **222 הימים של כפר דרום**, אפרתה, הוצאת ספרים א"י.
כהן אבי (1997), **גשר אווירי לעצמאות: להק תובלה אווירית (1947-1949)**, תל אביב: מערכות.
כהן אבי (2004), **תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות**, תל אביב: מערכות.
כהן אורנה (2002), ערביי מג'דל תחת שלטון ישראל (1948-1950), אבי ששון, זאב ספראי ונחום שגיב (עורכים), **אשקלון כלת הדרום**, אשקלון: המכללה האקדמית, עמ' 185-212.
כהן ארדון, מיכאל כהן ועמוס מנדלסון (2011), **חטיבת הנגב במלחמת העצמאות**, הוצאה עצמית.
כהן ירוחם (1984), התוויית הגבול בין ישראל למצרים התקדים של 1949, **מערכות**, 294-295, עמ' 11-16.
כהן-שני שמואל (2007), **בין תל אביב לקהיר: 'רצועת עזה' במלחמת העצמאות – 1947-1949**, נס ציונה: דורות.

כפכפי אייל (1993), להחליק בנוחיות על קליפת בננה, **עיונים בתקומת ישראל**, 3, עמ' 524-534.
כרמל עמוס (2009), **אלוף הנצחון: אסף שמחוני**, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
לוי-פאור דוד (תשס"ג), הלאמה במתח נמוך: הנסיבות, השיקולים והתהליך שהובילו להלאמת חברת החשמל הארץ ישראלית, **קתדרה**, 105, עמ' 111-150.
לורך נתנאל (1984), ה"אולטימטום" הבריטי בעת מבצע "חורב," **מערכות**, 294-295, עמ' 76-83.
לסלוי אהד (2014), התכסית האנושית כבסיס להפעלת הכוח: ההתמודדות עם הבדואים במערכה על הנגב במלחמת העצמאות, **בין הקטבים**, 1, עמ' 8-14.
מוריס בני (1990) "נדידה שרצון ואונס כרוכים בה יחדיו:" על העברת תושביה הנותרים של מג'דל לעזה 1950, **תיקון טעות : יהודים וערבים בארץ־ישראל 1936-1956**, תל אביב: עם עובד, עמ' 149-174.
מוריס בני (2010), **1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, תל אביב: עם עובד.
מיטיב בני (1972), **הזורעים במדבר**, מרחביה: הוצאת הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר.
מילשטיין אורי (1985) **ההיסטוריה של הצנחנים**, תל אביב: שלגי, כרך א'.
מילשטיין אורי ודב דורון (1994), **סיירת שקד: המנעה וביטחון שוטף בתולדות צה"ל**, תל אביב, ידיעות אחרונות וספרי חמד.
נבו יוסף (1982), **עבדאללה וערביי ארץ ישראל**, תל אביב: פפירוס.
נגר שאול (2017), ניצני השריון הפציעו במלחמת סיני, **שריון**, 50, עמ' 26-29.
נשרי יצחק (1993), **התחלות קשות**, קבוצת ארז: הוצאת המחבר.
נתן אשר ואריאל קרמרסקי (עורכים), **קיבוץ נולד: מן השבי במצרים לגבעה 112**, עין השלושה: הוצאת הארכיון, 2002.
סטרץ יעקב (2008), **המחלקה של פני**, הוצאת המחבר.
עופר זאב ותהילה עופר (2013), **יפתח: חטיבת פלמ"ח במלחמת העצמאות**, הוצאת קבוצת חברי חטיבת יפתח־פלמ"ח.
עזתי אהרן (2015), **לפקודה תמיד אנחנו? התנועה הקיבוצית והצבא 1948-1957**, אפעל: יד טבנקין.
עמית מאיר (1999), **ראש בראש: מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות**, אור יהודה: הד ארצי.
פורת חנינא (1995), מפעל הנגב – ממשרד משקם לגוף המיישב והמפתח בנגב 1949-1951, **עיונים בתקומת ישראל**, 5, עמ' 212-239.
פורת חנינא (1995א), התכניות ליישוב הנגב ופיתוחו, 1948-1951, **קתדרה**, 78, עמ' 122-145.
פטישי חנוך (2013), **זרו־האלוף מאיר זורע: מפקד, איש אדמה, הומניסט**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
פימנטל עזרא (2002), יעקב מטריקין ותכנון היישובים הכפריים הראשונים בנגב, **קתדרה**, 103, עמ' 151-164.

פעיל מאיר (1968), 1949, 1956, 1967 – שלושה קרבות רפיח-אל־עריש, **מערכות**, 193, עמ' 5-16.
פפה אילן (1991), ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית, **עיונים בתקומת ישראל**, 1, עמ' 241-261.
פראוור יהושע (תש"ו), היהודים במלכות ירושלים הצלבנית, **ציון**, יא' א/ג, עמ' 38-82.
פריד יורם וגדעון ביגר (2015), הייעור הביטחוני בישראל בשנות ה־50: מעימות צבאי־אזרחי לשיתוף פעולה, **יער**, 14, עמ' 40-49.
פריד יורם וגדעון ביגר (2016), גיבוש תפיסת הכבישים הצבאיים של צה"ל בשנות החמישים, **קתדרה**, 161, עמ' 117-138.
פריד שלי ל. (2018), **הם אינם חוזרים: בעיית הפליטים הפלסטינים ומדיניות החוץ בשנים הראשונות למדינה**, תל אביב: רסלינג.
צחור זאב (1991), חיל האויר במבצע חורב, **עיונים בתקומת ישראל**, 1, עמ' 103-126.
קדמון נפתלי, עורך (תשט"ז), **אטלס ישראל: מכלול מפות של ארץ־ישראל ומדינת ישראל**, ירושלים: מחלקת המדידות – משרד העבודה, מוסד ביאליק והסוכנות היהודית לארץ־ישראל.
קרן משה (תשל"ח), **בעיות חולפות ובעיות של קבע**, אלי שאלתיאל (עורך), ירושלים: הוצאה עצמית.
קרק רות (2002), **תולדות ההתיישבות החלוצית היהודית בנגב עד לשנת 1948**, ירושלים: אריאל.
רביב ברוך (2007), **אלומת אור עזה**, תל אביב: פורת, הוצאה לאור.
רבינוביץ' איתמר (1989), מצרים ושאלת ארץ ישראל לפני מהפכת יולי ואחריה, **זמנים: רבעון להיסטוריה**, 32, עמ' 78-87.
רדאי איתמר (2014), **הגדוד השלישי: סיפורו של גדוד הגליל בחטיבת הפלמ"ח יפתח במלחמת העצמאות**, מקווה ישראל: מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.
רז אביעד, עורך (1996), **שיחת קיבוץ: בארי 1943-1956**, בארי: הוצאת הקיבוץ.
רזניק ברוך (בוקל) (1989), **חקלאי בשערי הנגב**, הוצאת קיבוץ מפלסים.
שטייגמן יצחק (1990), **מעצמאות לקדש: חיל האוויר בשנים 1949-1956**, תל אביב: משרד הבטחון – ההוצאה לאור.
שי שאול (2001), **זרקור היסטורי 7: "הסיכול הממוקד" הלחימה בטרור של הפדאין 1955-1956**, אמ"ץ־תוה"ד – המחלקה להיסטוריה.
שיפטן דן (1986), **אופציה ירדנית: ישראל, ירדן והפלסטינים**, יד טבנקין והוצאת הקיבוץ המאוחד.
שלו משה (1996), **כפר על גבול האש**, תל אביב: ג.ש. שיווק והפקות.
שלום זכי (1998), עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס־קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות – בחינה מחודשת, **עיונים בתקומת ישראל**, 8, עמ' 110-149.
שלום זכי (2000), שיחות ומגעים לברור אפשרות של הסדר בין ישראל ומצרים 1949-1955, **עיונים בתקומת ישראל**, 10, עמ' 753-783.
שלום זכי (2008), מדינת ישראל ורצועת עזה: בין סיפוח, כיבוש והתנתקות, חיים

משגב ואודי לבל (עורכים), **בצל ההתנתקות: דיאלוג אסטרטגי במשבר**, ירושלים: כרמל והמכללה האקדמית נתניה, עמ' 31-52.
שלם חיים (1988), **לנגב! נוה יאיר – סיפורה של התישבות**, תל אביב: הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן.
שמואלי דפנה (1984), חיל האוויר ב"חורב" – האם לקחי הפעלתו נר לרגלנו? **מערכות**, 294-295, עמ' 107-109, 119.
שמש משה (1994), מבצע קדש ומערכת סואץ: הרקע הפוליטי במזרח התיכון 1949-1956, **עיונים בתקומת ישראל**, 4, עמ' 66-116.
שמש משה (2005), משבר המנהיגות הפלסטינית חלק ב: 'ממשלת כל פלסטין' בספטמבר 1948 וסוף דרכו של המופתי, **עיונים בתקומת ישראל**, 15, עמ' 301-348.
שמש משה (2012), **התחיה הלאומית הפלסטינית: בצל משבר מנהיגות מהמופתי עד שקירי, 1937-1967**, קרית שדה בוקר: מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
שפר גבריאל (2015), **משה שרת: ביוגרפיה פוליטית**, ירושלים: כרמל.
תיבון נעם (2011), 1953, השנה שבה עוצב צה"ל, **מערכות**, 438, עמ' 18-27.

Abadi Jacob (2006), Egypt's Policy Towards Israel: The Impact of Foreign and Domestic Constrains, *Israel Affairs*, 12 (1), pp. 159-164.

Abu-Sitta Salman (2016), Gaza Strip: The Lessons of History, in Helga Tawil and Dina Matar (eds.), *Gaza as Metaphor*, London: Hurst Publishers.

Bar-Siman-Tov Yaakov (1988), Ben Gurion and Sharett: Conflict Management and Great Power Constrains in Israeli Foreign Policy, *Middle Eastern Studies*, 24 (3), pp. 330-356.

Ben-Dror Elad (2008), Ralph Bunche and the Establishment of Israel, *Israel Affairs*, 14 (3), pp. 519-537.

Brand Laurie (1988), Nasir's Egypt and the Reemergence of the Palestinian National Movement, *Journal of Palestine Studies*, 17 (2), pp. 29-45.

Buehrig Edward H. (1971), *The UN and the Palestinian Refugees: A Study in Nonterritorial Administration*, Bloomington and London: Indiana University Press.

Caplan Neil (1992), A Tale of Two Cities: The Rhodes and Lausanne Conferences, 1949, *Journal of Palestine Studies*, 21 (3), pp. 5-34.

Casto Ray E. & Oscar W. Dotson (1938), Haifa: The Port City of Palestine, *Journal of Geography*, 37 (9), pp. 344-351.

Cheal Beryl (1988), Refugees in the Gaza Strip. December 1948-May 1950, *Journal of Palestine Studies*, 18 (1), pp. 138-157.

Feldman Ilana (2015), *Police Encounters: Security and Surveillance in Gaza under Egyptian Rule*, Stanford, California: Stanford University Press.

Filiu, Jean-Pierre (2014), *Gaza: A History*, Oxford and New York: Oxford University Press.

Golan Arnon and Amiram Oren (2018), The Use of Former British Military Bases during and after the 1948 War, *Israel Affairs*, 24 (2), pp. 221-239.

Golani Motti (1995), The Historical Place of the Czech-Egyptian Arms Deal, Fall 1955, *Middle Eastern Studies*, 31 (4), pp. 803-827.

Hahn Peter L. (2004), *Caught in the Middle East: U.S. Policy toward the Arab-Israeli Conflict, 1945-1961*, Chapel Hill and London: University of North Carolina Press.

Khadduri Majid (1952), The Anglo-Egyptian Controversy, *Proceedings of the Academy of Polical Science*, 24 (4), pp. 82-100.

Monroe Elizabeth (1965), *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1956*, London: Methuen.

Morris Benny (1993), *Israel's Border Wars*, Oxford, UK: Clarendon.

Oren Michael B. (1989), Escalation to Suez: The Egypt-Israel Border War, 1949-56, *Journal of Contemporary History*, 24, pp. 347-373.

Oren Michael B. (1990), Secret Egypt-Israel Peace Initiatives Prior to the Suez Campaign, *Middle Eastern Studies*, 26 (3), pp. 351-365.

Pollack Kenneth M. (2002), *Arabs at War*, Lincoln and London: University of Nebraska Press.

Romirowsky Asaf (2019), Arab-Palestinian Refugees, *Israel Studies*, 24 (2), pp. 91-102.

Sayigh Rosmary (2006), Desperately Nationalist, Yusif Sayigh, *Jerusalem Quarterly* 28, pp. 62-84.

Schneider Alfons Maria (1938), The Churches of Palestine and their Influence on Early Christian Architecture, *Antiquity* 12 (46), pp. 172-182.

Shlaim Avi (1990), The Rise and Fall of the All-Palestine Government in Gaza, *Journal of Palestine Studies*, 20 (1), pp. 37-53.

Tal David (1996), Israel's Road to the 1956 War, *International Journal of Middle East Studies*, 28 (1), pp. 59-81.

Tal David (2004), Between Intuition and Professionalism: Israeli Military Leadership during the 1948 Palestine War, *The Journal of Military History*, 68, pp. 885-909.

Tal, David (2009), The Making, Operation and Failure of the May 1950 Tripartite Declaration on Middle East Security, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 36 (2), pp. 177-193.

Tovy Jacob (2014), *Israel and the Palestinian Refugee Issue*, Abingdon and New York: Routledge.

מפתח נושאים ומקומות

אבו־עגילה 15, 47-48, 50-52, 59, 70, 151, 195, 221, 235, 257-260
אוגדה 77 259-261, 263, 272-274
אונר"א 135-151, 154, 190, 212-213, 267-268, 271, 275-276, 278-280, 286, 291-295, 297, 299-300, 306-307, 310-311, 315-316, 320, 322-323
איחוד הקבוצות והקיבוצים 97, 120-122, 183, 250
איסדוד 19, 23, 27, 30-31, 33, 38, 40-42, 44-45, 58, 81, 84-85
אל־בורייג' 86, 149, 160, 182, 190-191, 197, 270, 284
אל־מג'דל 16, 20, 26-27, 30-31, 33-34, 38-42, 44-45, 59, 64, 66, 77, 79-82, 84-85, 94, 103-106, 109, 111-112, 147, 177, 187, 293, 331
אל־עריש 47-48, 50, 54, 70-71, 144, 182, 195, 221, 230, 235, 242, 258-262, 282, 288, 296, 298, 300, 305, 319-320, 326-327
אפרידר 104, 106, 109-112
ארז 122, 174, 225, 234, 237, 245, 256, 265, 271
אשקלון 10, 16, 97, 101, 103-114, 128, 179, 203, 227, 237, 250-252, 255-256, 273, 322, 331
באר שבע 15-16, 19, 22, 24, 29, 31, 34, 38, 41-42, 44-49, 65, 74, 78-79, 84, 90, 108, 113, 115, 121, 128, 159, 173, 188, 193-194, 237, 257, 272-273, 282
בארות יצחק 27, 36, 78, 97-98, 246
בארי 16, 22, 37, 45-46, 51, 82, 99, 122, 127, 174-175, 197, 208, 225, 232, 244, 250, 256, 263-265, 328
ביר־עסלוג' 47-49, 55, 69, 72, 161
בית גוברין 38, 42, 59, 65, 105
בית חאנון 10, 30, 41-42, 44-45, 47, 51, 61, 89, 90, 93, 95, 105, 145-146, 149, 238, 262, 265, 268, 270, 276, 284, 308, 314
בית לאהיה 10, 44, 90, 93, 149, 284-285, 308
בני סוהילה 48, 149, 179, 226, 236, 266, 268, 284-285, 308
'ברבור' פקודת מבצע 242, 246
בריר 24, 77, 102, 159
ברית בגדד 205, 224
גבים (קיבוץ) 115-116, 122, 181, 183, 256
ג'בליה 9-10, 86, 149, 231, 264, 273, 308, 321
גברעם 24, 27, 123, 201, 252, 256
גדה מערבית 64, 89, 151-152, 161, 177, 187, 238

גדוד 11 261-262
גדוד 113 263-267
גדוד 115 260-263, 275-276
גדוד 12 74, 234-235, 261, 283, 285
גדוד 128 263-266, 268, 271
גדוד 13 49, 234, 261, 263, 283, 285
גדוד 44 269-270, 273, 276, 278-280
גדוד 51 42, 261-262, 283, 285-287, 326, 329
גדוד 55 85, 270, 273, 276
גדוד 75 269-270, 273, 276-277
גדוד הצנחנים 189, 192-193, 195, 197, 201, 221, 225-226, 230, 242, 259-260
גדוד חק"ש 966 272-273, 276, 278-279, 283
גדוד חק"ש 967 271-273
גדוד מרגמות כבדות 345 270, 273, 276, 280, 283
גוש יד מרדכי 16, 234-235, 242, 246, 263, 268, 271-273, 282
גוש מגן 16, 174, 217, 242, 246, 263, 271-273
'דוד' הוראה מבצעית 217, 220
דורות 22, 97, 102-103, 113-115, 121-123, 173, 192-193, 256, 271
דימרה 90, 93-94
האחים המוסלמים 24-27, 37, 133, 144, 151-155, 180-181, 200, 212-213, 319
האפוטרופוס על נכסי נפקדים 106-107, 181
הסוכנות היהודית 35, 78-79, 82, 98, 100, 102-103, 106-107, 113, 116, 118-119, 122-127, 183, 199, 248-252, 300
הפוגה ראשונה 30-32, 35
הפוגה שנייה 33, 36, 44
הקיבוץ המאוחד 96-97, 122, 185, 188, 208, 249-250
הר חברון 24, 29-31, 38-39, 42, 45, 47, 69, 71-72, 77, 90, 134, 164, 177-178, 180, 190-191, 260, 282-283, 326, 332
השומר הצעיר 97, 249, 304
ועדת אונסקו"פ 13, 17
ועדת החמישה 39-40, 44
ועדת החקר הכלכלית 88
ועדת הפיוס 62-64, 69, 87-88, 90, 161, 163
ועידת לוזאן 62-63, 66-70, 77, 87-88, 160
זיקים 97, 122, 256
ח'אן יונס 10, 20, 26, 29, 31, 47-48, 51-52, 86, 94, 136, 138, 147, 149, 158, 179, 202, 212, 216, 220, 225-228, 230-231, 262, 266-268, 273, 275-279, 281, 284-287, 290, 292, 296, 303, 306-309, 313-315, 319, 321-322
חבל מעון 16, 101-103, 117, 122, 251, 255
'חול' מבצע 220-221, 257
חזית הדרום 13, 36, 38-41, 45-52, 73-74, 78, 82, 330
חטיבה 12 71, 270-273, 276-278, 281-282
חטיבה 27 262
חטיבה 8 49-51
חטיבת אלכסנדרוני 46, 48, 52, 54
חטיבת גבעתי 27, 30, 38, 42, 46, 189, 191, 216, 221, 230, 234-235, 242, 245
חטיבת הנגב 26-27, 30, 36, 38, 46, 49-51, 269
חטיבת יפתח 36-39, 41, 46
חטיבת מילואים 11 230, 246, 260, 263

חץ שחור 154, 158-159, 171-247, 249
ח'רבת אח'זעה 93, 172, 236, 308
ח'רבת מחאז 37
יבנה 23, 27, 81, 84, 159, 185, 205
יד מרדכי 22, 27, 30, 42, 44, 61, 72, 78, 94, 97, 123, 223, 256, 271, 313
יחידה 101 190, 192
יכיני 123-124, 194, 256, 263
יפו 22, 25, 84, 86, 105, 187, 293
ירדן (עבר הירדן) 15-16, 33, 59, 64-71, 87, 89-90, 104-105, 134-135, 142, 146-147, 151-154, 160-166, 177-178, 186, 193-194, 204, 221-222, 228, 230-231, 237-238, 244-245, 257, 282-283, 297, 300, 302, 326, 332
כיסופים 97, 122, 127, 130, 179, 184, 193, 200, 213, 217-218, 227, 232, 236-237, 243-244, 256, 268
כפר דרום 22, 26-27, 29-30, 36, 302-303
כפר עזה (יגב) 97-98, 121-122, 173, 182-183, 241, 256
כרם (אב)שלום 102, 244-246, 304-305
כרמיה 97, 122, 254, 256, 271
לבנון 45, 88, 139, 144, 151, 188, 228, 237, 257, 294, 302
לח"י (לוחמי חרות ישראל) 33, 96, 172
לת"ם (לשכה לתפקידים מיוחדים) 307
מבטחים 46, 78, 80, 102-103, 122, 124, 183, 245-246, 253, 256
מבצע אסף 46-47, 49
מבצע חורב 18, 44-55, 59, 70, 164, 195, 247, 330
מבצע יואב 37-48, 52, 57-58, 70, 330
מבצע לוט 46
מגדל־גד 82, 94, 97, 100-101, 103-109, 113, 174
מגן (קיבוץ) 122, 124, 256
מוחרקה 113-114, 117, 124, 130
מחנות המרכז 86, 149, 160, 276, 284
מלחמת סיני 11-14, 32, 96, 102, 116, 134, 146-147, 151, 159, 241, 243, 246, 248-288, 293, 298, 306, 314-315, 317, 325, 330-333
ממשלת כל־פלסטין 56-58, 87, 138, 151, 157, 161, 289
מעברת גבים-דורות 102-103, 113-115, 122
מע'זי 86, 134, 149, 160, 270, 284-285
מפא"י 71, 106-112, 121, 194, 222, 225-226, 295, 297, 324
מפלגת ה'ופד' 160, 165, 186
מפלסים 80, 97-98, 115, 121-122, 127, 173, 188, 201, 203, 223, 225-226, 231, 237, 240, 244, 256, 264
נווה יאיר 80, 96-97, 172-173
נוסייראת 25, 86, 149, 160, 202, 270, 280, 284
נחל עוז 81, 102, 120, 122, 184, 188-189, 208, 215-216, 223, 226, 236, 240-241, 244, 256
ניר יצחק 102, 122, 124, 127, 130, 198, 232, 234, 240-241, 256, 304
ניר עוז 97, 102, 122, 256
ניר עם 24, 115, 120-121, 201, 205, 256, 271
נירים 22, 27, 29-30, 46, 51, 73, 78, 122, 128, 141, 172, 174, 192,

215-216, 218, 220, 236, 241,
244, 254, 256, 265, 281
נתיבות 16, 103, 113-119, 130, 228,
256, 272
סואץ (תעלה) 15, 20, 31, 56, 58,
86, 90, 132, 134, 141, 144,
159-169, 178, 180, 186, 191,
193, 201, 205, 209, 215,
221, 232, 235, 243-244, 246,
258-259, 332-333
סוריה 23, 67-68, 88, 135, 138-139,
142-143, 152, 186, 188, 228,
237, 257, 302
סעד 98-99, 102, 117-119, 122,
128, 173, 256
עבסאן 49, 89, 93, 95, 149,
171-172, 179, 226, 236, 268,
284-285, 308
עוג'ה אל־חפיר (ניצנה) 15, 20, 29,
42, 47-51, 55, 58, 61, 66, 94,
105, 194, 221, 228-230, 235,
239, 242, 257, 259, 305
עזתה 16, 101-103, 113-114,
117-119, 124, 126
עין השלושה 96-97, 122, 173-174,
204, 217-218, 236, 241, 256,
328
עלי אל־מונטאר 264-265
'עמלק' מבצע 258
עסק הביש (הפרשה) 202, 205-206,
209
פאלוג'ה 27, 30-31, 33, 36, 38, 41,
44-48, 52, 54, 59, 71, 84, 113
פדאיון 11, 158, 213-214, 219,
222-233, 237-241, 244-246,
254, 263, 267, 269, 271-287,
297, 305-306, 324, 326-327
פעולת ח'אן יונס 227-228, 230-231
צג"מ (צוות גדודי משוריין) 278
263-269
צג"מ 277 260-262
צג"מ 79 260-262
צו נכסי רוטשים 302
צומת אום־דרג' 264
צור מעון 97, 103
קדש 1 258-259
קדש 2 259
קהיר 25, 40-41, 57, 86, 138, 147,
154, 156, 158, 165, 169, 173,
181, 195, 198, 202, 205, 213,
217, 224, 233, 238, 244-245,
268, 278, 327
קווייקרים 84-85, 87, 89, 135,
137
קרן המגן 253
רוחמה 22, 78, 115, 123, 256
רֵעים 98, 120, 122, 185, 192, 213,
236, 244, 256, 271
רפיח 10, 15, 18-20, 22, 27, 29,
31-32, 36, 38, 39-42, 44-61,
64, 66-67, 69-71, 79, 85-87,
93-94, 102, 147, 149, 159, 162,
176-177, 179, 181, 194-195,
202, 207, 216, 221, 225,
230-231, 235, 242, 245-246,
257, 259-281, 284, 286-287,
292, 294, 298, 300, 304-309,
316, 325-330
שב"כ (שרות ביטחון כללי) 274-275,
282, 318-321
שדות נגב 16
שדרות 16, 102, 113-119, 249-251,
256, 272, 283
שטח ההפקר 71-72, 74, 84, 87-88,
90, 93-94, 156
שייח' נבהן 197
שער הנגב 16, 71, 101-103,
113-118, 124, 126, 250-251
תקומה 22, 37, 122, 198, 238, 256,
271

מפתח שמות

אבו אל־הודא תאופיק 164
אבן אבא 168, 297-298, 304, 325-326
אבנימלך משה 22, 32, 34-35
אבריאל אהוד 218
אילת אליהו 54, 166-168, 233
איתן ולטר 58-62, 65-66, 168, 198, 213, 215, 323
אל־אגרודי יוסף עבדאללה 266-267
אל־בנא חסן 25
אלברברי כאמל אבראהים 141
אל־דיגווי מוחמד פואד 266
אלון יגאל 38-40, 42, 45, 50-51, 73, 81-82, 104, 218, 324
אל־חוסייני אמין, חאג' 24, 56-57, 164
אל־חוסייני פייצל 153
אלעזר דוד 269, 276, 278-280
אל־פלג צבי 318
אל־פרא עבד א־רחמאן 26
אל־ריס מוניר 154, 156, 308-309, 318
א־נג'אר מחמד יוסף 153
א־צוואף מוצטפא 32, 45, 146
א־צוראני ג'מאל 153
א־צוראני מוסא 24-25, 153
א־שווא רושדי 25, 154, 308-309, 328
א־שווא רשאד 153-154, 156, 163-164
אשכול לוי 97-98, 131, 169, 175, 181, 183, 200, 297, 299-300, 322
את'רידג' מארק 64
באנץ' ראלף 33, 55, 59-60
ביוואן אניורין 169
בלאנדפורד ג'ון 136
בן גוריון דוד 25-26, 30, 37-55, 58-60, 64-70, 79, 81, 104, 108-109, 112, 169, 172, 174-175, 181, 186-187, 191, 194-195, 206, 208, 210, 214, 216-218, 222, 224-226, 229-243, 253-254, 257, 277, 279-280, 293-294, 296-298, 305, 321, 323-327, 330, 332-333
בניקה ואגן, גנרל 190, 204
ברזילי אביב 263, 265-266
ברנדוט פולקה 17, 32-34, 38, 83
ברנס אדיסון, גנרל 204, 210, 216-217, 220, 227, 233, 236-237, 240, 244, 327-329
ברסלבי יוסף 22, 35
גאון חיים 269-270, 273, 277, 279-280, 282, 293-295, 301, 303, 309-310, 312, 321, 327-328
גבירץ יצחק 101, 300, 308, 322
ג'קסון אלמור 225, 233
דאלס ג'ון פוסטר 168-169, 222, 298, 327

דורון אהרון 263
דורי יעקב 50, 70, 195
דיבון שמואל 105, 132, 165, 298-300
דיין משה 59, 64-66, 104-105, 169, 172, 175, 191, 194-195, 197, 202-203, 208, 213-217, 224-226, 230-231, 235-237, 240, 242, 252-253, 255, 258, 260, 305, 327-329, 333
דנין עזרא 25-26, 298-300
הייל לינקולן 300-301
היימן זאב 315-316
ויץ יוסף 97, 126, 129-131, 173, 299-300
ויץ רענן 97, 250, 252, 299-300
זאבי רחבעם 168, 191, 197
זונאבנד יחזקאל 110-112
זעים חוסני 67-69, 89
חאפט' מוצטפא 200, 213, 238-239, 244, 286
חילמי אחמד 56
טמיר אברהם 284, 287, 291
ידין יגאל 38-39, 50-51, 61-62, 64, 173, 175, 195
יוספטל גיורא 82, 106, 249
כרמי ישראל 270, 276, 278
לבון פנחס 191, 194, 196-200, 202-206, 208, 249
לביב מחמוד 26
ליפשיץ (ליף) זלמן 64
מוהן פאול 19, 45
מויאל אלי 97, 121
מיטיב בני 74, 141, 268, 281
מילרוד אליעזר 110-112
נאור גדעון 111, 116-118
נגיב מוחמד 143, 169, 186-187, 191
נוקראשי מחמוד 33
נור סלע יעקב 209, 220, 227, 231, 234, 238, 240-241
סאלם אחמד 32
סטיבנסון, ראלף 169
סימון יוליוס 35
סעיד נורי 164
סראג א־דין יאסין 165
עבד אל־חכים עאמר 153, 159
עבד אל־נאצר גמאל 133, 146, 153, 155, 158-159, 191, 193-194, 205, 210, 212, 214, 217-218, 223, 229, 232-233, 235, 243-244, 317, 327, 333
עבדאללה, מלך עבר הירדן 25, 29, 56-60, 64-69, 87-88, 90, 134, 151, 160-161, 164
עמית מאיר 188, 193, 199, 207, 230, 254, 273
ערפאת יאסר 158
פארוק, מלך מצרים 151, 165, 181, 186
פלד מתתיהו 317, 328-329
פלמון יהושע 64, 104-105, 298-300
פרס שמעון 169, 229, 253
צור אפרים 106-107, 110
צור צבי 267
ציזלינג אהרון 39, 44, 55
צ'רצ'יל וינסטון 166
קארבר לסלי 278-279
קולק טדי 169
קומיי מיכאל 58, 64, 168
קלאפ גורדון 88-89
קפלן אליעזר 39
קרליבך עזריאל 17
קרן משה 167-168
רוזן שבתאי 278-279, 291, 294
רוטברג רועי 208, 240-241, 244
רוקח ישראל 112, 196-197, 199, 206
ריילי ויליאם, גנרל 67, 93-94, 165
רפלוגל דלברט 87
שחם מישאל 241, 281, 295, 301, 309-310, 312, 316, 321

שילוח ראובן 40, 59, 64, 90, 172
שלמון כתריאל 168, 311-312
שמאי זאב 274-275
שמואלי אבשלום 179, 181, 286
שמחוני אסף 266
שפירא משה 39, 110, 210, 214, 324
שרון אריאל 10, 190, 192, 200, 226
שרת משה 18, 34-35, 37, 40,
44-45, 54-55, 58-62, 65-71,
89-90, 94, 111, 160, 165-166,
168, 186-187, 191-192, 194,
197-199, 201, 203-206,
208-210, 212, 215-218, 220,
222, 224-229, 233, 235-236,
239, 241, 243, 245, 252-253,
332
ששון אליהו 26, 58, 61, 63-65, 90
תקוע יוסף 204, 217, 223, 227-228,
231, 233, 237-238, 240-241,
280